

2010
5010

ČTVRTSTOLETÍ HLEDÁNÍ SPOLEČNÉ
CESTY K DEMOKRACII

ŠKOLSTVO A VZDELANOST AKO ASPEKT
ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV

POLSKÝ FAKTOR V ČESKO-SLOVENSKÝCH
VZTAZICH (1918–1948)

česko-slovenská
historická
ročenka

For a full list of the authors' affiliations, please see the end of the article.

ČTVRTSTOLETÍ HLEDÁNÍ SPOLEČNÉ CESTY K DEMOKRACII

Čeští a slovenští intelektuálové při hledání cest spolupráce
(1963–1988)

Eds.: Vladimír Goněk, Jindřich Schulz

ŠKOLSTVO A VZDELANOST AKO ASPEKT ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV

Eds.: Vladimír Goněk, Roman Holec

POLSKÝ FAKTOR V ČESKO-SLOVENSKÝCH VZTAZÍCH (1918–1948)

Eds.: Vladimír Goněk, Roman Holec

Academicus 2010

Mezinárodní vědecká rada ediční řady
Česko-slovenská historická ročenka
při nakladatelství Academicus

Spolupředsedové:

Ivan Kamenec
Vilém Prečan

Clenové:

Miloslav Čaplovič
Vojtech Celko
Viliam Cičaj
Vladimír Goněc
Josef Harna
Petr Hofman
Roman Holec
Dušan Kováč
Robert Kvaček
Miloslava Melanová
Richard Pavlovič
Miroslav Pekník
Jan Rychlík
Jindřich Schulz
Xenia Suchová
Peter Švorc

© Vladimír Goněc (editor), 2010

ISBN 978-80-87192-10-8
ISSN 1214-8334

ČESKO-SLOVENSKÁ HISTORICKÁ ROČENKA

2010

Brno – Bratislava 2010

Česko-slovenská historická ročenka 2010

Vydává Česko-slovenská/Slovensko-česká komise historiků
v nakladatelství ACADEMICUS–Coprint

Toto vydání bylo umožněno za podpory **Grantové agentury ČR**
(reg. č. 409/08/0729).

OBSAH

CONTENTS — INHALT

JINDŘICHU SCHULZOVI K SEDMDESÁTINÁM

Jindřich Schulz sedemdesiatiočný (Viliam Čičaj) ----- 7

NELOUČENÍ – NELÚČENIE

Neloučení – Nelúčenie (Vladimír Goněc) ----- 17

ČTVRTSTOLETÍ HLEDÁNÍ SPOLEČNÉ CESTY K DEMOKRACII

Eds. Vladimír Goněc, Jindřich Schulz

Jan Mervart: Několik poznámek ke vztahům českých a slovenských spisovatelů s představiteli KSČ v letech 1963–1968 -----	21
<i>Some notes on relationship between Czech and Slovak writers and Communist Party leaders in 1963–1968 -----</i>	25
Ivan Kamenec: Úsilie o novú interpretáciu Slovenského národného povstania v šesťdesiatych rokoch ako historiografický a spoločenský problém -----	27
<i>Attempts at new interpretation of Slovak National Uprising in 1960s as historiographic and social problem -----</i>	37
Norbert Kmet': Disent, ľudské práva a HOS -----	39
<i>Dissent, human rights and Movement for Civic Freedom -----</i>	55
Ján Čarnogurský: Hnutie za občiansku slobodu na Slovensku -----	57
<i>Movement for Civic Freedom in Slovakia -----</i>	66
Miloš Trapl: Aktivita exilu z českých zemí a Slovenska před rokem 1989 -----	67
<i>Activities of Czech and Slovak Exiles before 1989 -----</i>	74
Lubomír Machala: Podoby českého a slovenského literárního exilu po druhé světové válce -----	75
<i>Czech and Slovak exiled writers after WW II -----</i>	80
Vladimír Goněc: Exily ze střední Evropy v koordinaci aktivit -----	81
<i>Exiles from Central Europe and co-ordination of activities -----</i>	93

ŠKOLSTVO A VZDELANOSŤ AKO ASPEKT ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV

Eds. Vladimír Goněc, Roman Holec

Marek Junek: Přebírání školství na Slovensku do československé správy v letech 1918–1922	97
<i>Czechoslovak administration of the education system in Slovakia in 1918–1922</i>	104
Matej Hanula: Vzdelaný roľník – stúpenec československej štátnej jednoty	105
<i>Educated peasant – supporter of the Czechoslovak state unity</i>	118
Karel Rýdl: Po stopách Ivana Dérera v československém školství	119
<i>Following Ivan Dérer through Czechoslovak education</i>	127
Růžena Váňová: Josef Hendrich a pedagogika na bratislavské univerzitě v letech 1928–1936	129
<i>Josef Hendrich and education at Bratislava University in 1928–1936</i>	136
Milan Zemko: Formovanie československej identity vo vzdelávacom systéme prvej ČSR v konfrontácii s formovaním slovenskej identity	137
<i>Formation of Czechoslovak identity in education system of Czechoslovakia after WW I</i>	152
Lubica Kázmerová: Školstvo na Slovensku a politický systém jednej strany	153
<i>Education in Slovakia during the times of single party system (1938–1945)</i>	166
Elena Londáková: Formovanie koncepcie výchovno-vzdelávacej sústavy v obnovenom Československu po roku 1945	167
<i>The formation of the concept of education system in Czechoslovakia after 1945</i>	182

POLSKÝ FAKTOR V ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAZÍCH (1918–1948)

Eds. Vladimír Goněc, Roman Holec

Robert Kvaček: Glosy o československo-polském vztahu	185
<i>Some notes on Czechoslovak-Polish relations</i>	188
Miroslav Michela: Slovenská otázka medzi Budapešťou a Varšavou (1918–1920)	189
<i>Slovak question between Budapest and Warsaw (1918–1920)</i>	204
Mateusz Gniazdowski: Slovenský autonomizmus v poľskej politike v 30. rokoch	205
<i>Slovak autonomist movement in Polish politics in 1930s</i>	227
Dušan Segeš: Pohľad poľského exilu na vzťah medzi Slovákmi a Čechmi počas 2. svetovej vojny	229
<i>Polish exile and the relations between Czechs and Slovaks during the WW II</i>	241
Jiří Friedl: Slovenský faktor v československo-polských vzťahoch v letech 1945–1949	243
<i>The factor of Slovakia in Czechoslovak-Polish relations</i>	259
Krzysztof Nowak, Józef Szymeczek: Těšínské Slezsko v česko-slovenských vzťahoch	261
<i>Teschen Silesia in Czech-Slovak relations</i>	278

Matej Andráš: Zo spomienok československého konzula v Katoviciach (1947–1950)	279
<i>Memories of Czechoslovak consul in Katowice</i>	312

ZO ŽIVOTA KOMISIE

Česko-slovenská komisia historikov v roku 2010 (Roman Holec)	315
--	-----

RECENZIE, KRITIKA

Miroslav Michela: Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska 1918–1921 (Natália Krajčovičová)	319
Nezrelá republika alebo nezrelá publikácia? Nad knihou Jozefa Hajku (Ivan Kamenec)	322
Adam Hudek: Najpolitickejšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968 (Ivan Kamenec)	325
Pavel Hoffmann: Spomienky (Vojtech Čelko)	329

JINDŘICHU SCHULZOVÍ
K SEDMDESÁTINÁM

Jindřich Schulz sedemdesiatročný

Významný český historik doc. PhDr. Jindřich Schulz, CSc., sa 1. decembra 2010 dožil 70 rokov. Olomoucký rodák po ukončení vysokoškolského štúdia nastúpil na Katedru histórie Filozofickej fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, kde pôsobil 46 rokov až do svojho odchodu do dôchodku. Tu roku 1967 obhájil kandidátsku dizertáciu o problematike česko-moravskej zemskej hranice v stredoveku a v rannom novoveku a začal pracovať v novovytvorenom Kabinete regionálnych dejín. Podieľal sa organizačne a vedecky na veľkolepom projekte *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960*. Obdivuhodnou rýchlosťou vnikol do uvedenej problematiky a stal sa platným členom autorského kolektívu. V prípade posledného, 16., zväzku spracoval okresy Ostrava a Fryštát (Karviná), z ktorých veľmi náročné bolo spracovanie časti o meste Ostrave. Popri spracovaní jednotlivých okresov ku každému zväzku napísal aj historicko-geografické charakteristiky daných oblastí a vypracoval mapové prílohy. Jeho zásluhou bol tento dlhodobý projekt úspešne realizovaný a najmä finalizovaný (čo je v našich podmienkach celkom výnimočné) a posledný zväzok je pripravený na vydanie.

Hlavnou vedeckou oblasťou doc. PhDr. J. Schulza, CSc., boli regionálne dejiny. Jeho poňatie regionálnych dejín rozšíril aj o ďalšie aspekty historickej ekológie, využíval aj značný historický a geografický nadhľad, čo mu umožnilo v mnohých prípadoch vytvoriť netradičné pohľady na miestne historické udalosti. Autorsky spolupracoval na spracovaní dejín mnohých obcí, pri ktorých prejavil nielen svoje odborné, ale aj organizačné schopnosti. Aktuálne z nich možno uviesť spracovávanie diela *Dějiny Uničova*. Vo svojom výskume sa venoval aj problematike šľachtických veľkostatkov na severnej Morave. Jeho publikačná činnosť si zasluhuje osobitné zhodnotenie. Medzi jeho vrcholné dielo v tejto oblasti možno jednoznačne zaradiť dvojzväzkovú prácu (1160 strán) akademické *Dejiny Olomouce*, vydané na jar 2010. Jeho prvou časťou bolo vydanie *malých* dejín v roku 2002, ktoré však bolo veľmi rýchlo vypredané. Práca na *veľkých* dejinách bola komplikovaná početnosťou autorského kolektívu a snahou o spracovanie dejín v určitej komplexnosti a prehľadnosti. Túto náročnú úlohu sa podarilo autorom pod vedením doc. PhDr. J. Schulza, CSc., doviest do úspešného konca. Dá sa predpokladať, že toto dielo nebude v najbližšej dobe prekonané. Pri tejto príležitosti netreba zabudnúť aj na jubileum popularizačno-vedeckú aktivitu. Ako najčerstvejšiu z nich môžeme uviesť spoluautorstvo na obrazovej publikácii s jeho historickým komentárom o dejinách Olomouca a okolia *Olomouc a zajímavá místa v okolí* z roku 2010.

Jubilant od svojho príchodu na univerzitu prednášal na katedre histórie najskôr staršie svetové dejiny a historickú geografiu, po roku 1990, kedy získal titul docenta pre staršie české dejiny. Okrem toho prednášal aj na Ostravskej univerzite a Univerzite Komenského v Bratislave. Aktívne pôsobil aj vo funkciách prodekana a dekana filozofickej fakulty, prorektora Univerzity Palackého, bol tiež vedúcim katedry histórie, vedúcim Kabinetu regionálnych dejín pri Katedre histórie FF UP a členom kolégia dekana. Vo funkcii prodekana a dekana sa podieľal na reforme filozofickej fakulty. Rehabilitovali sa študijné odbory: obnovila sa katedra filozofie, zriadili sa umenovedné pracoviská,

rozšírilo sa vyučovanie modernej filológie, obnovila klasická a vytvorila sa nová katedra slavistiky. Presadil prechod na odborné štúdium a zrušenie povinne predpísaných kombinácií predmetov. Zasadil sa o vytvorenie štúdia politologie a prispel k zmene v medzinárodných kontaktoch v rámci univerzity, fakúlt a katedier. Patrí k uznávaným odborníkom v Čechách a zahraničí, zúčastnil sa množstva medzinárodných vedeckých podujatí.

Po roku 1990 participoval doc. PhDr. J. Schulz, CSc., ako správny regionálny historik aj na regionálnej politickej scéne v Olomouci, kde bol dlhoročným členom mestského zastupiteľstva, kde sa mu podarilo presadiť mnoho dôležitých kultúrnych a spoločenských návrhov. Aj jeho zásluhou a dôležitou úlohou bolo získanie členov mestského zastupiteľstva na realizáciu komplexných dejín Olomouca.

K jubilantovým významným odborným funkciám bezpochyby patrí aj členstvo v Česko-slovenskej komisii historikov od roku 1994. Zároveň bol aj členom redakčnej rady Česko-slovenskej historickej ročenky od prvého zväzku. Aj jeho organizačnou a odbornou zásluhou sa uskutočnili v Olomouci, popri Prahe a Bratislave, až tri vedecké zasadnutia komisie, čím sa nemôže pochváliť žiadne iné mesto. Samozrejme, že významný podiel mal doc. PhDr. J. Schulz, CSc., aj na príprave ostatných zasadnutí komisie českých a slovenských historikov. Okrem toho je aj členom Komisie pre historickú geografiu Akadémie vied České republiky, oborových komisií pre svetové a české dejiny a štátne doktorské skúšky.

Docent PhDr. J. Schulz, CSc., patrí nielen k popredným českým historikom, významným odborníkom, ale aj k vynikajúcim vysokoškolským pedagógom a bezchybným organizátorom. K svojim povinnostiam pristupoval zodpovedne a snahou o ich najlepšie a najprecíznejšie prevedenie. Jubilant bol, dúfame, že aj ostane, milým a pozorným spoločníkom, dobrým priateľom, človekom, ktorý prekypuje humorom, niekedy aj osobitým, a v každej situácii nezištne pomôcť radami, skúsenosťami svojim kolegom, priateľom a blízkym. Do ďalších rokov nech ho sprevádza neutíchajúci pracovný elán, osobná pohoda a zdravie.

Viliam Cičaj

NELOUČENÍ NELÚČENIE

NELOUČENÍ – NELÚČENIE

Tímto svazkem Česko-slovenské historické ročenky 2010 se uzavírá doposud patnáctisvazková ediční řada, podporovaná postupně – v rámci pěti grantových projektů k výzkumu česko-slovenských a slovensko-českých vztahů, paralel a konfrontací – Grantovou agenturou České republiky.

Svazky byly sestavovány dle konceptu přijatého ještě v roce 1995 a modifikovaného od roku 1999. Vzorem se staly již klasické ročenky německého a francouzského stylu; původně základem měla být jedna kolektivní monografie z tematiky paralelních českých a slovenských dějin či česko-slovenských vztahů pro každý svazek, k tomu zpravodajství a recenze opět v profilu vzájemných vztahů v dějinách Čechů a Slováků.¹

Česko-slovenská historická ročenka tedy nebyla periodikem (resp. dle knihovnické klasifikace může být řazena jen mezi tzv. nepravá periodika). Jednotlivé svazky byly kolektivními monografiemi, od svazku 1999 pak soubory kolektivních monografií k sevřeným tématům. Byla zde příležitost oslovit čtenáře konkrétními tematickými celky, ve svůj čas zcela nově orientovanými, jako byla Podkarpatská Rus v meziválečném období či například celá šestidílná série k problematice, jak jednotlivé národnosti v Československu vstupovaly do česko-slovenských vztahů. Rada z těchto kolektivních monografií měla charakter pozitivní provokace, jejímž důsledkem bylo sestavování širších badatelských týmů pro dlouhodobý výzkum konkrétních témat.

Je politováníhodné, že jak nové vedení GAČR, tak i oborová komise, resp. panel 410 zcela pasivně až podlézavě přistoupily na nesmysly „kafemlejnku“ a ani se nepokusily vysvětlit, natož obhájit skutečně efektivní formy publikačních výstupů vědecké práce, že jmenovitě vyklidily pole před přihlouplými představami typu, že výraz ročenka je něco až vulgárního.²

Snad je to dáno jistou pologramotností, ke které u nás dovedla jednostranná orientace na anglofonní svět. Je to totiž opravdu především kontinentální, původně západoevropská tradice, zejména francouzská a německá (avšak i v Anglii ji lze nalézt) tradice, přinejmenším od poloviny 19. století tradice, která v dobrém ovlivňovala i střední Evropu, totiž tradice skutečných ročenek, ať už monotematických, či „tlustých ročenek“, i tisíci-stránkových, které v sobě zahrnovaly i tři až pět výrazně monotematických souborů a které byly právě v této podobě nejvýznamnějšími vědeckými výstupy své doby.

Časový odstup znovu potvrzoval a potvrzuje dodnes, že právě tematicky profilované ročenky zůstávají oněmi trvanlivými hodnotami, k nimž se vědečtí pracovníci průběžně vrací. Naopak tzv. základní časopisy mají v humanitních vědách téměř všechny

¹ Přehled předchozích svazků viz v závěru tohoto svazku.

² Či přinejmenším zaměnitelného s významem tiskovin typu Výroční zpráva společenstva řezníků v Chodové Plané.

osud „zboží k rychlé spotřebě“, po krátkém čase už je nikdo nečte. Je tomu už dlouhodobě, od konce 20. století i u nás zejména pro nesmyslná omezení a potlačování těch složek, které vytvářejí skutečný vědecký časopis, totiž útvarů pro vědeckou polemiku a kritiku, pro důkladné recenzování a zpravodajství.

Samozřejmě toto určení k rychlé spotřebě vnímají renomovaní autoři a s příspěvky do nich nespěchají. Resp. některé z těchto časopisů se až stávají časopisy pro publikace doktorandů, což určitě není původním záměrem fungování takových časopisů (byť i doktorandská práce může být průlomová).

Neloučíme se.

Některým čtenářům je již zřejmé, že pokračujeme v podmínkách – nejen finanční – nepřízně modifikovanou cestou. Záměrem přitom zůstává setrvat u naznačených pozitivních provokací, poskytnout širší prostor i stále nedoceňované tématice česko-slovenských a slovensko-českých vztahů i pro období před rokem 1918, zejména pro onen až záhadný fenomén vzájemných vztahů pro posledních padesát let před vznikem Československa, rovněž tak tématice, která bude oboustranně překlenovat rok 1918. Důležité je i začleňování do širších středoevropských vazeb. A pro historická zpracování už v mezichase dozrála i témata vzájemných vztahů ve fázi po roce 1992.

Příslušné oborové komisi i vedení GAČR ve složeních, jak fungovaly do roku 2007, zůstáváme vděční za podporu.

Vladimír Goněc

(hlavní řešitel projektů GAČR č. 404/96/0019, 409/99/0086, 409/02/0009, 409/05/2028, 409/08/0729)

ČTVRTSTOLETÍ HLEDÁNÍ SPOLEČNÉ CESTY K DEMOKRACII

Čeští a slovenští intelektuálové
při hledání cest spolupráce (1963–1988)

Eds.: Vladimír Goněc, Jindřich Schulz

Předkládaná kolektivní monografie byla připravena pod koordinací Česko-slovenské komise historiků na základě workshopu – konfrontace spoluautorů při příležitosti stejnojmenné konference, kterou uspořádaly 21. října 2009 v Olomouci Česko-slovenská komise historiků a Univerzita Palackého.

NĚKOLIK POZNÁMEK KE VZTAHŮM ČESKÝCH A SLOVENSKÝCH SPISOVATELŮ S PŘEDSTAVITELI KSČ V LETECH 1963–1968

Jan Mervart

Období zahrnující časový prostor předcházející procesu Pražského jara 1968 a jeho samotný průběh je v české a slovenské historické paměti zapsáno jako období „zlatých šedesátých“. Běžně se hovoří o divadle, literatuře, kinematografii, filozofii, nebo též o uvolňování poststalinského zřízení Antonína Novotného a připravování podmínek pro realizaci reformně komunistických myšlenek, jež dostaly prostor s nástupem politiky tzv. socialismu s lidskou tváří Alexandra Dubčeka. To vše je oprávněně dáváno do souvislosti s ekonomickou a politickou krizí režimu, na jejímž základě docházelo jak k přeskupování sil v aparátu ÚV KSČ, tak ke vzniku koncepcí o ekonomické a částečně i politické reformě dosavadního socialistického zřízení. Méně je již ovšem zmiňována ideologická krize, která v komunistickém hnutí panovala minimálně od XX. sjezdu KSSS. Stranickým ideologům se oficiální poučky a teze již nikdy nepodařilo stmelit do takové komplexní soustavy, jako to učinil J. V. Stalin v *Otázkách leninismu* či v *Krátkém kurzu dějin VKS(b)*. A to ani přes Chruščovovy entusiastické proklamace o ekonomickém předstihu kapitalismu a rozvíjení tezí „vědecko-technické revoluce“, ani přes vyhlášené návraty k leninismu, které měly ideologii očistit od stalinských deformací a navrátit jí původní revoluční význam.

Navzdory nespornému faktu, podle něhož bylo společenské klima v těchto letech ve srovnání s ostatními etapami československého komunistického režimu (zejména s předchozí a následující dekadou) nadmíru uvolněné, nesmíme zapomínat na skutečnost, že mocenský systém šedesátých let nesl všechny znaky autoritativního centralistického zřízení a celková svobodomyšlná atmosféra byla spíše zapříčiněna vnitřní krizí samotného režimu, než cílenou politikou jeho mocenských špiček. V rámci seriózního historického bádání tedy nelze zakrýt samotnou podstatu systému a omezit se pouze na pozitivní projevy dané doby. Pro oblast kultury není například možné popisovat pouze objektivní klady v podobě uvolněného charakteru literárních periodik, publicistické odvážnosti či návratů k předválečné avantgardě. Skutečnosti více odpovídá vylíčení tehdejších dějů jako neustálého zápasu určitých složek společnosti se stranickým aparátem, jeho orgány a činiteli. Straničtí představitelé se totiž navzdory ideologickému oslabení v polovině padesátých let snažili stůj co stůj udržet kontrolu nad všemi sférami společenského života. A to i přesto, že se mocenské mechanismy oproti stalinské éře změnily.

Tyto okolnosti sice naši představu o „zlaté éře“ poněkud relativizují, současně však umožňují poodhalit povahu tehdejšího režimu, který upustil od přímých represivních a administrativních zásahů, aniž by se vzdal nároku na vlastní mocenský monopol.

Tento zápas (ve smyslu permanentních sporů) trvající po celá šedesátá léta nelze ovšem zjednodušit na konflikt intelektuálů na jedné straně a komunistického režimu na

straně druhé. Koncept totalitarismu spojený s pojetím založeným na dichotomii dobra a zla, neumožňuje odpovědět na otázku, proč drtivá většina spisovatelů a intelektuálů, kteří se ocitli v rozporu s oficiální stranickou politikou, vycházela zároveň z řad KSČ. Tehdejší kritici neútočili na společensko-ekonomický socialistický systém, ale na jeho soudobou podobu. Jakkoliv ideologické orgány ÚV KSČ množící se výhrady vůči stávající realizaci socialistického zřízení nezřídka označovaly za projevy antikomunismu a v duchu zpráv ministerstva vnitra podobné hlasy dávali do souvislosti s „mezinárodní protisocialistickou diverzí“ (tato tendence se projevila zejména v souvislosti se IV. sjezdem Svazu československých spisovatelů), není nelze brát podobné interpretace příliš doslova.

Povahu konfliktu mezi spisovateli a aparátem ÚV KSČ nelze v žádném případě chápat jako pokus o vytvoření jakési protirežimní opozice, jejich úsilí lze spíše charakterizovat jako pokus o revizi jednotné stranické linie a politiky. Jestliže je hovořeno o „spisovatelích“, nejedná se na tomto místě ani tak o samotné autory a jejich tvorbu, jako spíše o institucionální zázemí v podobě Svazu československých spisovatelů. Ačkoliv byl spisovatelský svaz, podobně jako ostatní tvůrčí svazy, na přelomu čtyřicátých a padesátých let ustaven jako klasická převodová páka stalinského režimu, v šedesátých letech se z této organizace naopak stala jeho destabilizační složka. Nejenom že se svazové orgány (české a slovenské předsednictvo, ústřední výbory) vzpouzely podílet se na politice diktované shora, prostřednictvím svých tiskových orgánů (*Literární noviny*, *Kultúrny život*) se naopak snažili o její ovlivňování.

Zároveň si je třeba uvědomit, že proces společenského uvolňování šedesátých let zdaleka nekopíroval časovou osu natolik lineárně, jak se může na první pohled zdát. Jednak procházel různými etapami utužování a zostřování vztahu mezi tvůrčí inteligencí a představiteli KSČ a jednak se do značné míry lišil ve východní a západní části republiky. Ačkoli nesl v českých zemích a na Slovensku podobné znaky, rozhodně není možno říci, že by byl identický. Úsilí českých a slovenských spisovatelů bylo určováno jak odlišnostmi historického vývoje obou národů, tak jejich momentálním vztahem ke stranickým elitám, přičemž obojí vedlo k určité odlišnosti. Snahy Čechů a Slováků se sice v mnohém tematicky překrývaly, avšak časová a tematická paralela mezi Prahou a Bratislavou neexistovala. V některých momentech dokonce mezi Čechy a Slováky docházelo k většímu či menšímu pnutí, které pramenilo z nedorozumění zapříčiněného specifickostí obou procesů.

Pokud se budeme snažit období před Pražským jarem 1968 periodizovat, jeví se paradoxně jako neuvolněnější léta 1963 a 1964. Přestože je tento mezník považován spíše za první krok budoucí liberalizace společnosti včetně rozvoje české i slovenské kinematografie a dalších kulturních i společenských odvětví, nikdy předtím ani nikdy potom nedošlo k natolik širokým snahám o revizi oficiální stranické politiky (zde mám na mysli především Konferenci Svazu slovenských spisovatelů, Ustavující sjezd Svazu slovenských novinářů a III. sjezd Svazu československých spisovatelů). Toto tvrzení nemůže oslabit ani fakt, že dominantní roli v tomto procesu sehrávali slovenští spisovatelé a novináři. I když se česká intelektuální veřejnost v této době stavěla k požadavkům zaznívajícím ve východní části země poněkud rezervovaně a patrně tak přispěla k tomu, že se režim A. Novotného neocitl v hlubší politické krizi, není možno odhlédnout od dění v českých zemích, kde se prostřednictvím kulturně-politických časopisů i diferenciací uvnitř Svazu československých spisovatelů paralelně projevovaly podobné tendence.

Společným jmenovatelem přitom byla kritika konkrétního uskutečňování závěrů XII. sjezdu KSČ, která v jedné části Československa vycházela z pocitu nedůsledně realizovaných rehabilitací tzv. buržoazních nacionalistů, v druhé části zase souvisela s nenaplněnými prohlášeními o „boji proti dogmatismu“ a liberalizaci kulturní politiky. Příznačnou okolností byl současně důraz kladený na dodržování „leninských norem demokratického centralismu“, po němž volali navzájem se kritizující spisovatelé i vedoucí představitelé stranického aparátu. Paradoxně to byl také základní ideový axiom počátečních a většiny pozdějších reformních snah i představitelů stranických špiček.

Rozsahu podobných snah odpovídala také intenzita kampaně vedené proti kulturním časopisům v polovině roku 1964 (usnesení předsednictva ÚV KSČ *Poslání a stav kulturních časopisů*), která se prostřednictvím kritiky tehdejší publicistiky snažila o obnovení kulturní a ideologické hegemonie. Počinaje touto kampaní započala éra menších či větších konfliktů (od výměny názorů na jednotlivých schůzích a zasedáních, přes spor o časopis *Kultúrny život*, *Literární noviny* či *Tvář* až po IV. sjezd Svazu československých spisovatelů) mezi spisovateli a stranickým aparátem vycházejících z rozdílné interpretace naplňování závazných stranických závěrů. Ani jedna ze stran těchto sporů však tehdy ještě nezašla za pomyslné hranice vymezených pravidel. Jestliže stranické ústředí spisovatelskou organizaci považovalo za důležitý článek ve struktuře společenských organizací, jehož odstředivé tendence mohly z hlediska vládnoucí moci způsobit nevídanou destabilizaci celého režimu, zdráhalo se přikročit k ryze administrativním prostředkům, které by intelektuály mohly zatlačit do vyložené opoziční roviny. Spisovatelé naopak přes emancipační snahu usilující o uvolnění otěží svazujících jejich organizaci ve smyslu poslušné převodové páky stranické vůle nepřekračovali vnitřní hranice vymezené režimem; a to i přesto, že se neustále snažili polemizovat s jednotnou politickou linií KSČ. Uvědomovali si ovšem, že jakýkoliv otevřený konflikt s KSČ by je jednak zbavil neustále se zvětšujícího veřejného vlivu, vydobývaném prostřednictvím kulturně-politických časopisů, a jednak by je mohl uvrhnout do neznámých vod politického vakua mimo komunistickou stranu. Nesmíme též zapomínat na stále živá residua představ o vybudování komunistické společnosti, již je možno dosáhnout pouze prostřednictvím strany; byť obrozené a reformované.

Výše zmíněný poměr jakési „rozporuplné symbiózy“ lze bezesporu označit za základní paradigma vzájemného vztahu spisovatelů a stranických špiček v letech 1963–1967. Přes celou řadu společných znaků se nicméně tento vzorec vyvíjel odlišným způsobem ve východní a západní části republiky, kdy docházelo k postupnému vzdalování zájmů českého a slovenského intelektuálního prostředí. Při formování tohoto procesu sehrála důležitou úlohu zejména snaha neustále se rozrůstající řady představitelů ÚV KSS pod vedením A. Dubčeka o opatrné vymaňování z područí pražského centralismu, s nímž se slovenští spisovatelé bez výhrad ztotožňovali. Přestože ještě roku 1963 například týdeník Slovenského svazu spisovatelů *Kultúrny život* kvalitativně vysoce převyšoval české *Literární noviny*, v polovině šedesátých let byly vztahy mezi stranickými špičkami v Bratislavě a tamějšími spisovateli daleko vyváženější než v Praze. Tato skutečnost se také promítla do podoby *Kulturneho života*, který byl postupně přizpůsobován představám slovenských politiků.

Zmíněnou divergenci současně názorně ilustruje kauza časopisu *Tvář* (1965), kdy bylo vedení Svazu československých spisovatelů tlačeno stranickými představiteli k pozastavení časopisu. V českém prostředí představovaly spory okolo *Tváře* (tento časopis

mladé literární generace se snažil profilovat jako nemarxistický) jakýsi katalyzátor radikalizující ve svém důsledku postoje řady spisovatelů (Karel Kosík, Milan Kundera, Jaroslav Putík) vůči povaze tehdejšího režimu. Slovenským zástupcům ve vedení svazu (včetně Ladislava Mňačka) oproti tomu nedělalo nejmenší problém měsíčník v zájmu udržení výhodného status quo obětovat. Rozdílnost postojů se potom nejmarkantněji projevila na IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů (červen 1967), který s hlediska vztahů SČSS a stranického aparátu znamenal zásadní zlom předznamenávající pád samotného A. Novotného.

Zatímco se čeští spisovatelé po narůstajících konfliktech s ideologickými orgány ÚV KSČ odhodlali vykročit ze zažitého přetahování se stranickým aparátem a otevřeně vystoupili proti stávajícímu stranickému vedení, bratislavští autoři iniciovali pokus o záchrannou akci v podobě kompromisního listu vedení KSČ. Další vývoj posjezdových událostí potvrdil podobný trend: Češi se celý podzim 1967 snažili o zvrácení postihů, jež po sjezdu následovaly (převedení Literárních novin z působnosti svazu pod ministerstvo kultury, stranické postihy), vedení svazu naopak ze svých řad vyloučilo L. Mňačka (za dočasný exil do Izraele na protest proti oficiální československé zahraniční politice) a znormalizovalo *Kultúrný život*. Ani jednu linii přirozeně nelze plně generalizovat a vztáhnout na celou spisovatelskou obec v obou částech republiky. V její západní části se mezi spisovateli našla celá řada stoupenců A. Novotného, převažující slovo ovšem měli reformně naladěni spisovatelé. V Bratislavě potom došlo na základě přístupu k otázkám spojených s událostmi roku 1967 k rozsáhlé diskusi a vnitřní diferenciaci slovenské části svazu. Obojí se plně projevilo po nástupu A. Dubčeka do čela KSČ. České vedení SČSS od samého počátku usilovalo o „normalizaci“ vzájemných vztahů se stranickým vedením, ve slovenské části svazu zase naplno propukly spory o zásadní postoje vůči demokrati-začnímu procesu.

V rámci Svazu československých spisovatelů v průběhu Pražského jara 1968 docházelo k dvojímu pnutí, jež se promítalo do roviny vztahů svazu se samotným stranickým establishmentem a do roviny vnitřních rozporů uvnitř svazové organizace. Od prvního se přitom odvíjelo druhé, přičemž se ve spisovatelské organizaci otevřel prostor k dořešení řady dlouhodobých problémů, které vycházely z původního charakteru organizace jakožto „převodové páky“ režimu. Z tohoto úhlu pohledu také nelze na Svaz československých spisovatelů pohlížet jako na klasický příklad tehdy spontánně vznikající občanské společnosti, ale jako na vlivnou a progresivní organizaci s nevyhovující vnitřní strukturou uspořádanou podle stalinského pyramidálního vzorce. Jeho „radikálně demokratická“ tendence, jež se měly soustředit kolem nově založeného deníku *Lidové noviny* (reprezentované především A. J. Liehmem, M. Kunderou, K. Kosíkem, L. Vaculíkem a dalšími), přitom prozrazují ucelenější politickou koncepci směřující k nové podobě socialismu vybočující z úvah tehdejších politických špiček. Dílem reformních představitelů KSČ a dílem vojenské invaze se jim ovšem nedostalo patřičného prostoru.

Na Slovensku naopak v tomto období vrcholil mezi spisovateli diferenciační proces započatý v druhé polovině šedesátých let mezi příznivci demokratizace a federalizace. Svaz slovenských spisovatelů tehdy ještě pod vlivem většiny svých členů směřoval k radikálně pojaté společenské reformě. Nebýt ovšem tamějších sporů o povahu polednového společenského procesu, jen těžko by se mohla utvořit a konsolidovat opačná názorová

skupina využívající národně zabarvenou rétoriku k pozvolné restauraci osvědčených vládnoucích principů.

Pokud se povaha sporů spisovatelů a aparátu ÚV KSČ změnila po nástupu Alexandra Dubčeka v lednu 1968 a přesunula se z konfliktní roviny na úroveň vzájemného dialogu, kdy Svaz československých spisovatelů byl do určité míry akceptován jako důležité názorové uskupení, na podzim stejného roku se situace změnila. Do té doby oboustranný dialog a vzájemné ovlivňování sice ještě nebyl nahrazen přímými administrativními a represivními zákroky, stranické vedení však již v této době zůstávalo vůči požadavkům občanské společnosti a kulturní obce reprezentované mimo jiné federalizovaným svazem spisovatelů hluché. Přesto spisovatelé patřili i po nástupu G. Husáka 17. dubna 1969 do čela KSČ k neaktivnějším odpůrcům nově instalovaných poměrů. Český svaz také patřil mezi ty organizace, jež musely být později zcela rozpuštěny a nahrazeny novými, zcela spolehlivými převodovými pákami normalizačního režimu.

Pokud se od druhé poloviny šedesátých let dá jen stěží hovořit o společných zájmech české a slovenské části SČSS, v druhé polovině roku 1968 něco podobného již vůbec nepřipadalo v úvahu. Na Slovensku díky nástupu Husákovy názorové skupiny soustředěné kolem *Nového slova* (především Ladislav Novomeský, Miroslav Válek a Vojtech Mihálik) postupně převládla tendence odsuzující radikálnější projevy demokratizace na jedné straně a přijímající kompromis s normalizační garniturou na straně druhé. Tato tendence se poté plně projevila ve slovenské části federalizovaného svazu, na jehož osudu se plně naplnily obavy o samoúčelném národním vyrovnání vznášené mnohými prozíravými slovenskými spisovateli v dubnu 1968. Povaha nového režimu se ovšem nezměnila jen ve srovnání s obdobím Pražského jara 1968, ale i ve srovnání s vládou Antonína Novotného, která se zpětně jevila jako zaslíbená liberální éra. S nástupem G. Husáka se jednoduše začala další vývojová fáze československého komunistického režimu, na jejím konci však tentokrát nepřišlo uvolnění, nýbrž celkový politický kolaps.

Some notes on relationship between Czech and Slovak writers and Communist Party leaders in 1963–1968

Jan Mervart

The changes in relations between Czech and Slovak writers and Communist Party leaders suggest that there were some processes within the Union of Czech and Slovak Writers as well as between the Union and party leaders. Although the reform processes were similar in both parts of the country, different cultural background cause that these relations differed very much in both parts of the country.

ÚSILIE O NOVÚ INTERPRETÁCIU SLOVENSKÉHO NÁRODNÉHO POVSTANIA V ŠESŤDESIATYCH ROKOCH AKO HISTORIO- GRAFICKÝ A SPOLOČENSKÝ PROBLÉM

Ivan Kamenec

Motto

Skepsa, ktorá v nás vznikala, vedie k prísnemu meraniu všetkých hodnôt.

(J. Křen na valnom zhromaždení Československého výboru pre dejiny protifašistického odboja v decembri 1965)

Meniace sa pohľady na dejiny a problematiku Slovenského národného povstania boli v slovenskej i českej historiografii, ale tiež v publicistike, vo viacerých druhoch umeleckej tvorby i v reflexii spoločenských a politických elít v šesťdesiatych rokoch minulého storočia už viackrát pertraktované, skúmané, kriticky hodnotené, no aj oprávnené či zlomyselne ironizované, alebo dokonca z rôznych pozícií negované. Napriek všetkému, asi prvýkrát v dejinách českej a slovenskej historiografie vtedy došlo k výraznej kritikej sebareflexii a k akejsi morálnej katarzii, ktorá vzápätí logicky viedla k viditeľnému skvalitneniu odbornej práce, k postupnému zapojeniu sa do európskeho dejepisného kontextu a v neposlednom rade k občianskej angažovanosti historikov. Československé dejepisectvo aspoň na krátky čas niekoľkých rokov získava stratenú dôveru verejnosti i autoritu. Na druhej strane táto konjunktúra priviedla na scénu tiež autorov – v prvom rade z radov súdobých i bývalých politikov, ambiciózných publicistov, no aj laikov a neraz i šarlatánov – ktorí boli presvedčení, že ich „objavné hodnotenia“ pod heslom, „všetko bolo inak“ sú tentokrát už definitívne, nevyvrátiteľné, nekorigovateľné...

Je všeobecne známou skutočnosťou že šesťdesiate roky minulého storočia (aj keď sú niekedy z pochopiteľných príčin trochu idealizované a legendarizované), v oblasti historického výskumu moderných dejín a najmä ich interpretácie porušili (prinajmenšom v rokoch 1963–1969) viac ako desaťročnú dogmatickú strnulosť, resp. automatické prispôbovanie výkladu dejín podľa želaní a striktných príkazov vládnej moci. Mnohí historici moderných dejín sa týmto príkazom viac alebo menej otvorene vzopreli a snažili sa (vcelku úspešne) zachovať si aspoň čiastočnú nezávislosť od politickej moci. Paradoxom bolo, že tento proces sa odohrával v stále existujúcom totalitnom (aj keď čiastočne liberalizovanom či „zmäččenom“) režime a jeho protagonisti pôsobili legálne v oficiálnych štruktúrach vedecko-výskumného života a jeho inštitúcií. Neboli ešte disidentmi (ako sa to stalo o desať rokov neskôr) a neboli odkázaní na samizdatové vydania výsledkov

svojho výskumu. Pravdaže, tento stav sa netýkal iba vysvetľovania dejín Slovenského národného povstania, resp. antifašistickej rezistencie vôbec, ale celej problematiky výskumu a interpretácie moderných dejín. Bol to jeden zo vzácných prípadov, keď historiografia razantne vstúpila do politického a verejného života, pokúšala sa ho kultivovať a ovplyvniť v pozitívnom zmysle slova. Nevie, či a v akej miere si aktéri uvedeného trendu v historickej obci uvedomovali, že aj keď nechtiac vstupujú na tenký ľad politiky, ktorú si v totalitnom systéme uzurpovali a žiarlivo chránili mocenské elity – v tomto prípade teda najvyššie nomenklaturné štruktúry funkcionárskeho aparátu komunistickej strany. Priame angažovanie sa dejepiscov – prvom rade historikov moderných dejín a predovšetkým dejín protifašistického odboja v hektickom roku 1968 (v rôznych pracovných a poradných tímoch špičkových straníckych, vládnych a zákonodarných funkcionárov) – však naznačuje, že aj výskumní pracovníci z oblasti spoločensko-vedných disciplín, vrátane historikov mali predsa aj isté politické ambície. Netýkalo sa to však ich prípadnej budúcej profesionálnej politickej kariéry. Ich ambície smerovali k tomu, aby racionálne poznatky z oblasti spoločensko-vedného výskumu, teda aj historiografie mohli ovplyvňovať rozhodnutia politikov a tým citeľne zasahovať do spoločenského vývoja v štáte. V danom čase im konkrétne šlo nie o odstránenie totalitného systému, ale o jeho podstatné reformovanie. Pokiaľ sa zbavíme prezentistického nazerania, však musíme konštatovať, že v danej situácii to nebolo málo, aj keď ich úsilie bolo v existujúcej mocenskej situácii nereálne alebo naivné.

Vo svojom príspevku nechcem a vlastne nie som ani schopný podať nejakú vyčerpávajúcu komentovanú bibliografiu odborných historických, resp. publicistických prác o Slovenskom národnom povstaní a o protifašistickej rezistencii, ktoré vznikli v šesťdesiatych rokoch. Výstižný prehľad relevantnej dejepisnej produkcie a jej previazanosti s celkovým spoločenským vývojom v Československu v rokoch 1945–1993 podal J. Jablonický vo svojej polemickej práci *Glosy o historiografii SNP. Zneužívanie a falšovanie dejín SNP*, ktorá vyšla zo známych príčin najprv v samizdate a v roku 1994 v doplnenom vydaní.¹ Turbulencií historiografie šesťdesiatych rokov sa týkajú dve kapitoly Jablonického práce pod názvami *Rehabilitácia* a *Peripetie*. Pokúsim sa niekoľkými poznámkami upozorniť na niektoré – napokon v kruhu profesionálnych historikov nie celkom neznáme – zaujímavé javy, situácie i paradoxy, ktoré sa v kontexte českej a slovenskej historiografie odohrávali v šesťdesiatych rokoch – a to nielen pri výskume Slovenského národného povstania. Uvedomujem si, že, pri tomto svojom subjektívnom a veľmi stručnom pohľade sa môžem dopustiť viacerých nepresností, určite sa nevyhnem ani omylom a zjednodušeniam, v lepšom prípade hypotézam.

Obrat vo výskume a najmä interpretácii dejín SNP, rezistencie, resp. moderných dejín vo všeobecnosti nastal približne v rokoch 1962–1963. Nebolo to však spôsobené iba istou, vonkajšími i vnútornými vplyvmi ovplyvnenou liberalizáciou komunistického režimu v Československu, ale aj vnútorným vývojom a vyzrievaním samej profesionálnej domácej, teda marxistickej historiografie, ktorá bola na nové priaznivejšie podmienky vcelku prekvapujúco dobre pripravená. Svedčí o tom doslovná erupcia závažných odborných prác monografického i syntetizujúceho charakteru, pramenných edícií, ktoré sa objavili na knižných pulkoch prekvapujúco zavčasu, už v rokoch 1964–1965. Myslím, že ich

autori začali robiť dôkladný a pokiaľ možno od politických smerníc nezávislý výskum s istým predstihom, v očakávaní priaznivejších podmienok pre netradičnú interpretáciu vlastných niekedy priam priekopníckych, na svoju dobu nesporne aj smelých záverov. K titulom odbornej historickej literatúry a k jej poznávacím výdobytkom treba priradiť aj viaceré memoárové práce, ktoré zohrali vtedy, no najmä neskôr značnú, aj keď nie vždy pozitívnu úlohu. Na jednej strane ovplyvnili značnú časť spoločnosti, na druhej strane sa zo spomienok stala niekedy dogma a brzda vlastného slobodného výskumu. Tento paradox si spočiatku neuvedomovala nielen verejnosť, ale vari aj veľká časť historickej obce v Čechách i na Slovensku, ku ktorej – ako elév – patrili aj autor tohto článku.

Príliš neskoré precitnutie, poznanie skutočného stavu – okrem najrôznejších osobných determinantov – bolo, pravdepodobne, spôsobené istou spoločenskou eufóriou, ktorá nesporne v šesťdesiatych rokoch v Československu vládla; no vari tiež ilúziami či nebudaj naivitou, ktorá ovplyvnila aj historikov. Tí akoby si neuvedomovali že režim sa síce čiastočne liberalizoval, no stále je to totalitný politický systém, ktorý autoritatívne určuje limity slobody bádania a vyjadrovania aj historikom. Alebo je tu ešte jedno hypotetické vysvetlenie: Absolútna väčšina historikov, ktorá sa zaoberala výskumom moderných dejín, teda vrátane dejín SNP a protifašistickej rezistencie bola členmi komunistickej štátostrany a pracovala na exponovaných straníckych výskumných inštitúciách akými boli Ústavy dejín Komunistickej strany Československa, resp. Ústav dejín Komunistickej strany Slovenska, Vysoká škola politická. Aj ďalší historici moderných dejín pracujúci vo Vojenskom historickom ústave, vo vedeckých ústavoch Slovenskej akadémie vied a Československej akadémie vied, na príslušných katedrách univerzít, boli tiež zväčša organizačne alebo ideovo spätí s komunistickou stranou a viazaní jej prísnou vnútornou disciplínou. Tá sa mohla dosť ťažko porušovať, lebo jej nositeľov postihoval nielen potenciálny stranícky trest, ale vzápätí aj profesionálna diskriminácia a občianska perzekúcia, ako tomu bolo v rámci tzv. procesu normalizácie od začiatku sedemdesiatych rokov. Uvedené konštatovanie nie je nejaké dodatočné ideologické kádovanie po takmer polstoročí od opisovaných udalostí, ale má priblížiť (najmä pre súčasnú mladšiu generáciu historikov i nehistorikov) pravdepodobne ťažko pochopiteľnú a akceptovateľnú atmosféru vtedajších pokusov o spoločenské premeny, resp. tendencie vnútri českej a slovenskej historickej obce. Pritom príslušnosť k vládnucej štátostrane sa logicky pokladala u mnohých jej nositeľov za najlepšiu a vlastne jedine možnú cestu k náprave. Početná skupina vekovo mladších, v našich pomeroch až nadštandardne profesionálne pripravených ambiciózných historikov, bola presvedčená, že ich odborné znalosti a spoločensko-politické zázemie garantované vládnucou štátostranou im zabezpečí priestor pre slobodné bádanie a interpretácie jeho výsledkov. Bol to jeden z mnohých bolestne, dakedy až tragicky vykúpených omylov, ktorými prechádzali slovenské a české intelektuálne elity v 20. storočí.

Pokiaľ ostaneme pri historikoch, možno vysloviť oprávnenú domnienku, že jedným z impulzov pre mnohých z nich boli subjektívne dojmy ktoré získali z doslovne šokujúcich poznatkov v rámci štúdia v takzvanej barnabitskej komisii v roku 1963. Výsledky barnabitskej komisie boli nespochybniteľným impulzom pre nové pohľady na SNP a slovenský odboj (veď v nich šlo, okrem iného o začatie procesu politickej a občianskej rehabilitácie tzv. slovenského buržoázneho nacionalizmu). Historikom – bez ohľadu na to, či boli priamo v komisii alebo nie, však dávali „Barnabity“ nové podnety a šance, ktoré boli vzápätí zo strany väčšiny najvyšších reprezentantov vládnucej komunistickej strany prijímané prinajmenšom s nedôverou a s otvorenou nevôľou. Povestný „Džin z ľľáše“ bol

¹ JABLONICKÝ, J.: *Glosy o historiografii SNP. Zneužívanie a falšovanie dejín SNP*. Bratislava 1994.

však už vypustený a nebolo ho možné celkom spacificovať, pokiaľ režim nechcel (a to v danom čase nechcel a vari ani nemohol) použiť metódy, ktoré boli totálne skompromitované a známe z päťdesiatych rokov. Stále zreteľnejšie sa črtal konflikt nielen medzi veľkou časťou historikov a straníckym aparátom, „ideopolíciou“, ale aj vo vnútri samej štátostrany a čiastočne aj vo vnútri historickej obce. Karty však neboli ešte jasne rozdáné. Občania a čitateľská verejnosť, ktorá sa aspoň čiastočne zaujímala o dejiny, sa nevedeli orientovať v prekvapujúco nových, historikmi tlmočených názoroch, aj keď s nimi pravdepodobne z veľkej časti sympatizovali. Možno, že v diferenciácii vnútri historickej obce hral istú, aj keď nie určujúcu úlohu skrytý generačný konflikt, podobne ako tomu bolo, avšak v úplne odlišných politických a spoločenských podmienkach, na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov, keď nastupovala do vedeckého života mladá generácia marxistických historikov, ostentatívne sa dištancujúca od svojich „buržoáznych“ predchodcov, často i učiteľov, ktorých buď úplne ignorovala, v lepšom prípade dosť nekvalifikovane, no o to sebavedomejšie kritizovala.

Aj keď to asi vyznieva trochu cynicky alebo paradoxne, možno vysloviť jednu hypotézu: Politická a občianska rehabilitácia tzv. slovenských buržoáznych nacionalistov a najmä poznanie ich tragických ľudských osudov skrývala v sebe isté kontroverzné prvky. Na jednej strane priamo alebo nepriamo otvárala lepšie možnosti racionálneho, nezávislého a preto aj pravdiviejšieho výkladu dejín SNP a odboja vôbec. Spochybňovala dovtedajší stereotyp, podľa ktorého pre interpretáciu dejín je určujúce stanovisko aktuálne vládnuce straníckych politických špičiek, ktorým sa tak mohlo – aspoň vo vedeckej sfére – odobrať právo absolútnej neomylnosti. Na druhej strane, po rokoch hrubých deformácií, osočovania a zamlčovania skutočnej úlohy čelných odbojových činiteľov, sa najmä spočiatku mechanicky alebo málo kriticky prijímali názory od čerstvo rehabilitovaných bývalých „slovenských buržoáznych nacionalistov“, ktorí prešli osobným väzenským martýriom. U viacerých českých a slovenských historikov tu zohrával určitú úlohu aj výsostne osobný moment. Mnohí z nich sa totiž vo svojich predchádzajúcich odborných prácach tiež podieľali na deformáciách povstania, odboja a zapojili sa do ohováračskej kampane nielen proti slovenským buržoáznym nacionalistom, ale aj proti príslušníkom občianskeho demokratického odboja, vrátane jeho najvyšších vojenských predstaviteľov. Boli tu výčitky svedomia, snahy o ospravedlnenie a pokiaľ možno aj o nápravu. Súčasne však hrozilo nebezpečenstvo mechanického a nekritického prijímania názorov celkom či čiastočne rehabilitovaných, no stále zabúdaných, resp. obchádzaných českých a slovenských lídrov protifašistickej rezistencie. Niektorí historici pri tomto nekritickom postoji zotrvali, no väčšina profilujúcich dejepiscov odboja získavala prirodzený vedecký odstup a po kritike resp. konfrontácii relevantných prameňov stále viac prekračovala limity nielen rehabilitačného trendu dejín odboja, ale aj stále platné ideologické hranice vedeckého poznania, teda limity, ktoré boli v totalitnom režime stále nastavené. Možno, že tu niekde nastáva ďalšia, ani nie tak samými odbornými otázkami, ako osobnými občianskymi postojmi, odvahou i strachom a alibizmom determinovaná diferenciácia v českej a slovenskej historickej obci, ktorá sa navonok odrazila vo vývoji historiografie v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch.

Okrem toho, historici možno dúfali, že práve viaceré politické osobnosti, majúce za sebou vlastné bolestné väzenské utrpenie a ponižovanie, vytvoria akúsi prirodzenú protiváhu voči skostnatenému štátnemu a straníckemu vedeniu, budú vplyvnými nositeľmi očakávaných zmien, ktoré sa v druhej polovici šesťdesiatych rokov transformovali do

tzv. obrodného procesu. Aj v tomto prípade nemožno veci prezentisticky hodnotiť z odstuhu niekoľkých desaťročí. Domnievam sa, že danom čase v prvom pláne úsilia historikov nebola už len snaha o korigovanie predchádzajúcich, hrubých, pritom primitívnych a vo vedeckej sfére ľahko odstrániteľných skreslení či otvorených klamstiev o dejinách československého domáceho, resp. zahraničného protifašistického odboja. Hľadal sa model racionálneho posúdenia jednotlivých príslušníkov, jeho politických a vojenských elit. V tejto rovine sa však stále preceňovali zásluhy nielen slovenských buržoáznych nacionalistov, ale aj iných komunistických činiteľov v rezistencii. Objektívne posúdenie (represáliami tiež kruto postihnutých) osôb z radov dôstojníkov a vojakov príslušníkov domáceho občianskeho demokratického a západného zahraničného odboja, ostávalo stále trochu v tieni záujmu. Objektívny výskum nekomunistického odboja iba začínal a výraznejšie výsledky priniesol až na samom konci šesťdesiatych rokov. Tento nepomer vo vedomí ľudí podporovala aj oficiálna propaganda. Prehlbovanie ideologicky nezaťaženého výskumu sa však netýkalo iba SNP, odboja, ale celej škály problémov z moderných dejín. Bol to zložitý proces, myslím, že dodnes celkom nepoznaný a nedocenený zápas veľkej časti historickej obce s vládnou mocou. Napriek peripetiám bol rámcovaný (aj keď dočasnými) úspechmi, no aj ilúziami. O to väčšie muselo byť sklamanie na prelome šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov.

Rastúci záujem verejnosti a vyššie už spomínaný vznik početných odborných a memoárových prác o odboji a povstaní bol síce stimulovaný aj 20. výročím SNP, resp. 20. výročím oslobodenia Československa, no tieto jubileá neboli jediným impulzom pre doslovnú erupciu nových tendencií a myšlienok. Okrem vnútorných podmienok (teda čiastočná zmena politickej a spoločenskej atmosféry v Československu, kedy sa tunajší totalitný režim dostáva do evidentnej ekonomickej, no hlavne morálnej krízy), tu boli aj isté vonkajšie, takpovediac profesionálno-odborné vplyvy. Na začiatku šesťdesiatych rokov v európskej verejnosti a teda aj v historiografii sa dvíha nová vlna záujmu o problematiku druhej svetovej vojny, ktorá nemá už pochopiteľné bezprostredné povojnové čierno-biele videnie, ale naskoľujú sa v nej niektoré dovtedy netradičné, resp. obchádzané problémy. Nová vlna záujmu neprináša iba dôkladnejší popis vojenských udalostí na svetových frontoch, aktivít rezistentných protifašistických síl, perzekučných opatrení okupáckych orgánov a pod. Stále výraznejšie sa v nej objavujú snahy o rekonštrukciu reflexie spoločnosti, resp. jej jednotlivých sociálnych, náboženských, vekových, vzdelanostných, nacionálnych a iných skupín. na vojnové udalosti, na okupáciu, resp. na satelitné postavenie vlastných krajín. V tejto súvislosti logicky vystúpili do popredia problémy kolaborácie, pasívneho odporu, hrdinstva, prirodzeného strachu i zbabelosti a vôbec každodenného života ľudí v podmienkach priamych i nepriamych vojnových udalostí, okupácie, vynútenej či dobrovoľnej kolaborácie, atď.

Nový záujem o obdobie druhej svetovej vojny dostal aj medzinárodnú i domácu vedecko-organizačnú základňu. Pod vedením francúzskeho historika H. Michela vznikol Medzinárodný komitét historikov pre výskum druhej svetovej vojny a rezistencie. Táto inštitúcia, ktorá mala akési svoje filiálky vo viacerých európskych krajinách, poriadala medzinárodné vedecké podujatia o protifašistickom odboji, na ktorých sa spočiatku – viac pasívne, než aktívne – zúčastňovali aj historici z Československa, v prvom rade z českých historických pracovísk. Z takýchto podujatí (napr. v Taliansku, Francúzsku, Rakúsku) prichádzali mnohé metodologické i metodické podnety, ktoré nesporne ovplyvnili a inšpirovali aj československých historikov odboja. Tí svoju účasť na podobných

podujatiach a nadväzovanie osobných i pracovných stykov s nemarxistickými historikmi s nesocialistických krajín pred vládnu mocou zdôvodňovali, takpovediac, ospravedlňovali aj angažovaním sa poľských a juhoslovanských historikov, ktorí vari najúspešnejšie začali spoluprácu so svojím európskymi kolegami z krajín mimo sovietskeho bloku. Domnievam sa, že práve spolupráca v rámci výskumu protifašistickej rezistencie dávala československej historiografii najviac príležitostí zapojiť sa do kontextu európskej historiografie. Svedčí o tom aj skutočnosť, že už v roku 1963 sa konala v Karlových Varoch medzinárodná vedecká konferencia o antifašistickom odboji.

Veľmi dôležitou organizačnou základňou pre výskum československej rezistencie bol vznik Československého výboru pre dejiny protifašistického odboja v roku 1961. O tri roky neskôr, ako jeho súčasť vznikol Slovenský výbor pre dejiny protifašistického odboja, ktorý sa po prijatí federálneho štátoprávneho usporiadania ČSSR roku 1969 osamostatnil. Paradoxom bolo, že oba výbory boli po organizačnej, koordinačnej a čiastočne aj finančnej stránke pod záštitou Ústavu dejín KSČ, resp. Ústavu dejín KSS, teda výskumných pracovísk najvyšších orgánov vládnucej štátostany, čo im zaručovalo isté výsadné postavenie v štruktúre československej historickej obce – no len do začiatku sedemdesiatych rokov, keď boli rozpustené a a väčšina ich profilujúcich historikov bola vystavená profesionálnej diskriminácii a následnej osobnej perzekúcii. Výbory boli nadinštitucionálnymi, neformálnymi, otvorenými organizáciami, ktorých členmi boli nielen profesionálni historici z vedeckých ústavov, škôl, múzeí, archívov, ale aj dobrovoľní spolupracovníci najmä z radov priamych účastníkov protifašistického odboja. Špecifickou črtou výborov bolo, že do ich práce sa zapájali aj súdobí alebo bývali politickí činitelia – niektorí z pohnútok pomáhať objasňovať fakty z odboja, niektorí v tom videli jednu z ciest k vlastnej politickej reaktivizácii. Mimochodom, je trochu prekvapujúce, že pozoruhodná činnosť výborov pre dejiny protifašistického odboja v Čechách a na Slovensku, ktoré zohrávali v šesťdesiatych rokoch významnú úlohu nielen v dejinách českej a slovenskej historiografie, ale aj vo vtedajšom spoločenskom živote, nebola doteraz (myslím za ostatných dvadsať rokov) komplexne, podrobne alebo aspoň marginálne historikmi spracovaná.

Spomenul som už, že Československý výbor pre dejiny protifašistického odboja mal svoju organizačnú a vari aj personálnu základňu na pôde Ústavu dejín KSČ. Do jeho aktivít sa však výdatne zapájali aj pracovníci Vysokej školy politickej, Vojenského historického ústavu, Historického ústavu ČSAV, dejepisných katedrií na filozofických fakultách univerzít. Pritom je prekvapujúce zistenie, že niektorí profilujúci historici odboja ostávali tak trochu mimo aktivít výboru, čo si neviem dobre vysvetliť, lebo nepoznám príčiny tohto javu. Slovenský výbor bol, prirodzene, početne slabší. Pracovníci Ústavu dejín KSS nemali v ňom takú početnú, ani odbornú prevahu, ako tomu bolo v Prahe. Na jeho činnosti sa najproduktívnejšie zúčastňovali pracovníci z Historického ústavu SAV, z Múzea SNP v Banskej Bystrici, bádatelia z pobočky Vojenského historického ústavu, ktorá vznikla v roku 1967 v Bratislave. Aj na Slovensku sa výbor snažil podchytiť pre svoje aktivity čo najviac múzejníkov, archivárov, no aj pamätníkov, priamych účastníkov odboja. Výbory spolupracovali tiež s historicko-dokumentačnými komisiami, ktoré sa vytvorili pri Zväze protifašistických bojovníkov.

Vydávali cyklostylované periodikum Zprávy, v ktorých sa uverejňovali nielen informácie o aktivitách výboru, ale aj odborné materiály a bibliografické prehľady týkajúce výsledkov výskumu dejín protifašistického odboja. Publikovali sa v ňom tiež

spomienky účastníkov odboja, s ktorými sa robili aj besedy a odborné diskusie. Okrem toho, výbory podľa potreby organizovali svoje plenárne zasadnutia (za účasti takmer stovky členov a spolupracovníkov), v rámci ktorých odznali referáty na konkrétne témy z dejín odboja, posudzovali sa pripravené rukopisy alebo už publikované práce a viedla s k nim otvorená diskusia. Výbory navrhovali dovtedy obchádzané, zanedbávané alebo netradičné témy výskumu, akými boli napríklad občiansky odboj, rozbor sociálnej štruktúry a názorov spoločnosti v podmienkach okupácie (v Čechách a na Morave), resp. satelitného postavenia štátu (na Slovensku), otázky kultúrneho vývoja spoločnosti, problematika kolaborácie, problematika území, ktoré boli mníchovskou dohodou, resp. I. viedenskou arbitrážou odtrhnuté od československého štátu, rekonštrukcia odbojových aktivít na regionálnej úrovni, atď. Trochu prekvapuje, že výbory pri zadávaní tematických úloh ani raz konkrétne nespomenuli historikmi stále obchádzanú problematiku tzv. riešenia židovskej otázky tak v Protektoráte Čechy a Morava, ako aj na Slovensku.

Akosi ústrednou, vari najdôležitejšou a najviac sledovanou úlohou výboru bola príprava trilógie k dejinám protifašistického odboja v Československu, pričom každý diel mal mať dva zväzky. Z tohto náročného ambiciózneho programu sa podarilo realizovať iba torzo – v podobe makety, ktorá vyšla už v roku 1965 pod názvom Odboj a revolúcie.² Jej autorský kolektív mal trochu „asymetrické“ zloženie, lebo z trinástich historikov iba, traja boli zo slovenských vedeckých ústavov, čo zodpovedalo skutočnosti, že mnoho českých historikov sa vtedy systematicky zaoberalo aj dejinami odboja na Slovensku. Treba ešte dodať, že autorskému kolektívu poskytlo svoje nepublikované texty ďalších jedenásť historikov, z toho jeden zo Slovenska. Prvý zväzok prvého dielu plánovanej trilógie bol síce pripravený na uverejnenie už koncom šesťdesiatych rokov, no nastupujúcou normalizačnou mocou bol – spolu s autormi – rozmetaný. Bolo by však zaujímavé zistiť, aké boli osudy pripravených textov a prečo neboli publikované po roku 1990 – aspoň ako autentický dokument doby a stupňa vtedajších vedeckých poznatkov. Z uverejnených torz, resp. z monografií a štúdií možno však konštatovať, že výsledky výskumnej práce Československého, resp. Slovenského výboru protifašistického odboja boli na svoju dobu skutočne pozoruhodné a mnohé z nich neboli z aspektu svojej poznávacej a inšpirujúcej hodnoty podnes prekonané.

Vráťme sa teraz k problému nových pohľadov na dejiny SNP jednak v rovine historiografickej, jednak a hlavne v kontexte spoločenských a politických pohybov, ktoré prebiehali v Československu v šesťdesiatych rokoch, v rámci ktorých interpretácia povstania hrala nemalú úlohu. Udalosti na Slovensku z jesene 1944 sa oprávnenne považovali za jeden z vrcholov československej protifašistickej rezistencie. Sústavné na seba priťahovali pozornosť historikov, politikov a celej verejnosti už od roku 1945. Výsledkom tohto záujmu neboli len racionálne poznatky a hodnotenia, ale aj vedomé či nevedomé deformácie (pod eufemistickým názvom prehodnocovanie), ktorým sa, pravdaže, nevyhli ani slovenskí, a českí historici. Počas istej liberalizácie režimu v šesťdesiatych rokoch sa SNP stalo predmetom nielen racionálneho a autonómneho vedeckého výskumu, ale vďaka mnohým objektívnym i subjektívnym faktorom aj vďačným a mnohokrát používaným argumentom historikov a intelektuálov vôbec v ich snahách o tvorivú vedeckú či umeleckú slobodu. Na Slovensku mala problematika výskumu SNP ešte jeden dôležitý

² Odboj a revolúcie 1938–1945. Nástin dejín československého odboje. Praha 1965.

a spoločensky veľmi citlivo vnímaný rozmer: Návraty k autentickým programovým dokumentom povstania a k jeho reálnym politickým výsledkom boli úzko spojené s požiadavkami štátoprávneho pomeru Čechov a Slovákov v Československej socialistickej republike. Iste nie je náhodné, že v českej spoločnosti a medzi českými intelektuálmi najviac porozumenia a empatie pre požadovanú revíziu štátoprávneho modelu česko-slovenského pomeru v republike prejavili práve tí českí historici, ktorí sa zaoberali dejinami protifašistického odboja.

Pravdaže, všetky spomínané úsilie boli od počiatku limitované stále existujúcim, aj keď liberálnejším totalitným režimom, čo si uvedomovali aj historici, ktorí sa preto neprestávali (a ani nemohli prestať!) hlásiť – aspoň navonok v terminologickej rovine – k platnej komunistickej doktríne a stránickej discipline. Snažili sa ju však naivne alebo úprimne obrodiť, čo však bolo – ako ukázal neskorší vývoj – nerealizovateľné. Českí historici už aj v predchádzajúcich rokoch skúmali problematiku slovenského protifašistického odboja a SNP zvlášť, no ani oni neprekročili určené limity jeho deformovaného, komunisticky utilitárneho výkladu. V šesťdesiatych rokoch v českej historickej obci nastal po kvantitatívnej i kvalitatívnej stránke prudký obrat. Nikdy predtým, ani potom sa toľko českých historikov nezaoberalo problematikou Slovenského národného povstania. Svedčia o tom aj niektoré známe fakty: Spomedzi šiestich autorov jednej z prvých syntetizujúcich publikácií o SNP – Dejinná križovatka, ktorá vyšla už roku 1964³ boli iba dvaja slovenskí autori. (B. Graca, J. Šolc) – z českých autorov: F. Beer, A. Benčík, J. Křen, V. Kural. V spomínanej už makete Odboj a revoluce autormi pasáží týkajúcich sa SNP boli tiež českí autori (K. Bartošek, V. Kural, A. Benčík). Prvá, skutočne seriózna vedecká a dodnes vlastne neprekonaná edícia dokumentov k dejinám povstania vyšla z pera českého historika V. Prečana⁴. Navyše, tento autor v českej i v slovenskej tlači viackrát otvorene nastolil otázku česko-slovenského pomeru v republike, konštatoval jej dôležitosť, mimoriadnu citlivosť pre slovenskú verejnosť, snažil sa na českej strane vyvolať pre tento problém porozumenie a upozorňoval na škodlivú polovičatosť jeho riešenia. Nepochybne Prečan sa ako historik i ako občan pri týchto svojich na svoju dobu odvážnych, priam priekopníckych úvahách opieral aj o poznatky, ktoré získal z odborného výskumu slovenskej protifašistickej rezistencie a SNP zvlášť.

Českí historici sa výrazne angažovali aj v roku 1966, keď kriticky a odmietavo reagovali na oneskorenú a nesporne najvyššími politickými miestami v štáte iniciovanú recenziu V. Krála na Husákovu Svedectvo o SNP.⁵ Myslím, že tu nešlo o obranu osoby autora Svedectva, ale o obranu ťažko presadzovaných, ale predsa len na politickej moci vybojovaných nových pohľadov na SNP, na protifašistický odboj a na slobodnú interpretáciu najnovších dejín. Zo slovenskej strany sa Králova recenzia⁶ vnímala aj ako politický

³ BEER, F. a kol.: Dejinná križovatka. Bratislava 1964.

⁴ PREČAN, V. (ed.): Slovenské národné povstanie. Dokumenty. Bratislava 1965; PREČAN, V. (ed.): Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko. Dokumenty. Bratislava 1971.

⁵ HUSÁK, G.: Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní. Bratislava 1964.

⁶ Recenziu V. Krála uverejnil stranický týždenník Kulturní tvorba 8. februára 1966. Polemické ohlasy na Královu recenziu publikoval Historický časopis, r. XIV, 1966, č. 3 a 4. Po vrchnostenskom zastavení uverejňovania polemických ohlasov diskusia pokračovala v roku 1966 na stránkach interných Zpráv, ktoré vydával Československý výbor pre dejiny protifašistického odboja.

útok, resp. spochybnenie štátoprávnych nárokov Slovenska v republike, ktoré sa odvíjali práve od požiadaviek a výdobytkov povstania z roku 1944.

Kniha Svedectvo o SNP a jej autor, ktorý sa až do roku 1967 aktívne zúčastňoval na akciách a diskusiách Slovenského i Československého výboru pre dejiny protifašistického odboja, zohrali v prijímaní nových pohľadov na SNP v šesťdesiatych rokoch dost' dôležitú, ale veľmi protirečivú úlohu. Toto dielo by bez priamej pomoci (poskytnutie archívneho pramenného materiálu) zo strany profesionálnych historikov nebolo vzniklo v tej podobe v akej ho poznáme. Veď jeho autor pracoval (vd'aka pomoci historikov) s prameňmi, ktoré v danej dobe neboli všeobecne známe a nemala ich k dispozícii ani väčšina bádateľov odboja a povstania. Laická verejnosť prijímala Husákovu knihu zväčša veľmi pozitívne. Avšak profesionálni historici, napriek tomu, že sa za ňu v spomínanej už „Královej afére“ postavili, mali k nej aj viac alebo menej oprávnené vážne výhrady, vyplývajúce z ich bádania a poznania historickej reality. Pravdepodobne, už zaregistrovali aj tón Husákových autoritatívnych vystúpení v rámci častých diskusií o problematike protifašistického odboja, no na druhej strane sa možno upokojovali jeho slovami k prvému vydaniu Svedectva, kde ich autor v marci 1964 nabádal: „Nech opraví historik, čo je hádam nepresné a zaujaté v tomto svedectve písanom horúcim srdcom účastníka a komunistu.“⁷ Napokon ešte v júli 1969, keď G. Husák bol už v najvyššej stránickej funkcii a nebolo ešte bezprostredne cítiť nástup tzv. normalizačného režimu, autor v úvode k druhému vydaniu Svedectva ubezpečoval zrejme už znepokojených historikov slovami „...nieto už žiadnych prekážok, aby naša vedecká literatúra vychádzala iba zo svojich kritérií, t.j. aby sa dopátrala objektívneho pohľadu na kľúčové body našej histórie.“⁸ Vtedy však už postupne prichádzala doba, ktorá surovo vyvrátila všetky nádeje. Celková problematika vzťahu medzi G. Husákom a historikmi, ktorí mu v rámci výsledkov svojho nezávislého vedeckého výskumu v podstate pomáhali k jeho návratu do politického života, by vyžadovala viac psychologickú, než historiografickú analýzu.

Pri prebojúvaní nových pohľadov na dejiny SNP a protifašistickej rezistencie však zd'aleka nešlo len o G. Husáka a jeho machiavelistické postoje, ale o zásadné konflikty s komunistickou vládou mocou v rozdielnom vnímaní úloh historiografie. Chcem upozorniť aspoň na dve oblasti (hoci ich bolo omnoho viac), kde sa historici odboja a komunistická ideológia dostali do nezmieriteľných rozporov:

1. Pri rekonštrukcii politických režimov v podmienkach okupácie, resp. samostatného slovenského štátu výsledky historického bádania logicky viedli k chcenému alebo nechcenému porovnávaniu s totalitným režimom, ktorý vládol v Československu po februári 1948. Podobnosť bola až príliš nápadná, mohla vo verejnosti vyvolávať nepríjemné znepokojujúce otázky. V jednej zo svojich úvah o poslaní moderných dejín a spracovaní problematiky odboja J. Křen, ktorý bol akýmsi spiritus rector ale vari aj spiritus movens Československého výboru pre dejiny protifašistického odboja, upozorňoval, (chtiac-nechtiac tým aj zrovnával) na niektoré črty fašistickej totality, ktorými boli: „Sociálna

⁷ HUSÁK, G.: Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní. 3. vydanie. Úvod k prvému vydaniu. Bratislava 1964, s. 18.

⁸ Tamže. Niekoľko slov k druhému vydaniu, s. 20.

demagógia, podivný kult manuálnej práce, sociálna novelizácia, opovrhnutie voči intelektuálom, ťaženie proti inteligencii“.⁹

2. Pri skúmaní protifašistickej rezistencie a teda aj SNP historici prichádzali k záverom, ktoré korigovali nielen dovtedajšie faktografické nepresnosti a falošné skreslenia, ale aj niektoré ideologické stereotypy. Konstatovali, že dovtedajšie ponímanie odboja v československej historiografii bolo nediferencované, zjednodušené na vulgarizovaný triedny prístup, akoby v protifašistickej rezistencii nebol hlavný rozpor medzi totalitou a demokraciou, ale medzi buržoáziou a proletariátom. Autori píšuci o odboji a teda aj o povstaní zdôrazňovali, že v protifašistický odboj v celej Európe bol nositeľom spoločenskej zmeny a rekonštrukcie, čo napokon korešpondovalo s aktuálnymi problémami československej spoločnosti v šesťdesiatych rokoch. Z taktických príčin alebo z naivného presvedčenia tvrdili, že z poznania podstaty antifasistického odporu sa môže odvíjať záver, že „Ďalší vývoj socialistickej revolúcie pôjde ďalej cestou využívania demokratických a protimperialistických faktorov“.¹⁰ Odmietla sa aj nadiktovaná a dovtedy pre každého záväzná jednota marxistického výkladu dejín, lebo „národný rámec marxistického dejepisectva je legitímny“.¹¹ Bola tu viditeľná snaha odpútať sa od interpretácie odboja, ako sa presadzovala v sovietskej historiografii, a preto bolo aj vari toľko poukazov na súdobú poľskú, resp. juhoslovanskú, no aj taliansku a francúzsku dejepisnú produkciu o odboji.

Záverom chcem zdôrazniť, že nepovažujem všetky výsledky historikov popri skúmaní dejín SNP a odboja, ktoré sa zrodili v atmosfére spoločenského a ideového kvasu, za absolútne dokonalé, nekorigovateľné – čo by bolo aj v protiklade s mienkou ich autorov. Nikto im však nemôže odoprieť ich odborný poznávací prínos, v mnohých smeroch prvolezectvo, občiansku statočnosť a odvahu. V tomto období historické práce prvýkrát po roku 1945 prerástli svojím významom a pôsobením vlastný odborný rámec, stali sa kultúrnou a občianskou hodnotou, pôsobiacou podnes. Na ich podnety nadväzuje aj súčasná česká a slovenská historiografia, aj keď viacerí mladší, „ponovembroví“ historici vďaka svojej neinformovanosti na ňu niekedy pozerajú s nedôverou alebo dokonca s dešpektom. (Opäť sa tu objavuje vyššie spomínaný generačný problém.)

Pri poznaní tristných osudov historiografických výbojov absolútnej väčšiny invenčných historikov dejín SNP, odboja a moderných dejín vôbec v čase tzv. normalizácie nás môžu napadnúť verše básnika M. Rúfusa: „Hlas mlčí. Iba ozvena/ si ešte trúfa.“¹² Hlas však nemlčal a ozvena, ktorá si ešte trúfala bola silnejšia, než politická moc, ktoré hlas historikov umlčala. Možno konštatovať, že úplná väčšina odborných prác historikov o odboji a Slovenskom národnom povstaní, ktoré nemali iba podenkovú hodnotu a obstáli aj v prísnej kritike časového odstupu, vznikala v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch mimo oficiálneho prúdu vtedajšej českej a slovenskej historiografie. Ich autormi boli práve osobnosti, ktoré „trhli oponou“ historického poznania v šesťdesiatych rokoch.

⁹ Príspevky k dejinám KSČ, 1966, č. 3, s. 344 (Křen).

¹⁰ Príspevky k dejinám KSČ, 1963, č. 1, s. 44 (Křen-Kural).

¹¹ Príspevky k dejinám KSČ, 1966, č. 3, s. 347.

¹² RÚFUS, M.: Až dozrieme. Bratislava 1956.

Attempts at new interpretation of Slovak National Uprising in 1960s as historiographic and social problem

Ivan Kamenec

In 1960s, new principles and new results of research cause scientific breakthrough in the stereotyped "leading role" of the Communist Party. These became a cultural and civic value. Most scientific work on resistance movement and uprising written in 1970s and 1980s stand aside from official Czech and Slovak historiography and it was written by the same authors as in 1960s.

DISENT, ĽUDSKÉ PRÁVA A HOS

Norbert Kmet'

Dodržiavanie ľudských práv v Európe sa dostávalo do popredia záujmu politikov a verejnosti postupne. Určitý vplyv na to mali tiež udalosti roku 1968. Inváziou vojsk Varšavskej zmluvy do Československa sa úplne zdiskreditoval nielen sovietsky typ socializmu, ale sčasti aj socialistické myšlienky. Do popredia sa dostávala agenda ochrany ľudských práv. Toto hnutie sa stalo nadstavbou rôznych ideovo-politických prúdov. Na dodržiavaní ľudských práv sa zhodli zástupcovia európskych štátov a Severnej Ameriky. Medzi Východom a Západom však existoval rozdiel v ich ponímaní.

Význam ľudských práv a ich obrana bola spočiatku vnímaná s dešpektom, ale postupom času sa situácia menila. Normalizačný režim v Československu postihoval ľudí za prejavovanie nesúhlasu s jeho politikou. Na udalosti roka 1968 sa ešte nezabudlo a spoločensko-politická situácia v štáte sa zhoršovala. V sedemdesiatych rokoch 20. storočia sa v spoločnosti postupne začali vytvárať skupiny osôb, ktoré napriek rôznym formám perzekúcií vyjadrovali svoje názory. Do povedomia spoločnosti a medzinárodnej verejnosti sa rôzne formy diskriminácie disidentov a ďalších osôb z nezávislých štruktúr dostávali najmä vďaka aktivitám Charty 77 a Výboru na obranu nespravodlivo stíhaných. Treba však pripomenúť, že v období 1969–1977 režim realizoval mnohé politické procesy a diskriminácia osôb mala rôzne podoby.

Odpovedať na otázku, prečo sa diskriminovaní ľudia začali organizovať, resp. viac podporovať až v druhej polovici sedemdesiatych rokov 20. storočia, nie je jednoduché, pretože spoločensko-politický vývoj, ktorým Československo prešlo od 21. augusta 1968, je zložitý. Táto skutočnosť, ktorá sa zvykne označovať aj pojmom „solidarita otrasených“, má svoju genézu. Šok z invázie vojsk Varšavskej zmluvy bol veľký nielen u československých občanov. O následnej diskriminácii jednotlivcov či skupín, a tiež o likvidovaní najmä spoločensko-kultúrnych a vedeckých pracovníkov sa vedelo. Spoločnosť však nemala celkovú predstavu o prijatých mocenských rozhodnutiach nastupujúcej normalizačnej moci. Ľudia v Československu jednako už mali svoje skúsenosti s tým, ako režim dokáže vytvoriť a udržiavať atmosféru strachu, v ktorej sú občania nútení hľadať si vhodné ospravedlnenia svojich predchádzajúcich aktivít. Základným kritériom v tejto situácii bolo postarať sa v prvom rade o seba.¹

¹ Julius Vanovič si k tejto situácii v júni 1970 do denníka poznamenal: „Najstrašnejšie je, že už ani nevieme, kto sú naši nepriatelia. Všetko je nejasné; nepolapiteľné ako hlien; beztvaré a hnusné ako blato. Každý si svoju odpornú a nemožnú mienku subjektívne a existenčne podoprie, vie si ju takto v rozhovore, pred ľuďmi aj odôvodniť, dokonca „brániť“; všetko, aj najhnusnejšie pchanie sa do zadku, zaujímanie funkcií (dnes!), účasť v previerkových komisiách, verejné sebakritiky, piate či ktoré prezliekanie kabátov, vyhadzovanie zo zamestnania druhých – je správne, rozumné a – slovenskej kultúre? – prospešné. Oni, tí hore, povedal mi „súduh“ Šmatlák, myslia, držia chrby za nás; minister („Mirko“) myslí aj za teba!“. In: VANOVIČ, J.: Z denníkov. In: Tvorba T, XI (XX), 2001, č. 1–2, s. 18. Pozri aj VANOVIČ, J.: Zápisky z mŕtveho času, s. 100.

V atomizovanej spoločnosti normalizačný režim jednoduchšie potlačoval individuálne protesty. Súdne politické procesy v prvej polovici sedemdesiatych rokov 20. storočia nevyvolávali také protesty, aké sú známe z konca spomínaného desaťročia. Ľudia si postupne uvedomovali, že vládnuca komunistická moc nedodržiava ich práva, ktoré boli súčasťou právneho systému. O tomto stave mali určite poznatky tiež predstavitelia režimu, pričom nemali problém podpísať Záverečný akt KBSE alebo schváliť v parlamente Medzinárodný pakt o občianskych a politických právach i Medzinárodný pakt o hospodárskych, sociálnych a kultúrnych právach. V Zbierke zákonov boli publikované v roku 1976.

Stav atomizácie spoločnosti režimu vyhovoval, keďže boli obmedzené aj kontakty medzi osobami, ktoré napríklad v šesťdesiatych rokoch 20. storočia bežne medzi sebou komunikovali. Vzdialenosť medzi Prahou a Bratislavou, ako aj inými miestami v rámci Československa sa zväčšovala, pričom tu však nešlo o geografickú diaľku. Ján Mlynárik v liste datovanom 1. novembra 1973 Milanovi Šimečkovi napísal: „Počul som, že po znormalizovaní Ťa vyhodili zo školy a kdesi že robíš závoznika. To sú všetky moje informácie o Tebe za posledné 4 roky. Zhruba podobne som počúval aj o ostatných, ale vraj všetci sa niekde uchytili pri remese, alebo aspoň pri knižkách, zatiaľ čo najhoršie dopadli, tradične Česi a Židia. Myslelo sa Ťa a Edo Friš. (...) Čosi mi povedal a napísal Domino Tatarka, keď bol v Prahe, alebo ja s ND (pražským) v Bratislave (...) a Jožo Jablonický sa ukáže na skok, aby sa nepovedalo a nie je mu do reči: ja, historik, nádeník, on historik, vedúci oddelenia ústavu, a spolu sme začínali.“² Vtedajšiu situáciu veľmi podobne opísal Ivan Kadlečík.³

Prvá vlna normalizácie bola v českých krajinách tvrdšia než na Slovensku, kde sa uskutočnilo aj menej politických procesov. V tomto čase súdili napríklad P. Lička a L. Kalinu. Na Slovensku bola druhá vlna normalizačných postihov v rokoch 1973–1974, keď ešte ľudia zbavovali pracovných miest a vylučovali z komunistickej strany. Každá osoba vytláčaná na okraj spoločnosti najmä zo spoločensko-kultúrnej a čiastočne z politickej štruktúry mala možnosť rozhodnúť sa, ako na danú situáciu zareaguje. Tretia etapa perzekúcií nastala na konci roka 1976 a v roku 1977, keď bola vyhlásená Charta 77 a režim tvrdo zakročil proti jej signatárom a sympatizantom. Počas sedemdesiatych rokov 20. storočia ľudia začínali viac vnímať svoje ľudské a občianske práva, ktoré štát sice zaručoval, ale v praxi sa neuplatňovali.

Úlohu a význam ľudských práv si, samozrejme, viac uvedomovali tí, ktorých normalizačný režim proskriboval, ktorí boli pravidelne v konfrontácii s príslušníkmi štátnej bezpečnosti, alebo na ktorých iné zložky štátnej moci vyvíjali systematický tlak. O tomto mechanizme Jozef Jablonický 25. februára 1979 v samizdate „Diskriminácia na pokračovanie“ poznamenal: „Mal som možnosť všeličo čítať o politických súdnych procesoch za

² MLYNÁRIK, J.: Diaspora historiografie. Štúdie, články a dokumenty k dejinám československej historiografie v rokoch 1969–1989. Praha 1998, s. 440.

³ V liste z 15. januára 1974 Michalovi Gáfrikovi napísal: Ozvi sa, Michal, čo sa deje v Bratislave, lebo tam nechodím a temer nikoho niet, kto by sa nebál napísať mi, takže sa pomaly dostávam do izolácie a to, čo mám je pomaly už len strach sprevádzaný nádejou, že aj strach je pre prenasledovanú zver dobrodením, ktoré nielenže vyjadruje vôľu žiť, ale aj zostruje vnímanie, bystré vnímanie a nedá zaspať mysleniu ani cíteniu, čo je možno viac ako štátna cena. Snažím sa sem-tam čosi napísať, keď z toho bude aký-taký celok, venujem Ti kópiu“. Michal Gáfrik, Ivan Kadlečík: Ako nás normalizovali. In: Tvorba T, 2001, č. 1–2, s. 10.

éry reálneho socializmu a aj z éry, ktorá mu predchádzala. Viem aká je logika režisérov policajno-totalitných akcií na občanov, ktorí majú odlišné názory od dočasne oficiálnych mocisúdrhov. Navonok akcia proti mne má istú fasádu, lebo jej režiséri dobre vedia, že oni začali, že oni vytvorili celú kauzu a mňa zatlačili do pozície občana, ktorý sa musí hájiť za každých okolností a zo všetkých síl. Boli na veľkom omyle ti páni, ktorí čakali moju „sebakritiku“. Prešli už „slávne“ stalinské časy. Prešli už časy, keď obeť nielen že sa priznávali, odsudzovali, ale žiadali pre seba aj potrestanie.“⁴

Pre každú osobu, ktorá bola v otvorenom konflikte s normalizačným režimom, bola charakteristická už určitá predchádzajúca perzekúcia zo strany štátu. Osoby zaradované k disentu a nezávislým iniciatívam mali, samozrejme, vlastnú cestu do týchto spoločností. Bolo ňou vlastné rozhodnutie, ktorému predchádzalo individuálne odmietnutie napríklad režimu nastoleného po roku 1968.⁵ Podstatu disentu Ivan Kadlečík charakterizoval nasledovne: „Zohrieval na svojom srdci len vznešené mravné a politické ideály. Vo svojej bezmocnosti vysielal do sveta príklady odvážnej oddanosti k slobode, demokracii a ľudským právam. Viem, ako hlboko – píše Milan Šimečka – sme tieto idey prežívali, pretože neboli ani trochu abstraktné, sloboda znamenala pre mnohých nebyť za mrežami, ľudské právo – to bolo právo stretnúť sa s priateľmi bez asistencie tajnej polície alebo napísať list a dať niekomu prečítať báseň, ľudská dôstojnosť spočívala vo výbere medzi pravdou a lžou v čase, keď pravda sa trestala a lož odmeňovala (...) Veď napokon: disent nie je otázka len literatúry; je to širší, komplexný problém kultúry, je to životný postoj, existenciálny fenomén: nepragmatický, neutilitárny.“⁶

Disidenti v Československu boli neustále konfrontovaní s určitým typom štátneho násillia⁷, ktoré voči nim viedla spravidla štátna bezpečnosť. Napriek tejto situácii väčšina z nich zotrvala na svojich postojoch a aktivitách. Viedli nerovný zápas s nejasným koncom, ktorý sa novembrovými udalosťami v roku 1989 začal premieňať na slobodu a na jej víťazstvo pre všetkých.

V osemdesiatych rokoch 20. storočia sa do spomínaného zápasu s režimom dostávali ďalší ľudia, ktorí väčšinou neboli v roku 1968 zaangažovaní na spoločensko-politickom dianí. Udalosti druhej polovice osemdesiatych rokov 20. storočia odohrávajúce sa najmä v Sovietskom zväze a v Poľsku mali vplyv aj na spoločensko-politickú situáciu v Československu. Ľudia sa postupne zbavovali strachu a začali prejavovať nespokojnosť so stavom slobody vyjadrovania a zhromažďovania, a tiež s uplatňovaním ľudských a občianskych práv. Od konca roku 1987 občania verejne vyjadrovali požiadavky na dodržiavanie tých práv, ktoré sice boli formálne zakotvené v platnej legislatíve, ale v praxi sa nerešpektovali.

⁴ JABLONICKÝ, J.: Diskriminácia na pokračovanie. In: JABLONICKÝ, J.: Samizdat o disente. Záznamy a písomnosti. 3. Bratislava 2007, s. 81.

⁵ Bližšie k jednotlivým príkladom pozri VILÍMEK, T.: Cesta do disentu – niekoľik poznámek k rozličným faktorům střetu s režimem v ČSSR a v NDR. In: Historik v soudobých dějinách. Milanu Otáhalovi k osmdesátým narozeninám. Praha 2008, s. 236–261.

⁶ KADLEČÍK, I.: Epištoly. Bratislava 1992, s. 89, 174.

⁷ Ján Mlynárik o tomto napísal: „Systém reálnosocialistických štátů je systémom vnútnej války, jež diktátorská skupina u moci vede proti obyvatelstvu vlastní země, používajíc všechny prostředky od mimoekonomického donucení až po vězení a terorizování vytypovaných osobností, skupin nebo vrstev společnosti“. In: MLYNÁRIK, J.: Ruzynské meditace. Praha 1999, s. 199.

Československý komunistický režim sa deklaratívne zasadzoval o uplatňovanie perestrojky a glasnosti, avšak na druhej strane si jeho predstavitelia uvedomovali, že realizovaním podobných procesov, aké prebiehali v ZSSR, by stratili moc, ktorú získali po Auguste '68. Legitimita a legalita ich moci totiž závisela od mocenských záujmov Sovietskeho zväzu. Perzekúcia československých občanov, ktorí vyjadrovali nesúhlas s poaugustovými pomermi, nemala napriek zmenám v ZSSR, Poľsku a v Maďarsku klesajúcu tendenciu.

Tzv. osmičkový rok – 1988 – si uvedomovali ako disidenti a nezávislé iniciatívy, tak aj komunistická moc⁸. Rozrastajúce sa aktivity ľudí režim nebol schopný zastaviť. Prejavovali sa nielen väčšou účasťou na manifestáciách, ktoré moc zakazovala, ale tiež podpisovaním rôznych petícií. Vtedajšie spoločensko-politické problémy reflektoval napríklad Manifest Hnutia za občiansku slobodu „Demokracia pre všetkých“ vydaný 15. októbra 1988. Hnutie za občiansku slobodu (HOS) sa týmto manifestom stalo súčasťou spoločensko-politického života v Československu. Môžeme ho označiť za politicky opozičné hnutie⁹, „ktoré sa výrazne ujalo na Slovensku kvantitatívne aj kvalitatívne, už aj so širšou účasťou občanov na usporiadaných aktivitách HOSu, toto by sa nedalo povedať o Charte 77 (...) a tak aktivita Hnutia za obč. slobodu na Slovensku fakticky prvá zobudila a povzbudila skryté sily odporu proti hegemonii komunizmu na Slovensku, podnietila hromadné manifestácie slov. občanov (sice už nie až také výrazné a jednoznačné, akými bola veľkopiatočková manifestácia veriacich katolíkov na Hviezdoslavovom nám. v marci roku 1988), ale tiež hojne zaregistrované v oznamovacích prostriedkoch domácich i zahraničných. Nie náhodou stali sa členmi Hnutia za občiansku slobodu na Slovensku i skupiny priamych iniciátorov a účastníkov tzv. sviečkovej manifestácie z marca 1988, ako i známi disidenti publicisti, po roku 1968 z vedúcich miest odstavení a z KSS vyhodení reformní komunisti“.¹⁰

V manifeste HOS z októbra 1988 jeho signatári vyzvali, „aby do politiky vstoupila spoločnosť sama, to znamená my všetci!“ Disidenti a osoby z nezávislých iniciatív v tomto dokumente zdôraznili, že „politika sa opäť musí stať miestom výrazu a uplatnení skutočných zájmov spoločnosti“. Dalej pripomenuli aktivity Charty 77. Cieľom HOS bolo vytvoriť priestor pre slobodné prejavy politickej vôle občanov a prispieť ku kryštalizácii konkrétnych politických a záujmových snáh. Manifest okrem úvodu a záveru obsahuje dvanásť bodov. Nachádza sa v ňom zmienka o demokratických tradíciách, pričom chceli presadzovať princípy skutočnej demokracie, ktorá nie je možná bez demokratických

⁸ Predsedníctvo ÚV KSČ dňa 21. októbra 1987 „schválilo s pripomínkami ideové politické pojetí významných výročí roku 1988 a uložilo príslušným orgánom prijať opatrenia k jeho realizácii“. In: Archiv USD AV ČR, f. PUV KSČ 1985–1989, kart. 9, č. 198. Zpráva o činnosti předsednictva, sekretariátu a komisi ÚV KSČ za období od 5. zasedání Ústředního výboru KSČ v březnu 1987, s. 42.

⁹ Používanie výrazu politické opozičné hnutie je, samozrejme, v podmienkach normalizačného režimu problematické. Rudolf Battěk v článku „Jme politickou opozici“, uverejnenom v septembri 1989 v samizdate „Zpravodaj HOS“, uviedol: „Stali jsme se politickým sdružením demokratů, kteří kladou důraz na svobodné uplatňování vůle jednotlivce. (...) Tím, že jsme začali být subjektem politiky, byť prozatím i bez nutných znaků politické organizace (nemáme stanovy, organizační řád, pouze zárodky organizační struktury), formulovali své názory, zahájili diskusi uvnitř hnutí a svými postoji začali ovlivňovat chování vládnoucí moci a nutili ji k reflexi, stali jsme se politickou opozicí“. In: Hnutí za občanskou svobodu. Dokumenty. Praha 1994, s. 219–220. Editorky: Růžena Hlušíčková a Blanka Čisarová

¹⁰ Manifest HOS-u., s. 2. Jeho kópia vo vlastníctve autora. Poskytla mu ju pani Hana Ponická.

štruktúr. Ich uplatnenie nie je možné bez občianskej statočnosti jednotlivca, čo súvisí s vytváraním nových spoločenských pomerov a štruktúr. V časti politický pluralizmus žiadali zrušiť vedúcu úlohu KSČ v spoločnosti, pretože bez splnenia tejto požiadavky sa nedala budovať demokratická spoločnosť. Na tento krok nadviazovala požiadavka prijať novú demokratickú ústavu, ktorá mala zaručiť skutočné dodržiavanie práv občanov. Stvrty bod bol venovaný právnemu poriadku, ktorý musí byť zbavený všetkých totalitných prvkov. Pretrvávajúcim problémom v Československu bola devastácia životného prostredia, a preto na jeho záchranu vyzýva piaty bod Manifestu HOS. V nasledujúcom bode žiadali zmeny v hospodárskej sfére. Podobne ako v politickej oblasti aj v tomto šiestom bode sa zdôraznilo, že pokrok je možný len vtedy, ak sa zabezpečí pluralitné vlastníctvo podnikov. Siedmy a ôsmy bod sa venoval slobodnému duchovnému životu a slobode viery. V ďalšom bode pripomenuli nevyhnutnosť plurality v odboroch, ktoré plnia svoju funkciu len vtedy, ak nie sú závislé od štátu a zamestnávateľov. Signatári boli aj proti militarizácii spoločnosti. V tomto desiatom bode sa zasadzovali o skrátenie základnej vojenskej služby, o vytvorenie možnosti náhradnej vojenskej služby a žiadali odchod sovietskych vojsk z územia Československa. Otázky národnej svojbytnosti tvorili jedenásty bod. Malo sa k nej dospieť tak, že štát bude fungovať na princípoch federalizmu a národnostným menšinám sa vytvoria podmienky, ktoré zodpovedajú ich požiadavkám. Posledný bod pripomínal, že Československo je súčasťou Európy. Naplnenie tejto skutočnosti sa malo dosiahnuť vytvorením skutočnej atmosféry dôvery medzi jednotlivými štátmi a národmi. Odvolávali sa na stav, ktorý T. G. Masaryk nazýval „človečenstvom ako priateľským všetelkom“. V závere signatári vyzvali spoluobčanov, aby sa sami rozhodli, akým spôsobom k tomu prispievajú. Svoj súhlas s prezentovanými bodmi mohli vyjadriť podpisom, alebo „jakoukoliv konkrétní práci pro vítězství demokracie v naší zemi“.¹¹

Signatári tohto manifestu požadovali nápravu tých záležitostí, na ktoré neustále poukazovali disidenti a ďalší nezávislí aktivisti. Všetkým týmto problémom sa venovala vo svojich materiáloch aj Charta 77. Spoločenské, politické, hospodárske a ďalšie problémy sa v Československu dlhodobo neriešili, prípadne občania nemali žiadne možnosti reálne ich ovplyvniť. Požiadavky nastolené v Manifeste HOS sa začali realizovať novembrovými udalosťami v roku 1989.

Aktivity v prospech základného programu HOS, t. j. manifestu mali ohlas v celom Československu. Do činnosti HOS sa postupne zapojilo niekoľko desiatok ľudí a vytvárali sa aj miestne pobočky. Na Slovensku bol najaktívnejším členom HOS Ján Čarnogurský, pretože udržiaval kontakty s aktivistami na Slovensku a bol členom Dočasného koordinačného výboru HOS. Pri posudzovaní aktivít signatárov a členov HOS si treba uvedomiť, že osoby ako napríklad Rudolf Battěk, Václav Benda, Ján Čarnogurský, Tomáš Hradílek, Ladislav Lis, Jaroslav Šabata boli známe svojimi aktivitami v prospech dodržiavania ľudských a občianskych práv v Československu. Spomenuté osoby tvorili Dočasný koordinačný výbor HOS. Do HOS integrovali rôzne ideové prúdy spoločnosti, ktoré vyjadrovali nesúhlas s politikou normalizačného režimu. Nie všetci disidenti a nezávislí aktivisti súhlasili s manifestom HOS Demokracia pre všetkých. Polemiku vyvolali napríklad postoje Petra Uhla k tomuto zoskupeniu.¹²

¹¹ Hnutí za občanskou svobodu, s. 25–31.

¹² Bližšie pozri napríklad Hnutí za občanskou svobodu, s. 69–80, 90–92, 110–113, 118–126, 141–143.

Od vydania Manifestu sa jeho signatári dostali do pozornosti Štátnej bezpečnosti. Pre mnohých z nich to predstavovalo pokračovanie ich dovtedajšieho zápasu o obhajovanie vlastnej slobody a skutočnosti.¹³ Okrem výsluchov boli opäť vystavení domovým prehliadkam a vyšetrovanie sa viedlo proti nim na základe podozrenia zo spáchania trestného činu poburovania. Domové prehliadky bezpečnostné orgány realizovali od 27. októbra 1988. V Bratislave ich vykonali u Jána Čarnogurského, Miroslava Kusého a Milana Šimečku.¹⁴ Väčšina zadržaných ostala v celách na dvakrát 48 hodín. V Bratislave boli zadržaní Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Anton Selecký a Milan Šimečka.¹⁵ O zásahoch ŠtB proti signatárom HOS informoval 4. novembra 1988 Dočasný koordinačný výbor HOS vo vyhlásení, v ktorom opäť zdôraznil, že „HOS neusiluje o prevzatí moci, nýbrž o to, aby Československo malo správu a vládu poctivou a opravdu demokratickou. Návrhy manifestu ‚Demokracii pro všechny‘ nejsou proto motivovány touhou po moci, nýbrž po nápravě věcí československých“.¹⁶

Prvé stretnutie signatárov HOS na Slovensku bolo 11. novembra 1988 v Bratislave a zúčastnilo sa na ňom 15 ľudí. Medzi nimi boli, ako napísal Ján Čarnogurský „ostrieľaní disidenti aj mládež, ktorej meno sa zatiaľ neobjavilo v samizdatoch ani v zahraničnom vysielaní“. Na stretnutí odzneli dva referáty. Jeden sa venoval politickej situácii. Vyslovila sa v ňom pochybnosť o tom, „či by našli dostatočnú odozvu v spoločnosti aj heslá o reformnom socializme zo šesťdesiatych rokov“. Zároveň sa zdôraznila potreba vzniku širokej demokratickej platformy, „ktorá umožní diskusiu a konkrétne činy, vedúce k budúcnosti“. V druhom referáte o bezpečnostných otázkach odzneli rady, ako sa správať pri výsluchoch, a informácie o ďalších opatreniach prijatých režimom voči signatárom HOS. Zmienili sa v ňom aj o začatí trestného stíhania „<<vo veci>> manifestu, ale zatiaľ nebolo vznesené obvinenie proti žiadnemu aktivistovi hnutia a hoci aktivisti sú známi. Režim zrejme taktizuje a sám si nie je načistom, ako má hnutie potláčať“. Po týchto dvoch referátoch nasledovala diskusia, v ktorej každý uviedol, čo ho viedlo k tejto angažovanosti. U väčšiny prítomných sa táto aktivita spájala s kresťanským presvedčením. Uzniesli sa aj na tom, že nebudú vytvárať formálne orgány. Pri podpisovaní dokumentov sa dohodli na tom, že ich vždy podpíšu niekoľkí, pričom „nemusia to byť vždy tí istí“. Predmetom diskusie bolo aj to, ako si pripomenúť nadchádzajúci deň ľudských práv.¹⁷

Ku dňu ľudských práv vydal HOS na Slovensku 6. decembra 1988¹⁸ vyhlásenie. Pripojili sa k iniciatíve kresťanov na Slovensku vyjadriť 10. decembra „solidaritu s nespravodlivo prenasledovanými modlitbami na večerných bohoslužbách“. Podľa Antona Seleckého, Viliama Kováčika, Ladislava Šimeka, Jána Čarnogurského, Milana

¹³ Milan Šimečka v texte „O nejisté skutečnosti“ k tomu napísal: „Bezotýsné násilí mě dovedlo k tomu, že jsem se zařídil na obranu své skutečnosti. Je to pokus o minimální lidské právo. Nevnučuji svou skutečnost jiným, ale dbám o to, aby mě kruhy zůstaly neporušeny“. In: ŠIMEČKA, M.: Kruhová obrana. Bratislava: ARCHA 1992, s. 192.

¹⁴ U M. Šimečku vykonali domovú prehliadku 28. októbra 1988 o piatej hodine ráno. Bližšie pozri ŠIMEČKA, M.: Konec nehybnosti. Praha 1990, s. 140–147.

¹⁵ Informace o Chartě 77, 11, 1988, č. 19, s. 18.

¹⁶ Hnutí za občanskou svobodu, s. 38–39.

¹⁷ Hnutí za občanskou svobodu, s. 44.

¹⁸ Dátum je odvodený od informácie zverejnenej rozhlasovou stanicou Rádio Slobodná Európa. In: Hnutí za občanskou svobodu, s. 48.

Šimečku „by morálna váha tejto iniciatívy vzrástla, keby zahrnula aj účasť ľudí všetkých konfesií a tiež ľudí nábožensky nezaložených, ale veriacich v hodnoty demokracie, slobody a tolerance, ktoré nás spájajú. Nech 10. decembra všetci tí, čo sú prenasledovaní za svoje presvedčenie, tí, ktorí sú vo väzeniach pre to, že konali tak, ako im kázalo svedomie, pocítia, že sme s nimi a že im prejavujeme svoju solidaritu“.¹⁹

V správe Dočasného koordinačného výboru HOS zo 17. decembra 1988 o dvojmesačnej činnosti informovali o represívnych akciách bezpečnostných orgánov pri 70. výročí Československa, o zmarenom sympóziu „Československo 88“ a pripomenutí si 40. výročia Všeobecnej deklarácie ľudských práv. Opätovne deklarovali, že HOS nemá záujem destabilizovať spoločnosť a mať prestavbu, „ale naopak aby som nedovolili pouhé predstírání zásadních změn v politickém a ekonomickém systému země. Jsme konstruktivním politickým seskupením a máme zájem na takovém přechodu společnosti k novým formám spolupráce a tvorby politických rozhodnutí, jež budou výrazem svobodné demokraticky projevené vůle všech občanů a ne jedné privilegované skupiny (...) Bez svobodných občanů, demokratů či socialistů, křesťanů či liberálů nelze nalézt cestu ke všelidským hodnotám, jejichž význam v politice je dnes všeobecně uznáván“.²⁰

V československej spoločnosti sa ako vážny problém pocíťovalo obsadzovanie vedúcich miest na základe členstva dotýčnej osoby v komunistickej strane. Na túto skutočnosť poukazovala napríklad Charta 77. Ján Szöllös, Juraj Kohutiar, Ján Čarnogurský a Miroslav Kusý listom 5. januára 1989 požiadali prof. Zdenka Diensbiera, predsedu Výboru československej verejnosti pre ľudské práva, o vysvetlenie, či je takáto prax v súlade „s paktmi o ľudských právach a s dohovorom o zákaze diskriminácie v zamestnaní“. Na túto žiadosť dostali odpoveď od JUDr. Alexandra Klimeša, ktorý ich uistil, že sa týmto podnetom budú zaoberať.²¹

K 20. výročiu upálenia sa Jana Palacha vydal 10. januára 1989 Dočasný koordinačný výbor HOS vyhlásenie, v ktorom pripomenul, že čin ku ktorému sa odhodlali Jan Palach a Jan Zajíc „byl ovšem pro nás všechny bolestný a tragický (...) A znovu připomínáme, že Jan Palach nám neříká: jdete a umírejte. Nýbrž: jdete a usilujte o vlastní podíl na utváření svého i národního života v duchu poznání i žité pravdy. Pokuste se vrátit našemu pospolitému osudu smysl svou odvahou k činu. Jděte s obnovenou nadějí, že se k vám vláda vašich věcí navrátí“.²²

Bezpečnostné zložky komunistického režimu po 10. januári 1989 opäť zasiahli proti signatárom a aktivistom HOS, čo súviselo so spomínaným 20. výročím činu J. Palacha. Rozhlasová stanica Slobodná Európa dňa 13. januára 1989 informovala o tom, že „například v Bratislavě doktoru Janu Čarnogurskému, profesorovi Miroslavu Kusému, v Praze Václavu Havlovi, Václavu Bendovi, byla příslušným městským prokurátorem vyslovena výstraha, a byli varováni, že příště by mohla být jejich činnost v Hnutí za občanskou svobodu posuzována jako trestná, budou-li v ní pokračovat. Doktoru Janu

¹⁹ Hnutí za občanskou svobodu, s. 48.

²⁰ Hnutí za občanskou svobodu, s. 52.

²¹ Tamtéž, s. 80–81.

²² Tamtéž, s. 82.

Čarnogurskému bylo vytýkáno, že v Bratislavských listech publikoval text manifestu Hnutí za občanskou svobodu a tím přispěl k jeho rozšíření po celém Slovensku.²³

Pražské janárové demonstrácie v roku 1989 súvisiace s uctením si pamiatky J. Palacha a následné zrážky občanov s bezpečnostnými zložkami štátu stupňovali napätie v spoločnosti. Na túto situáciu reagovalo Hnutie za občiansku spoločnosť 16. februára 1989 vyhlásením „Cesty k demokracii po lednových událostech“. Poukázali v ňom na perzekúciu, ktorej boli vystavení účastníci protestov, a na politickú emancipáciu spoločnosti. Požadovali, aby sa politických funkcií vzdali ľudia, „kteří nesou odpovědnost za daný stav společnosti a nadále omezují prostor pro dialog a brání zásadním politickým a hospodářským změnám“. V druhom bode vyzvali poslancov Federálneho zhromaždenia ČSSR, aby neschválili zákonné opatrenia rozširujúce „dosavadní možnosti represe vůči občanům“. Napokon v treťom bode požadovali, „aby <<oprávněné požadavky občanů a veřejný pořádek>> byly zajištěny nikoli omezováním základních občanských práv, přijímáním mimořádných zákonných opatření a zesilováním represe vůči občanům, ale naopak, aby politické vedení země, vláda a zákonodárne sbory respektovaly občanská práva především tím, že zaručí všem občanům a nezávislým iniciativám svobodu shromažďování, svobodu spolčování, svobodu projevu“.²⁴

V prvom čísle samizdatu „Zpravodaj HOS“ z februára 1989 bola uverejnená informácia o záujme HOS podieľať sa na diskusii o návrhu československej ústavy. Opätovne deklarovali základnú myšlienku HOS „príspeť k proměně naší dosud direktivně řízené společnosti ve společnost ve všech směrech demokratickou. To, k čemu chceme dospět, je demokratické společenství právního a sociálního státu“. Zároveň uviedli deväť bodov, ku ktorým chcel HOS podať svoje stanovisko. Jedným z nich bolo, aby sa nová ústava inšpirovala ústavou z roku 1920. Ďalej navrhovali, aby prezident a vláda boli skutočnými najvyššími predstaviteľmi štátu. Z práv občanov konkrétne spomenuli právo na osobnú slobodu, vlastnícke práva, právo pohybu a pobytu, právo na slobodu tlače, slobodu prejavu, náboženskú slobodu, práva ochrany národnosti. Požadovali zriadiť ústavný súd, dodržiavať nezávislosť sudcov, zjednodušiť ústavné články o federácii. Predmetom požiadaviek bolo aj prehodnotiť zákony súvisiace s brannou povinnosťou.²⁵

Dočasný koordinačný výbor HOS listom zo 4. marca 1989 vyjadril podporu návrhu amerických senátorov na udelenie Nobelovej ceny mieru Václavovi Havlovi. Súhlasné stanovisko vychádzalo z ich presvedčenia, že „základem životního díla Václava Havla je humanistická filozofie, bytostný demokraticismus a neúnavné úsilí o mírové poměry uvnitř naší země i v mezinárodních vztazích“.²⁶

Vo februári 1989 HOS opätovne vyzval poslankyne a poslancov FZ ČSSR, aby neschválili legislatívu, ktorá zosilňovala represiu občanov za slobodné prejavovanie názorov. Listom z 20. marca 1989 sa HOS pridal k tým nezávislým iniciatívam, ktoré túto požiadavku opäť predostreli poslankyniam a poslancom FZ CSSR. Upozornili v ňom na

²³ Tamtéž, s. 82–83.

²⁴ Tamtéž, s. 92–94.

²⁵ Tamtéž, s. 94–95.

²⁶ Tamtéž, s. 95.

to, že prijatím tohto zákona Československo poruší svoje záväzky prijaté vo Viedni počas stretnutia KBSE.²⁷

V roku 1989 uplynulo 70 rokov od tragickej smrti generála Milana Rastislava Štefánika. Túto udalosť si HOS pripomenul vyhlásením²⁸, v ktorom informovali o jeho živote. Zmienili sa aj o snahe komunistického režimu nepripomínať si túto významnú osobnosť. Občanov vyzvali, aby sa 7. mája 1989 v popoludňajších hodinách stretli na Bradle, čím „dokážeme, že Štefánik nie je zabudnutý a jeho pamiatka je schopná združovať ľudí aj 70 rokov po jeho smrti“.²⁹

Podľa správy Antona Seleckého, ktorú odvysielala Slobodná Európa, na Bradle v daždivom počasí bolo cca 1000 ľudí. Na tomto stretnutí Ján Čarnogurský prečítal príhovor Hany Ponickéj, ktorá na Bradlo prišla aj napriek chrípke. Zhromaždení ju poverili, aby listom požiadala vládu SSR a komisiu pre novú ústavu o rehabilitáciu Štefánika a navrátenie slovenského znaku do štátneho znaku.³⁰

Niektorí disidenti a nezávislí aktivisti boli pred konaním tohto podujatia upozornení StB, aby sa na akcii nezúčastnili (napríklad M. Kusý³¹, J. Jablonický). Jej prípravu a priebeh monitorovala Štátna bezpečnosť. Napríklad v správe ŠtB z 25. apríla 1989 sa uvádza, že „OV ČSZTV v Senici začalo organizovať hviezdicové turistické pochody k mohyle M. R. Štefánika na Bradlo, ktoré by se měly uskutečnit 7. 5. 1989. Do přípravy akce se dosud zapojily turistické oddíly OV ČSZTV Trnava, Trenčín, Bratislava 3 aj., které rozeslaly svým členům pozvánky.“³² O uvedené pochody prejavila zájem i vysokoškolská mládež, prítomná dne 10.4. 1989 na diskusnom večírku v SD Mladá garda v Bratislave, ktorého se zúčastnili predstavitelé antisil v Bratislave ŠIMEČKA, KUSÝ

²⁷ Tamtéž, s. 97–98.

²⁸ Datovanie vyhlásenia je 19.4.1989. Podľa Antona Seleckého je to 4. máj 1989. Pozri: SELECKÝ, A.: Iniciativa protikomunistickéj opozície v ČSSR. Hnutie za občiansku slobodu. In: <http://www.magnificat.sk/nd.clanky/dis.2.html>

²⁹ Hnutí za občanskou svobodu, s. 108–109.

³⁰ SELECKÝ, A.: Iniciativa protikomunistickéj opozície v ČSSR. Hnutie za občiansku slobodu.

³¹ Miroslav Kusý v texte „Naša umiernená opozícia“ z 10. mája 1989 k spomienkovej slávnosti usporiadanej k M. R. Štefánikovi napísal, že jej „predchádzali vážne varovania a výstrahy ŠtB pred účasťou na nej: mňa si za týmto účelom predvolali ešte v predvečer tohto zhromaždenia. Ako disciplinovaný československý opozičník som toto varovanie vzal na vedomie a na Bradlo som nešiel, predpokladajúc, že aj tak by som sa tam nedostal a že zo spomienkovej slávnosti, aj tak zásluhou bezpečnosti nič nebude. Som rád, že som sa mylil. Mám však výčitky svedomia, že som sa ani nepokusil dostať tam. Hľa, typický predstaviteľ poslušnej opozície“. In: KUSÝ, M.: Na vlnách Slobodnej Európy. Bratislava 1990, s. 96–97.

³² Plánovaný pochod bol na poslednú chvíľu oficiálne zakázaný. Organizátori chceli nadviazať na úspešný pochod, ktorí zorganizovali v apríli 1986 pri 150. výročí vychádzky štúrovcov na Devín. Podujatia organizoval Ing. Jozef Petráš. Hviezdicový turistický pochod na Bradlo bol „príspevkom turistov k spomienke 70. výročia smrti generála Dr. Milana Rastislava Štefánika“. Toto podujatie organizovali OV ČSZTV Bratislava – vidiek, Trnava, Senica, Trenčín, ObV ČSZTV Bratislava III, v spolupráci so ZT Západoslovenského KV a MV ČSZTV v Bratislave a TJ Bradlan Brezová pod Bradlom v rámci 100-jarných kilometrov. Celkovo bolo sedem štartovacích miest, a to Senica, Myjava, Višňové, Dobrá Voda, Buková, Častá a Ivanka pri Dunaji. Propozície k tomuto pochodu na Bradlo „vydal Obvodný výbor ČSZTV. Zväz turistiky Bratislava III. Zostavil Ing. Jozef Petráš a PhDr. Jozef Uvačík. 1000 výtlačkov. Nepredajné“. Ďalej bol vydaný účastnícky preukaz a diplom „za účasť na Hviezdicovom turistickom pochode na Bradlo (543 m) pri príležitosti 70. výročia smrti Gen. Dr. Milana Rastislava Štefánika. Za informácie a materiál súvisiaci s touto turistickou akciou ďakujem Svetozárovi Krnovi.

a ČARNOGURSKÝ.³³ Jmenovaní vyzvali přítomné, aby přišli na Bradlo, kde budou pokračovat ve „všennárodní diskusi“.³⁴

Aktivita členů HOS na Slovensku sa napriek represii bezpečnostných orgánov naďalej rozvíjali. Stretnutie členov Výboru HOS na Slovensku bolo 17. júna 1989 v Bratislave. Zúčastnili sa na ňom Ján Čarnogurský, Hana Ponická, Novotka z Považskej Bystrice, Strýček z Košút, Kuštek zo Žiliny a šesť osôb, ktoré ŠtB neidentifikovala. V Koordináčnom výbore HOS boli zo Slovenska Ján Čarnogurský a Milan Šimečka. Plánovalo sa rozšíriť toto zastúpenie o Antona Seleckého. Podľa dennej situačnej správy FMV č. 69 z 20. júna 1989 J. Čarnogurský informoval prítomných o činnosti HOS. Z celkového počtu 450 má HOS na Slovensku 25 členov. Na stretnutí mali zhodnotiť oslavy na Bradle, ďalej „publikačnú činnosť v Literárnom týdeníku, stanovisko HOS k novej Ústave ČSSR“. Podľa informácií ŠtB plánovali „zneužiť turistických organizácií v SSR k verejnému vystoupeniu na oslavách SNP v duchu zamerení HOS; zaslať písomný pozdrav účastníkom setkání slovenských emigrantů v Rakousku, které se uskuteční v letních měsících; na podzim 1989 předložit státním orgánům v Bratislavě požadavek na přidělení schůzové místnosti“.³⁵

V júni 1989 začali občania podpisovať petíciu Niekoľko viet, v ktorej sa žiadalo prepustiť politických väzňov, neobmedzovať slobodu zhromažďovania, nekriminalizovať a neprenasledovať nezávislé iniciatívy, nastoliť pluralitu v médiách, rešpektovať požiadavky veriacich, povoliť verejné diskusie v prípadoch závažných zmien v životnom prostredí. Poslednou požiadavkou bola slobodná diskusia nielen o päťdesiatych rokoch, ale aj o roku 1968 vrátane invázie vojsk Varšavskej zmluvy i nasledujúcom období.³⁶ Na tieto požiadavky komunistická moc reagovala kampaňou, ktorej cieľom bolo opäť zobrazit' nezávislé iniciatívy ako nepriateľov štátu, ktoré plnia príkazy západných imperialistov, ideovodivých centier a pod. Proti tejto kampani vydali HOS a Demokratická iniciatíva začiatkom júla 1989 spoločné vyhlásenie, v ktorom odsúdili konanie predstaviteľov štátu proti petičnému právu občanov a ich zastrašovanie. Zároveň vyslovili podporu petícii Niekoľko viet.³⁷

V dokumente „Vývoj operatívnej situácie v teritóriu hl. mesta Bratislavy a Zs. kraja“ zo 17. júla 1989 sa spomínajú plánované aktivity HOS na Slovensku. Konkrétne 21. júla 1989 si mali v Predmieri pri pomníku M. R. Štefánika pripomenúť jeho výročie narodenia.³⁸ Členovia HOS na Slovensku toto stretnutie aj uskutočnili. Tibor Novotka žiadal Miestny národný výbor (MNV) v Predmieri o povolenie tohto zhromaždenia. Túto žiadosť predseda MNV Ladislav Masiarik postúpil Okresnému národnému výboru (ONV) v Žiline, ktorý ju 21. júla 1989 zamietol. Na zhromaždení sa podľa L. Masiarika

³³ K stretnutiu na internáte v Mladej Garde pozri KUSÝ, M.: Kto robil normalizáciu na Slovensku? Prípadová štúdia k profilu hlavného slovenského normalizátora. In: KUSÝ, M.: Na vlnách Slobodnej Európy 1997–2007. Bratislava 2001, s. 418–421.

³⁴ ŽÁČEK, P.: ŠtB na Slovensku za „normalizácie“. Agónia komunistickej moci v zvodkách tajnej polície. Zrkadlo komunistickej moci I. Bratislava 2002, s. 150.

³⁵ ŽÁČEK, P.: Tamtéž, s. 155–156.

³⁶ November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985–1990). Bratislava: Nadácia Milana Šimečku – HÚ SAV 1999, s. 290–291. Editori: Jozef Žatkuliak, koeditori: Viera Hlavová, Alžbeta Sedláková, Michal Štefánský.

³⁷ Hnutí za občanskou svobodu, s. 154.

³⁸ Securitas Imperii 3. Praha 1996, s. 106.

zúčastnilo 15 osôb mimo obce a asi 25 miestnych občanov, ktorí išli v tom čase na omšu. Kostol sa v Predmieri „nachádza za sochou Štefánika“, tak sa zastavili pri zhromaždených. S prejavmi vystúpili H. Ponická, J. Čarnogurský a T. Novotka. Matrikárika MNV v Predmieri Blažena Jandová si pamätala, že na zhromaždení mali prejav jedna staršia pani a dvaja páni a porozumela „iba že spomínajú výročie udalostí z 21. aug. 68 a niečo o slobodných voľbách“. Marián Kostolný, právnik JRD Predmier, potvrdil prejav Hany Ponickéj, v ktorom vyzývala „občanov našej obce k uctievaniu pamiatky predstaviteľov našej I. ČSR a to Štefánika, Masaryka, Beneša“.³⁹

V dokumente „Vývoj operatívnej situácie v teritóriu hl. mesta Bratislavy a Zs. kraja“ zo 17. júla 1989 je zaznamenané aj to, že výročie SNP si chceli pripomenúť vo Zvolene na mieste odstráneného pamätníka generálom Viestovi a Golianovi.⁴⁰ Z tohto dôvodu H. Ponická, K. Lazarová, J. Čarnogurský, V. Maňák a A. Selecký napísali 4. augusta 1989 list na Mestský národný výbor vo Zvolene. Pripomenuli v ňom nielen 45. výročie SNP, ale aj to, že „pod nánosom politických interpretácií Povstania sa stráca základná skutočnosť, že Povstanie bolo konkrétnym výrazom odporu Slovákov proti nacizmu. Tento odkaz Povstania spája všetkých a umožňuje všetkým prísť ku pamätníkom Povstania. Miestom zjednotenia a zamyslenia majú byť najmä pomníky padlým v Povstaní“. Zmienili sa tiež o osude pomníka generálom Viestovi a Golianovi vo Zvolene. Práve na tomto mieste si chceli uctiť ich pamiatku, a to položením kvetín „na zem, na tú zem, za ktorú obaja generáli bojovali a položili svoje životy. Naše kvety nech pripomínajú, že pomník obom generálom musí byť obnovený, že náš ľud potrebuje poznať pravdu o Povstaní a že v Povstaní zahynuli bojovníci proti nacizmu, ale aj nevinné obete“.⁴¹ Spomínané kvety 29. augusta 1989 tu však nepoložili, pretože J. Čarnogurský a M. Kusý boli vo vyšetrovacej väzbe a voči H. Ponickéj, V. Maňákovi a A. Seleckému sa viedlo trestné stíhanie na slobode. Negatívna odpoveď na ich list zo 4. augusta 1989 má dátum 18. august 1989. ONV vo Zvolene – odbor vnútorných vecí zamietol ich žiadosť preto, lebo miesto tohto pietneho aktu sa nachádza blízko frekventovanej križovatky a vrah by ohrozil plynulosť cestnej premávky. A druhý dôvod bol ten, že v okrese Zvolen sa plánovali „oficiálne oslavy na počesť všetkých účastníkov protifašistického odboja, ktoré budú organizované pre širokú verejnosť na vysokej politickej a spoločenskej úrovni“.⁴² Korešpondenciu ohľadom možnosti uctiť si pamiatku generálov Viesta a Goliana ukončila Hana Ponická listom z 1. septembra 1989, v ktorom na záver konštatovala: „Deň stanovenej pietnej pamiatky je už za nami, teda nečakám, že by ste tento akt povolili“.⁴³

V spomenutom dokumente „Vývoj operatívnej situácie v teritóriu hl. mesta Bratislavy a Zs. kraja“ zo 17. júla 1989 sa uvádza aj to, že začiatkom septembra 1989 „prípravujú spracovať požiadavku na vládne orgány o umožnenie zorganizovania mítingov k otvorenému vyjadrovaniu názorov k návrhu novej Ústavy ČSSR. Požiadavku spracujú členovia HOS, avšak nie pod hlavičkou HOS-u. K popularizácii týchto podujatí hodlajú

³⁹ Z výsluchov svedkov, č. 1.460; č. 1. 464; č. 1. 467, s. 2/20–2/21. Kópiu tohto dokumentu vlastní autor štúdie. Poskytla mu ju pani Hana Ponická.

⁴⁰ Securitas Imperii 3, s. 106.

⁴¹ Archív Ústavu pamäti národa, a. j. V 20516, spis J. Čarnogurský, dokumentace č. 12.

⁴² Okresný národný výbor vo Zvolene – odbor vnútorných vecí, číslo: Vnút/99/1989, vo Zvolene 18.8.1989. Kópiu tohto listu vlastní autor štúdie. Poskytla mu ju pani Hana Ponická.

⁴³ Kópia listu vo vlastníctve autora. Poskytla mu ju pani Hana Ponická.

vydať letáky a umiestniť ich v Bratislave na verejných miestach. Diskusiu na mítingoch by viedli ČARNOGURSKÝ, ŠIMEČKA a PONICKÁ.⁴⁴

Na činnosti HOS na Slovensku sa aktívne podieľali osoby z okolia Považskej Bystrice a Žiliny. V správe „Operatívna situácia na úseku vnútorného protivníka“ v stredoslovenskom kraji z júla 1989 sa uvádza činnosť Tibora Novotku, ktorý má kontakty na J. Čarnogurského a H. Ponickú a na iných ľudí v Bratislave a v Prahe, ďalej aktivity Štefana Kušeka zo Žiliny a Evy Kebískovej, ktorá udržuje kontakty s Alexandrom Vondrom.⁴⁵ Záujem zapojiť sa do práce disentu a nezávislých štruktúr prejavili tiež niektorí zamestnanci atómovej elektrárne v Jaslovských Bohuniciach a veriaci z obce Čhtelnica. Podľa dennej situáčnej správy FMV č. 96 z 27.7.1989 sa Ing. Jozef Prítrský navštívil Milana Šimečku a informoval ho o týchto zámeroch. Milan Šimečka mu prisľúbil pomoc a odporučil mu, „aby v jejich skupině vystupoval jako člen HOS a shromažďoval kolem sebe lidi. Navrhl mu také, aby zorganizoval schůzku jejich skupiny, které by se zúčastnil „někdo“ z Bratislavy. Zdůraznil přitom, že je důležité, aby získali co nejvíce lidí, kteří zůstanou pracovat ve strukturách“.⁴⁶

K výročiu augusta '68 vydávali občianske iniciatívy rôzne vyhlásenia a zverejňovali spôsoby, ako si ho pripomenúť. Dôležité bolo aj medzinárodné odsúdenie invázie vojsk Varšavskej zmluvy a potvrdenie, že išlo o porušenie medzinárodného práva. Charta 77, HOS, Československý helsinský výbor, Demokratická iniciatíva dňa 3. júla 1989 napísali list vládám a parlamentom Bulharska, Maďarska, Nemeckej demokratickej republiky, Poľska a Sovietskeho zväzu, v ktorom žiadali, aby „uznali intervenciu z roku 1968 za čin hrubě porušující mezinárodní právo a odporující liteře i duchu helsinského procesu“. V druhom bode žiadali o verejné zrieknutie sa Brežnevovej doktríny, ktorou sa táto intervencia ospravedlňovala. V treťom bode pripomenuli, že porušenie medzinárodného práva sa môže odčiniť odchodom cudzích vojsk z územia Československa. Na záver zdôraznili, že „rána zasazená v roce 1968 nejen Československu, ale i mezinárodnímu právu, je dosud živá“.⁴⁷ O podporu týchto požiadaviek nezávislé iniciatívy požiadali dňa 4. júla 1989 tiež poslancov Európskeho parlamentu.⁴⁸

V auguste 1989 po zmenách, ktoré nastali v Poľsku a Maďarsku, predstavitelia týchto štátov priznali, že invázia do Československa, na ktorej sa podieľali ich armády, nebola v súlade s medzinárodným právom. Dolná snemovňa poľského parlamentu 17. augusta 1989 prijala vyhlásenie, v ktorom sa uvádzalo: „Tato intervence byla porušením nezadatelného práva každého národa na sebeurčení a přirozené tužby po demokracii a svobodě, jako i ochraně lidských práv. Ke vstupu ozbrojených sil do Československa došlo bez souhlasu polské společnosti. Sejm považuje za slušné vyjádřit politování a smutek a současně odsuzuje ozbrojenou intervenci z roku 1968, která znemožnila proces demokratizace v Československu“.⁴⁹

⁴⁴ Securitas Imperii 3, s. 106.

⁴⁵ Tamtéž, s. 110.

⁴⁶ ŠtB na Slovensku za „normalizácie“, s. 160.

⁴⁷ Hnutí za občanskou svobodu, s. 153.

⁴⁸ Tamtéž, s. 156–157.

⁴⁹ Tamtéž, s. 169.

Proti přijatému vyhlášení polského parlamentu reagovalo Predsedníctvo Snemovne ľudu a Snemovne národov FZ ČSSR. Označilo ho za hrubé zasahovanie do vnútorných záležitostí ČSSR a odmietlo ho preto, lebo odporuje dobrým priateľským vzťahom a slúži „nelegálnym skupinám v ČSSR“. Pripomenulo aj to, že „hodnocení československých dějin je výlučným právem národů ČSSR a českoslovenští poslanci trvají na tom, aby toto právo bylo v plné míře respektováno“. Vyhlásenie poľského parlamentu ocenilo HOS „jako čestné vyrovnání se polského lidu s účastí vaší armády na zásahu v ČSSR“.⁵⁰ Podobný list zaslal HOS taktiež vedeniu Solidarity.⁵¹

Na toto stanovisko Predsedníctva FZ ČSSR dňa 31. augusta 1989 reagovali ôsmi signatári HOS. Nadväzujúc na vetu o tom, kto má výlučné právo hodnotiť československé dejiny, vyzvali na okamžité zrušenie tých ústavov Československej akadémie vied a katedier na vysokých školách, ktoré sa zaoberajú inou než národnou históriou. Ďalej navrhli zmeniť v tomto duchu učebnice dejepisu a stiahnuť z knižníc a knihkupectiev všetky knihy týkajúce sa všeobecných dejín. Zdôraznili tiež, že tieto opatrenia nebudú potrebné vtedy, ak FZ ČSSR odvolá protest proti vyhláseniu poľského parlamentu.⁵²

Vtedajší predseda maďarskej vlády Miklós Németh dňa 20. augusta 1989 odsúdil maďarskú účasť na intervencii vojsk Varšavskej zmluvy do Československa vo svojom prejave v meste Cegléd. Na jeho vystúpenie potom reagovali signatári HOS listom, v ktorom sa mu poďakovali za odsúdenie tejto invázie, lebo tým „prispěl k relativnímu snížení vnitropolitického napětí v Československu, kde se nelegitimně dosazená moc stále ještě snaží zahraniční vojenskou okupaci vlastní země vydávat za tzv. bratskou internacionální pomoc a kde tato moc pronásleduje občany, kteří si dovolí nesouhlasit s jejím jednostranným výkladem dějin“.⁵³

Hana Ponická, Miroslav Kusý, Anton Selecký, Andrej Strýček a Vladimír Maňák dňa 4. augusta 1989 odoslali list na Úrad vlády SSR. Oznamovali v ňom zámer uctiť si v Bratislave a v Košiciach obeť invázie vojsk Varšavskej zmluvy do Československa. V Bratislave chceli položiť „kvety, najprv na mieste smrti Danky Košanovej pred budovu univerzity na Šafárikovom námestí o 19. hodine a potom na mieste smrti Petra Legnera pred budovu hlavnej pošty na námestí Slovenského národného povstania“. V liste uviedli aj dôvody, ktoré ich viedli k písomnému oznámeniu svojho úmyslu: „Uctenie mrtvých na místech ich smrti nepodlieha žiadnej oznamovacej povinnosti. Napriek tomu vám náš zámer oznamujeme, aby sme sa vyhli nedorozumeniam“.⁵⁴

August '68 si dňa 9. augusta 1989 spoločným vyhlásením pripomenuli HOS, Demokratická iniciatíva a Sdružení TGM. Občanov v ňom vyzvali, aby vyjadrili svoj postoj k invázii tak, že sa budú 21. augusta prechádzať v centre Prahy a iných miest v republike. Počas manifestácie nemali ohrozovať bezpečnosť a plynulosť cestnej premávky a mali dodržiavať verejný poriadok. Týmto spôsobom sa mali podporiť ľudské práva, demokracia, hospodársky rozvoj a sociálna spravodlivosť. Účasťou na takejto

⁵⁰ Tamtéž, s. 168–169.

⁵¹ Tamtéž, s. 173.

⁵² Tamtéž, s. 183.

⁵³ Tamtéž, s. 171.

⁵⁴ Tamtéž, s. 163.

tickej manifestácii⁵⁵ sa zároveň malo vyjadriť odmietnutie invázie a následného vývoja v Československu.⁵⁶

Na aktivizáciu disidentov a nezávislých iniciatív reagovala štátna moc zvýšenou represiou. Dňa 14. augusta 1989 Štátna bezpečnosť zasiahla napríklad proti Jánovi Čarnogurskému, Miroslavovi Kusému, Antonovi Seleckému a Hane Ponickéj. Do vazby boli vzatí J. Čarnogurský a M. Kusý. K bratislavskej päťke patrí taktiež Vladimír Maňák. Ich trestné stíhanie malo vplyv aj na činnosť HOS na Slovensku, keďže vyšetrované osoby patrili k jeho významným aktivistom.

S blížiacim sa 21. výročím invázie sa stupňovala represia Štátnej bezpečnosti. Potvrďovali to tiež informácie, ktoré odznali v oficiálnych médiách, že režim sa pokúsi zabrániť občianskym protestom súvisiacim s inváziou, resp. že ich bude minimalizovať. Zároveň sa širili rôzne nepotvrdené, ale zaručené informácie o pripravovaných zásahoch. Na vzniknutú situáciu reagovali dňa 17. augusta 1989 HOS a Demokratická iniciatíva spoločným vyhlásením, v ktorom konštatovali, že nepovažujú „za moudré brát pověsti a fámy stejně vážně jako fakta“, a zároveň zdôraznili, že na zvolenú formu protestu proti invázii majú občania právo. Pre budúcnosť je však dôležité, či štátna moc „pochopí, že bez respektování politických práv a rovnoprávneho dialogu s politickou opozicí k žádné zásadní proměně společenských struktur nedojde“.⁵⁷

Proti manifestujúcim v Prahe dňa 21. augusta 1989 bezpečnostné zložky zasiahli. Nesúhlas s týmto zásahom vyjadril ešte v ten deň pražský výbor HOS. Zároveň vyslovil poďakovanie všetkým účastníkom zhromaždenia.⁵⁸ HOS spoločne s Demokratickou iniciatívou a Sdružením T. G. Masaryka dňa 27. augusta 1989 vydali vyhlásenie k tomuto bezpečnostnému zásahu. Očakávali, že zápas o vytvorenie demokratickej pluralitnej spoločnosti vstúpil do novej fázy, v ktorej bude potrebná jednota nezávislých iniciatív.⁵⁹ Okrem československých občanov sa na tejto pražskej manifestácii zúčastnili aj členovia maďarskej Federácie mladých demokratov⁶⁰, a tiež občania z Poľska a Talianska. Členovia HOS z Prahy 4 to pripomenuli v liste, v ktorom sa im poďakovali za to, že prišli osobne podporiť túto akciu, a podčiarkli, že „demokracie a lidská práva nejsou a nemohou být „vnitřní záležitostí“ žádného státu. Každé porušení lidských práv kdekoliv na světě je záležitostí všech lidí“.⁶¹

Na obranu bratislavskej päťky bol ustanovený výbor pre oslobodenie slovenských demokratov, čo oznámili v spoločnom vyhlásení HOS a Demokratická iniciatíva dňa 29. augusta 1989. V ten istý deň sa proti stíhaniu členov bratislavskej päťky vyslovil aj Výkonný výbor Klubu Obroda.⁶² Disidenti a nezávislí aktivisti na Slovensku podpísali

⁵⁵ B. Sobková v článku zverejnenom v septembrovom čísle Zpravodaja HOS uviedla, že podľa jedného príslušníka VB z oddelenia na Školskej ulici v Prahe tichá demonstrácia znamená to, „když chodí nějací lidé po Václavském náměstí a mají v hlavě stejnou myšlenku“. In: Hnutí za občanskou svobodu, s. 223.

⁵⁶ Hnutí za občanskou svobodu, s. 164–165.

⁵⁷ Tamtéž, s. 165–166.

⁵⁸ Tamtéž, s. 175.

⁵⁹ Tamtéž, s. 179.

⁶⁰ Tamtéž, s. 174.

⁶¹ Tamtéž, s. 178.

⁶² November 1989 a Slovensko, s. 298–299.

dňa 30. augusta 1989 list adresovaný prezidentovi ČSSR proti stíhaniu členov bratislavskej päťky.⁶³ Protestov proti tomu, aby boli trestne stíhaní J. Čarnogurský, M. Kusý, V. Maňák, H. Ponická a A. Selecký, bolo, samozrejme, oveľa viac. V tomto prípade sa angažovali napríklad Roman Kaliský, Milan Šimečka, Václav Havel. Rudolf Battěk v texte „Jsme politickou opozicí“ zo septembra 1989 za prvoradú politickú úlohu považoval obranu trestne stíhaných členov bratislavskej päťky i ďalších osôb a odsúdených, ako sú napríklad Stanislav Devátý, Saša Vondra, Ivan Jírouš, František Stárek.⁶⁴

V septembri 1989 si HOS spolu s Chartou 77 pripomenuli výročie úmrtie prvého prezidenta ČSR T. G. Masaryka. Pietny akt bezpečnostné orgány sledovali, ale nezasiahli proti jeho účastníkom. Eva Kantůrková a Emanuel Mandler sa na ňom nezúčastnili, pretože im v tom zabránila ŠtB.⁶⁵

Osobitný list Charty 77, HOS, VONS, Československého helsinského výboru, Obrody a Českých detí, týkajúci sa intervencie vojsk Varšavskej zmluvy do Československa v roku 1968, adresovali 2. októbra 1989 Najvyššiemu soviету ZSSR, Zjazdu ľudových poslancov ZSSR a sovietskym médiám. Pripomenuli v ňom aj situáciu Lucie Váchovej, ktorá bola obžalovaná z poburovania, pretože v roku 1988 pred 20. výročím tejto invázie mala vyrábať a rozširovať letáky obsahujúce požiadavky odchodu sovietskych vojsk z ČSSR a odstúpenia československej vlády. V liste uviedli aj ďalšie prípady politicky perzekvovaných občanov, a to Renáty Pánovej, Jiřího Jelínka a členov bratislavskej päťky. Zároveň v ňom vyjadrili presvedčenie, že k odstráneniu tragických následkov Augusta '68, prispieje jedine jednoznačné stanovisko stranických a vládnych orgánov ZSSR k tomu, čo sa stalo v ČSSR v roku 1968.⁶⁶

Po prvom roku činnosti HOS vydal dňa 15. októbra 1989 jeho Dočasný koordinačný výbor vyhlásenie, v ktorom zhodnotili svoje dovtedajšie aktivity. Vyzdvihli činnosť v západoslovenskom kraji, a to najmä trestne stíhaných aktivistov bratislavskej päťky, ako aj Milana Šimečku a Ivana Hoffmana. Úspešnému pôsobeniu a rozširovaniu vplyvu HOS sa štát snažil zabráňovať tým, že kriminalizoval prácu jeho členov. Toto hnutie nielen „svým programovým prohlášením, nejen svým návrhem principů nové ústavy, ale i velmi aktivním podílem svých slovenských účastníků dokazuje svůj celostátní charakter“.⁶⁷

Na jeseň 1989 HOS venoval pozornosť odkazu a významu prvej Českosloveskej republiky. Dňa 17. októbra 1989 HOS, Demokratická iniciatíva, Obroda a Nezávislé mierové združenie odovzdali ONV Praha 7 oznam o usporiadaní verejného zhromaždenia na 28. októbra 1989 na Letenskej pláni.⁶⁸

K výročiu vzniku ČSR Dočasný koordinačný výbor HOS, Československá demokratická iniciatíva a Obroda zverejnili dňa 20. októbra 1989 vyhlásenie, v ktorom konštatovali, že si nepripomínajú minulosť preto, aby sa idealizovala, ale preto, aby upozornili na idey, z ktorých vznikla a na ktorých stála ČSR. Išlo o slobodu a sociálnu spravodlivosť, „které Masaryk nazval svého času ideály humanitními a které v polovině našeho století

⁶³ Tamtéž, s. 300–301.

⁶⁴ Hnutí za občanskou svobodu, s. 219–221.

⁶⁵ Tamtéž, s. 214–215.

⁶⁶ Tamtéž, s. 223–224.

⁶⁷ Tamtéž, s. 226.

⁶⁸ Tamtéž, s. 228.

lidé shrnuli do všeobecnej deklarácie ľudských práv. Tyto princípy nejsou vlastnictví té či oné ideologie, ale mají, jak se stále zřetelněji potvrzuje, univerzální ráz".⁶⁹

Režim napriek všetkému naďalej perzekvoval disidentov a nezávislých aktivistov. Redakčná rada nezávislej revue „Alternativa“ dňa 21. októbra 1989 uverejnila vyhlásenie, v ktorom protestovala proti trestným postihom signatárov a organizátorov petície Niekoľko viet, proti trestnému stíhaniu členov bratislavskej päťky, redaktorov Lidových novín, signatárov HOS. Zmienila sa v ňom taktiež o tom, že bezpečnostné orgány znemožnili stretnutie Československého helsinského výboru so zástupcami Medzinárodnej helsinskej federácie.⁷⁰

Charta 77, HOS, Demokratická iniciatíva, Obroda a Nezávislé mierové združenie vydali dňa 23. októbra 1989 spoločné vyhlásenie k občanom, aby si stretnutiami na hlavných námestiach 28. októbra pripomenuli výročie vzniku štátu.⁷¹ Manifestácie sa uskutočnili napríklad v Prahe, v Brne a Ostrave, kde proti občanom zasahovali bezpečnostné zložky. V Bratislave sa zhromaždenie uskutočnilo na Vajanskom nábreží, kde predniesol krátky prejav k zhromaždeným Tibor Novotka, nezávislý aktivista.⁷²

Ďalší list napísaný vo veci augustovej intervencie vojsk Varšavskej zmluvy do Československa v roku 1968, Charta 77, HOS, Obroda, Spoločnosť priateľov USA, Československého helsinského výboru a Demokratickej iniciatívy adresovali 5. novembra 1989 ministrom zahraničných vecí ZSSR Eduardovi Sevardnadzemu. Reagovali v ňom na jeho odpovede pre poľský denník Gazeta Wyborcza, týkajúce sa tejto intervencie. V liste pripomenuli aktuálne stanoviská Poľska a Maďarska k nej, v ktorých odsúdili účasť svojich bývalých politických predstaviteľov na nej. Od E. Ševardnadzeho žiadali jasné vyjadrenie k 21. augustu 1968 preto, lebo v opačnom prípade „nemôže mať nikdo jistotu, že sa akt podobnej intervencie nebude kedykoľiv a kdekoľiv opakovať. A odvolávať sa dnes na to, že tenkrát v roku 1968, byly jiné podmínky znamená jen doznání, že mezinárodní právo platí jen někdy a že slavnostní závazky lze podle okolností vypovědět".⁷³ Tie isté nezávislé iniciatívy, ktoré písali ministrom zahraničných vecí ZSSR, sa potom vo veci vojenskej intervencie do Československa v auguste '68 dňa 16. novembra 1989 obrátili aj na účastníkov zasadania Európskej rady, lebo považovali „za neudržateľné, aby se Sovětský svaz v době vytváření historicky nových principů soužití v Evropě nadále distancoval od spoluodpovědnosti, kterou dodnes má za důsledky jím vedené vojenské intervence".⁷⁴

Väzenie, trestné stíhanie členov HOS mali na jeseň 1989 stúpajúcu tendenciu. Vo vyhlásení Dočasného koordinačného výboru HOS z 8. novembra 1989 sa uvádza prípad signatárov HOS, ktorí boli zadržaní 14. októbra 1989 v Prahe. Išlo o Pavla Naumana, Ladislava Malého, Aleša Šulca, Tomáša Zelenku. Vo väzbe zostali P. Nauman a T. Zelenka. Po trestnom stíhaní členov bratislavskej päťky toto predstavovalo ďalší pokus o ochromenie činnosti HOS.⁷⁵

⁶⁹ Tamtéž, s. 229.

⁷⁰ Tamtéž, s. 230.

⁷¹ Tamtéž, s. 232.

⁷² Tamtéž, s. 233–235.

⁷³ Tamtéž, s. 237–238.

⁷⁴ Tamtéž, s. 245.

⁷⁵ Tamtéž, s. 239.

Trestné stíhanie členov bratislavskej päťky bolo neustále pod drobnohľadom disidentov a nezávislých iniciatív v Československu i v zahraničí a organizovali sa proti nemu protesty. V snahe rozštiepiť jednotu všetkých, ktorí sa vyjadrovali proti ich stíhaniu, sa režim rozhodol 23. októbra 1989 rozdeliť pripravovaný súdny proces na dva samostatne vedené. Dôvodom mala byť väzba Jána Čarnogurského. V jednom boli súdení M. Kusý, H. Ponická, V. Maňák a A. Selecký a v druhom J. Čarnogurský. Hlavné pojednávame prvého procesu sa konalo 13. a 14. novembra 1989. Napokon súd odsúdil len M. Kusého na osem mesiacov s podmieneným odkladom 14 mesiacov. Ďalšie osoby súdené v tomto procese súd zbavil obvinení. Tohto pojednávania sa mohli zúčastniť priatelia obvinených a pred Justičným palácom v Bratislave, kde sa pojednávanie konalo, bolo prítomných okolo sto ľudí.⁷⁶ Ako som už uviedol, v auguste 1989 si J. Čarnogurský, M. Kusý, H. Ponická, V. Maňák a A. Selecký naplánovali uctiť si pamiatku D. Košanovej a P. Legerera položením kytic na miestach, kde tragicky zahynuli. To im však nebolo umožnené, a preto tieto „zakázané kytice“ tam položili až 15. novembra 1989 po vynesení rozsudku, avšak bez Jána Čarnogurského, ktorý bol ešte stále vo väzbe.⁷⁷

Ján Čarnogurský bol prepustený z väzby až 25. novembra 1989 na základe rozhodnutia prezidenta ČSSR. Bolo to už počas Nežnej revolúcie, keď sa rúcal komunistický režim v Československu. Do týchto novembrových udalostí sa zapojili tiež členovia HOS. Avšak nie všetci sa mohli angažovať v prebiehajúcich spoločensko-politických zmenách, ako na to poukázal Anton Selecký. Podľa jeho svedectva „dr. Tibor Böhm na vlastnú päsť aspoň vymohol (na tribúnu nás nikto nepozval), že sme si mohli vyskočiť hore a ukázať sa ako nejaká atrakcia za vyslovenej podmienky, že neprehovoríme!".⁷⁸ Po Novembri '89 z členov slovenského HOS pôsobili v politike najdlhšie Ján Čarnogurský a Ján Langoš.

Hnutie za občiansku slobodu, ktoré vyvíjalo svoju činnosť od októbra 1988, rozhodne prispelo k pádu komunistického režimu v Československu. Jeho aktivity boli zamerané na dodržiavanie ľudských práv a na slobodné vyjadrovanie názorov, ktoré nekoreshpondovali s vtedajšou oficiálnou ideológiou. V tomto hnutí pôsobili disidenti a ďalší nezávislí aktivisti. Ich spoločný zápas bol napokon úspešný, veď viedol k nastoleniu demokratických pomerov v Československu.

Dissent, human rights and Movement for Civic Freedom

Norbert Kmet'

Czechoslovak government and party suppressed any discontent with their policy. Movement for Civic Freedom was active from October 1988 and helped to overthrow the Communist regime in Czechoslovakia. Its work focused on human rights and freedom of speech. Both dissidents and independent activists were members of the movement.

⁷⁶ Informace o Chartě 77, 1989, č. 22, s. 4.

⁷⁷ www.magniticat.sk

⁷⁸ www.magniticat.sk

HNUTIE ZA OBČIANSKU SLOBODU NA SLOVENSKU

Ján Čarnogurský

Približne od začiatku osemdesiatych rokov dochádzalo ku výraznejšiemu oslabovaniu komunizmu vo svete a prejavovalo sa to aj v Československu, hoci si to väčšina ľudí neuvedomovala. Zoslabovanie komunizmu sa prejavovalo na menšom počte trestných stíhaní oproti minulosti za politické trestné činy, azda v o niečo nižších trestoch, ale stále ešte nepodmienečných, na pravidelnejšom objavovaní sa sympizantov so súdnymi na súdnych pojednávaniach.

Zo zahraničných okolností treba spomenúť vládu amerického prezidenta Jimmyho Cartera. Od samotného nástupu americká politika vedome podporovala disidentov v socialistických krajinách. Otázku dodržiavania ľudských práv pozdvihla na medzinárodnú úroveň. V roku 1978 bol zvolený za pápeža Karol Wojtyła, ktorý si zvolil meno Ján Pavol II. Jeho návšteva v rodnom Poľsku v roku 1979 bola triumfálnou manifestáciou sily katolicizmu v Poľsku. Od roku 1980 sa začal vojna Sovietskeho zväzu proti Afganistanu. V ďalších krajinách tretieho sveta postupne narastal odpor proti marxistickým vládam až niekedy v polovici osemdesiatych rokov, ktorési západné noviny víťazoslávne konstatovali, že vo svete bojuje viac partizánov proti marxistickým vládam, než proti prozápadným. V ekonomickej sfére sa čoraz viac prejavovala prednosť trhových ekonomík pred plánovanými. Nástup prezidenta Reagana do úradu prezidenta Spojených štátov v roku 1980/81 znamenal ďalšie vystupňovanie vojensko-politického tlaku nad východný blok. Oslabovanie komunizmu malo skôr objektivny charakter než subjektívny.

Málokto si oslabovanie komunizmu uvedomoval. Uvedomovali si ho pravdepodobne vo vrcholných straníckych a štátnych funkciách, ale nevychádzali s tým von. Oslabovanie komunizmu viedlo ku vzniku nových organizácií a nových foriem odporu. Odpor proti režimu v Českej republike mal tendenciu prejaviť sa vo vytváraní nových organizácií, ktoré mali akú-takú štruktúru a aké-také pravidlá vnútorného fungovania. Odpor na Slovensku sa prejavoval opäť tradične v narastaní počtu účastníkov pútí, v narastaní počtu samizdatov, prevažne nábožensky orientovaných.

Odpor na Slovensku nemal formálnu štruktúru. Katolícky odpor na Slovensku, ktorý sa prejavoval v podobe tajnej cirkvi, mal formálnu štruktúru odvodenú od štruktúry katolíckej cirkvi. Tajná cirkev na Slovensku si vybudovala vlastnú riadiacu štruktúru v tom zmysle, že akýmsi štábom tajnej cirkvi sa stalo zoskupenie Fatima inšpirované prof. Tomislavom Poglajenom-Kolakovičom, chorvátskym jezuitským mníchom, ktorý na Slovensku a neskôr aj v Čechách pôsobil od roku 1943 do roku 1946. Spoločenstvo Fatima viedli Kolakovičovi žiaci, RNDr. Vladimír Jukl a MUDr. Silvester Kréméry. Cirkevnou autoritou bol pre nich tajný biskup Ján Chryzostom Korec – pôsobiaci v Bratislave. V českom prostredí sa stala Charta 77 tvorivou dielňou usmerňovania odporu proti režimu. Po celý čas svojej existencie nebola schopná zorganizovať masový prejav odporu proti

režimu, ale nápady, iniciatívy, samizdatová tlač z prostredia Charty objektívne vytvárali priestor pre vznik a pôsobenie iných zoskupení proti režimu.

* * *

Činnosť Charty 77 bola inšpiráciou aj pre protirežimné hnutie na Slovensku, ale nikdy nedosiahla taký vplyv ako v českom prostredí. Informačné kanály smerom do zahraničia napojené na Chartu boli k dispozícii aj slovenským strediskám odporu a Charta 77 sa vždy zastala ľudí trestne stíhaných na Slovensku pre svoju opozičnú činnosť. Obhajoba Charty 77 ľudí uväznených na Slovensku mala veľký význam pre mobilizovanie ich obhajoby v zahraničí. Komunistický režim mal tendenciu obviňovať týchto ľudí z podpory ľudstva označovaného ako klérofašizmus. Takéto obvinenie mohlo vyvolať na západe pochybnosti o zámeroch týchto obvinených a pochybnosti by zase výrazne oslabili ich obhajobu. Keď sa však týchto ľudí (napr. Ivan Polanský z Novej Dubnice) zastala Charta 77, na západe to vylučovalo akékoľvek pochybnosti o politickom charaktere ich prenasledovania a akcie na ich obhajobu sa v zahraničí rozbehli naplno.

* * *

Niekedy na jeseň 1988 vyšla z prostredia Charty iniciatíva na vytvorenie akejkoľvek strešnej organizácie odporu proti režimu. Ideovým východiskom organizácie sa stal dokument nazvaný Demokraciu pre všetkých. Manifest „Demokraciu pre všetkých“ bol dostatočne otvorený, požadoval iba pluralitnú demokraciu v Československu, aby mohol byť prijateľný pre maximum ideových smerov odporu proti komunizmu. Hnutie za občiansku slobodu nezavádzalo žiadnu centralizovanú organizáciu, ale už svojim jednotiacim ideovým základom a východiskom predstavovalo jednotiaci prvok opozície v Československu, a tým zvýšenie možnosti ovplyvniť širší okruh občanov. Samozrejme, projekt Hnutie za občiansku slobodu nebol schopný od základu zmeniť povahu opozície proti komunizmu. Posunul však stupeň organizovanosti odporu proti režimu na vyšší stupeň. V Prahe začal vychádzať samizdatový časopis Alternatíva, ktorý sa stal akýmsi tlačovým orgánom HOS. V čísle 2 bol uverejnený rozhovor, ktorý so mnou viedla Eva Kantůrková.

* * *

Vytvorenie HOS znamenalo vytvorenie formálne organizovanej a verejne pôsobiacej opozičnej spoločnosti aj na Slovensku. Pokiaľ si spomínam, ku manifestu HOS sa prihlásilo približne 50 ľudí na Slovensku. Vytvorili sa dve hlavné centrá, jedno v Bratislave a jedno v Košiciach. Bratislavské stredisko sa stretávalo čas od času v mojom byte. V košickom stredisku boli aktívni MUDr. Vladimír Komár a jeho manželka. Keďže išlo o verejne pôsobiacu organizáciu, dohovárali sme sa telefonicky, samozrejme, ak sme nepotrebovali niektoré podujatie vopred utajiť. HOS na Slovensku vydávalo rôzne výzvy na podujatia, či na pripomenutie si rôznych udalostí, či výročí. Dbali sme o to, aby takéto výzvy podpisovali vždy rôzni aktivisti HOS. Išlo nám o to, aby sa takým spôsobom zviditeľnilo čo najviac mien aktivistov HOS.

Členovia HOS na Slovensku sa držali ideového východiska manifestu Demokraciu pre všetkých a nenastolovali témy, ktoré vyvolávali špecificky slovenský záujem, ale ktoré by mohli vnieť rozkol do protikomunistického hnutia v Československu. Išlo osobitne o otázku budúceho štátoprávneho postavenia Slovenska. Túto otázku HOS nenastolil, aj keď sme predvídali v budúcnosti po páde komunizmu zmeny v existujúcom usporiadaní republiky.

Skupina okolo Pavla Rychetského začala pracovať na písaní novej ústavy Československa pre dobu po páde komunizmu. Považoval som takú prácu za vyložené iluzórnú, pretože v slobodných podmienkach ústava bude výsledkom konfrontácie politických síl a nie iba akademického uvažovania. Pavel Rychetský ma požíval ku práci nad novou ústavou, ale toto som považoval za stratu času, a preto som sa prácu na novej ústave neúčastnil. Neskôr sa ukázalo, že naozaj by to bola strata času, pretože návrh novej ústavy Československa z dielne HOS sa neskôr vôbec neprejavil a nebol podkladom alebo východiskom žiadnych iných ústavných prác.

Agendou HOS zostala obhajoba ľudských práv a nekontroverzné kapitoly zo slovenských dejín. Obrana ľudských práv vychádzala vtedy všeobecne z prirodzenoprávnej základne. Predmetom obrany bolo právo na osobnú slobodu, na slobodu vyjadrovania, na náboženskú slobodu, na politickú slobodu. Podľa súčasného vymedzenia anglického filozofa Rogera Scrutona v zápase s komunizmom boli predmetom obrany ľudské práva väčšiny. V tom je rozdiel oproti súčasnej liberálnej definícii ľudských práv, kedy sú predmetom mediálnej obrany ľudské práva menšín, napr. menšín homosexuálov.

Odlíšne spoločenské podmienky v Českej republike a na Slovensku spôsobovali, že aj odpor proti komunizmu mal odlíšne formy v Českej republike a na Slovensku. U nás bol akoby pokusom zladit' obe tieto formy. Podarilo sa to opäť iba v minimálnej miere, a to v takej miere, ako zodpovedalo počtu osôb zúčastnených na akciách organizovaných HOS.

Najpočetnejšou akciou bola spomienka na Milana Rastislava Štefánika na výročie jeho smrti dňa 4. 5. 1989 na Bradle. Na tejto akcii sa zúčastnilo niekoľko stoviek ľudí, ktorí sa o nej dozvedeli z rádia Slobodná Európa, prípadne z Hlasu Ameriky. Komunistický režim dovtedy neusporadúval žiadne podujatia na Bradle, pretože Štefánik bol označený ako nepriateľ komunizmu. Štefánikova mohyla na Bradle bola oficiálne zabudnutá. Architektúra Dušana Jurkoviča a odkaz Milana Rastislava Štefánika však privádzali k mohyle sústavne návštevníkov. 4. mája 1989 bolo sedemdesiate výročie Štefánikovej smrti. Režim sa opäť nepripravoval na žiadne podujatie na mohyle. Slovenský HOS vyzval už niekedy v priebehu apríla 1989 na usporiadanie pietnej slávnosti na počesť Štefánika na jeho mohyle. Výzvu uverejnili zahraničné rozhlasové stanice a stala sa hneď veľmi známou. Režim pravdepodobne mal signály o priaznivej odozve na výzvu a vedel, že nedokáže zabrániť príchodu návštevníkov na mohylu na výročie Štefánikovej smrti. Po prvýkrát od r. 1968 preto na mohyle usporiadal vlastnú pietnu slávnosť, aby otupil dopad stovák návštevníkov na mohyle.

Slovenský HOS stál potom pred úlohou, ako uskutočniť vlastnú pietnu slávnosť, aj keď sa na mohyle uskutočnila oficiálna slávnosť. Rozhodli sme sa predsa slávnosť uskutočniť. Po zvážení všetkých pre a proti rozhodnutie padlo, že po skončení oficiálnej slávnosti zostaneme na mohyle a usporiadame tam vlastnú slávnosť. Tak sa aj stalo. Hana Ponická, ktorá sa dlhodobo zaoberala postavou Milana Rastislava Štefánika, pripravila

text vyzývajúci na obnovenie Štefánikovej tradície, obnovenie jeho sôch, prinavrátanie mien uliciam nazvaných po Štefánikovi.

Oficiálna slávnosť pozostávala z prejavov funkcionárov národného frontu z myjavského regiónu. Zbor zaspieval piesne, medzi ktoré patrili aj niektoré staré slovenské hymnické piesne. Po skončení tejto slávnosti, ktorá prebehla na východnej terase mohyly, aktivisti HOSu, ktorí boli medzi účastníkmi, vyzývali ľudí, aby prišli na vedľajšiu (severnú) terasu mohyly. Tam sme sa zhromaždili všetci aktivisti z HOSu, medzi nimi Hana Ponická, Anton Selecký a ja. Ja som bol v tej dobe už nezamestnaný a paradoxne mi to umožňovalo viac sa venovať opozičnej činnosti. Asi štyri dni pred výročím som opustil domácnosť, ukrýval som sa u svokrovcov v Cíferi a v deň výročia som sa autobusom dopravil do Košarísk a odtiaľ som peši vyšiel na Bradlo. Štátna bezpečnosť ma mohla spozorovať až už medzi množstvom ľudí počas oficiálnych osláv. Pri našej oslave M. R. Štefánika ktosi rozvinul slovenskú zástavu a položil ju na mohylu. Ja som prečítal text pripravený Hanou Ponickou. Štátna bezpečnosť všetko filmovala a vďaka tomu sa zo slávnosti zachovali filmové dokumenty, ktoré neskôr po novembri 1989 vysielala televízia. Organizačná štruktúra z HOSu sa prejavila aj v tom, že hneď po skončení Anton Selecký vypracoval správu o priebehu spomienkovej slávnosti, zatelefonoval ju na dohovorené telefónne číslo a Hlas Ameriky a Slobodná Európa už večer vysielali podrobné spravodajstvo o priebehu spomienkovej akcie.

V nasledujúcich dňoch po pietnom zhromaždení na Bradle som rozoslal viacerých štátnym orgánom text Hany Ponickéj s výzvou, aby obnovili názvy ulíc po Štefánikovi, Štefánikove sochy a pod. Neskôr som dostal informáciu, že funkcionári Mestského národného výboru z Brezovej pod Bradlom po skončení pietnej slávnosti zhabali slovenskú zástavu, ktorú sme pri nej použili. Zástava bola uschovaná potom na Mestskom národnom výbore v Brezovej pod Bradlom. Pietna akcia na Bradle patrila medzi najúspešnejšie akcie Hnutia za občiansku slobodu na Slovensku.

* * *

Romantická postava Milana Rastislava Štefánika priťahovala pozornosť ľudí. Zároveň bola občiansky nekontroverzná, preto sme ju mohli používať bez toho, aby nás režim mohol obviniť či z klérofašizmu alebo z nejakého iného -izmu. Námet sme preto použili ešte raz v júli 1989. Výročie narodenia M. R. Štefánika bolo 21. júla. V obci Predmier medzi Považskou Bystricou a Žilinou sa zachovala jediná socha generála Štefánika. Socha bola umiestnená v parčíku pri kostole na akomsi malom dedinskom námestí. Štefánik je na nej zobrazený v generálskej uniforme, v životnej veľkosti, socha je z kameňa. Obyvatelia obce rozprávali, ako sa v prvej polovici päťdesiatych rokov menili pri strážení sochy najmä v nočných hodinách, aby im ju neohli zničiť a odvieť. Pretrvanie sochy si možno vysvetliť aj tým, že obec Predmier je mimo hlavného cestného ťahu medzi Považskou Bystricou a Žilinou. Cesta vedie poza obec a do obce prichádzajú vlastne iba ľudia, ktorí v nej bývajú. Pri Štefánikovej soche sme sa rozhodli usporiadať verejnú zhromaždenie na počesť výročia Štefánikovho narodenia práve v obci Predmier.

Verejnú zhromaždenie sme opäť ohlásili prostredníctvom rozhlasových staníc Hlas Ameriky a Slobodná Európa. Niekedy okolo poludnia sa mali zhromaždiť ľudia pri soche generála Štefánika. Ja som prišiel na miesto opäť rôznymi okľukami z Malej

Frankovej, kde sme s rodinou trávili dovolenku. Zišlo sa nás pri soche asi 20 ľudí. Mal som tam svoj prvý verejný prejav – ak nerátame prečítanie textu Hany Ponickéj na Bradle – v ktorom som vyzval na dodržiavanie ľudských práv. Vyzval som na usporiadanie slobodných volieb, na prepustenie politicky vaznených, pluralitnú demokraciu a pod. Ako neskôr vysvitlo, z okien neďalekého Miestneho národného výboru celé zhromaždenie monitorovali príslušníci ŠtB. Môj prejav pri soche bol neskôr jedným z bodov obvinenia proti mne v trestnom stíhaní, ktoré sa začalo 15. augusta 1989 pre podvracanie socialistického spoločenského zriadenia (§ 98 Tr. zák.). Zhromaždenie prebehlo bez akýchkoľvek rušivých prvkov. Pri soche sme položili kytice kvetov.

Na zhromaždení na Bradle sa zúčastnilo množstvo ľudí, ktorí pred tým vlastnú činnosť HOS nepoznali. Na zhromaždení v Predmieri taktiež prišli ľudia zo Stredného Slovenska, ktorí sa predtým na aktívnej opozičnej činnosti nezúčastnili. Takýmto spôsobom sme zaťahovali do opozičnej činnosti ďalších a ďalších ľudí, ktorí by sami od seba s najväčšou pravdepodobnosťou neprekročili prah medzi počúvaním rozhlasových staníc večer doma a aktívnou verejnou opozičnou činnosťou proti komunizmu. Vtedy sme ešte netušili, že už onedlho v novembri sa na verejných zhromaždeniach proti komunistickému režimu zúčastnia státisíce ľudí. Požiadavka slobodných volieb už nebude ojedinelým disidentským výkrikom, ale bude nasprejovaná na množstvo budov po celej republike.

* * *

Začiatkom leta 1989 vyšiel v časopise Alternatíva č. 2/1989 rozhovor so mnou o všeobecnej problematike Slovenska. Otázky mi kládla Eva Kantúrková a ako otázky, tak aj moje odpovede odzrkadľujú vtedajší pohľad na kľúčové spoločenské problémy, ako aj to, čo najmä opozícia za kľúčové spoločenské problémy považovala. Jedna z otázok sa týkala federácie v Československu a otázka znela, čo fakticky federalizácia Slovensku priniesla. Odpovedal som, že federáciou sme získali formálnu rovnoprávnosť v republike, ale aj tak si nemôžeme podľa svojej vôle usporiadať pomery na Slovensku, pretože nám v tom bráni komunizmus. Všetky zákony majú v komunistických štátoch iba relatívny význam, pretože nad nimi sídli komunistická strana. Toto sa vzťahuje aj na federáciu. Federácia vyriešila rovnoprávnosť Slovákov voči Čechom, ale nevyriešila rovnoprávnosť Čechov a Slovákov voči komunizmu. Federácia má však prednosti spočívajúce v tom, že národné republiky si aspoň formálne môžu spravovať veci týkajúce sa školstva, kultúry a čiastočne v hospodárstve. Aj formálna rovnoprávnosť, získaná federáciou, je pre Slovensko dôležitá. Slovensko nemalo v dejinách práve formálne záruky svojbytnosti.

Jedna z otázok sa týkala možného zneužívania federácie. Eva Kantúrková v otázke spomína nespokojnosť Čechov so slovenčinou v televíznom vysielaní. Taktiež je zarážajúce v Prahe množstvo úradníkov zo Slovenska. Ide to tak ďaleko, že disidentov v Prahe vypočúvajú aj Slováci zamestnaní v pražskej ŠtB. Otázka znela na možné zneužitie národných záujmov Slovenska. Odpoveď som začal tým, že iste odo mňa neočakáva, že budem požadovať menšie zastúpenie Slovákov vo federálnych orgánoch. Počet slovenských úradníkov v Prahe som považoval za zdramatizovaný. Poznal som ešte z čias svojho štúdia v Prahe, že nebolo ľahké získať Slovákov pre prácu v Prahe.

Čo sa myslí pod nebezpečím zneužívania federácie? Ovládnutie jedného národa druhým, alebo federáciu ako prípadný stupeň neskoršieho rozpadu republiky? Federácia

poskytuje rámec aj pre určitú súťaživosť Slovákov a Čechov a mohla by byť hnacím motorom republiky. Federácia nebude fungovať, ak vzájomné vzťahy Čechov a Slovákov budú čo aj len ľahostajné. Zákon entropie platí aj pre federácie. Mali by sme si byť vedomí zhody našich národných záujmov, ktorá nás v r. 1918 priviedla do spoločnej republiky a zo záujmom vyhľadávať hodnoty jedného aj druhého, ktorými sa môžeme navzájom obohatiť. Pozorujem aj ja, že potenciál Slovenska v rámci republiky stúpa, napriek všetkým dejinným zvratom. Ak tento rast bude pokračovať, zákonite budú stúpať aj politické aspirácie Slovenska. Môže to viesť k treniciam a nemožno vylúčiť, že sa objaví demagóg, ktorý by ich chcel zneužiť. Obávam sa, že vedomie o možnosti takého zneužitia je na Slovensku skôr malé. Poznávam, že odpoveď na otázku redaktorky som dával, keď som vôbec nevedel o budúcich peripetiách Slovenska aj Československa, po páde komunizmu.

Dalšia otázka sa týkala vzťahu federalizácie a demokracie. Odpovedal som, že existujúci režim nedovoľuje použitie demokratických metód pri voľbe alternatív budúceho vývoja republiky. Nedovoľuje slobodné voľby, združovanie, slobodnú diskusiu. Opozícia proti existujúcemu režimu preto nemôže pracovať demokratickými metódami, ale stále sa ešte musí utiekať ku určitej konšpiratívosti. Ideová platforma, na ktorej opozícia pracuje však potvrdzuje vierohodnosť nášho hlásenia sa k demokracii. Ďalšie špecifikum Slovenska spočíva v tom, že ideová štruktúra slovenskej spoločnosti je homogénnejšia než českej. Prevahu na Slovensku má katolicizmus. V katolíckej väčšine sa bytostne nepociťuje potreba formálnych demokratických mechanizmov, pretože konsenz sa dosahuje organickým vyrastaním z rovnakého duchovného založenia a rešpektovaním autorít. V styku s inými zložkami spoločnosti však katolíci uznávajú primát demokracie a právo na odlišný názor, vrátane jeho presadzovania. Dôležité a symptomatické je uplatnenie menšinových zložiek slovenskej spoločnosti. Z toho dôvodu lepším adresátom otázky než ja – katolík, by bol príslušník niektorej menšiny žijúcej na Slovensku.

Dalšia otázka sa týkala politiky vyrovnávania na úroveň Čiech a Moravy. Moja odpoveď znela, že politiku považujem za škodlivú pre Slovensko z dvoch hľadísk. Uskutočňovala sa tajnostkársky, bez dostatočnej glasnosti a bez zverejnenia, do akých projektov sa presunuté peniaze investujú. Za takých podmienok poškodzuje česko-slovenské vzťahy a oprávnené vyvoláva v Čechách nevôľu. Ešte dôležitejší je druhý aspekt. Presun peňazí z Čiech na Slovensko vytvára na Slovensku umelé ekonomické podmienky. Umožňuje realizáciu projektov, ktoré by sa inak nedali realizovať a ktoré v konečnom dôsledku len prehĺbujú nerovnováhu v národnom hospodárstve, pretože nevyrastajú z prirodzených slovenských podmienok. Nestretol som sa na Slovensku s pocitom vďačnosti za tieto peniaze. Vyslovil som sa za zastavenie existujúcich presunov finančných prostriedkov. Treba však dodať jeden doplnok. Nemôže sa zopakovať situácia z I. republiky, keď vyspelejší český priemysel samovoľne konkurenčne ničil menej vyspelý slovenský priemysel. Státy sa takej konkurencii bránili colnými bariérami. V spoločnej republike sú clá nemožné, ale ekonomicky je možné vypočítavať mieru znevýhodnenia zaostalejších oblastí a znevýhodnenie vyrovnávať dotáciami z rozpočtu.

Dalšia otázka sa týkala slovenského hodnotenia Dubčeka a Husáka. Otázka priamo vyjadrila, či cítia Slováci vinu za to, že sa Slovensko a jeho záujem stali odrazovým mostkom Husákovho režimu a Husákovho nástupu v Prahe. Odpovedal som, že Alexandra Dubčeka považujú na Slovensku za čestného muža. Náklonnosť k Dubčekovi je však skôr

sentimentálna než politická. Jeho rozhovor predchádzajúci rok na Hlase Ameriky vyvolal pozornosť viac ako kuriozita, než ako politický čin. Po vysielaní rozhovoru si každý najviac pamätal, že Dubček na konci pekne spieval.

Gustáv Husák je z iného cesta. Nemal nikdy na Slovensku masovejší zástup prívržencov. V šesťdesiatych rokoch bola Husáková kauza vďačnou témou pre slovenskú inteligenciu v kultúrnych časopisoch a inštitúciách, pretože nabúraval monolit vtedajšieho režimu a nevybočovala z jedine prípustného marxistického rámca. Ale napríklad pri púti mládeže na Devín a na Bradlo v roku 1968 Husák nehral žiadnu úlohu. Práve česká tlač v roku 1968 prezentovala Husáka ako reprezentanta Slovenska. Pozoroval som to vtedy v Prahe, kde som študoval. Po vstupe vojsk Varšavskej zmluvy Husák jednoducho neváhal zneužiť meno Slovenska na legitimovanie sovietskeho zásahu do vnútornej česko-slovenskej politiky. Je smutné, že nikto zo Slovenska sa proti tomu neozval. Pokračoval som, že verím, že dnes by sa už mal kto ozvať. Husák si neželal viac prívržencov ani keď bol na čele štátu, a preto keď ho v decembri 1987 zvrhli z čela strany, nikoho na Slovensku to nevzrušilo.

Gustáv Husák má jedno oprávnenie transcendentnej povahy na reprezentáciu Slovenska: vydržal kruté vyšetrovanie a sedel 9 rokov pre obvinenie zo slovenského buržoázneho nacionalizmu. K tomu sa možno pridružuje na Slovensku určité podvedomé uspokojenie, že Slovák je na čele štátu a hojí syndrom večných podpredsedov a námestníkov.

Husák ani po auguste 1968 nepresadil žiadny skutočný slovenský záujem. Federácia je slovenským politickým programom od roku 1918 a v roku 1968 bola politicky schválená ešte pred vstupom vojsk. Husák použil Slovensko ako výhovorku na odstavenie reformných politikov, pretože si to želel Brežnev. Nuž, komunistické mafie používajú rôzne metódy. Dostal sa za to na čelo strany a štátu, ale Slovensko z toho nič nemalo, ak nerátame miliardy korún na základe politiky vyrovnávania. Nevidím žiadnu vinu Slovenska na politickom uplatnení Husáka.

Ku pokojnejšiemu priebehu normalizácie na Slovensku som povedal, že národná energia Slovákov sa tradične kanalizovala cez cirkevné a náboženské štruktúry. Proti nim bol úder režimu rovnako silný, alebo dokonca silnejší než v Čechách. Kňazi a laici katolíckej cirkvi odsedeli najviac rokov vo väzeniach a katolícky orientovaná inteligencia bola takmer úplne odstránená od možnosti tvorby.

Vyjadril som, že nemám vysokú mienku o komunistickej a inklinujúcej slovenskej inteligencii päťdesiatych rokov. Katolícki aktivisti, keď vyšli z väzení, vybudovali tajnú cirkev a mohutné náboženské hnutie, ktoré registruje Európa. Čo vybudovali vyhodení strážnici zo sedemdesiatych rokov? Rozprchlí sa ako krdeľ oviec. A nevyklúčení strážnici sa zachovali podlo, ako sa len podlo mohli zachovať. Napr. Roman Kaliský, keď ho v roku 1970 vylúčili zo Zväzu spisovateľov, následne pracoval ako murár celých 20 rokov. Nikto zo spisovateľov sa o neho ani len neobtel. Podobne Hana Ponická po prejave na Zjazde spisovateľov. Jablonického knihu „Z ilegality do povstania“ najskôr recenzovali kladne a potom tí istí recenzenti záporne. Miroslav Válek sa vyjadril, že sú zanedbateľné prípady spisovateľov na Slovensku, ktorí nie sú vo Zväze spisovateľov. Zanedbateľný je Válek.

Hlavný nápor režimu nesmeroval proti inteligencii nejakým spôsobom spojenej predtým s režimom, pretože jej sa nemusel až tak báť. Hlavný nápor smeroval proti veriacim. Aktivisti každej cirkvi boli šikanovaní, biskup Korec pracoval až po penziu ako

robotník. Spolok sv. Vojtecha nevydal viac ako tucet kníh, slovenské sestričky v Čechách sa nemôžu vrátiť na Slovensko.

Na vzťah Slovákov ku Slovenskému štátu z roku 1939–1945 som povedal, že spomienky na Slovensku na Jozefa Tisu sú skôr kladné. Odbornejšie názory ho hodnotia ako hradbu ešte väčšieho napodobovania nacistického Nemecka. Tak ho ohodnotil dokonca Viliam Široký v „Motáku z väzenia“ z roku 1942. Slovenský štát aj Tiso sú súčasťou slovenských dejín. V tom je rozdiel oproti protektorátu, ktorý Česi môžu považovať za vnútenú formu poroby, za ktorú nenesú zodpovednosť. Ivan Polanský sa pokúsil rehabilitovať Jozefa Tisu a Andreja Hlinku v samizdatovom vydaní dobových textov. Dostal za to 4 roky. To je dôkazom, že zatiaľ nie sú podmienky pre slobodné skúmanie tejto časti slovenských dejín. Kým taký stav trvá, neponáhľam sa s fixovaním svojho názoru na Slovenský štát a nepovažujem za svoje poslanie propagovať akýkoľvek názor na Slovenský štát. Pred dvoma rokmi som podpísal vyhlásenie k výročiu židovských deportácií. Otázka Slovenského štátu, Jozefa Tisu, prípadne ďalšie, sú pre mňa len historickými otázkami, nie politickými.

Ku ďalšej téme – púte a náboženské slávnosti na Slovensku – som povedal, že nemajú priamy politický akcent, ale nadobúdajú nepriamy politický význam tým, že udržiavajú mravné normy kresťanstva v najširších vrstvách obyvateľstva. V tom sú v rozpore s komunistickým režimom. Prispievajú ku duchovnej homogenite Slovenskej spoločnosti.

Prihlásil som sa ku zámeru založiť kresťansko-demokratickú stranu na Slovensku, akonáhle to bude možné. Inšpiračný podiel Hnutia za občiansku slobodu pri takom zakladaní by bol nepochybný. Pripomenul som, že v minulosti zaujalo Slovensko najmenej v troch dôležitých otázkach správnejší postoj, než Čechy. V otázke katolicizmu bola protikatolícka orientácia prvej republiky nerozumná až škodlivá. Obrana katolicizmu na Slovensku je zdrojom sily pre celú republiku. V postoji voči susedom Slovensko nedospeľo k takým zlým vzťahom k Maďarom, ako Česi k Nemcom. A konečne v otázke komunizmu Slovensko odmietlo komunizmus po vojne, v Čechách komunisti vyhrali. Dokonca aj v roku 1968 Slovensko si kladlo reálne, dosiahnuteľné ciele a Čechy nereálne. Ide o to, že česká spoločnosť doteraz neprijíma takéto realistickejšie hodnotenie slovenských postojov.

Ku vzťahu Slovákov a Maďarov som povedal, že Slováci a Maďari v mestečkách a na dedinách vedeli a vedia spolunažívať. Ich spolunažívanie sa zhoršovalo vtedy, keď ich podpichovali z jednej alebo z druhej strany mimo ich spoločného územia. Maďarská menšina na Slovensku má mať maximálne menšinové práva v rámci európskeho chápania menšinových práv. Slováci sa tiež zaujímajú o život slovenskej menšiny v Maďarsku. Nemali by sme pritom zabúdať, že Slováci v Maďarsku žijú vo svojich sídlach 200 a viac rokov. Vytvorili si už svoj model vzťahu s okolitým maďarským obyvateľstvom a my ho nemôžeme zo Slovenska ovplyvňovať.

Na otázku, čo pokladám za svoju politickú úlohu, som odpovedal, že Slováci nemajú vypestované spoločné vedomie o svojom národnom poslaní. Chcel by som vyhlásť a odkrývať témy, cez ktoré by sa také vedomie mohlo budovať.

Rozhovor v Alternatíve sa dotkol všetkých vtedajších aktuálnych tém Slovenska, slovensko-českého spolužitia aj miesta Slovenska v Európe. Dostal širokú publicitu prostredníctvom vysielania na pokračovanie v rádiách Slobodná Európa aj Hlas Ameriky.

* * *

HOS na Slovensku chcelo pokračovať v osvedčenej taktike spočívajúcej v organizovaní verejných akcií pri príležitosti historických výročí spojených so slovenskými dejinami. Išlo o historické výročia, ktoré boli všeobecne prijímané spoločnosťou a nevolať rozpor s výnimkou rozporu medzi opozíciou, resp. väčšinou spoločnosťou a vedením vtedajšieho komunistického režimu. Ďalším výročím, ktoré bolo na obzore, bolo výročie obsadenia Československa armádami Varšavskej zmluvy v roku 1968. Na 21. augusta 1989 sme pripravovali pokus o kladenie vencov na miestach, kde v auguste 1968 okupačné vojská zabili našich občanov. Pripravili sme výzvu na kladenie kvetov a niekedy začiatkom augusta 1989 sme výzvu publikovali opäť prostredníctvom zahraničných rozhlasových staníc. Zhodou okolností, podľa princípu, ktorý som už uviedol, aby sa pod výzvy HOS podpisovali vždy iní členovia HOS, výzvu podpísala Hana Ponická, Anton Selecký, Vladimír Maňák, Miroslav Kusý a ja. Proti všetkým nám neskôr Štát na bezpečnosť vzniesla obvinenie, a tak vzniklo trestné stíhanie proti tzv. Bratislavskej päťke. Miroslava Kusého a mňa 15. augusta 1989 zatkli, proti ďalším trom viedli trestné stíhanie na slobode. HOS na Slovensku potom nebol schopný zorganizovať kladenie kvetov na pietne miesta podľa výzvy. Ukázalo sa, že bez rozhodného centrálného vedenia HOS strácal svoju akcieschopnosť.

* * *

Ale udalosti sa začínali valiť aj bez pričinenia HOSu. V Poľsku nastúpila nekomunistická vláda Tadeusza Mazowieckeho, v Maďarsku začali púšťať východných Nemcov do Rakúska, v Sovietskom zväze bola perestrojka a 9. novembra v Berlíne padol Berlínsky múr. Iba Československo zostalo ostrovom starobylého komunizmu. Komunistické vedenie Miloša Jakeša sa nemalo o koho oprieť, na pomoc zo zahraničia nemohlo ani len dúfať a preto bolo iba otázkou času a formy, kedy komunizmus v Československu taktiež padne. Stalo sa tak po udalostiach, ktoré začali v Prahe 17. novembra. Protirežimné masové demonštrácie zachvátili celú republiku a režim čoskoro padol. V novembrových udalostiach HOS nezohrával žiadnu úlohu. HOS bol pokusom o organizáciu opozície proti komunizmu v Československu, ktorá sa mala zdokonaľovať krom za krokom. Neúčasť HOSu na novembrových udalostiach naznačuje, že to bola štruktúra vytvorená v najaktívnejších zložkách opozície proti režimu, ale nemala príliš široký dosah na spoločnosť. Vytvorenie HOS však bol krok správnym smerom. Tak zostáva súčasťou českých a slovenských dejín.

Movement for Civic Freedom in Slovakia

Ján Čarnogurský

The Chart 77 was important for Slovak dissidents as well. However, there were differences in the activities of the movement in both parts of the country. In Slovakia, these peaked during the jubilee of MR Štefánik in the summer 1989.

**AKTIVITY EXILU Z ČESKÝCH ZEMÍ A SLOVENSKA
PŘED ROKEM 1989**

Miloš Trapl

Ve 20. století zaznamenala česká a slovenská emigrace, v případě politickém pak exil, čtyři hlavní etapy. První dvě proběhly za obou světových válek, třetí a čtvrtá v období komunistického režimu. O exilu od roku 1948 obvykle mluvíme jako o pounorovém, o emigraci po roce 1968 pak jako o posrpnové, neboť její hlavní příčinou byla okupace Československa vojsky Varšavského paktu v srpnu 1968 a pochopitelně i její důsledky. Je však ještě třeba uvést, že již po roce 1945 byla v exilu také početnější skupina exponentů bývalé Slovenské republiky a také nemnozí čeští jednotlivci či skupinky, kteří byli za druhé světové války v exilu a po ní se nevrátili, většinou z politických důvodů, do vlasti (například přívrženci generála Lva Prchalý).

O československém exilu v letech 1948–1989 bylo již napsáno mnoho publikací a studií u nás i v zahraničí. Mnohé psali tehdejší exulanti, jiné i domácí historici. Jmenujme alespoň některé autory významnějších prací jako Ivo Bartečka, Stanislava Broučka, Janu Burešovou, Vojtecha Čelka, Bořivoje Čelovského, Vladimíra Goňce, Jiřího Gruntoráda, Františka Hanzlíka, Karla Hrubého, Zdeňka Jirásky, Josefa Kalvodu, Karla Konečného, Jaroslava Krejčího, Radomíra Lužu, Slavomíra Michálka, Jiřího Pernese, Miladu Polišenskou, Mojmíra Povolného, Viléma Prečana, Michala Přibáně, Miloslava Rechcigla, Jana Rychlíka, Josefa Špetka, Pavla Tigrida, Miloše Trapla či Jaroslava Vaculíka. K této tematice proběhla také řada konferencí, kongresů, sympozií s podnětnými debatami. Také na česko-slovenské historické komisi v dubnu 2005 v Martině se řešily otázky exilu¹ (viz Česko-slovenská historická ročenka 2005).

Studiem českého a slovenského exilu se dnes v České republice zabývá několik institucí. Nejdéle a soustavně to činí Československé dokumentační středisko, o.p.s., předsedou jehož správní rady je profesor Vilém Prečan. Toto středisko založil V. Prečan v Hannoveru a pak je na návrh Karla Schwarzenberga přenesl do jeho zámku v Scheinfeldu. Odtud je přenesl s celou sbírkou materiálů koncem devadesátých let 20. století do ČR.² Další badatelské pracoviště vzniklo v Olomouci v roce 1994 jako Centrum pro československá exilová studia, které uchovává také obsáhlou dokumentaci exilových materiálů.³ Můžeme též jmenovat dlouholetý výzkum etnografického pracoviště dr. Stanislava Broučka při AV ČR v Praze, Ústav soudobých dějin AV ČR, knihovni a časopisecké

¹ Viz kolektivní monografie „Český, slovenský a československý exil po druhé světové válce. Stav a úkoly výzkumu“. In: Česko-slovenská historická ročenka 2005. Brno 2005, s. 69–136 (spoluautoři: V. Prečan, M. Trapl, J. Pernes, J. Špetko, S. Brouček, P. Cabadaj, J. Kocian, J. Gráfová, V. Goňec).

² Československé dokumentační středisko, o.p.s. Profesor V. Prečan je předsedou správní rady této instituce. Sbírkou je dnes při Národním muzeu ČR v Praze.

³ Jmenujme alespoň rozsáhlé fondy Rady svobodného Československa, Československého zahraničního ústavu v exilu, pozůstalosti Josefa Jostena, Eduarda Fuska, Josefa Hrubého, Ludvíka Kolína aj.

dokumentační centrum Libri Prohibiti, Národní archiv v Praze, výzkum docenta Františka Hanzlíka (Univerzita obrany) v Brně, profesora Jaroslava Vaculíka na Pedagogické fakultě MU, výzkum podnikaný především ve Vídni, v USA i ve Velké Británii.

V našem výkladu se chceme zabývat především třetí a především čtvrtou vlnou českého a slovenského exilu. Třetí poúnorová vlna, odhadovaná na 50–70 tisíc lidí (názo-ry o počtech emigrantů se často velmi liší, protože i přes velké problémy s odchodem do zahraničí, zvláště po roce 1950, příchod exulantů do svobodného světa stále pokračoval a jeho evidence téměř neexistuje). Tito emigranti se lišili od předcházejících především tím, že ČSR nebyla okupovanou zemí a neprobíhala válka. Exil byl také mnohem delší než za obou válek, většina exulantů neměla možnost vrátit se do vlasti (pokud se pádu komunismu dožili) více než 40 let. Charakteristické pro jejich činnost bylo vytváření exilových politických stran. Činnost zahájily jak demokratické strany povolené v letech 1945: národně socialistická strana, sociální demokracie, lidová strana, slovenská demokratická strana, slovenská strana slobody, tak i ty, jež nemohly po roce 1945 působit, především republikánská (agrární) strana, živnostensko-obchodnická strana a národní demokracie. Toto zakládání politických stran bylo mnohými exulanty kritizováno např. Ferdinandem Peroutkou či Ludškem Stránským, který v jednom z prvních poúnorových exilových časopisů – Svobodném zítřku – napsal: „Někdy se zdá, jako bychom místo Kralické bible, kterou si za hranice nesla exulantská generace dávno před námi, my si přinesli nyní organizační řády politických stran.“

Na stranickém principu vznikl po velkých sporech – 25. února 1949 – první společný politický orgán poúnorového exilu – Rada svobodného Československa. Bylo v ní mnoho rozporů, zvláště mezi příslušníky bývalých stran Národní fronty z let 1945–1948 a činiteli stran tehdy nepovolených, a také mezi českými a slovenskými činiteli, kteří měli rozdílné názory na národnostní uspořádání budoucího demokratického Československa. Rada se dělila, znovu sjednocovala a spory v ní byly neustálé. Jejím předsedou byl většinou národně socialistický předák dr. Petr Zenkl, někdy též předák republikánské strany dr. Josef Černý.⁴ Slovenští zástupci v čele s předním činitelem exilové demokratické strany dr. Jozefem Lettrichem z ní roku 1963 odešli a vytvořili „Stálou konferenci slovenských demokratických exulantů“. V roce 1967 se pak Rada svobodného Československa rozpadla.⁵

Vedle politických stran vznikla také celá řada dalších organizací a spolků, z nichž některé navázaly i na organizace zahraničních Čechů, jiné na bývalé spolky v ČSR zakázané či zcela v komunistickém duchu transformované, např. zahraniční Sokol, Orel, skaut, ženské spolky a další.⁶ Byly vytvořeny i nové instituce jako Československý zahraniční ústav v exilu, Ústav dr. Edvarda Beneše,⁷ vojenské a legionářské organizace a mnohé jiné. V letech 1958–1960 vznikla v USA jedna z dodnes nejdůležitějších organizací exilu – Společnost pro vědu a umění (SVU), která opustila pouze politický rámec exilové činnosti na širší nestranické kulturní a vědecké bázi, založená na principu svobodného

⁴ Již v roce 1951 odešla z Rady skupina několika politiků v čele s Petrem Zenklem a vytvořila Národní výbor svobodného Československa. O rok později se s Radou opět sloučil.

⁵ Rozbor problémů Rady podal ČELOVSKÝ, B.: Politici bez moci. Šenov u Ostravy 2000.

⁶ Některé tradiční organizace vzhledem k vnitřním rozporům existovaly i dvě (např. Orel).

⁷ Vytvořil jej bývalý vedoucí Benešovy prezidentské kanceláře J. Smutný.

hledání pravdy a nabývání vědomostí, svobodné spolupráce mezi národy a rozšiřování poznatků a myšlenek. Chtěla sdružit vědce, umělce a další kulturní činitele, kteří měli zájem o budoucí svobodné Československo. Do Evropy se tato organizace významněji rozšířila až po roce 1968, její základ je však dodnes v severní Americe. SVU pořádala a pořádá každoročně vědecké konference, oficiálně kongresy.⁸ Vznik SVU byl reakcí na dosavadní málo efektivní politikaření exilových stran a neúspěšnost snah Rady svobodného Československa.

Pro domov mělo mimořádný význam české a slovenské vysílání zahraničních rozhlasových stanic. Přestože byly komunistickým režimem rušeny, byl jejich poslech pro Čechy a Slovaky žijící pod útlakem komunismu velkou podporou. Vysílaly obvykle v přesně stanovených časech. Byly to nejdříve londýnská BBC a Hlas Ameriky, od roku 1951 pak nejvýznamnější exilová vysílačka Svobodná Evropa, která postupně rozšiřovala své pořady na celý den.⁹ České a slovenské vysílání bylo v určitých hodinách i v řadě dalších zemí (Francie, Spolková republika Německo, Vatikán, Jugoslávie a další).

Mnozí exulanti se zapojili do krajanských organizací a spolků, které se v naprosté většině distancovaly od komunistického režimu v Československu. V kontaktu se starou vlastí tak zůstalo jen několik méně významných spolků, které byly podporovány po druhé světové válce obnoveným Československým ústavem zahraničním v Praze.¹⁰ Členové těchto spolků od něj dostávali hlavně propagační materiály, brožury, někdy i filmy. Jednotlivci byli zváni i do Československa (hlavně na spartakiády). V šedesátých letech většinou zanikaly. Výjimkou byly krajanské spolky ve Vídni, zvláště školský spolek Komenský, neboť ČSSR udržovala finančně českou školu ve Vídni.

Poslední vlna československého exilu proběhla v letech 1968–1969. Tato vlna, výrazně ovlivněná srpnovou okupací Československa, byla nejpočetnější, i když ne všichni, kteří odešli, byli emigranti političtí. Pavel Tigrid ve své publikaci „Emigrace v atomovém věku“¹¹ rozlišuje mezi tehdejší emigrací tři skupiny. První byli Češi a Slováci perzekvovaní komunistickým režimem po únoru 1948, kteří očekávali po srpnu 1968 další diskriminaci. Mezi nimi byli dle mého názoru i někteří, již by byli odešli již po únoru, ale nepodařilo se jim to, případně byli za pokus o útěk či tzv. protistátní činnost vězněni. Z nich měli mnozí obavy před dalším pronásledováním. Druhá skupina, jež měla také politické důvody k exilu, byli lidé, kteří se výrazněji zapojovali do dění v době „Pražského jara“ roku 1968, respektive i po srpnu 1968, do nástupu Husákovy normalizace. Byli to jak reformní komunisté tak i angažovaná nestraníci. Nejpočetnější skupina byli odborníci a mladší lidé, kteří neměli doma dobré podmínky k práci nebo se obávali, že je za normalizace ztratí. Ty řadí Tigrid k hospodářské emigraci, domnívám se však, že byli mezi nimi velmi početní i ti, kteří toužili po svobodě a nechtěli se vracet k požadované prokomunistické aktivitě, již oprávněně od normalizačního režimu očekávali.

⁸ Od roku 1990 se kongresy konají střídavě v ČR respektive SR a v USA.

⁹ V čele československého vysílání byli přední činitelé exilu např. Ferdinand Peroutka, Julius Firt, Jaroslav Pecháček.

¹⁰ Národní archiv Praha, Československý ústav zahraniční (1948–1989). Některé informace o těchto spolcích jsou i v Archivu Ministerstva zahraničních věcí v Praze (hlavně ve zprávách vyslanců respektive velvyslanců).

¹¹ Praha 1991.

Po roce 1968 existovaly v exilu jednak staré, respektive obnovené, jednak nově vytvořené organizace a spolky. Ve starých i nových spolcích se uplatňovali mnozí exulanti z posrpnové vlny české i slovenské emigrace.

Po federalizaci Československa v roce 1968 bychom již mezi exilovými Slováky spočítali zastánce centralistického uspořádání budoucího svobodného státu na prstech jedné ruky. Vzrostly naopak separatistické tendence, které se projeví roku 1970 vznikem organizace „Svetový kongres Slovákov“ (SKS). Na jeho založení se podíleli ještě i někteří žijící činitelé „ludácké“ emigrace po roce 1945, z nichž nejvýznamnější byl bývalý vyslanec Slovenské republiky ve Švýcarsku dr. Jozef Kirschbaum.¹² Podporu SKS vyslovil ze svého argentinského exilu také někdejší přední činitel slovenského státu Ferdinand Ďurčanský, odsouzený po roce 1947 v Československu za nepřítomnosti k trestu smrti.¹³ Patronem SKS se stal bohatý slovenský emigrant Štefan B. Roman (nazývaný někdy „uranovým králem“). Organizace, do níž vstoupila velká část amerických Slováků, se prohlásila za nekonfesionální a vystupovala se secesionistickým, i když umírněným programem. I po vzniku SKS však zůstalo mnoho slovenských exulantů (zvláště v Evropě) na pozicích jednotného státu. Zůstali na nich i příslušníci Stálé konference slovenských demokratických exulantů, kteří do SKS nevstoupili, ale odmítali i koncepci centralizovaného československého státu. V čele této organizace stanul po smrti dr. Jozefa Lettricha roku 1970 dr. Martin Kvetko. Po listopadové revoluci roku 1989 chtěli představitelé Stálé konference obnovit na Slovensku Demokratickou stranu, ale k tomu tam došlo v prosinci 1989 bez jejich přičinění.¹⁴

V roce 1974 obnovili mladší exulanti Radu svobodného Československa v čele se Slovákem Rudolfem Frašťackým a Čechem profesorem Mojmiřem Povolným, který její vedení brzy sám převzal. Byl v ní i význačný slovenský exilový politik dr. Ján Papánek, který snad patřil mezi poslední zastánce čechoslovakismu, i generál dr. Mikuláš Ferjenčík. Do Rady vstoupili v roce 1984 i někteří členové slovenské Stálé konference, dr. Martin Kvetko, ing. Pavol Blaho, Jozef Dieška a další. Všichni patřili k mladší generaci ještě poúnorové exilové vlny. Mezi českými členy obnovené Rady svobodného Československa jmenujme ze starších činitelů alespoň dr. Buhumíra Bunžu, Aloise Čížka, dr. Ivo Ducháčka či Adolfa Klimka. Je ovšem pravdou, že Rada již nebyla nejvýznamnější organizací exilu. V roce 1992 se přejmenovala na Radu vzájemnosti Čechů a Slováků a v jejím čele byl až do své smrti Mojmiř Povolný.¹⁵

Svůj počáteční význam ztratily také exilové politické strany,¹⁶ z nichž velká většina postupně zanikla. Udržela se (původně největší) národně socialistická strana, přejmenovaná roku 1983 na Československou národně sociální stranu v exilu. Po smrti Petra

¹² Byli v něm i někteří významní exiloví slovenští historici (např. F. Vnuk, M. S. Ďurica). Jiný předák slovenské emigrace po roce 1945 Karol Sidor zemřel v USA již roku 1958.

¹³ Ďurčanský žil většinu svého exilu v Argentině.

¹⁴ Ani tato Demokratická strana však již na Slovensku větší pozice nezískala.

¹⁵ POVOLNÝ, M.: Má cesta dvacátým stoletím. Brno 2008.

¹⁶ V exilu se vytvářely politické strany v zahraničí především v roce 1948. Vedle stran Národní fronty mimo KSČ (Čs. strana národně socialistická, Československá sociální demokracie, Československá strana lidová, Slovenská demokratická strana, Slovenská strana slobody) se obnovily agrární strana (Republikánská strana v exilu), živnostensko-obchodnická, národně demokratická. Vznikly i odnože těchto stran či odtržené strany nové (Křesťansko-demokratické hnutí).

Zenkla jí předsedal profesor Vladimír Krajina, výkonným místopředsedou byl profesor Viktor Miroslav Fic. Strana vydávala exilové České slovo, jež redigoval po Františku Klátilovi Jožka Pejskar. Tato strana navázala koncem osmdesátých let kontakt s domácími opozičními osobnostmi národně sociální orientace (Václav Šolc, Josef Lesák, Václav Tvrz). V březnu 1990 se exilová strana sloučila s Československou stranou socialistickou.¹⁷

Snad nejsilnější pozici si udržela Československá sociální demokracie v exilu, především díky podpoře Socialistické internacionály. Po smrti Václava Majera byl jejím předsedou Vilém Bernard a po něm dr. Karel Hrubý. Strana, působící hlavně v Evropě, si vytvořila v sedmdesátých letech i své zemské organizace (Spolková republika Německo, Francie, Rakousko, Velká Británie, zpočátku i Švýcarsko).¹⁸ Vydávala exilové Právo lidu, jež redigoval Jiří Loewy. Mimo ni stála v té době opoziční skupina vedená profesory Jiřím Horákem a Radomírem Lužou,¹⁹ která po roce 1990 získala v obnovené domácí sociální demokracii značný vliv (J. Horák byl předsedou strany). Hlavní část exilové sociální demokracie se však stala součástí domácí ČSSD až po sjezdu v Hradci Králové v roce 1993, kdy se stal předsedou strany Miloš Zeman.

V čele republikánské (někdejší agrární) strany v exilu stál po rezignaci dr. Václava Černého roku 1969 Martin Hrabík. Posledním předsedou této exilové strany byl od roku 1984 Vladimír Dostál, autor publikací o Antonínu Švehlovi a o dějinách agrární strany. Obnovit agrárnícké hnutí v Československu se už po roce 1989 nepodařilo.

Zcela se rozpadlo katolické politické hnutí. Původní exilová Československá strana lidová, zřízená dr. Adolfem Procházkou, měla sice až do roku 1990 značné zastoupení v Radě svobodného Československa, nebyla však značnou částí exilových katolíků včetně duchovních uznávána. Většina bývalých politiků lidové strany se již více orientovala na jiné organizace exilu. Přední předúnorový politik strany Dr. Bohdan Chudoba zřídil mimo ni v roce 1949 Křesťansko-demokratické hnutí (KDH), jež po něm převzal profesor Josef Kalvoda.²⁰ To však již v průběhu šedesátých let ukončilo činnost, neboť jeho příslušníci se podle J. Kalvody rozešli do různých zemí. Místo katolických politických stran však v exilu existovaly mnohé křesťanské organizace a spolky, jež některé ještě zmíníme. Ostatní exilové politické strany postupně zcela zanikly.

Stále významnější roli hrála v českém a slovenské exilu SVU, jež v sedmdesátých letech rozšířila výrazněji svou činnost do Evropy. Zde vyvíjela činnost zvláště ve Švýcarsku, kde pořádala řadu odborných konferencí. Na organizační práci se podíleli zvláště evangelický myslitel Přemysl Pitter, spoluzakladatel SVU dr. Oldřich Černý, který přešel z USA do Ženevy a činitel exilové sociální demokracie dr. Miroslav Tuček. Jádrem kongresů SVU však i nadále zůstávalo a dodnes zůstává v USA (kongresy se od roku 1990 konají každoročně střídavě v USA a v České či Slovenské republice). Nejdéle působícím

¹⁷ Podrobně líčí tyto kontakty Viktor M. Fic ve své práci o národně socialistické straně v exilu (Československá strana národně sociální v exilu. Brno 2000).

¹⁸ Také ve Švýcarsku měla své pozice, především díky jejímu funkcionáři dr. Miroslavu Tučkovi.

¹⁹ R. Luža vydal po roce 1990 publikaci o exilové sociální demokracii. Také K. Hrubý vydal sborník prací o historii sociální demokracie v exilu.

²⁰ Generálním tajemníkem KDH byl někdejší redaktor Lidové demokracie Simon Ghelfant (+1962).

prezidentem SVU byl dr. Miloslav Rechcigl, který též vydal několik publikací k historii této organizace.

Z řady dalších organizací, pracujících v exilu, pokračovaly v činnosti Československá rada americká, která byla jistým, i když ne tak výrazným pendantem k SKS, Československý zahraniční ústav v exilu, Ústav dr. Edvarda Beneše, vojenské organizace důstojníků, Československá obec legionářská v exilu. Přílivem nových exulantů se velmi oživila činnost Československé obce sokolské v exilu, v jejímž čele stáli i nadále dr. Jiří Hřebík a Marie Provazníková. ČOS si vytvořila řadu regionálních organizací v Evropě, které působily ve Francii, v Rakousku (ve Vídni bylo několik sokolských organizací²¹), ve Švýcarsku a v dalších zemích. Exilový Sokol pořádal celou řadu sletů a dalších akcí, jako byly dětské tábory či další aktivity. Také Československý Orel v exilu, který se po roce 1968 sjednotil, získal řadu nových členů. Vznikly i četné nové organizace a spolky, jmenujme alespoň Konfederaci bývalých politických vězňů, kterou založili noví exulanti, již byli vězněni za komunistického režimu, především v padesátých letech.

Vytvářela se také exilová centra, sdružená kolem vydávaných časopisů. Přední z nich bylo „Svědectví“ Pavla Tigrida, které vzniklo v roce 1958 v USA a počátkem šedesátých let je Tigrid přenesl do Paříže. Získal velkou řadu spolupracovníků z řad českých a slovenských exilových intelektuálů, redakci navštěvovali i lidé, kteří se dostali na zájezdy či vědecké konference do Francie. Časopis uveřejňoval od konce sedmdesátých let i příspěvky domácích disidentů, zvláště členů Charty 77 většinou pod pseudonymy, někdy i pod pravým jménem (často tam pod svým jménem psával slovenský disident Dominik Tatarka).

Významný exilový časopis založila i skupina bývalých reformních komunistů, která odešla do exilu. Byly to „Listy“ vydávané Jiřím Pelikánem s podporou především italské Socialistické strany. Ve Švédsku žil další významný spolupracovník Listů Zdeněk Hejzlar.²² Podporu měli i od levicových disidentů v Československu. Pavel Tigrid uspořádal několik setkání bývalých komunistů s jinými exilovými kruhy, na nichž probíhaly zajímavé debaty. Značná část poulnorové emigrace však s Pelikánem a jeho okruhem známých nechtěla žádný kontakt navazovat.

Z dalších významných exilových tisků jmenujme list „Čechoslovák“ Josefa Jostena, který vycházel až do jeho smrti v roce 1985,²³ „Kanadské listy“ vydávané Mirko Janečkem, „Lidové noviny“ a mnoho dalších. Nelze opomenout ani exilová nakladatelství, mezi nimiž hrálo prim nakladatelství Josefa Škvoreckého. Dlouhodobou tradici mělo již od padesátých let římské vydavatelství Křesťanské akademie, které vydávalo i stejnojmenný časopis, většinou pod místy vydání Roma – Los Angeles. Při této příležitosti je nutné zmínit i velké množství dalších náboženských organizací, které v exilu přispívaly exulantům, vysvětlovaly poměry v komunistickém Československu a pomáhaly i disidentům doma. Jmenujme např. organizaci „Opus bonum“ opata Opaska či řadu spolků sv.

²¹ Jako celá vídeňská emigrace se dělily na ty, které udržovaly kontakt s Československem, a početnější protikomunistické.

²² Z. Hejzlar byl i poradcem švédského socialistického premiéra Olofa Palmeho.

²³ Pozůstalost Josefa Jostena je uložena v Centru pro exilová studia v Olomouci.

Václava, sv. Cyrila a Metoděje. V exilu působili i přední církevní či náboženská činitelé v čele s pražským arcibiskupem kardinálem Josefem Beranem.²⁴

Na velmi dobrou úroveň se vypracoval i časopis „Zpravodaj“ vydávaný od roku 1968 Svazem československých spolků ve Švýcarsku. Vznikl nejdříve jako dvoulist informující nové emigranty, kteří přicházeli do země, a vyvinul se ve velmi kvalitní časopis, který vychází dodnes. Ve Švýcarsku byla po roce 1968 mimořádně početná česká a slovenská exilová komunita, protože tamní vláda umožnila po srpnu jejich příchod.²⁵ Došlo zde k propojení starých krajanských spolků s novou emigrací i k vytvoření spolků nových. Zvláště početné byly (a většinou jsou dodnes) sokolské jednoty, které uspořádaly i dva slety ČOS v exilu. Působily zde i četné významné osobnosti kulturního významu a řada intelektuálů jako již zmíněný P. Pitter a O. Černý, slovenský filmový režisér docent Dušan Šimko, evangelický profesor v Basileji Jan Milič Lochman a mnozí další. Dodnes v rámci Svazu působí i slovenský krajanský spolek, v řadě dalších jsou také Slováci. Nejstarší švýcarský český a slovenský spolek Slovan Ženeva dosáhl koncem osmdesátých let toho, že jedna ze ženevských ulic byla pojmenována podle T. G. Masaryka.

Mimořádný význam měly v sedmdesátých i osmdesátých letech exilové rozhlasové stanice. Mezi nimi byla stále nejvýznamnější Svobodná Evropa, která svá vysílání rozšířila i o kulturní a sportovní rubriky. Pro domov měly význam i její široce komentovaná zpravodajství ze „zglajšaltovaných“ komunistických médií v Československu. Zvláště velký význam měla Svobodná Evropa po vzniku Charty 77, kdy informovala o aktivitách domácích disidentů, o samizdatovém tisku a přinášela postupně i rozhovory s doma pronásledovanými či umlčoványi odpůrci normalizačního režimu v čele s Václavem Havlem či Alexandrem Dubčekem. Informovala i o domácí samizdatové literatuře. Svou roli plnila i česká a slovenská vysílání Hlasu Ameriky, Deutsche Welle, francouzského rozhlasu a londýnské BBC. Významnou roli plnilo i vysílání Radia Vatikán, které informovalo o otázkách římskokatolické církve doma i v zahraničí i o činnosti papeže Jana Pavla II., která přispívala k oslabování komunistických režimů.²⁶ Zahraniční rozhlasové stanice byly sice až do poloviny osmdesátých let silně rušeny, bylo je však vždy možno, často však s obtížemi, sledovat. Jediným nerušeným zahraničním rozhlasovým vysíláním bylo nejdříve maoistické a po rozchodu Tirany nejen s evropskými komunistickými stranami, ale i s Čínou ultrastalinistické vysílání albánského Radia Tirany, ve špatné češtině a slovenštině, které ani normalizačnímu režimu nestálo za rušení. V průběhu osmdesátých let bylo rušení odstraněno (poslední rušenou stanicí bylo ještě počátkem osmdesátých let Svobodná Evropa).

Po celou dobu českého a slovenského exilu se velké množství jeho příslušníků proslavilo svými vědeckými, kulturními i sportovními úspěchy. Mnozí přednášeli na univerzitách v celém svobodném světě. V sedmdesátých a osmdesátých letech byla tato exulantská elita ještě posílena, do exilu odešla řada spisovatelů, publicistů, kulturních i vědeckých pracovníků, mnozí, jak jsme již zmínili, nikoli dobrovolně. Můžeme zmínit

²⁴ Arcibiskup Beran byl v roce 1965 propuštěn z internace, aby si jel do Říma pro kardinálský klobouk. Zbytek života již strávil v exilu.

²⁵ TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989, 1. Olomouc 2004.

²⁶ Česká a slovenská vysílání Radia Vatikán informovalo i o výsledcích II. vatikánského koncilu, které u nás nebyly obecně známy.

například spisovatele Pavla Kohouta, šachistu a publicistu Luděk Pachmana, historiky Karla Kaplana, Viléma Prečana, Jana Tesaře či slovenského Jána Mlynárika. Vydávali historické publikace z materiálů, které přivezli z domova, například Karel Kaplan o politických procesech v padesátých letech. V některých publikacích docházelo i ke sporům, domácí i exiloví historici diskutovali řadu sporných otázek, například otázku odsunu Němců po druhé světové válce,²⁷ osobnost dr. E. Beneše, politika v letech 1945–1948, únorový komunistický převrat i jiné. Vznikla také významná vědecká centra, jako již zmíněné dokumentační centrum československého exilu založené v Hannoveru Vilémem Prečanem. Také účast českých a slovenských historiků v publikacích mnichovského Collegia Carolina byla značná. Dodnes jsou pro bádání o exilu významné archivy zahraničních Cechů, které se vytvářely především v USA.

Všechny exilové organizace a spolky se výrazně aktivizovaly k řadě významných historických výročí, přednáškami, vzpomínkovými slavnostmi i protestními shromážděními, atp. Slavil se 28. říjen 1918, výročí T. G. Masaryka, probíhaly protestní akce při výročích srpnové okupace roku 1968, připomínaly se tragická oběť Jana Palacha a mnoho dalších událostí. Mimořádnou pomoc prokázaly nesčetné exilové organizace i mnozí exulanti také v období sametové revoluce roku 1989 a po ní. Byla to výrazná podpora materiální, finanční i morální.

Na závěr je třeba konstatovat, že nasazení českého a slovenského exilu za obnovu demokracie v Československu bylo opravdu objemné, a že jeho dalekosáhlost dosud není zdaleka náležitě prostudována, natož pak plně doceněna, o stavu medializace nemluvě.

Activities of Czech and Slovak Exiles before 1989

Miloš Trapl

The exile movement had for several decades engaged in a wide range of cultural activities and their connections to political elites in the West were of great importance for their political activities. During the course of the Velvet Revolution of 1989, these exiles showed great support, materially, financially and morally. The activities of Czech and Slovak exile groups in the renewal of Czechoslovakia democracy were extensive and have not yet been fully appreciated.

PODOBY ČESKÉHO A SLOVENSKÉHO LITERÁRNÍHO EXILU PO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLCE

Lubomír Machala

Psaní i vydávání českých knih mimo české území má za sebou poměrně dlouhou historii.¹ Její počátek můžeme hledat někdy po bitvě na Bílé hoře, tedy koncem první třetiny 17. století. Tehdejší nejvýznamnější tvůrčí a myslitelskou osobnost Čechů vyhnaných z vlasti Jana Amose Komenského jistě netřeba speciálně představovat. Méně známý už je ovšem třeba hrabě František Antonín Špork, který na konci 17. století a počátkem dalšího věku nechal vytisknout zprvu v Čechách a později za jejich hranicemi velké množství z hlediska rekatolizace nepravověrných (hlavně teologických) prací a pašoval je k jejich adresátům třeba v hracím automatu v podobě dudáka.

Také ze slovenského území museli během rekatolizace ve druhé polovině 17. století a začátkem 18. století odcházet evangeličtí vzdělanci. Jejich cílem byly německé protestantské státy (Wittenberg, Žitava...), ve kterých pak tvořili svá náboženská díla či polemické traktáty například Joachim Kalinka nebo Juraj Láni. Bližší k umělecké tvorbě pak měly texty Štefana Pilárika.

Jednou z nepříliš zmapovaných oblastí české exilové literatury je tvorba našich amerických vystěhovalců v 19. století, a to především během jeho druhé poloviny. Zejména neutěšené hospodářské poměry ovšem vyháněly Slováky z domova v mnohem větší míře, nežli tomu bylo v českých zemích. Tehdejší slovenský exodus se odehrával v několika vystěhovalčích vlnách, mířících jak na jih Evropy, tak rovněž do Severní i Jižní Ameriky. Cesty a usídlování slovenských, respektive slovanských emigrantů přitom osobně sledoval jeden z největších slovenských literátů Martin Kukučín, který o vystěhovalčím životě také vydal prozaické svědectví (Dom v stráni, Mať volá aj.) a proti všemu očekávání se po vzniku Československa nevrátil domů, aby posléze zemřel nedaleko Záhřebu. Nemělo by nám uniknout, že před první světovou válkou zvláště ve Spojených státech amerických dosáhla slovenská knižní kultura v obecném slova smyslu na mnohem vyšší úroveň, než tomu bylo na tehdy usilovně maďarizovaném Slovensku.

¹ Základní literatura: BURIAN, V. – GALÍK, J. – MACHALA, L. (ed.) – PODIVÍNSKÝ, M. – SCHNEIDER, J.: Česká a slovenská literatura v exilu a samizdatu. Olomouc 1991; HVIŠČ, J. – MARČOK, V. – BÁTO-ROVÁ, M. – PETRÍK, V.: Biele miesta v slovenskej literatúre. Bratislava 1991; CABADAJ, P.: Slovenský literárny exil 1939–1990. Martin 2002; GALÍK, J. – MACHALA, L. (ed.) – PETRÚ, E. (ed.) – PODIVÍNSKÝ, M. – SCHNEIDER, J. – SKALIČKA, J. – ŠTÉRBOVÁ, A.: Panorama české literatury. Olomouc 1994; CHYSKÝ, V.: Exil jako důsledek totalitarismu, [online] CS-magazin : Český a slovenský zahraniční časopis, březen 2003, dostupné z WWW: <http://www.cs-magazin.com/index.php?a=a2003031008>; LEHÁR, J. – STICH, A. – JANÁČKOVÁ, J. – HOLÝ, J.: Česká literatura od počátku k dnešku. Praha 1998; PETRÍK, V. et al.: Slovensko a jeho literatura [online]. Literárne informačné centrum 2006, dostupné z WWW: <http://www.litcentrum.sk/slovaklit> (text V. Petrika původně publikován knižně v anglickém překladu Slovakia and its Literature, Bratislava 2001).

²⁷ Velkou diskusi vyvolaly např. články podepsané Podivenem či Dalimilem (pseudonymy).

Další hromadný útěk z Čech vyvolala až německá okupace, přičemž je příznačné, že mnozí z těch, kdož se po skončení druhé světové války vrátili do vlasti (z nejznámějších jmenujme alespoň Egona Hostovského, Pavla Tigrida či Jiřího Voskovce) záhy odcházeli znovu, tentokrát před expanzí sovětského socialismu, a na mnohem déle, někteří už navždy.

Běžné pozornosti poněkud uniká fakt, že fašistická a nacistická expanze vyháněla do exilu také Slováci, z nichž někteří se po skončení války na Slovensko vrátili (Vlado Clementis, Eduard Goldstucker ad.), jiní zůstali v zahraničí nadosmrti (Gejza Vámoš, Jozef a Peter Prídavkové aj.).

* * *

Rozdílná názorová strukturace české a slovenské intelektuální a umělecké společnosti a z ní plynoucí aktivity či postoje během války se projeví například v tom, že elitní představitelé a spolupracovníci hlavní národní kulturní instituce Matice slovenské (Jozef Čiger Hronský, František Hrušovský, Stanislav Mečiar, Ján Okál, Ernest Žatko ad.) opustili Slovensko ještě před příchodem Rudé armády a přes Rakousko a Německo zamířili do Říma, aby se většina z nich nakonec usídlila v Argentině, která jako jediná jim byla ochotna poskytnout vstupní víza. V jejich stopách se zanedlouho vydávali další, ze spisovatelů to byli například Rudolf Dilong, Mikuláš Šprinc nebo Karol Strmeň. Ne všem se ale útěk vydařil, američtí zpravodajci do Československa vrátili kromě jiných také Tido J. Gašpara, Milo Urbana či Andreje Žarnova.

Andrej Žarnov se ale nakonec do exilu dostal, a to v roce 1952. Přidal se tak k poúnorovým slovenským exulantům, k nimž počítáme rovněž Pavla Hrtuse Jurinu, Imricha Kružliaka, Leopolda Laholu, Františka Vnuka, Gorazda Zvonického ad. A jestliže na konci druhé světové války a v prvních mírových dnech Slovensko opouštěli reprezentanti politického a kulturního establishmentu ľudáckého režimu, tak po únoru 1948 je už následují také čelní funkcionáři Demokratické strany (například Jozef Lettrich, Martin Kvetko, Rudolf Frašťacký) a umělci nijak nesvázaní s národoveckou a náboženskou doktrínou dominující slovenskému státu v letech 1939–1945 (viz Leopolda Laholu).

Byť Argentina jako útočiště J. Čigera Hronského, Rudolfa Dilonga a dalších slovenských literárních veličin sehrávala důležitou roli ve slovenském exilovém dění a na jejím území vycházelo také čtrnáct slovenských periodik (mj. Juhoamerický Slovák či Mladost) a byla zde v roce 1959 založena Zahraničná Matica slovenská, skutečná centra slovenského exilu se nalézala USA a Itálii.

K nejagilnějším vydavatelům slovenského exilu patřil reverend Ján J. Lach, pobývající v americkém Whitingu, ale vyvíjející vydavatelské aktivity rovněž v Argentině, Kanadě a Itálii. Významnou institucí se stal Slovenský ústav, vzniklý roku 1952 v americkém Clevelandu hlavně zásluhou dalšího duchovního Teodora J. Kojiše. O dva roky později začal básník Mikuláš Šprinc pod patronaci této organizace vydávat časopis Most, který se později stal tiskovým orgánem v roce 1956 založeného Spolku slovenských spisovatelův a umelcov v zahraničí.

Na počest tisíců výročí příchodu slovanských věrozvěstů na Velkou Moravu pak v Římě vznikla obdoba clevelandské instituce, a sice Slovenský ústav sv. Cyrila a Metoda, produkující později na dvacet edičních řad, přičemž poezii byla věnována Lyra a próze

Krásné slovo. Fakt, že zbylé edice byly orientovány na teologickou literaturu, popřípadě příručky zaměřené na náboženskou praxi či výchovu, výstižně ilustruje základní charakter slovenské exilové literatury. Té ve všech funkčně stylových podobách a žánrových variantách dominovala víra v Boha jako cíl i prostředek všeho lidského snažení. Tedy i toho spojeného s existencí samostatného národního státu, což představuje další hlavní téma slovenských exilových spisovatelů.

* * *

Jak už naznačeno, obyvatelé českých zemí ve větší míře utíkali do zahraničí až po únoru 1948.² Rovněž při jejich odchodech z domova jednoznačně převažovaly politické motivy a přesvědčení, že politickou situací se podaří zvrátit zakrátko, a tak zejména zpočátku (na přelomu čtyřicátých a padesátých let) připadlo kultuře a literatuře v exilových aktivitách až druhořadé postavení, třebaže mezi exulanty bylo nemálo literátů (Ivan Blatný, Jan Čep, Ivan Jelínek, Zdeněk Němeček, Ferdinand Peroutka, Milada Součková, René Wellek, už vzpomnutí Egon Hostovský, Pavel Tigrid, Jiří Voskovec a řada dalších).

Když se však ukázalo, že restaurace demokratických poměrů v Československu se změnila v záležitost dlouhodobější a že domácí opozici zůstalo pro její působení v podstatě jediné politikum, a to literatura, došlo ke změně akcentů i v exilu a začaly se zde častěji objevovat snahy o vydávání českých knih. Nejvíce se v této oblasti angažovali Antonín a Robert Vlachové (Sklizeň a Sklizeň svobodné tvorby), důležité bylo počínání Křesťanské akademie v Římě, ale i mnoha dalších (Julia Firta, Antonína Kratochvíla...).

* * *

Vedle už existujících časopisů a tiskovin krajanských spolků, jako byly Newyorské listy nebo Bohemian Benedictine Press v Chicagu se začaly objevovat také časopisy orientované na kulturu, viz například nedlouho vycházející měsíčník Skutečnost, redigovaný Hanušem Hájkem, v letech 1953–1979 vydával v Hamburku Antonín Vlach nezávislou kulturní revui Sklizeň (po jistou dobu též doprovázenou výše zmíněnou stejnojmennou knižní edicí), v Melbourne vedl František Váňa čtrnáctideník Hlas domova, v Paříži pokračovali ve vydávání národně socialistického Svobodného zítřka Luděk Stránský a František Kovárna (časopis zanikl v roce 1952).

Reprezentativní platformou české nezávislé kultury (se zvláštním důrazem na literaturu) se chtěla stát rozhlasová stanice Svobodná Evropa, čemuž odpovídalo i její personální obsazení (kromě jiných Julius Firt, Ferdinand Peroutka, Jan Čep). Karel Brušák a Josef Lederer na jejich vlnách vysílali dokonce Stručný kurz české literatury, reflektující vývoj našeho slovesného umění od počátků po současnost.

Názorové i osobnostní spektrum českého poúnorového exilu bylo četnější a pestřejší nežli tomu bylo ve slovenských souvislostech. Snad jediným jeho společným jmeno-

² První poúnorová exulantská vlna v rámci celého tehdejšího Československa čítala přibližně 60 000 osob, v průběhu 50. a 60. let k nim přibýlo dalších téměř 200 000. Po srpnu 1968 zůstalo za hranicemi asi 120 000 československých občanů, do listopadu 1989 jich odešlo ještě kolem 180 000. Celkově se tedy odhaduje, že během čtyřicetileté existence lidovědemokratického a později socialistického Československa opustilo tento stát více než půl milionu jeho obyvatel (srov. CHYSKÝ, V.: Exil jako důsledek...).

vatelem bylo protilevicové zaměření. Rozdíly a rozpory mezi jednotlivými proudy exilu, nejednou brzdící jakoukoliv komunikaci či spolupráci, se pokusil překlenout svým časopisem Svědectví Pavel Tigríd. (Začal ho vydávat roku 1956 v New Yorku, ale o pět let později ho přestěhoval do Paříže.)

Vznik Tigrídova časopisu lze považovat za velký úspěch českého exilu celkově, tedy i v exilovém literárním kontextu, kde můžeme v pouinorovém dvacetiletí zaregistrovat ještě i některé další pozoruhodné počiny (například vydání Neznámého člověka Milady Součkové či próz Egona Hostovského Dobročinný večírek a Všeobecné spiknutí), nicméně od přelomu padesátých a šedesátých let a v následující dekádě vznikala a byla vydávána (byť nejednou s velkými problémy) zásadní literární díla spíše doma. Ilustruje to například také zájem zahraničních vydavatelů o překlady knih Arnošta Lustiga, Josefa Skvoreckého, Bohumila Hrabala, Ladislava Fukse, Milana Kundery, ale i Vladimíra Párala, ostře kontrastující třeba s dlouhou, usilovnou a nakonec marnou snahou Ferdinanda Peroutky vydat v angličtině svůj ambiciózní román Pozdější život Panny.

* * *

Kvantitativní i kvalitativní rozmach však v české exilové literatuře nastal až s přílivem posrpnových exulantů. Dobová politická atmosféra se promítla v jejich obecně mnohem vstřícnějším přijetí do nového prostředí, než s jakým se setkali dřívější uprchlíci. Možná i tato skutečnost poněkud blokovala navazování kontaktů mezi pouinorovými a posrpnovými exulanty. Hlavní příčinou však bylo už zmíněné vyhranění antilevicové smýšlení představitelů první vlny, kteří podstatné části nově příchozích nemohli zapomenout osobní zapojení do budování socialismu, třebaže bylo časem vystřídáno snahou o revizi tohoto systému.

Pozitivní roli při překonávání těchto animozit opět sehrál Pavel Tigríd se svým Svědectvím. Jeho snahy byly po čase umocněny aktivitami a duchem Charty 77, která totiž nejenom poukazovala na nedodržování lidských práv a oponovala domácí mocenské politice, ale proti ideologii nenávisti stavěla toleranci, úctu a pozitivní přístup k bližnímu. Důležité nesporně bylo, že nezůstalo pouze u hlásání ideových principů a mravních zásad, ale prostřednictvím stockholmské Nadace Charty 77, v jejímž čele stál František Janouch, byla poskytována i materiální pomoc řadě kulturních projektů, popřípadě samotným autorům, a to jak v exilovém, tak v československém prostředí.

Nadace Charty 77 pomáhala při činnosti i exilovým nakladatelstvím vzniklým po srpnové invazi. Těch bylo ve srovnání s předchozí etapou vskutku mnohem více a jejich produkce byla o poznání bohatší a pestřejší. Nejvýznamnější a nejznámější se staly Index a Sixty-Eight Publishers založené v roce 1971. Index vedený Adolfem Mullerem a Bedřichem Utitzem sídlil jak známo v Kolíně nad Rýnem, Sixty-Eight Publishers Zdeny a Josefa Skvoreckých v Torontu. Jmenovaná nakladatelství vydávala především prózu, ale též literaturu faktu a odborné publikace. Náklady jejich knih se pohybovaly od 1 000 do 2 000 výtisků, přičemž Index vydal za dobu své existence 171 titulů, 68 P pak 227. Česká poezie v exilu vycházela především díky Danielu Strojovi a jeho mnichovskému podniku Poezie mimo Domov existujícímu od roku 1975. Do názvu nakladatelství přibýlo v osmdesátých letech i jméno Strojem vydávaného kulturního čtvrtletníku Obrys/Kontur.

Náklady více než 150 vydaných svazků Poezie mimo Domov se pohybovaly od 200 do 500 kusů.

Patrně nejoblíbenější četbou českých exulantů byly memoáry a deníky. Nesouviselo to pouze s celosvětově vzrůstající oblibou non fiction literatury, ale zmíněné žánrové formy umožňovaly postavit proti pojetí a výkladu událostí, které šířila oficiální československá propaganda, vlastní autentickou zkušenost.

Politický základ aktivit českého literárního exilu v sedmdesátých a osmdesátých letech samozřejmě nezmizel, ale naopak sílil, rozrůstalo se jeho názorové spektrum. Je zřejmé, že politické konsekvence se staly v podstatě konstantou při percepci díla, při jeho hodnotové klasifikaci a oceňování. Na rozdíl od padesátých a šedesátých let však český posrpnový literární exil nabídl texty pozoruhodné také pro jinonárodní čtenářské publikum. Nepochybně to platí o knihách Milana Kundery, v poněkud menší míře pak o tvorbě Pavla Kohouta, Ivana Klímy či Václava Havla, i když zejména u dvou posledně jmenovaných autorů, kteří své práce odesílali do zahraničí z Československa, by bylo osídlné zapomínat na vliv politického „backgroundu“. Někteří autoři dokonce vyšli nečeskému vnímání vstříc a psali svá díla anglicky (Jan Novák), německy (Libuše Moníková) či francouzsky (Václav Jamek). Ohlas jejich prací (i v podobě mezinárodních cen) potvrdil, že to nebylo rozhodnutí marné.

K pozitivům českého literárního prostředí v exilu nepochybně patří také vstřícný postoj k postmodernismu, který to vcelku pochopitelně neměl lehké v domácích oficiálních podmínkách, ale kupodivu ani v samizdatovém komunikačním prostředí se neprosazoval nijak snadno, jak dokládá rezervovaný přístup k rozmnožení Medvědího románu Jiřího Kratochvila v moravské odnoži edice Petlice.

* * *

Ačkoliv mezi slovenskými posrpnovými exulanty najdeme několik výrazných osobností, jako například Jaroslavu Blažkovou, Ladislava Grosmana, Ladislava Mňačka, Petera Repku, podruhé do exilu odešel Eduard Goldstucker a během svého exilového pobytu se objevily i další spisovatelské talenty (viz Irenu Brežnou nebo Dušana Simka) nelze v dané souvislosti konstatovat to, co v případě českého exilu, tedy výrazný kvantitativní a kvalitativní rozmach. Rozhodně se však rozšířila ideová a tvůrčí paleta slovenské exilové literární tvorby, petrifikující dosud převážně poetiku katolické moderny a služebnost náboženským, popřípadě národoveckým ideálům. Vcelku příznačná je také skutečnost, že v sedmdesátých a osmdesátých letech nevzniklo žádné nové významnější slovenské exilové vydavatelství ani periodikum a knihy posrpnových slovenských exulantů nejednou vycházely u českých nakladatelů.

* * *

Naše drobná komparativní inventura neměla směřovat ani tak k určování a vzájemnému poměřování výkonů a přínosů slovenského a českého literárního exilu, jako se snažila paralelní reflexí zvýraznit jejich rozdílné rysy a pomoci tak při pochopení jejich rozdílného vnímání a hodnocení v polistopadovém čase, kdy ve slovenské společnosti

fungovaly exilové podněty spíše v politickém a náboženském životě, kdežto v českém prostředí se projeví především v novém hodnotovém utřídění národní literatury.

Czech and Slovak exiled writers after WWII.

Lubomír Machala

After 1948, the exiled writers were active within exile movement, Svědectví journal and Czechoslovak branch of Free Europe broadcasting. After 1968, exiled literature gained on importance and ideas; it was able to address non-Czechoslovak readers. The number of publishing houses also grew. There was also specific group of Slovak exiled writers who used to support Nazi Slovakia.

EXILY ZE STŘEDNÍ EVROPY V KOORDINACI AKTIVIT

Vladimír Goněc

Byla to teprve zkušenost exilových činitelů oné vlny exilů, kterou vyprovokovaly komunistické puče, co vedlo k užším vzájemným kontaktům exilových činitelů ze zemí střední Evropy, co vedlo ke vnímání a pochopení společných zájmů obyvatel střední Evropy a k prosazování těchto společných zájmů do popředí.

V rámci tohoto hledání přirozeně výrazně vystupovaly otázky po samotné střední Evropě, co vůbec je střední Evropa, co je středoevropská civilizace, co je středoevropská kultura, etc. Na přelomu čtyřicátých a padesátých let se společná jednání a společné aktivity orientovaly na téma osvobození střední Evropy ze sovětské okupace, zároveň na téma zachrany středoevropské civilizace a kultury před likvidačními zásahy neevropské a antievropské, agresivní despotie a jejich domácích kolaborantů.

Z osobností této exilové vlny, které lze prezentovat jako politické myslitele, zároveň jako ony osobnosti s přímou zkušeností z vysoké politiky, je namístě jmenovat především Edwarda Raczyňského, někdejšího polského velvyslance v Británii (1934–1945) a úřadujícího polského ministra zahraničních věcí (1941–1943).¹ Z československých exulantů patřili mezi prominentní analytiky Hubert Ripka, někdejší úřadující ministr zahraničních věcí československé exilové vlády v Londýně a od dubna 1945 do února 1948 ministr zahraničního obchodu, dále Josef Korbel, někdejší československý velvyslanec v Jugoslávii, poté člen Kašmírské komise OSN (1947–1948). Ekonomický odborník Pál Auer byl v meziválečném období předsedou maďarské sekce Panevropské unie, po válce maďarským velvyslancem ve Francii.² Grigore Gafencu byl mj. (1928, 1938–1940) rumunským ministrem zahraničních věcí.

Od pravidelných ideových konfrontací typu „Tuesday Panels“ pod vedením G. Gafencu, jakožto první institucionalizované formy takových aktivit³ se přecházelo k pokusům o hlubší institucionalizaci spolupráce exilů ze zemí střední Evropy. S příslušnými grantovými a stipendijními podporami rozvinul dále činnost „Mid-European Studies Center“ v New Yorku.⁴ Nejúspěšnějším bylo ustavení Komise pro střední a východní Evropu,⁵ oficiálně při nevládním Evropském hnutí; pracovala fakticky v úzkém napojení

¹ 1891, Zakopane–1993, London. V letech 1979–1986 ještě vykonával funkci polského exilového prezidenta.

² 1885, Budapest–1978, Paris. Původně právník, od 1923 předseda maďarského Mírového hnutí. Osobně stál mj. za opakovanými výroky R. Schumana, že Evropa bez východní Evropy zůstává okleštěná, etc. Intelektuálně zůstával aktivní až do konce života, ještě v roce 1977 vydal knihu „Jak se vyhnout třetí světové válce“.

³ Od jara 1949 každé první úterý v měsíci organizované rozpravy.

⁴ Později pod názvem „Mid-European Research Institute“.

⁵ Commission de l'Europe centrale et orientale/Central and East European Commission. (Šlo o institucionalizovanou spolupráci západoevropských politiků s exilovými představiteli. Prvním předsedou Komise byl

na západoevropské parlamenty i vlády, brzy ve vzájemné i personální provázanosti s Mid-European Studies Center. Zásadní roli sehrávalo od roku 1954 rovněž Shromáždění porobených evropských národů⁶ – organizace nominálně prezentující nelegitimitu zastoupení zemí středovýchodní Evropy v OSN kolaborantskými režimy. Závažný přínos této organizace znamenaly obsáhlé a velmi různorodé analýzy prostoru středovýchodní Evropy a úzká spolupráce s orgány USA, jmenovitě s orgány majícími vliv na zahraniční a bezpečnostní politiku USA. Z hlediska analytického a koncepčního měla dlouhodobě velký význam redakce časopisu *The Central European Federalist*,⁷ vzniklá původně společnou polsko-československou iniciativou.

Je pochopitelné, že klíčový rozměr jmenovaných diskusí představovala otázka evropské bezpečnosti tváří v tvář sovětské „nárazníkové zóně“ ve „středovýchodní Evropě“ a tváří v tvář sovětské agresivitě, která si v prostoru středovýchodní Evropy budovala nové „výchozí k útoku“. Zároveň takové diskuse opakovaně vracely do hry problém vratkosti a nezakotvenosti režimů v zemích středovýchodní Evropy, coby režimů dosazených zvenčí, jakožto další problém ohrožení evropské bezpečnosti, paralelně byla znovu-nastolována otázka absence legitimacy těchto režimů.

Samotné diskuse, tím spíše navrhované projekty řešení vyvolávaly krajně negativní reakce nositelů moci ve středovýchodní Evropě, ať už oněch reálných moskevských nositelů a jejich delegátů ve středovýchodní Evropě, tak oněch satrapů, tedy pověřenců výkonem moci z místních komunistů.⁸ Diskuse se podle možností rozvíjely v kontaktech na domácí prostředí, v ohlasu na domácí vývoj, zároveň podávaly podněty pro domácí projevy odporu.

* * *

Po malém uvolnění, které v mezinárodních vztazích nastoupilo po Stalinově smrti, již od jara 1953 začali teoretikové z polského, maďarského a československého exilu promýšlet téma „sebeosvobození“ zemí středovýchodní Evropy; při řešení otázky nástrojů se hned od počátku tlačila do popředí perspektiva neutralizace znovusjednoceného Německa⁹ v úzkém propojení s neutralizací celého pásma zemí středovýchodní Evropy.¹⁰ V memorandech, která tehdy právě E. Raczynski, H. Ripka, P. Auer, R. Michalowski a další koordinovali a adresovali západním státníkům a zároveň příslušným odborům ministerstev zahraničí především USA, Francie, Británie byl akcentován princip: Na sovětské požadavky neutralizace sjednoceného Německa odpovídat požadavkem neutralizace celého prostoru mezi Rýnem a západní hranicí Sovětského svazu.¹¹

pozdější britský premiér Harold Macmillan.)

⁶ Assembly of Captive European Nations – ACEN.

⁷ Vycházel improvizovaně na cyklostylu od roku 1952, od roku 1954 jako už technicky řádná tiskovina.

⁸ Až po nástroje trestněprávní postížitelnosti takových diskusí.

⁹ Očekávané v tehdejších podmínkách jako velmi blízký krok.

¹⁰ Např. dopis Michalowského Ripkovi z 10. května. Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond Hubert Ripka, kart. 7, inv. č. 00324.

¹¹ RIPKA, H.: Memorandum on the Politics of West towards the Soviets after the Stalin Death (datováno 15. dubna 1953; označeno „confidential“). Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond Hubert Ripka, kart. 27, inv. č. 00917; RIPKA, H.: Memorandum on a Peace Offensive of the Western Democracies.

Exiloví činitelé se intenzivně věnovali – jak už bylo naznačeno – paralelně analýze poměrů doma, v tom i konkrétním tématu, jak v jednotlivých zemích právě síla a účinnost komunistického režimu povoluje, jak se profilují možnosti jeho proměny. Resp. ve fázích hlubší krize režimu, jak vyhodnocovat trendy a možnosti jeho proměny, zároveň jak na druhé straně skutečně kriticky doceňovat dosažené změny, resp. jak varovat před přeceňováním míry změn, před falešnými očekáváními, etc. A hned na prahu této fáze se zrodily dva dalekosáhlé propracované integrační koncepty pro střední Evropu, koncept Středoevropského společenství uhlí a oceli pod koordinací polského ekonoma Jana Wszełaki (a pod politickou patronací E. Raczynského a H. Ripky)¹² a komplexní politický, politicko-bezpečnostní a současně ekonomický projekt federace pro střední Evropu.¹³

Nový posun přinesly události roku 1956. Jmenovitě vzepětí v Polsku a revoluce – byť poražená – v Maďarsku vedly k prohloubení spolupráce činitelů československého exilu s exilem polským a maďarským. Pro československý exil přinesla i novou zkušenost v nové mohutné vlně exilu z obou zemí, v tom rovněž provázanost s činiteli této nové polské a maďarské exilové vlny, ba dokonce v případě maďarském i specifickou roli některých představitelů československého exilu jako propojovacího, resp. usmiřovacího článku mezi starou vlnou z roku 1947 a touto novou vlnou z roku 1956. Intenzifikovala se taktéž spolupráce jednotlivých národních exilů v tiskovinách, atp.

Do nové polohy se dostával i koncept politiky sebeosvobození. Osobně H. Ripka zdůraznil, že klíčovou zkušenost podzimu 1956 znamená, že komunistické režimy v satelitních zemích existují už jen díky přímé sovětské především vojenské podpoře, resp. hrozbě silou. To však neznemožňuje politiku sebeosvobození, v něčem ji komplikuje, v něčem naopak usnadňuje.¹⁴ Zároveň se celý problém ještě více otevíral jako evropský a světový problém.¹⁵ V srpnu 1957 rozeslal E. Raczynski své memorandum „The Defence of the West“. V něm varoval, že právě pásmo zemí středovýchodní Evropy, stojících pod přímou kontrolou Sovětského svazu, v souvislosti s rozvojem nových zbrojních systémů se stává stále více zónou extrémního ohrožení vůči zemím západní Evropy. Tudíž i jakékoli uznání sovětské nadvlády nad tímto pásmem znamená kroky, které Západ podniká sám proti sobě.¹⁶

Eisenhower Adress (datováno 20. dubna 1953; označeno „confidential“). Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond Hubert Ripka, kart. 27, inv. č. 00918.

¹² Blíže: GONĚC, V.: An Eastern Schuman Plan? Project of Central and East European Coal and Steel and Political Community (1953). Brno 2009.

¹³ Blíže: GONĚC, V.: Za sjednocenou Evropu. Z myšlenek a programů Huberta Ripky. Brno 2004, s. 104–157; GONĚC, V.: Hubert Ripka: a européen. Brno 2006, s. 128–192 (edice vybraných pasáží Ripkova projektu viz tamtéž, s. 293–306).

¹⁴ RIPKA, H.: La crise de l'empire soviétique (datováno: Paris, 19. janvier 1957). Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond Hubert Ripka, kart. 25, inv. č. 00781.

¹⁵ K politice sebeosvobození viz: GONĚC, V.: Jak se vymanit z komunismu a co po komunismu. Iniciativy pod koordinací Huberta Ripky v padesátých letech. Brno 2010, s. 75–85; zde rovněž edice: RIPKA, H.: Politika sebeosvobození podmaněných evropských národů (s. 220–259).

¹⁶ RACZYŃSKI, E.: The Defence of the West. Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond Hubert Ripka, kart. 43, inv. č. 01521.

Na podzim 1957 pak sumoval Ripka svůj inovovaný plán v podobě generálního plánu pro Evropu v exposé¹⁷ pro politický výbor ACEN¹⁸ a dále ve svém novém velkém spise, který už nečekane zůstal jeho pozůstatostí.¹⁹ Ripka mj. dokumentoval narůstající přitažlivost myšlenky neutralizace a její podstatný vliv na politické nálady nejen v Maďarsku, nýbrž i v Polsku, Československu a Rumunsku. K tomu konstruoval perspektivu vývoje pásma neutralizovaných zemí středovýchodní Evropy do systému nadnárodní hospodářské i politické organizace.

* * *

Od cca prahu šedesátých let v československém exilu – na rozdíl od polského a maďarského, posílených onou novou exilovou vlnou – se projevoval negativní generační posun; řada činitelů už nežila, řada dalších pro věk omezila aktivity.²⁰ Ty se nadále nesly v onom duchu vyhodnocování domácích politických trendů v konfrontaci s konkrétní politikou sovětské nadvlády i v konfrontaci s celkovou mezinárodní situací. K tomu je vhodné dodat nárůst kvality analýz, které exilové osobnosti jako například Josef Korbel či Antonín Basch podnikaly právě v oné dimenzi světové politiky mezinárodních vztahů a mezinárodních ekonomických vztahů a odhalování principiálně nových fenoménů v těchto vztazích.

Výsledky takových analýz, další zkušenosti, stejně tak informace z domova si exily opět vyměňovaly mezi sebou navzájem, zároveň tyto údaje a tato vyhodnocení směřovaly k domovu. Jako příklad si můžeme uvést vyhodnocování známého vývoje v Československu v roce 1968. Jmenovitě lze poukázat na doslova studenou sprchu, kterou pro tehdejší nadšenectví Václava Havla znamenala přímá konfrontace²¹ s realisticky a kriticky smýšlejícím Jozefem Lettrichem. Základem onoho Lettrichova realismu bylo akcentování faktu, že směřování k základním svobodám je v Československu stále především pouhým příslibem, nikoli realitou, zejména chybí i ty minimální garance svobod.

Vedle toho to byl opět slovenský exil, který už v roce 1968 napřed varoval a dokonce jednoznačně vyhodnotil dilema, zda tzv. ústavní zákon o československé federaci z 28. října 1968 je ještě posledním krokem pokusů o demokratizaci či už prvním krokem normalizace; vyhodnotil to naprosto jednoznačně, že jde o ryzí krok normalizace, který navíc usnadňuje i uplatňování dalších normalizačních zákroků.²²

¹⁷ RIPKA, H.: Memorandum on a Neutral Belt in Central Europe (datováno: 23. října 1957; označeno: „Confidential. For internal use“). Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond Hubert Ripka, kart. 27, inv. č. 00928.

¹⁸ Assembly of Captive European Nations.

¹⁹ RIPKA, H.: *Eastern Europe in the Post-War World*. London: Methuen, 1961 (především poslední kapitola „The World in Transition“). Ripka zemřel náhle počátkem roku 1958. Revizi spisu pro nakladatele podnikl Hugh Seton-Watson (profesor v Oxfordu, syn R. W. Setona Watsona).

²⁰ Zato specifika slovenského demokratického exilu byla silná složka činitelů ze Slovenského národního povstání (Samuel Belluš byl ročník narození 1916) a tudíž v 60. letech v plné síle; jejich významnou novou organizační složkou se stala Stála konference slovenských demokratických exulantů.

²¹ Editoval (z osobního archivu J. Lettricha): ČELKO, V.: Odpovědi Jozefa Lettricha na otázky Václava Havla. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2005*. Brno 2005, s. 259–261.

²² Blíže: GONĚC, V.: Dobová reflexe politického exilu. In: Londák, M. – Sikora, S. a kol.: *Rok 1968 a jeho místo v našich dějinách*. Bratislava 2009, s. 298–318; GONĚC, V.: K trendům v politickém systému

* * *

Nová příležitost nadcházela koncem šedesátých let. Jednak Sovětský svaz byl oslaben v důsledku konfliktů uvnitř mocenské špičky, stejně tak v důsledku rozpadu „světového komunistického hnutí“ a zformování silných proudů antisovětského komunismu; k tomu Sovětský svaz byl ještě kompromitován svou vlastní politikou ve světě. Protisovětský odpor v Polsku, Československu, částečně i v Maďarsku se vystupňoval, Rumunsko a Jugoslávie trvaly na své nezávislosti. Československý exil byl výrazně posílen novou vlnou a přes jisté třenice se staré i nové generace exilu zase propojovaly. Velké pozitivum znamenalo posunutí center exilových aktivit do prostoru přímo sousedícího se „středovýchodní Evropou“. Nejvýznamnějšími příjemci nové exilové vlny se staly Spolková republika Německo (v původním teritoriu), Rakousko, Švýcarsko (v dalším pořadí Francie, Itálie a země Beneluxu). Usazování této nové vlny znamenalo příchod do prostředí, které bylo mnohem vnímavější k tomu, co se děje v Československu po srpnu 1968 a mnohem vnímavější k tématu „střední Evropa a evropská bezpečnost“.²³

Tentokrát se ovšem stal hlavním iniciátorem koordinace aktivit exilů ze střední Evropy velký Evropan maďarského původu, již zmíněný Pál Auer;²⁴ navázal na koncept svého starého spolupracovníka H. Ripky.²⁵ V roce 1969 připravil první obrys plánu na vytvoření neutralizované zóny pro středovýchodní Evropu, ten byl předložen jako oficiální návrh maďarské delegace v ACEN, poté byl podpořen dalšími národními skupinami v ACEN a pařížskou delegací ACEN.²⁶ Auer následně koordinoval práci skupiny analytiků Středoevropského výzkumného ústavu. V této práci programově navázal na projekty z padesátých let a dále je rozvíjel. Především Ripkovy analýzy byly všestranně využívány jak ve své vnitřní logice, tak v konkrétní argumentaci.²⁷

Jako nejvýznamnější proměny v mezinárodních vztazích byly vyzvedány: oslabení mezinárodní role a váhy USA v důsledku vietnamské války, nová role „Šestky“, tedy Evropského hospodářského společenství jako hospodářské velmoci, jejíž politické perspektivy sice zatím jasné nejsou, avšak zároveň je Šestka hodnocena sovětským vedením jako „hospodářská základna NATO“, k tomu přistupovala nová role Spolkové republiky Německo, která na základě dovršeného „hospodářského zázraku“ získávala postupně už i váhu politické velmoci.

a federalizaci. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2008*. Brno 2008, s. 247–249, 253–256.

²³ Naopak Nixonova a Fordova administrativa se vydaly cestou neúměrného sblížení a maximalistické vstřícnosti vůči Sovětskému svazu a téma Československo i téma střední Evropa v roce 1971 už důrazně vyřadily. (Resp. s husákovským režimem vycházely USA mnohem lépe než s nesrovnatelně volnějším někdejšími novotnovským režimem.) Až Carterova administrativa se stala poněkud vnímavější k dění ve střední Evropě, ale stále to bylo nesrovnatelně méně, než co činilo například malé Švýcarsko. Podobně k nule směřovala oficiální Británie.

²⁴ A nebylo to vlastně až tak neočekávané. Už v roce 1958 západoevropské politikové ve vedení Komise pro střední a východní Evropu, když konstatovali, že neaktivnější spolupracovníci ze středoevropských exilů, Gafencu a Ripka, předčasně zemřeli, sázeli v první řadě na E. Raczyňského a P. Auera.

²⁵ Znalí se už od počátku 30. let!

²⁶ Minutes of the 19th Meeting of the General Committee of ACEN, July 8, 1970. Archiv Ústavu politických věd SAV, Fond Martin Kvetko, kart. Korešpondencia, ACEN (ve stavu pořádání).

²⁷ Srv. též: GONĚC, V.: Pál Auer jako následník Huberta Ripky? In: *Slavica Litteraria*, 14, 2011, č. 1, s. 111–119.

Projekt, připravený pod Auerovou koordinací, se vrací ke starému prostorovému konceptu „Evropa mezi Německem a Ruskem“ jakoby v ještě výraznější míře identity než projekty padesátých let. Namísto neutralizace Německa se nyní jednoduše kalkulovalo s budoucím sjednocením Německa jakožto přistoupením východního Německa do onoho „skutečného Německa“, tedy do SRN, včetně připojení k Evropskému hospodářskému společenství, etc. Tedy oproti Ripkovu plánu se neočekávala žádná neutralizace pro Německo jako takové; sjednocené Německo mělo napříště jednoznačně fungovat jako plně integrovaný člunek západní Evropy.

Středoevropské pásmo se nemělo stát žádným „cordon sanitaire“, tím méně by mělo přinést nějaký následný člunek po železné oponě. Nic z toho by neznamenal skutečný mír pro střední Evropu. Pásmo mělo fungovat jako zprostředkovatel a katalyzátor evropské spolupráce. Nešlo o malování idylických obrázků; tato perspektiva měla být hledána na realistických základech, měla se formovat na bázi řešení aktuálních problémů a potřeb.²⁸

Auerova pracovní skupina připravila i text návrhu Smlouvy o mezinárodně garantované neutralizaci zóny mezi Německem a Ruskem. Pro statut neutrality byla postavena jako vzor neutralita Rakouska, přičemž výjimku měly představovat sjednocený Berlín, dále Kaliningradská oblast jakožto mezinárodní zóna pod dohledem Rady bezpečnosti OSN. Taková smlouva měla garantovat rovněž bezpečnost pro západní Evropu, zároveň ji měla doprovázet celá řada dalekosáhlých opatření hospodářské pomoci Západu ve prospěch středovýchodní Evropy a Sovětského svazu.²⁹

Poslední verze projektu Auerovy skupiny byla předložena v listopadu 1971 na základě aktuálního vyhodnocení událostí z léta a podzimu 1971. Jakožto nejdalekosáhlejší novinky podtrhl projekt dva zdánlivě pouze hospodářskopolitické kroky: Nadcházející první rozšíření Evropského hospodářského společenství o čtyři nové řádné členy, na „Desítku“, a očekávané přidružení ještě dalších přinejmenším čtyř států, to bylo hodnoceno jako dalekosáhlé posílení Západu; očekávalo se, že právě tyto kroky bude Sovětský svaz prezentovat jako vůči sobě nepřátelský akt.

Za mimořádné závažné nebezpečí byl pokládán „Plán komplexní socialistické hospodářské integrace“ přijatý vrcholnými orgány Rady vzájemné hospodářské pomoci v červnu 1971 a zveřejněný v srpnu téhož roku. Důsledkem realizace tohoto plánu měla být nejen hospodářská, nýbrž totální, tedy i politická a vojenská integrace zemí Rady vzájemné hospodářské pomoci přímo do Sovětského svazu, a to v míře, v níž už byly pohlceny dříve Litva, Lotyšsko a Estonsko. Paralelně s dalekosáhlou hospodářskou pomocí, poskytovanou Německem, Francií a Itálií, se sovětský blok proměňuje ve velmi nebezpečnou „říši Východu“, vůči níž i hospodářsky rozvinutá západní Evropa zůstane slabým sousedem.

Pohlčení Sovětským svazem přinese takové důsledky jako nepokoje, protestní hnutí, povstání, ve všech zemích středovýchodní Evropy, s analogickými intervencemi

²⁸ Neutralized Zone between Germany and Russia. In: Studies for a New Central Europe, s. 6–8. Archiv Ústavu politických věd SAV, Fond Martin Kvetko, kart. Rukopisy (ve stavu pořádku).

²⁹ Proposal for an Agreement on the Internationally Guaranteed Neutralization of a Zone between Germany and Russia. In: Studies for a New Central Europe, S. 8–12. Archiv Ústavu politických věd SAV, Fond Martin Kvetko, kart. Rukopisy (ve stavu pořádku).

sovětské armády, jako proběhla v roce 1968 v Československu. USA a západní Evropa se mohou stát jen pasívními přihlížeteli, anebo mohou být v důsledku sovětského vojenského útoku či chybného vyhodnocení situace zataženy do nové světové války. Proti takové narůstající vojenské nerovnováze a válečnému nebezpečí je možno postavit jediné komplexní řešení ve formě vyjednání bezpečnostních garancí proti možnosti třetí světové války právě výměnou za plán technické a hospodářské asistence ve prospěch středovýchodní Evropy a Sovětského svazu. Začlenění plánu neutralizované zóny do oficiálního programu konference o bezpečnosti v Evropě je proto v projektu Auerovy skupiny vyzvedáno jako mimořádně naléhavé, zároveň slibující skutečně celoevropské mírové vyústění.³⁰

Součástí analýz podnikaných v exilových kruzích na prahu sedmdesátých let se staly rovněž průzkumy postojů veřejného mínění k perspektivě neutrality. Konkrétní dokumentace byla zpracována především pro Československo a Maďarsko, vedle toho i svědectví z Rumunska a Polska.³¹

* * *

Helsinský protokol 1975 jakoby upevnil existenci železné opony. Ve skutečnosti poskytl skulinu (pro obě supervelmoci nechtěnou), aby odstartoval přechod od právě dosažené „nové velmocenské rovnováhy“, tj. americko-sovětské, k oživení evropských témat ve skutečné evropské dimenzi, k překonávání skutečnosti – někdy až fatalisticky vnímané – že Evropa je už jen to, co zbylo na západ od železné opony. Právě téma střední Evropy v tom sehrává specifickou roli. Přímočaré projekty neutrálního pásma byly sice momentálně mimo hru, v rezervě však nadále zůstával úkol promýšlet aktivizaci „politiky sebeosvození“ a středoevropské spolupráce. Satelitní režimy ve středovýchodní Evropě reagovaly podrážděně, až tvrdě represivně. Ovšem vývoj v Polsku, zadrhávající už od poloviny sedmdesátých let, vrátil explozí roku 1979 celé téma do hry naprosto otevřeně.

A témata střední Evropy se vracela do povědomí i v západní Evropě, byť zprvu více přes záležitosti kulturní a hospodářské spolupráce v rámci posthelsinského procesu. V kulturní rovině a v rovině idejí a mentalit se specifickým podnětem stalo udělení Nobelovy ceny za literaturu polskému autorovi Czeslawu Miloszovi, zejména prostřednictvím masových reedí jeho díla v západoevropských jazycích, mezi nimi spisem „Rodzinna Europa“. V západní Evropě přineslo i impuls k přemýšlení, zda střední Evropa není právě onou sice zapomenutou, zároveň však autentickou Evropou.³²

Za této situace znovu sehrával český, slovenský, polský, maďarský, etc. exil výraznou úlohu. Jednak fungoval jako mediátor, ten, kdo aktivně vnáší do západoevropského prostředí témata střední Evropy, kdo zároveň vůbec podává tomuto prostředí informace o střední Evropě. Z druhé strany exil zvláště od sklonku sedmdesátých let znovu intenzivně komunikoval s domovem, podával mu nové podněty.

³⁰ New Chances in Trade Relations and Foreign Policy between the USA, the USSR and China. In: Studies for a New Central Europe, S. 29–31. Archiv Ústavu politických věd SAV, Fond Martin Kvetko, kart. Rukopisy (ve stavu pořádku).

³¹ Na základě například dopisů, dokumentace k srpnovým událostem 1968 v Československu, atp.

³² Nakolik západní Evropa samu sebe vnímala jako už příliš amerikanizovanou.

Jako jeden z příkladů uvedme aktivitu Karla Bartoška. Jím vedená redakce *La nouvelle Alternative* mimo jiné organizovala od konce jara 1985 po několik let obsáhlou sérii diskusí ve spolupráci s Univerzitou Paříž I, diskusí historických, zároveň široce multidisciplinárních, s přizváním odborníků i přímo ze střední Evropy (resp. diskusí nad jejich texty, pokud nemohli vycestovat).³³

Úctyhodná je především komplexnost a šíře diskusí organizovaných K. Bartoškem. Přes některé možná nadměrné návraty do historie, diskuse reflektovaly aktuální stav střední Evropy v Evropě osmdesátých let a jako skutečné diskuse přinášely i kritické sebereflexe sebe samých.

Odrážel se zde mj. význam vést diskuse právě o střední Evropě v celkovém zápasu proti tehdejšímu režimům sovětských satelitů. Jakožto vědecké diskuse zároveň jednak při své interdisciplinární vyváženosti odhalovaly úskalí dílčích přístupů jednotlivých vědních disciplín;³⁴ jednak ukazovaly na úskalí kulturního přístupu, který byl nejvíce rozšířený, nejvíce populární, nejvíce medializovaný, zároveň často příliš povrchní, býval pouhou formulací dojmů, často nepřijatelně nostalgický, etc. Rovněž upozorňovaly na úskalí příliš pragmaticko-politických přístupů, které mohou vyúsťovat v povrchní geopolitická schémata, či formulace „politických nároků“.

Sám K. Bartošek kladl specifický důraz na problém demokracie, na potřebu demokracie pro onu větší část střední Evropy. Střední Evropa nutně potřebuje demokratické směřování. To byl tehdy přitom stále parametr, který byl u polských a ještě více v maďarských diskusích podceňován, ba ignorován.

Podnětné je zejména Bartoškovu kladení otázek, resp. vymezení okruhů otázek, které jsou úkolem pro další, příští zkoumání. V první řadě je to zároveň varování, zároveň úkol kriticky zkoumat i co znamená psychologizující a zejména sentimentální přístup k tématu střední Evropa; ten skutečné poznávání střední Evropy neposouvá. Stejně tak neposouvá poznávání střední Evropy jednostranný přístup pragmaticko-politický.³⁵

Polští účastníci diskuse přiznávali, že Poláci si neví rady s Německem a souběžně že je velká část polských intelektuálů stále zakotvena v „Kresách“, tedy ve východních („ztracených“) částech Rzeczypospolitej, od Lotyšska po Ukrajinu. Vyrovnat se s „ideou středu“ pro to už nezbývá smysl ani energie.

Zároveň uznávali střední Evropu za prostor duchovní jednoty, která se obnovila a nejen že má předpoklady, nýbrž už přímo stojí na prahu toho, stát se „jednotou akce“. Ale zároveň nadhazovali téma a varování, co přinese navržení vnitřních problémů v jednotlivých zemích, až se osvobodí ze sovětského jha, s předpokladem, že ono nakupení problémů se pro každou zemi vyprofiluje velmi rozdílně. Existence střední Evropy jakožto reálné jednotky v Evropě může takto být až existencí v budoucnu, možnost však nemusí být naplněna.³⁶

³³ Přetisk záznamu z úvodního zasedání celé série: *Europe centrale – problèmes de définition*. *La nouvelle Alternative*, No 8, Décembre 1987 (1987, No 4), s. 27–28.

³⁴ Mj. výrazný neomarxismus tehdejších maďarských analytiků, zvláště Pétera Hanáka (srv. ještě níže).

³⁵ Např.: BARTOŠEK, K.: *La renaissance de l'Europe centrale?* *La nouvelle Alternative*, No 8, Décembre 1987 (1987, No 4), s. 3–6.

³⁶ Srv. např.: GRUPIŃSKI, R.: *Le centre de l'Europe en question*. *La nouvelle Alternative*, No 8, Décembre 1987 (1987, No 4), s. 14–17.

Z jiných úhlů pohledu polští účastníci diskuse poukazovali na to, co země připisované ke středoevropskému prostoru rozděluje, poukazovali na předsudky ve vzájemném pojmání jednotlivých národů tohoto prostoru. A přicházeli s výzvou naslouchat svým sousedům, naslouchat si navzájem, stejně jako s výzvami (i sebekritickými) přestat se patlat ve svých komplexech i ve svých vlastních mýtech.³⁷

Maďarské pohledy v diskusi akcentovaly význam formování vztahů mezi různorodými institucemi občanské společnosti z jednotlivých zemí navzájem, mezi autentickými pohyby zdola přes hranice středoevropských zemí. Jako konkrétní příklad tehdejší doby vyzvedly aktivity typu *Solidarność*, zároveň se nemají podceňovat ani pragmatické vztahy mezi sportovními kluby či kulturními institucemi. Význam případných smluv mezi vládami zemí střední Evropy byl hodnocen jako neporovnatelně nižší.

Jako specifikum střední Evropy a zároveň součinitel, který pomáhal a pomáhá střední Evropu udržovat a je předpokladem její příští revitalizace, bylo vyzvedáno, že intelektuální hranice v Evropě nejsou totožné s politickými hranicemi, že duchovní hranice vedou jinudy. Jednak tyto duchovní hranice vytvářejí tenze mezi onou částí antitradicionalistických intelektuálů, kteří už vytváří jistotu „duchovní unii střední Evropy“, a proti ní oněmi tradicionalistickými intelektuály, kteří jsou příznační národní uzavřeností a nezřídka i latentním antisemitismem. Poukazovalo se přitom, že je zde ještě jiná část antitradicionalistických intelektuálů, která rovněž vytváří bariéry, totiž svou jednostrannou orientací angloamerickou pomáhá udržovat vztah Washington–Moskva jako jediný důležitý a tím z hlouposti pomáhá udržovat dominanci Sovětského svazu v prostoru na východ od železné opony a redukuje k nule veškeré možnosti prezentace specifického postavení Maďarska; a zároveň znehodnocuje význam vztahů Maďarsko–Rakousko, stejně jako význam vztahů Československo–Rakousko, etc.

A jako paralelu k jednostrannosti a plochosti M. Kundery maďarští účastníci diskuse zase odmítali jako nepřijatelné dobové módní obdivování prací G. Konráda a zejména P. Hanáka (ty dokonce jako neschopnost rozejít se s marxismem).³⁸

Upozorňovalo se rovněž, že nelze zapomínat na pohledy a tlaky zvenčí na střední Evropu. Nemělo se zapomínat na potřebu překonávat pohledy dominující mezi západními intelektuály, že železná opona odděluje [skutečnou] Evropu od non-Evropy a že jen menší část je ochotna prostor Maďarska, Polska a Československa vnímat aspoň jako aktuální „vybočení z Evropy“. Z druhé strany se kladlo za vinu ruské inteligenci, že se naprostou většinou distancovala od Evropy, a to z vlastní vůle (nesouvisí to s komunismem), a že zároveň vnucovala ostatním národům východně od železné opony, že se mají smířit s politickými hranicemi a že mají akceptovat, že s politickými hranicemi musí být spojeno i kulturní oddělení. Zároveň se ruská inteligenci kladlo za vinu, že v duchu kontinuity (před rokem 1917 i po něm) udržuje jednak závist a komplex méněcennosti vůči Evropě a zároveň pěstuje sentiment o ruském poslání spasit svět, zdůvodňovaném „čistotou a nadřazeností ruské duše“.

³⁷ Srv. např. KRZEMIŃSKI, A.: *Joie et méfiance*. *La nouvelle Alternative*, No 8, Décembre 1987 (1987, No 4), s. 18–19.

³⁸ Srv.: RADNÓTI, S.: *Grand Café Mitteleuropa*. *La nouvelle Alternative*, No 8, Décembre 1987 (1987, No 4), s. 9–10.

Zároveň se akcentovalo, že díky vývoji především v Polsku je přitom část západoevropských intelektuálů ochotna vnímat proevropské posuny v oné části Evropy východně od železné opony. Přesto jsou západoevropští intelektuálové většinou příliš upnutí na přísné udržování politického statu quo v Evropě, a to v obavách, že zóna sovětské dominance by se mohla posouvat ještě více na západ. Proti tomu však každé a jakékoli úsilí o návrat k evropské identitě, ať je to ono, které podnikají Poláci v osmdesátých letech, či to, které podnikali Čechoslováci roku 1968, je neodlučitelné od útoku na politický status quo v Evropě, nelze ho dovést bez takového útoku.

Dovnitř maďarské (i polské) společnosti³⁹ bylo směřováno varování, že pouhý pád komunistického režimu nic nevyřeší, že pro budoucnost zůstává ohrožením trend k paternalistickému státu a nekontrolované moci, stejně jako absence demokratického vědomí většiny občanů, rovněž příliš slabé úsilí o individuální autonomii a sociální autonomii, o skutečnou svobodu, resp. naprostá nedůslednost takového úsilí.⁴⁰

* * *

Jinou dimenzi diskusí představovaly kulturněhistorické a kulturněfilosofické podněty Jana Vladislava či Václava Bělohradského. Především je to jedna z prvních taktních, přitom tvrdých kritik popularizované eseje Milana Kundery (Únos Evropy), poukazování nepřeceňovat Kunderu právě v dané diskusi, a to pro plytkost a povrchnost, pro nepřijatelnost výroků, které ve skutečnosti nepodávají argumenty, pro soběstřednost vyjádření a pro formu jdoucí jediné za efektem.⁴¹

Naprosto zásadní je pak Vladislavovo rozvinutí tématu identity, vědomí a sebevědomí středoevropanství, vědomí a sebevědomí evropanství, v tom jako jedna z os téma osobní zodpovědnosti, téma svědomí každého jednotlivce, zejména v tíživých a zlomových časech. V této souvislosti akcentoval Vladislav především ztrátu paměti (která je tak typická pro Kunderovu esej), ztrátu paměti, která ve Vladislavově hodnocení ohrožuje jak národní identitu, tak středoevropskou, tak evropskou.

Spolu se ztrátou paměti poukázal Vladislav na podceňování vlastních možností, na hrozbu s tím spojeného fatalismu. Z toho všeho mohla vzházet kolaborace s útočníky zvenčí i silami, které ohrožovaly zevnitř kulturu českou, slovenskou, středoevropskou, evropskou. Některé aktivity ve střední Evropě se jevily Vladislavovi jako trend k zachování plurality dílčích identit v Evropě, v rámci formování společné evropské identity.⁴²

V. Bělohradský akcentoval problém obecného deficitu legitimacy právě ve středoevropském prostoru, zároveň s nahrazením této legitimacy trapným legalismem a formalismem, jakožto jediným nástrojem pořádku (při absenci skutečného řádu). Paralelně odhaloval význam opačného trendu, tedy od uniformy a uniformity ke skutečnému

³⁹ Ovšem nejmenováno!

⁴⁰ VAJDA, M.: Perspectives de l'Europe centrale. La nouvelle Alternative, No 8, Décembre 1987 (1987, No 4), s. 10–13.

⁴¹ Což je jedna z klasických definic kýče.

⁴² VLADISLAV, J.: Tragédie střední Evropy: ztráta paměti. Proměny, 23, 1986, č. 1, s. 73–82.

životu jakožto trend, kterým může a má střední Evropa zvlášť pozitivně přispívat Evropě a světu.⁴³

* * *

Téma střední Evropa bylo rozvíjeno konkrétně i v aktivitách francouzské a rakouské oficiální politiky, v některých případech dokonce v přímém propojení politiků obou států. V průběhu osmdesátých let to byl především zásadní zájem Rakouska, znát, „co se děje bezprostředně za železnou oponou“ u sousedů, především pak, „k čemu to může dovést“. Francouzská politika pak jakoby znovu navazovala na de Gaulleův koncept ze šedesátých let – provázet se s bývalými spojenci ve střední Evropě a přispět k jejich vytržení ze sovětského bloku.⁴⁴

Německé reflexe problému střední Evropy – s výjimkou ponaučení brzy proslulého Karla Schlögl⁴⁵ – spíše vyjadřovaly obavy, aby samo nadhazování konceptu střední Evropy nerozobilo výsledky někdejší Brandtovy nové východní politiky, výsledky vnímané jakožto naprosto křehké příměří, které se při „nedodržování podmínek“ může snadno zvrhnout v tragický konflikt a může především zase zabouchnout vrata pro těžce vydané alespoň dílčí možnosti rozvíjení „německo-německých“ vztahů. Používalo se například přirovnání „zástupná válka na špatném místě“, etc. A otevřeně se varovalo, že jakékoli nadhazování mezinárodněpolitické dimenze tématu střední Evropa, tím spíše usilování o politickou střední Evropu znamená hru s ohněm v celoevropské i celosvětové dimenzi.⁴⁶ Vzhledem k předchozím zkušenostem, kdy vnitroněmecká hranice byla zvlášť silně působící linií studené války, jsou tyto obavy německých komentátorů pochopitelné.

Analýzy opět rozkrývaly především sám problém střední Evropy a snažily se přispět k novému konceptu střední Evropy po očekávaných proměnách režimů v tomto prostoru. Z rakouských činitelů nutno vyzvednout především Erharda Buseka, tehdy prvního náměstka zemského hejtmána a starosty Vídně, pozdějšího rakouského vicekancléře.⁴⁷ A tyto aktivity byly rozvíjeny v propojení s exilovými intelektuály, pocházejícími především z Polska, Československa, Maďarska (vedle toho ovšem i ze zemí tehdejší Jugoslávie i z Rumunska a Bulharska), zároveň i s nabídkou pro intelektuály zpoza železné opony zapojit se rovněž (dle možností).

Značný ohlas získala například společná kniha Erharda Buseka a Emila Brixeho Projekt střední Evropa, jakožto pokus o syntézu na základě politickohistorických, kulturněhistorických analýz, analýz mezinárodních vztahů, etc.⁴⁸ Návrat k tématům střední Evropy, stále více akcelerující v průběhu první poloviny osmdesátých let, byl v dané knize akcentován především jako výsledek protestu proti tvrdé racionalitě velmocenské politiky

⁴³ BĚLOHRADSKÝ, V.: Útěk k uniformě a pád pořádku. Proměny, 18, 1981, s. 33–46.

⁴⁴ Netřeba vysvětlovat, proč aktuálně především polský vývoj byl zásadním podnětem.

⁴⁵ SCHLOGEL, K.: Die Mitte liegt ostwärts. Die Deutschen, der verlorene Osten und Mitteleuropa. Berlin 1986 (reedice: 1989, 2000, 2002, 2008, polsky 2005).

⁴⁶ Srv. např. právě konfrontace německých příspěvků s rakouskými: Traumland Mitteleuropa, Beiträge zu einer aktuellen Kontroverse (Hgs. S. Papcke – W. Weidenfeld). Darmstadt 1988.

⁴⁷ Landeshauptmannstellvertreter Wiens od 1978, Bundesminister od 1989, Vizekancler 1991–1995. Od 1995 v čele Ústavu pro výzkum Podunají a střední Evropy ve Vídni.

⁴⁸ BRIX, E. – BUSEK, E.: Projekt Mitteleuropa. Wien 1986.

a proti porušování lidských práv. A jako smysl těchto diskusí vyzvedal Busek: „získat naději pro lepší budoucnost Evropy“, s dodatkem: „že je střední Evropa hodnotový kulturní útvar“ je naopak samozřejmou realitou, není třeba ji takto akcentovat.⁴⁹

A těchto diskusí se účastnil mj. zase právě K. Bartošek, na jedné z vídeňských „francouzsko-rakouských“ konferencí byl přímo pověřen úvodním referátem.⁵⁰

* * *

Velmi ostře politickou dimenzi nabraly⁵¹ kontakty českých exilových představitelů s polskou špičkou exilové reprezentace.⁵² Na poradách, které probíhaly od srpna 1984 do léta 1985 v Londýně a kterých se za polskou stranu účastnil výše zmíněný E. Raczynski,⁵³ spolu s Kazimierzem Sabbatem, za československou stranu československý kazatel Jan Lang a špičkový publicista Josef Josten, byla znovu vytažena na světlo proslulá deklarace o budoucí československo-polské konfederaci ze druhé světové války a vyhlášena za základ právě pro budoucí spolupráci.⁵⁴ Tak se má vytvořit jádro, otevřené i dalším středoevropským zemím, přičemž hlavní smysl má být založen v zajištění mírové budoucnosti pro Evropu. V souvislosti s tím bylo nadhozeno i obnovené hodnocení a varování, že rozdělená Evropa znamená jen příměří mezi Východem a Západem. Polsko-československé spojení sil v boji proti komunistické nadvládě a partnerství obou národů má pomoci položit základy pro příští skutečný evropský mír. Akcentováno bylo rovněž téma společného kulturního dědictví.⁵⁵ Jiné, zejména výraznější analyticky založené dimenze tohoto záměru, což poskytovalo možnost přejít později k řešení otázky „jak na to“, přinášel Karel Hrubý.⁵⁶ Další vývoj v Evropě nabyt ovšem mimořádného spádu, posléze téma zůstalo výzvou i pro období po roce 1989, nepokročilo však dále než k Visegrádské čtyřce.

* * *

Exilová československá Společnost pro vědy a umění se diskusí o střední Evropě věnovala od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let a poskytovala pro ni velký prostor ve svém časopise *Proměny*; v roce 1985 uspořádala k problému velkou konferenci v Thunu. Nové specifické a podnes podnětné vyvrcholení diskusí o střední Evropě přinášel jak

⁴⁹ Zato je nutno souvislosti fungování a přežívání tohoto útvaru studovat a vysvětlovat.

⁵⁰ V českém překladu vyšlo: BARTOŠEK, K.: Střední Evropa – problémy s definicí. *Proměny*, 1989, s. 52–62.

⁵¹ Paralelně s kontakty českých a slovenských disidentů s polskou organizací Solidarność.

⁵² Polsko mělo nadále po 17. září 1939 až po práh devadesátých let svou exilovou politickou reprezentaci přímo ve funkcích exilové vlády a exilového prezidenta (disponujícího dokonce originálními prezidentskými insigniemi, vyvezenými v září 1939 na západ). To bylo mj. výrazem kontinuity a jisté delegitimizace vlády ve Varšavě.

⁵³ Toho času právě v úřadu exilového polského prezidenta.

⁵⁴ Poland and Czechoslovakia. In: *Polish Affairs*, No 117, [London] 1985, s. 20–23.

⁵⁵ Ohlas těchto aktivit byl značně silný v Polsku; husákovský režim měl ještě jisté nástroje pro izolaci.

⁵⁶ HRUBÝ, K.: Instrukční předpoklady integrace Střední Evropy. *Proměny*, 22, 1985, č. 1, s. 38–51.

v rámci exilu, tak v rozvoji kontaktů k domovu časopis *Proměny* v průběhu roku 1989.⁵⁷ Vracel se přitom ještě ke svým starším impulsům z prahu osmdesátých let. Posléze „deset let polského, deset měsíců maďarského a deset dní československého“ sebeosvobodování otevřelo zcela nové perspektivy. Vyhodnotit (stále nedoceněnou) pomoc exilu středoevropským společnostem po závěru roku 1989 bude ovšem úkolem příštích analýz.

Exiles from Central Europe and co-ordination of activities

Vladimír Goněc

The beginning of communist rule in 1947–1948 brought together exiled politicians and thinkers who started to co-operate on common projects for liberation as well as self-liberation and guarantees for safe Central Europe in the future. In 1953–1957, first projects were developed, another wave of projects appeared in 1968–1971 with the participation of new exiles. The third generation of projects emerged in 1980s, however the exiles from the first wave still participated. In all phases, there was institutional connection of varied extent to Western politicians, in 1980s, the main supporters were Austrian and French government policy.

⁵⁷ Např. studie: LOEWENSTEIN, B.: Rusko a Evropa. *Proměny*, 1989, č. 1, s. 67–80. Zapojovali se i intelektuálové z domova, např. svou esejí: KŘEN, J.: Střední Evropa nahlížená z Čech. *Proměny*, 1989, č. 4, s. 11–21.

ŠKOLSTVO A VZDELANOSŤ AKO ASPEKT ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV

Eds.: Vladimír Goněk, Roman Holec

Predkladaná kolektívna monografia bola pripravená pod koordináciou Slovensko-českej komisie historikov na základe workshopu – konfrontácie spoluautorov pri príležitosti rovnomennej konferencie, ktorú usporiadali 14. apríla 2010 v Banskej Bystrici katedra histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, pobočka v Banskej Bystrici, v spolupráci s Múzeom Slovenského národného povstania a Stredoslovenským múzeom.

PŘEBÍRÁNÍ ŠKOLSTVÍ NA SLOVENSKU DO ČESKO-SLOVENSKÉ SPRÁVY V LETECH 1918–1922

Marek Junek

Vznik Československa v roce 1918 a následné přebírání moci do československých rukou se projevily odlišně v obou částech nově vzniklé republiky. Zatímco v českých zemích vývoj plynule navázal na předcházející stav, Slovensko se potýkalo s problémy, jež bylo nutné aktuálně řešit. Jedním z nejvýznamnějších problémů, jímž se prozatímní slovenská vláda a později i ministerstvo s plnou mocí museli zabývat, bylo školství. Při převzetí školské správy na Slovensku v roce 1918 byla situace katastrofální. Díky předchozímu nepříznivému vývoji slovenské školství v podstatě neexistovalo. V systému uherského školství nebylo místo pro maďarské školy. Za slovenské můžeme pokládat pouze několik lidových škol, ve kterých bylo povoleno čtyři až šest hodin týdně učit čtení, psaní a náboženství ve slovenštině. Podobných škol na Slovensku bylo v roce 1914 pouze 356, vyučovalo v nich 593 slovenských učitelů. Do roku 1918 klesl jejich počet na 276 s 390 učiteli. Ostatní typy škol (měšťanské, střední, odborné, vysoké) byly zcela maďarské. Dalším problémem byla i negramotnost, která v Uhrách činila třicet až čtyřicet procent. Podle uherské statistiky z let 1917/1918 počet dětí nezapsaných do jakékoli školy bylo v Uhrách 381 744, z toho 38 261 slovenské národnosti.¹

* * *

Vybudování slovenského, respektive československého školství na Slovensku se stalo základní prioritou nově vzniklého státu. Školství v českých zemích bylo přejato téměř beze změny z bývalé monarchie, jak strukturně, tak personálně. Školství na Slovensku bylo nutné změnit z mnoha hledisek. Především bylo zapotřebí odstranit všechny maďarské a maďaronské učitele, bylo nutné zreformovat školy z pedagogického pohledu (zejména prodloužit povinnou školní docházku z šesti na osm let a prodloužit délku výuky v průběhu školního roku, zefektivnit systém výuky) a hlavně vůbec vytvořit slovenské obecné, měšťanské, střední, odborné a vysoké školy.²

Tento úkol dostal na starost Anton Štefánek, který se o problematiku školství intenzivně zajímal už před rokem 1914. Po příjezdu tzv. prozatímní slovenské vlády do Skalice se otázka školství stala nejaktuálnější. Štefánek jako člen prozatímní vlády spravující školství byl do nástupu do své funkce bez jakýchkoliv znalostí, jak podobný úřad řídit. Neznal pravidla, jak funguje školní správa, znalost právních norem byla rovněž

¹ ŠTEFÁNEK, A.: Školstvo v predválečnom Uhersku a na dnešnom Slovensku. In: SETON-WATSON, R. W.: Slovensko kedysi a teraz. Praha 1931, s. 112–117; MATULA, Pavol: Českí stredoškolskí profesori na Slovensku v rokoch 1918–1938 (rkp. dizertační práce). Košice 2001, s. 17–21.

² ŠTEFÁNEK, A.: Školstvo na Slovensku. Bratislava 1926, s. 3–6.

nedostatečná a i jeho povědomí o tom, jak má správně fungovat škola po stránce pedagogické, nebylo příliš vysoké. Toto všechno se Štefánek, stejně jako později k jeho potřebám přidělení úředníci, musel za běhu učit.³ Když se rozhodlo o přebírání škol do slovenské správy, bylo rozhodnuto, že nebude přerušeno vyučování ve školách a že důraz v přebírání a reorganizování škol nebude kladen na pedagogickou a administrativní stránku, ale zaměřit se na poslovenštění školství na Slovensku. V tomto smyslu byla nejdůležitější otázka, co s původními učiteli na školách. Bylo možné je zde ponechat, ovšem v tom případě hrozilo nebezpečí pokračující maďarizace (především mravní, která byla podle Štefánka velmi nebezpečná). Navíc jazykovým poslovenštěním by se nedosáhlo v dohledné době rychle a lepší nacionalizace. Nebo bylo lze je nahradit novými lidmi, mravně spolehlivějšími. Štefánek si vybral tuto druhou variantu. „Rozhodol som sa pre druhú metodu. Zkúsenosti a politický inštinkt mňa správne poučili o tom, že mäkká povaha Slováka by neodolala nástrahám učiteľstva vychovaného a žijúceho v maďaronstve, že vývoj národnej školy by tým utrpel veľké škody. Navrhoval som preto ministerstvu prepustiť, nakoľko možno, všetkých učiteľov a profesorov, ktorí neovládajú slovenčinu, alebo ktorí nesľubujú pre budúcnosť zdarnej práce národne výchovnej.“⁴ Stál ale před problémem, kde vzít tak velký počet slovensky smýšlejících učitelů a profesorů. Podle maďarských statistik totiž na Slovensku existovalo před rokem 1918 jen několik set slovenských národovců a Štefánek potřeboval několik tisíc učitelů a profesorů. Proto se rozhodl povolávat potřebné učitelské síly z českých zemí.⁵ Při tom bylo dbáno především na pozitivní československé a slovenské smýšlení těchto profesorů a učitelů.⁶ Činil tak i přesto, že si byl vědomý nebezpečí počestňování slovenských škol. „Vedel som určite i to, že české učiteľstvo i za cenu dočasného čechizovania vstúpi hneď prvej generácii ducha slovenského a slovanského. Od reslovakizácie Maďarov nebolo možné očakávať radikálnu a rýchlu zmenu duše a mravu maďarského.“⁷

Povolávání českých sil na Slovensko (nejen ve školství) se na Slovensku setkalo s velkým negativním ohlasem hlavně v kruzích spjatých se slovenskými katolíky, ale i evangelíky. Vzájemné spory vyvrcholily na jaře 1919 interpelací Vavro Šrobára Kornelom Stodolou v Revolučním národním shromáždění.

Po příchodu do Skalice už na druhý den začal Štefánek s přebíráním slovenských škol, které na západním Slovensku pokračovalo relativně rychle. Vrcholem první etapy se stalo dne 16. prosince 1918 otevření Masarykova reálného gymnázia ve Skalici.⁸

Jedno z prvních Štefánkových nařízení stanovilo, že vyučovacím jazykem na školách má být slovenština. Šrobár proto vydal nařízení, podle něž učitelé, kteří chtěli i nadále učit na školách, si měli zajistit existující slovenské učebnice a čítanky ve Spolku sv. Vojtěcha, u nakladatelských firem v Martine, Ružomberku, Trnavě a Skalici. Podle nich měli učit do doby, než vyšly nové. Výdaje měli hradit majitelé škol. Nad provedením tohoto ustanovení mělo bdít několik předních slovenských učitelů na západním Slovensku.⁹

Organizování škol ze skalického centra probíhalo ve velmi provizorních podmínkách. Pozice jednotlivých členů prozatímní slovenské vlády nebyla právně ukotvená, stejně tak náplň jednotlivých resortů. Úřadování bylo značně byrokratické, protože chyběli zaměstnanci. Např. v oddělení školství pracoval pouze Štefánek, později získal do oddělení další dvě posily.

Ve Skalici úřadoval Štefánek v jedné místnosti na městském úřadě. Jeho činnost spočívala hlavně v přijímání deputací učitelů z okolních škol, ve studiu uherských a rakouských školských zákonů, v sepisování seznamu osob, vhodných pro činnost učitelů a inspektorů.¹⁰

Nový impuls k rozvoji organizace školství na Slovensku dal vznik Ministerstva s plnou mocí pro správu Slovenska (MPM) na základě zákona č. 64 z 10. prosince 1918. Nastalo těžké období, charakterizované neúnavnou prací, kdy většina členů ministerstva pracovala na doraz. Anton Štefánek na toto období vzpomínal následovně: „Ako poslušný a nadšený vojak, nemysliaci ani na smrť, ani na svoje pohodlie a následky svojho bojujania, dal som sa do práce a bez dlhých úvah a teoretických štúdií kráčať som k cieľu viac čítenému než premyslenému. Na prípravy teoretické nebolo ani času. Akýsi podvedomý pud mi húdol stále pesničku do ucha: rýchle pracuj, lebo čo chvíľa prídu juristi a byrokrati s paragrafmi, učebnými osnovami, pragmatikami, reformami a obstrňujú ti krídla a moc, ktorú máš.“¹¹

Štefánek a příslušní pracovníci MŠANO si uvědomili, že na Slovensku bude možné vytvořit školství slovenské, respektive československé jen tehdy, když se zbaví značné části maďarských učitelů a profesorů a když je bude možné nahradit skutečně slovenskými a českými odborníky. Dále si byli vědomi toho, že těchto lidí se musí zbavit co nejdříve, protože školství na Slovensku mělo být budováno v demokratickém republikánském duchu a současně musela škola vychovávat v československém duchu.¹² Pracovníci referátu školství využili revoluční situace, kdy vládl všeobecný zmatek, chyběly příslušné zákony a tak bylo možné pracovat co nejrychleji na poslovenštění školství.

³ ŠTEFÁNEK, A.: Školstvo na Slovensku v prvom desaťročí slobody. In: KOLESÁR, Miloš (ed.): Zlatá kniha Slovenska. Bratislava 1929, s. 189.

⁴ ŠTEFÁNEK, A.: Školstvo na Slovensku, s. 4.

⁵ Tamtéž, s. 3–4; ŠTEFÁNEK, A.: Školstvo na Slovensku v prvom desaťročí slobody ..., s. 1. Šrobár ve svém projevu v RNS dne 18. 9. 1919 prohlásil, že po příchodu na Slovensko po vzniku ČSR zde našli jen asi 300 učitelů vhodných pro lidové školy a 20 profesorů pro školy střední.

⁶ Archiv literatury a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine (dále ALU SNK Martin), Štefánkova pozůstalost, sign. 42 VIII 31, Školský referát, s. 8; Slovenský denník, 19. 10. 1919, s. 2; Slovenský denník, 21. 10. 1919, s. 2; Slovenský národní archiv Bratislava (dále SNA Bratislava), Osobný fond Anton Štefánek (dále OF-AŠ), i. č. 648, kart. 10, Veselé a tragikomické příhody v prvých dňoch osvobozeného Slovenska, s. 555; SNA Bratislava, OF-AŠ, i. č. 693, kart. 15, Vývoj školský a ľudovovýchovný na Slovensku, s. 4–5; KRAJČOVIČOVÁ, N.: Samuel Zoch. In: KOVÁČ, D. a kol.: Muži deklarácie. Bratislava 1991, s. 194.

⁷ ŠTEFÁNEK, A.: Školstvo na Slovensku v prvom desaťročí slobody, s. 189.

⁸ Tamtéž, s. 189–190. ALU SNK Martin, Štefánkova pozůstalost, sign. 42 XIV 200, Počátky školství na Slovensku, s. 1.

⁹ Sloboda, roč. 1, 1918, č. 4 (17. 11. 1918), s. 1–2. ALU SNK Martin, Štefánkova pozůstalost, sign. 42 XIV 200, Počátky školství na Slovensku, s. 1.

¹⁰ ALU SNK Martin, Štefánkova pozůstalost, sign. 42 VIII 31, Školský referát, s. 1–5.

¹¹ ŠTEFÁNEK, A.: Školstvo na Slovensku, s. 3.

¹² SNA Bratislava, OF-AŠ, i. č. 662, kart. 12, Predprevratové školstvo na Slovensku, s. 4–5.

Tato revoluční doba trvala přibližně do března 1919, kdy pracovali bez jakýchkoliv zákonných podkladů, jen s dodatečnou kontrolou ministerstva školství a po poradách na ministerstvu s plnou mocí. V podstatě v toto období záviselo pouze na Štefánkovi a jeho spolupracovnících, jakým směrem se bude ubírat slovenské školství. Orientační podklad pro svoji činnost měli v zákonu č. 64 z 10. prosince 1918, kde § 2 mluvil o tom, že ve svých funkcích se ponechají státní, samosprávní a církevní hodnostáři i s jejich dosavadními požitky. Ale pouze v tom případě, pokud složí slib věrnosti Československu a uzná-li zmocněnec vlády (tj. úřad ministra s plnou mocí), že jsou schopni vykonávat své úkony. Slib věrnosti byl nutný i k tomu, aby převzatí učitelé mohli dostávat plat. Slib ale nevázal členy referátu do budoucna, pokud by takový učitel nevyhovoval po stránce mravní, národní a kvalifikační.¹³ Ve školství byl slib definitivně schválen v březnu 1919 v následujícím znění: „Sľubujem, že budem svoje vychovateľské povinnosti podľa najlepšieho svojho svedomia vykonávať, sverenú mládež k dobru, pravde a kráse viesť, že budem mať prospech školstva vždy na zreteli, že budem platné predpisy a zákony zachovávať a že budem na svojom mieste zo všetkých síl k povzneseniu Československej republiky pracovať.“¹⁴ Důležitý byl i § 3, podle nějž se na Slovensku úřadoval slovensky.

* * *

V období prosince 1918 až března 1919 pracovníci referátu přebírali školy v následujících místech: Žilina, Myjava, Ružomberok, Liptovský Sv. Mikuláš, Trenčín, Nové Mesto nad Váhom, Kremnica, Bytča, Banská Bystrica, Zvolen, Lučenec, Trnava, Zlaté Moravce, Levice, Prešov, Bardejov, Sabinov a Velký Šariš.¹⁵ Po příjezdu na konkrétní školu měli vždy připraven seznam otázek, jimiž monitorovali stav školy. Ptali se na počet žáků a profesorů, na jejich národnost, znalost slovenštiny vhodnou k výuce. Dále je zajímala struktura sbírek a předmětů na ústavech, velikost knihoven, existence učitelských bytů (tato položka byla důležitá pro možný příchod českých profesorů) a to, jak dlouho se nevyučovalo. Dále zjišťovali stav různých finančních fondů na školách, protože vláda vydala rozkaz, aby tyto fondy byly použity na státní půjčky. Mezi neméně důležité otázky patřila i ta, která zkoumala stav uhlí a dřeva. Zajištění nedostatkového topiva se totiž v zimních měsících stalo jedním z nejdůležitějších úkolů.¹⁶

A samozřejmě se v prvních měsících po vzniku ČSR masivně propouštělo. Podle Štefánkových záznamů oddělení, kde se vyhotovovaly propouštěcí dekrety, v období března až dubna 1919 vyhotovilo tisíc sto propouštěcích listin. Mimo to před 1. březnem bylo ústně propuštěno na tři sta vyučujících A. Štefánkem a několik dalších jinými referenty. V letech 1918–1920 bylo podle Štefánkových údajů propuštěno 2.355 učitelů, z nich více než polovina odešla poslušnost a většina z nich odešla do Maďarska. Z tohoto počtu

¹³ SNA Bratislava, Osobný fond Vavro Šrobár (OF-VŠ), i. č. 603, kart. 9, Schůze slovenských poslanců a županů 11. a 12. 4. 1919.

¹⁴ Slovenská škola, roč. 1, 1919, s. 49.

¹⁵ SNA Bratislava, OF-AŠ, i. č. 649, kart. 11. Denník 12/1918–3/1919.

¹⁶ Tamtéž, 26. 12. 1918, 7. 2. 1919.

bylo zpět do služby přijato 262 učitelů, kteří se zdokonalili v jazyce a požádali o reaktivaci.¹⁷

Dalším důležitým úkolem, který se musel bezpodmínečně vyřešit, bylo vybudovat referát školství tak, aby mohl samostatně pracovat.

Při organizování školského referátu velkou pomoc poskytl slovenský odbor, který byl zřízen při ministerstvu školství v Praze a v jehož čele stál Jaroslav Vlček. Zpočátku stála veškerá práce na Štefánkovi. První úředník, sekretář Josef Sedláček, mu byl přidělen až na konci prosince 1918. I v dalším období počet úředníků rostl pomalu. V únoru 1919 ve školském referátu pracovalo pět zaměstnanců, v červnu devatenáct, v prosinci padesát tři a v červnu 1920 sedmdesát sedm.¹⁸

I přes nedostatek zaměstnanců se v první polovině ledna 1919 podařilo rozdělit Slovensko na školské okresy. Vedle toho bylo nutné vyřešit způsob, jak přímo kontrolovat lidové školy na Slovensku pomocí inspektorů. Na poradách ve dnech 11.–13. března 1919 se rozhodovalo mezi českým, respektive rakouským modelem, podle kterého okresní školní výbor byl podřízen pravomocím okresního hejtmána, a uherským, v němž inspektoři byli chápáni jako státní úředníci a podléhali tak přímo školskému referátu. Nakonec zvítězil model uherský. Na konci roku 1919 se podařilo jmenovat třicet sedm inspektorů a následující rok bylo zřízeno dvanáct nových inspektorátů. V rámci referátu školství byly inspektoráty rozděleny na čtyři obvody. První dva pečovaly o státní lidové školy, třetí a čtvrtý obvod pečoval o školy nestátní (od 1. června 1920 začal pracovat i obvod pro měšťanské školy).¹⁹ Zpočátku dostal každý inspektor k ruce českého učitele – poradce, který se dobře vyznal v administrativních otázkách. Mezi jejich hlavní úkoly patřilo převzetí kanceláří bývalých uherských školdozorců, provedení soupisu škol, jejich učitelů a žáků na základě příslušných dotazníků. Inspektoři dostali rozkaz, že kontrolu škol mají provádět osobně, nemají se spoléhat na zprostředkované informace, které mohou být zkreslené. A především měli dohlížet na změnu formy výuky, jež do roku 1918 spočívala především na pouhém automatickém odříkávání, a na přesné dodržování rozvrhu hodin, počátku a doby vyučování.²⁰ Velmi dlouhou dobu zůstávaly nevyjasněné platové poměry inspektorů. Vzhledem k neustálému cestování, rostoucím životním nákladům jejich plat nestačil ani k uhrazení běžných životních nákladů. O výši platu se neustále jednalo, inspektoři dokonce přistoupili ke stávce, ideálního stavu, tj. ustanovení definitivy státních úředníků se jim nepodařilo dosáhnout.

S rostoucím počtem úředníků, s nutností vyřizovat došlé spisy a organizovat administrativní práci bylo nutné vybudovat vnitřní strukturu referátu. Práce na budování referátu šla velmi pomalu a jeho struktura se ustálila až v roce 1920, kdy byl rozdělen následovně:

I. oddělení pro lidové školy a měšťanské školství

– pododdělení pedagogické a pedagogicko administrativní

¹⁷ SNA Bratislava, OF-AŠ, i. č. 672, kart. 13, Prepúšťanie učiteľov a profesorov, s. 3–4; Tamtéž, i. č. 918, kart. 31, Materiál z obdobia činnosti Referátu MŠANO. Správa o stave školstva 2. 8. 1919.

¹⁸ ALU SNK Martin, Štefánkova pozůstalost, sign. 42 VIII 37, Školstvo VI. Administrativní zřízení a činnost školského referátu v Bratislavě, s. 3–5.

¹⁹ ALU SNK Martin, Štefánkova pozůstalost, sign. 42 XIV 356, Školské inspektoráty, s. 1–5.

²⁰ ALU SNK Martin, Štefánkova pozůstalost, sign. 42 VIII 31, Školstvo I. Školský referát, s. 7–10.

- pododdělení finančně-administrativní
- II. oddělení pro střední školy
 - členění jako u I. odd.
- III. právnické oddělení
- IV. zvláštní oddělení:
 - pro školskou statistiku
 - pro správu Pálffyovské studentské nadace
 - pro redakci a administrativu úředního věstníku Zprávy školského referátu
- V. účetní oddělení
- VI. kancelářské oddělení²¹

* * *

K dalším změnám v organizaci školského referátu v Bratislavě došlo po rozhodnutí o splynutí školského, osvětového a obou církevních referátů a po uzákonění správní reformy (vznik župního zřízení). Navíc bylo nutné přesně rozčlenit pravomoci mezi MŠANO v Praze a bratislavským referátem. Jak už bylo řečeno, zpočátku, využívající revolučního období chaosu a nepořádku, pracovníci referátu všechny úkony spjaté se školstvím vykonávali v podstatě sami. A dodatečně je odesílali ke schválení do Prahy. Výjimku tvořilo zasílání českých profesorů na Slovensko, což mělo na starost slovenské oddělení MŠANO v Praze. Ze Slovenska pouze přicházely návrhy, kolik učitelů potřebují a kam by se případně měli umístit. Když se poměry na Slovensku částečně uklidnily, bylo nutné sjednotit správu školství v celém Československu. Proto bylo slovenské oddělení při ministerstvu školství zrušeno a ministerský nařízením v roce 1919 bylo rozhodnuto, že veškeré školské a církevní záležitosti má spravovat MŠANO a stejně tak všichni úředníci školského referátu v Bratislavě mají být této instituci přímo podřízeni. K této změně došlo až v roce 1922.

K dalším změnám mělo dojít po schválení nového zákona o školské správě (č. 292 Sb. z. a n. z 9. dubna 1920), který reagoval na tzv. župní zákon z února 1920. Vzhledem k tomu, že zákon o župní správě byl uveden v platnost jen velmi omezeně a neúplně (pouze na Slovensku od roku 1923), reforma školského referátu byla rovněž oddálena. Když se ukázalo, že nová organizace státní správy jen tak brzo nebude uvedena do praxe, nejasnosti v organizaci referátů (nejen školního, ale i církevních a osvětového) způsobily, že se hledala řešení, jak tento nejasný stav vyřešit. Proto proběhlo několik porad, které se zabývaly nutností vnější i vnitřní reorganizace. Především bylo nutné vymezit poměr referátů k MŠANO, protože nejasnosti zdržovaly agendu, prodražovaly a komplikovaly správu školství. Na poradách z počátku roku 1921 zástupci ministerstva školství a ministerstva s plnou mocí konstatovali, že referáty v Bratislavě se vyvinuly v úřady, které si fakticky vytvořily funkce, které v českých zemích vykonávaly zemské školní rady. Proto bylo dojednáno, že při reorganizaci se jim minimálně ponechají kompetence zemských

²¹ ALU SNK Martin, Štefánková pozůstalost, sign. 42 VIII 37, Administrativní zřízení školského referátu v Bratislavě, s. 4a.

školních rad.²² V průběhu roku 1921 se tedy projednávala optimalizace školského a církevních referátů v Bratislavě. Proto dne 1. února 1922 ministerská rada vydala rozhodnutí o sloučení katolického a evangelického referátu se školským. Pracovníci obou zrušených referátů byli propuštěni a automaticky přijati do školského. O pár dnů později (8. února) ministerstvo školství přijalo nařízení o sloučení školského, katolického, evangelického a osvětového referátu pod jeden referát, který se stal pouhým oddělením MŠANO a vykonával veškerou agendu jeho jménem a pod jeho zodpovědností. Ovšem i nadále byla nutná úzká spolupráce s ministerstvem s plnou mocí v Bratislavě. Definitivní rozhodnutí o sloučení referátů padlo v květnu 1922 a Štefánek jako referent školství tak mohl od 1. června 1922 sloučit církevní referáty se školským. Správou tohoto nově vytvořeného útvaru byl pověřen Josef Folprecht.²³

V této době byly přesněji určeny i kompetence. V období po vzniku ministerstva s plnou mocí se činnost řídila pouze na základě zákona z roku 1918, který byl velmi obecný a tudíž i jeho výklad byl nejednoznačný. Proto referent školství vykonával všechny organizační a personální přesuny a změny na základě vlastního rozhodnutí a v úzké součinnosti s ministerstvem školství a s plnou mocí pro správu Slovenska. Od druhé poloviny roku 1919 byly kompetence referátu postupně upravovány, přesněji řečeno jeho činnost byla stále více omezována a pravomoci postupně přecházely do Prahy. V oblasti národního školství byl referát zmocněn, aby jménem ministerstva školství přikazoval učitele z českých zemí na slovenské školy, aby překládal učitele exponované na Slovensku, aby přijímal jejich rezignaci a zprošťoval je služby z disciplinárních důvodů. Definitivní jmenování učitelů na státních školách a školských inspektorů si ponechávalo MŠANO, stejně tak rozhodování o finančních záležitostech převyšujících určitou částku. V záležitostech středního školství vyřizoval referát podobnou agendu jako zemské školní rady v českých zemích, dále prováděl propočtení služební doby (s výjimkou sporných případů), uděloval dovolenou trvající kratší dobu než tři měsíce a vyřizoval žádosti studentů středních škol a učitelských ústavů o osvobození z výuky náboženství. Veškerá správa týkající se odborného školství a vysokých škol byla vyhrazena ministerstvu školství. Podobné byly pravomoci omezeny i v oblasti osvěty, studentských nadací, sociální péče o mládež apod.²⁴

Na základě těchto změn došlo v létě 1922 k další větší reorganizaci referátu, která byla definitivní. Referát tak byl pevně začleněn do struktury MŠANO.

²² Tamtéž, Referát MŠANO v Bratislavě. Sloučení referátů.

²³ Tamtéž, Rozhodnutí ministerské rady o sloučení referátů školství, katolického a evangelického v Bratislavě.

²⁴ Tamtéž, Vymezení kompetencí referátu školství MŠANO v Bratislavě 1922.

Czechoslovak administration of the education system in Slovakia in 1918–1922

Marek Junek

After 1918, there were only several Slovak elementary schools, there was lack of teachers and persisting Hungarian teachers were a problem. Slovak education system was organized by Anton Štefánek, who worked for the Plenipotentiary Ministry of Slovakia. The network of primary and secondary schools as well as of school inspectors was formed very quickly. Between March 1919 and 1922, the administration was gradually taken over by central Ministry of Education.

VZDELANÝ ROEŇÍK – STÚPENEC ČESKOSLOVENSKEJ ŠTÁTNEJ JEDNOTY

Úloha školy a vzdelávania v politike agrárnej strany na Slovensku

Matej Hanula

Republikánska strana zemeľského a maloroľníckeho ľudu, súčasníkmi i dnešnými historikmi častejšie označovaná jej neoficiálnym názvom agrárna strana, bola v medzivojnovom období najvplyvnejšou politickou stranou prvej Československej republiky. Od parlamentných volieb z roku 1925 sa jej vždy podarilo získať najväčší počet mandátov v poslaneckej snemovni Národného zhromaždenia a bola tak osou všetkých čs. vládnych koalícií. Jej predstaviteľ zastával funkciu premiéra od roku 1922 až do zániku predmichovského Československa, s jedinou výnimkou krátkeho obdobia úradníckej vlády v roku 1926. Svoj vplyv na spoločnosť si uplatňovala nielen prostredníctvom široko rozvetvenej siete stranických organizácií, ktoré najmä v českých krajinách, ale v obmedzenej miere i na Slovensku, pôsobili prakticky v každej obci, ale aj cez pridružené náborové, hospodárske, finančné, branné či športové organizácie. Vďaka centralistickému politickému systému, ktorý sa v republike uplatňoval, využívali vplyv celoštátnej agrárnej strany na presadzovanie svojich cieľov a záujmov aj slovenskí agráристи. Z iniciatívy Milana Hodžu vznikli síce v roku 1919 na Slovensku ako samostatný politický subjekt, so svojimi českými partnermi však úzko spolupracovali už do prvých parlamentných volieb v roku 1920 a o dva roky neskôr s nimi vytvorili celorepublikovú agrárnu stranu. Na Slovensku sa im síce nikdy napriek značnej snahe nepodarilo stať sa najpodporovanejšou politickou silou, vďaka spojeniu s českými agrárnikami však boli rozhodne najvplyvnejším prúdom medzivojnovéj slovenskej politiky.

Pre svoj stavovský, na riešenie problémov obyvateľstva pracujúceho v poľnohospodárstve zameraný charakter, venovala agrárna strana pochopiteľne značnú pozornosť práve problémom tohto odvetia. Ministerstvo poľnohospodárstva jej preto v koalíčných vládnych kabinetoch patrilo akoby automaticky a žiadny z partnerov voči tomu nemal výhrady. Okrem rezortov vnútra a obrany, ktorý obsadzovali jej zástupcovia najmä v tridsiatych rokoch, prikladala agrárna strana zvýšenú pozornosť aj rezortu školstva a národnej osvety. Už v dvadsiatych rokoch sa na jeho čele vystriedali štyria zástupcovia strany. Išlo postupne o Vávra Šrobára, Otakara Srdínka, Milana Hodžu a Antona Štefánka, ktorý viedol navyše od založenia republiky do roku 1923 bratislavský školský referát Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska. Veľkú dôležitosť prikladala strana najmä poľnohospodárskym školám. Vychovávali totiž odborne pripravených roľníkov, o ktorých sa predpokladalo, že budú patriť k voličom agrárnikov. Už roku 1920 preto strana zákonmi č. 75 a 281 Zb. z. a n. presadila, aby sa poľnohospodárske školy vyčlenili

spod správy rezortu školstva a národnej osvety a prešli pod ministerstvo poľnohospodárstva. Strana si tým zabezpečila vplyv na ich chod pre celé medzivojnové obdobie. Ich prepojenie s agrárnym politickým hnutím bolo najmä v 30. rokoch nielen finančné, ale predovšetkým personálne, keďže na školách vyučoval celý rad popredných predstaviteľov i regionálnych funkcionárov strany. Na výchovu poľnohospodárskych odborníkov, ale v neposlednom rade i oddaných stúpencov strany, však neslúžili len pravidelné školy. Ich vzdelávanie mali zabezpečiť aj viaceré štátne i neštátne inštitúcie, v ktorých mala strana rozhodujúci vplyv a boli súčasťou jej rozsiahleho komplexu pridružených organizácií. Na vidieku organizovali pre roľníkov a ich potomkov vzdelávacie kurzy, ktoré im nemali vstúpiť len najnovšie odborné poznatky, ale vychovávať z nich i rozhladených a samostatne uvažujúcich občanov CSR. Učitelia všetkých typov škôl patrili navyše i na Slovensku k významnej zložke funkcionárov a stúpencov strany. O vplyv medzi nimi rovnako ako o voličské hlasy súperili agrárici predovšetkým so Slovenskou ľudovou stranou (SES, od roku 1925 HSLS). Vďaka spomínaným ministrom školstva z radov strany využívali agrárici často školstvo, najmä deklarované úspechy pri jeho rozvoji, ako propagačný prostriedok a to predovšetkým v čase blížiacich sa parlamentných volieb. Komplex školských problémov tak zastával v agende strany jednu z kľúčových pozícií.

Význam školstva pre napredovanie spoločnosti ako celku, ale i pre pokrok poľnohospodárstva, zdôrazňovali českí agrárici ešte pre prevratom. Už roku 1907 sa stal ich predsedom Antonín Svehla, ktorý chcel zo strany vybudovať masovú politickú organizáciu schopnú vo všeobecných voľbách konkurovať socialistom. V jednej zo svojich rečí v tomto roku označil vzdelávanie a osvetu za najdôležitejší smer agrárnej práce, pričom ďalšie dôležité body stranického programu, ktorými boli rozvoj družstevníctva a samotná politická práca, zaradil až na druhé resp. tretie miesto.¹ V prvom desaťročí 20. storočia sa formovalo aj budúce agrárne politické hnutie na Slovensku.² Požiadavka budovať slovenské školy stála v popredí snáh celého národného hnutia. Pravidelne však narážala na neochotu vládnucej uhorskej elity seriózne sa problémom zaoberať, pretože nevyhovoval ich oficiálnej koncepcii snažiacej sa krajinu pretvoriť na maďarský národný štát. Priesor na budovanie všetkých stupňov a druhov slovenských škôl tak prišiel až po prevrate z roku 1918.

Pri poslovenčovaní slovenského školstva v prvých rokoch republiky zohral významnú úlohu už spomínaný referent ministerstva s plnou mocou Štefánek. Líder ešte len formujúcej sa slovenskej agrárnej strany M. Hodža vyjadril na ľudovom zhromaždení v Myjave v máji 1919 spokojnosť s priebehom tohto procesu. Zároveň však zdôraznil význam odborných hospodárskych a priemyselných škôl. Za prioritu budúcich rokov označil najmä rozvoj roľníckeho školstva, pričom mal byť pre Slovákov vzorom vzdelaný dánsky a český roľník.³ K aktuálnym problémom školstva na Slovensku i jeho dlhodobým perspektívam sa Hodža pravidelne vyjadroval vo verejných vystúpeniach počas celého pôsobenia v medzivojnovej politike.

¹ ČMEJREK, J. Agrárni osveta a rozvoj demokracie. In: Zemědělské školství, výzkum a osvěta jako předpoklad hospodářského a sociálního rozvoje venkova v 19. a 20. století, Studie Slovákého muzea, Uherské Hradiště 2004, s. 284–285.

² K počiatkom agrárneho hnutia na Slovensku pozri bližšie ZUBEREC, V.: Formovanie slovenského agrárneho hnutia v rokoch 1900–1918. In: Historický časopis, 20, 1972, s. 205–246.

³ Čo si žiada slovenský ľud. Slovenský týždenník (ďalej ST), 17, 1919, č. 22 (6. 6. 1919), s. 1.

Vo verejných prejavoch či v publicistických článkoch v straníckej tlači prezentovali svoje predstavy o smerovaní a ideovej náplni školstva nezriedka aj ďalší predstavitelia strany. Školský inšpektor Karol Treský, ktorý bol zároveň predsedom okresnej organizácie strany v Novom Meste nad Váhom, vyslovil napríklad na straníckom verejnom zhromaždení roku 1924 viacero tiež dobre ilustrujúcich postojov strany ku školstvu a vzdelanosti všeobecne. Vyjadril presvedčenie, že iba vzdelaní roľníci dokážu oceniť význam krokov, ktoré robila v ich mene agrárna strana. Tá sa podľa jeho slov usilovala o všemožné zvýšenie vzdelanostnej úrovne roľníkov, čomu malo slúžiť najmä rozširovanie siete hospodárskych škôl. Vedomosti získané v ich laviciach mali následne absolventi šíriť vo svojich obciach i medzi ostatnými roľníkmi.⁴ Rovnaké zásady charakterizovali aj publicistický príspevok budúceho popredného predstaviteľa strany, v tom čase funkcionára jej mládežníckych organizácií Jána Ursínyho, ktorý bol publikovaný v nasledujúcom roku. Pripomenul v ňom význam vidieckych učiteľov ako najpovolanějších a najúčinnějších šíriteľov roľníckeho vzdelania. Učiteľstvo označil popri roľníctve za ďalší významný stav „z hľadiska strany“. Vo svojom príspevku ich priamo nabádal, aby sa na dedinách stávali prirodzenými vodcami tamjších agrárnych organizácií. Táto snaha je pochopiteľná, pretože iné výrazné authority života na medzivojnovej dedine, kňazi katolíckej cirkvi, boli spravidla stúpencami ľudovej strany.⁵ Ďalší popredný funkcionár strany A. Štefánek nezbúdal pri svojich verejných vystúpeniach zdôrazňovať nielen význam kvalitnej odbornej výučby na školách, ale i dôležitosť toho, aby vzdelávanie formovalo v českých krajinách i na Slovensku presvedčených stúpencov jednoty čs. štátu. Učitelia si mali byť podľa neho vedomí toho, že čeština a slovenčina sú časti vyššieho, spoločného celku a žiakov mali vychovávať „pod zorným uhlom syntetického súzvuku oboch rečí, a nie zo stanoviska polarneho odporu a nenávisť, žiarlivosti, hašterivosti, sociálnej a národnej konkurencie“. Z týchto pozícií vytykal viacerým českým učiteľom a pedagógom neschopnosť uviesť si, že ako čs. myšlienku neustále presadzovali len mechanické a rýchle počesťovanie Slovákov.⁶

Problémy školstva a predovšetkým vzdelávania obyvateľov vidieka tvorili pravidelnú časť programových dokumentov agrárnej strany. Už prvý ucelený program českej agrárnej strany z roku 1903 sa zaoberal za budovanie nových odborných škôl v českých krajinách rakúsko-uhorskej monarchie. I obecné školy mali podľa neho vyučovať praktickým poľnohospodárskym zručnostiam a v obciach sa mali poriadat putovné kurzy zamerané na praktickú výchovu roľníkov.⁷ Tieto postuláty sa v prepracovanej podobe stali základným pilierom stranických programových zásad aj počas obdobia I. CSR.

V septembri 1919 bola pod názvom Národná republikánska strana roľnícka založená i agrárna strana na Slovensku. Pri tejto príležitosti prijali delegáti jej prvého zjazdu stranické programové zásady. Okrem rozvoja poľnohospodárskeho školstva v nich žiadali, aby republika nahradila v oblasti školstva Slovákom všetko, o čo ich pripravil uhorský štát. Dôraz sa v programe kládol i na dôkladnú prípravu učiteľov. Vzdelávanie obyvateľov vidieka malo prebiehať aj mimo školy a to formou rôznych teoretických

⁴ Práca medzi lidem. Slovenský denník (ďalej SD), 6, 1924, č. 254a (6. 11. 1924), s. 2.

⁵ Pod roľnícku zástavu. ST, 22, 1925, č. 20 (15. 5. 1925), s. 1.

⁶ Národná škola. SD, 10, 1927, č. 73a (29. 3. 1927), s. 2.

⁷ HARNA, J. – LACINA, V. (eds.): Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938. Praha 2007, s. 58–61.

prednášok i praktických kurzov. Program žiadal zachovanie povinného vyučovania náboženstva na slovenských ľudových školách.⁸ S týmito tézami išli slovenskí agrárci do prvých parlamentných volieb v roku 1920, ktoré však nedopadli podľa ich očakávaní. Nestali sa totiž najpodporovanejšou stranou na Slovensku, hoci v poľnohospodárstve pracovalo v tom čase viac ako 60 percent obyvateľov krajiny. Volby sa skončili triumfom sociálnej demokracie, takmer rovnaký výsledok ako agrárci navyše vo voľbách dosiahli aj ľudáci. Nový impulz pre stranícku prácu mal dať pracovný zjazd strany, ktorý sa konal v júli 1920 v Trenčianskych Tepliciach. Účastníci na ňom prijali viacero rezolúcií, pričom rezolúcia kultúrnej komisie prečítaná Štefánkom sa zaoberala i školstvom. Žiadala, aby vyučovanie prebiehalo v „duchu národnom a republikánskom“, povinná školská dochádzka mala trvať do 12 rokov, urýchlene sa mali dobudovať tri nové poľnohospodárske školy, s ktorých založením sa rátalo v rozpočte ministerstva poľnohospodárstva. Strana upozorňovala, aby boli stredné školy organizované tak, aby v nich „žiaci nestratili súvis s ľudom, dedinským životom, aby sa neodcudzovali rodnej pôde a povolaniam praktickým“. Šíriť vzdelanosť na slovenských dedinách a odstraňovať z nich zbytky pretrvávajúcej negramotnosti mali aj putovné vzdelávacie kurzy.⁹

V roku 1922 sa slovenskí agrárci spojili s českými partnermi a vytvorili celorepublikovú agrárnu stranu. Túto skutočnosť dokumentoval aj nový program zjednoteného politického subjektu. V pasáži venovanej školstvu sa v ňom požadovalo venovať zvýšenú pozornosť vidieckej mládeži. Okrem všeobecného sa jej malo zabezpečiť aj odborné poľnohospodárske vzdelanie. Ideálom bolo, aby každý obyvateľ vidieka absolvoval aspoň hospodársku ľudovú školu, dievčatá mali získať vedomosti na gazdinských školách. Škola mala byť „duchom národná, ľudová a pokroková“. Pre stranícky dorast sa doporučovali organizovať rečnícke a politické kurzy. Program sa zaoberal i za budovanie vedeckých poľnohospodárskych ústavov. Dôraz sa mal klásť aj na ľudovovýchovné vzdelávacie kurzy na vidieku. Stranícky program z roku 1929 prevzal tézy tohto prvého programu zjednotenej strany v takmer identickej podobe.¹⁰

V ďalších rokoch predmnichovskej republiky už strana nový programový dokument neprijala. K problémom školstva a vzdelávania sa však vyjadrovali rezolúcie zo straníckych zjazdov. Dokument zo zjazdu v roku 1932 konštatoval úspešný rozvoj ľudových poľnohospodárskych škôl. Odborné organizácie zamerané na rozvoj vidieka sa mali opierať o vzdelané masy roľníckeho ľudu, ktorých výchova bola jedným z hlavných poslání čs. školstva. Úloha „mobilizovať všetky duchovné sily ľudu“ pripadala podľa tejto rezolúcie práve poľnohospodárskych školám.¹¹

Rezolúcia zo zjazdu strany v roku 1936 vyjadrovala spokojnosť nad stúpajúcim počtom študentov a žiakov poľnohospodárskych škôl. Tento fakt však platil najmä pre české krajiny. V nových podmienkach, ktoré súviseli s vonkajším ohrozením republiky, už dokument označoval brannú výchovu za najvyššiu občiansku cnosť. Rezolúcia požadovala, aby mali učitelia na vidieku rovnaké platy ako ich kolegovia v mestách. Zároveň v duchu predchádzajúcich zásad opakovane žiadala, aby v roľníckych oblastiach pôsobili

⁸ Tamže, s. 91–92.

⁹ Druhý deň pracovného sjazdu. SD, 3, 1920, č. 156 (14. 7. 1920), s. 1–2.

¹⁰ HARNA, J. – LACINA, V. (eds.): Politické programy..., s. 142–145.

¹¹ HARNA, J. – LACINA, V. (eds.): Politické programy..., s. 212–216.

učitelia s kladným vzťahom k životu na vidieku. Venovala sa špecificky aj problémom školstva na Slovensku, pre ktoré žiadala zvýšenie počtu hospodárskych ľudových škôl. Dokument volal po úplnom poštátnení poľnohospodárskych škôl v republike, čo malo zodpovedať litere zákona č. 281/1920 Zb. z. a n.¹²

Vďaka svojim dominantným pozíciám vo vládnych kabinetoch predmnichovského Československa a funkciám ministra školstva, ktoré zastávali spomínaní štyria predstavitelia strany, mohla strana školstvo a s ním súvisiace problémy využívať pre svoju propagáciu medzi potenciálnymi voličmi. Veľmi populárne boli v tomto smere najmä otváranie nových škôl, či už aj v tom období tradičné pokladania základných kameňov nových školských budov. V roku 1923 sa napríklad v Modre otvárala vinársko-ovocinárska škola, ktorá tu funguje dodnes. Do mesta presídlila z Bratislavy, kde vznikla v roku 1884. Otvorenia sa zúčastnil podpredseda agrárnej strany M. Hodža, v tom čase zároveň minister poľnohospodárstva, pod ktoré inštitúcia spadala. Okrem neho boli na slávnosti prítomní aj bratislavský župan Metod Bella, poslanec agrárnikov Pavol Blaho, školský referent Štefánek, ev. biskup a budúci agrárnický poslanec Samuel Zoch, či starostovia zo všetkých okolitých obcí.¹³ Podobná slávnosť sa konala v októbri 1925 aj pri položení základného kameňa novej budovy gazdinskej školy v Skalici. Udalosť navyše krátko pred parlamentnými voľbami výborne zapadala do scenára straníckej predvolebnej kampane. Okrem Hodžu bol opäť prítomný aj skalický rodák, poslanec Blaho, ktorý bol aj predsedom prípravného výboru založenia školy. Tretím významným straníckym predstaviteľom, ktorý rečnil pred početným zástupom skalického obecnstva, bol poslanec Šrobár. Všetci traja spoločne s riaditeľkou školy Kozákovou a starostom mesta Nejezchlebom poklepali základný kameň a zdôraznili veľkú dôležitosť šírenia vzdelanosti pre budúci rozvoj Slovenska.¹⁴ Už ako minister školstva a národnej osvety sa Hodža zúčastnil podobnej slávnosti napríklad v roku 1928 pri pokladaní základného kameňa novej budovy gymnázia v Prievidzi. Stavbu označil za živý pomník 10. výročia založenia republiky. V podobných aktivitách pokračoval v nasledujúcom roku aj jeho nástupca v ministerskom kresle Štefánek. Dostal pozvánku na otvorenie novej meštianskej školy v rodných Veľkých Levároch, ktorá navyše niesla i jeho meno.¹⁵

Problematiku školstva sa strana pokúšala využívať i na priame získavanie stúpcov svojho najväčšieho konkurenta, ktorým bola SES. Pozoruhodný plán predstavil Hodža svojim najbližším straníckym dôverníkom na jednej z ich tradičných porád v Bratislave v októbri 1924. Ľudáci už dlhší čas využívali na agitáciu proti agrárnikom krok Šrobára v kresla ministra školstva z konca roku 1921. Šrobár vtedy zrušil v rozpočte ministerstva školstva podporu pre tri katolícke gymnáziá na Slovensku. Hodža sa preto rozhodol, že ľudákovi tému preberie. Straníckym kolegom na porade prezradil, že plánuje na Slovensku podporiť vznik nových katolíckych gymnázií. Akcia mala prebehnúť tak, aby ich otvorenie vyznelo pred verejnosťou ako zásluha agrárnej strany. Už 5. októbra 1924 predniesol návrh na verejnom zhromaždení v Senici. Po ďalšej porade v úzkom

¹² HARNA, J. – LACINA, V. (eds.): Politické programy..., s. 232–236.

¹³ Otvorenie vinársko-ovocinárskej školy v Modre. Slovenská politika (ďalej SP), 4, 1923, č. 162 (20. 11. 1923), s. 2.

¹⁴ Založenie hospodárskej školy v Uhorskej Skalici. SD, 8, 1925, č. 231a (13. 10. 1925), s. 2.

¹⁵ Slovenská národná knižnica – Archív literatury a umenia Martin, fond (ďalej f.) Anton Štefánek, sign. 42 L.2. List Štefánkovi od obvodového sekretariátu republikánskej strany v Bratislave z 11. 6. 1929.

kruhu zainteresovaných sa však proti akcii ostro postavili šéfredaktori stranických denníkov Karol Hušek a František Votruba, ako aj bývalý šéf slovenského školského referátu Štefánek. Ten Hodžu napokon presvedčil, aby sa zámeru vzdal. Zdôvodnil to tým, že návrh by narazil na odpor v pražskom ministerstve školstva, ktoré v tom čase držali v rukách sociálni demokrati. Účastníci porady napokon prijali rozhodnutie, že stranické periodiká Slovenský denník i Slovenská politika pasáž o katolíckych gymnáziách z Hodžovej senickej reči vypustia.¹⁶

Učitelia predstavovali medzi členmi a funkcionármi agrárnej strany na Slovensku významnú zložku. Pre lepšie usmerňovanie ich práce v záujme strany bol v auguste 1925 založený Školský a učiteľský odbor republikánskej strany. Po úradníckom a živnostníckom odbore išlo o tretiu záujmovú organizáciu agrárikov. Na ustanovujúcom zhromaždení v Bratislave sa zúčastnilo 725 učiteľov a učiteľiek zo všetkých kútov Slovenska. Za predsedu organizácie zvolili učiteľa, v tom čase správcu školy v Suchej nad Parnou pri Trnave Pavla Teplanského. Podpredsedami združenia sa stali učitelia A. Vosátko, V. Petráš, L. Zbaviteľ a učiteľ z Nových Zámkov V. Bíró, ktorý mal v organizácii zastupovať záujmy maďarských učiteľov sympatizujúcich s agrárnou stranou.¹⁷ Za jednu z priorit združenia označil Teplanský na zjazde snahu oslobodiť učiteľov na všetkých školách spod vplyvu cirkevnej vrchnosti. V podobnom duchu ladili svoje prejavy aj Šrobár a Štefánek, ktorí sa ako významní predstavitelia strany zhromaždeným učiteľom tiež prihovorili. Šrobár ich vyzval, aby na dedinách pracovali proti ľudáckemu klerikalizmu. Zároveň im pripomenul, že demokracia sa môže udržať len vo vzdelanej spoločnosti, čo označil za hlavnú úlohu učiteľstva v republike. Štefánek im rovnako otvorene zdôraznil, aby boli na dedinách oporou strany proti vplyvu ľudácky orientovaných kňazov. Pripustil síce, že by bol najradšej, keby sa slovenskí učitelia neorganizovali v žiadnych politických stranách, to však podľa neho nebolo možné, pretože politika sa v republike vnašala do všetkých oblastí verejného života. Prítomným zároveň nezapadol prízvukovať, že všetky opatrenia na hmotné zlepšenie postavenia učiteľov boli dielom vlády teda aj agrárnej strany. Ľudáci podľa neho v ich prospech neurobili nič.¹⁸

V podobnom duchu sa Štefánek, už v pozícii ministra školstva, prihovoril republikánskym učiteľom na ich zjazde v roku 1929 v Trenčianskych Tepliciach. Vyzýval ich k ešte výraznejšej angažovanosti v politike a v stranických organizáciách. Za vzor im dával aktívnych a občiansky angažovaných českých učiteľov. Z týchto Štefánkových slov je zrejmé, že vedenie strany s prácou učiteľov v jej radoch celkom spokojné nebolo a čakalo od nich viac. Bolo to iste ovplyvnené i tým, že parlamentné voľby v roku 1925 ukázali, že najvplyvnejšou politickou silou na Slovensku sa stali ľudáci, pričom získali takmer dvakrát toľko hlasov ako agrárici. Práca učiteľov sa preto nemala obmedzovať len na múry školských budov, ale hospodársku a sociálnu osvetu mali medzi ľudom

¹⁶ Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, osobný fond (ďalej o. f.) Anton Štefánek, kartón (ďalej k.) 11, inv. č. 649, sign. II/3 denníky. Zápis zo 6. 10. 1924.

¹⁷ M. Hodža sa rozhodol prilákať s programom pozemkovej reformy do tábora agrárnej strany aj občanov maďarskej národnosti, ktorí boli od prvých volieb prevažne priaznivcami maďarských revizionistických strán. Z jeho iniciatívy začala v priebehu roka 1923 na Slovensku pôsobiť nová politická sila – Zväz maďarských maloroľníkov a zemedelcov, ktorý na zvýraznenie úzkeho spojenectva s agrárnikmi používal i názov Republikánska maďarská zemeľská strana. Toto účelovo vytvorené zoskupenie však nedokázalo osloviť významnejšiu časť voličov maďarskej národnosti na Slovensku.

¹⁸ SNA, f. Policajné riaditeľstvo. k. 225, mat. 51/2.

široť aj mimo vyučovania. Pracovať mali podľa ministra v duchu demokratickom, ale nie demagogickými frázami ako učitelia ľudácky či boľševickí.¹⁹ Učiteľom patrilo pre stranou cenený vplyv na vidiecke obyvateľstvo vždy viacero pozícií na kandidátkach agrárikov pre obecné, regionálne, ale i pre parlamentné voľby. Najvyššie pozície v rámci strany dosiahol práve predseda Školského a učiteľského odboru Teplanský. Od roku 1928 bol poslancom krajinského zastupiteľstva v Bratislave, od roku 1929 až do rozpadu Česko-Slovenska poslancom pražského parlamentu. Koncom tridsiatych rokov už patril ku kľúčovým postavám strany. Zohral významnú úlohu pri dohode s HSLS o autonómii Slovenska v októbri 1938 a v novoutvorenej slovenskej autonómnej vláde následne zastával viaceré ministerské posty.

V rámci školskej sústavy venovali agrárici z pochopiteľných dôvodov zvýšenú pozornosť hospodárskym²⁰ školám. Svoj vplyv na ich chod si natrvalo zabezpečili už spomínaným prenesením tohto typu škôl z portfólia ministerstva školstva a národnej osvety pod krídla ministerstva poľnohospodárstva. Na čele školského odboru ministerstva poľnohospodárstva stál prakticky počas celého medzivojnového obdobia jeden z najvýznamnejších odborníkov na túto problematiku Eduard Reich. Jeho osoba bola zárukou, že budovanie poľnohospodárskeho školstva bude v republike prebiehať kontinuálne a fundovane. Poľnohospodárske školy sa mali usilovať zlomiť tradičný konzervativizmus roľníctva, ktoré sa rado pridržalo starých metód práce a naučiť ho novým spôsobom hospodárenia. Školy však nemali vychovávať len fundovaných odborníkov, ale i uvedomelých a kultúrne rozhladených občanov čs. štátu.²¹ Pre poľnohospodárske školy v republike bolo príznačným, že boli nielen formálne, ale i kontaktmi a personálne prepojené s agrárnou stranou. Mnohí ich učitelia a prednášajúci patrili k významným stranickým funkcionárom.

Okrem dvoch poľnohospodárskych vysokých škôl, ktoré sídlili v Prahe a Brne, boli najvyšším typom poľnohospodárskeho školstva vyššie hospodárske školy. Štúdium na nich bolo štvorročné, prijímali absolventov 4. ročníka gymnázia alebo mešťanky, teda mládež okolo pätnásteho roku života. Ich poslaním bolo pripravovať odborníkov pre hospodárske podniky alebo veľkostatky. Jedinou školou tohto typu bola na medzivojnovom Slovensku Štátna vyššia hospodárska škola v Košiciach. Jej obdobou, ale zameranou na vzdelávanie špecialistov v odbore lesníctva bola Štátna stredná lesnícka škola v Banskej Štiavnici.

Nižšie hospodárske školy v republike sa členili na dvojročné a jednoročné, na ktorých trval školský rok 10 mesiacov. Na Slovensku však boli najrozšírenejšími odborné hospodárske školy (tzv. zimné), kde prebiehalo vyučovanie od polovice októbra do polovice apríla, teda mimo sezóny hlavných poľnohospodárskych prác. Svoje vzdelanie si na nich dopĺňali najmä vidiecki absolventi ľudových škôl, pričom vyučovanie pozostávalo hlavne z teoretickej časti, keďže prebiehalo v zimných mesiacoch. Osobitým typom poľnohospodárskych škôl boli gazdinské (v dobovej terminológii hospodýnske) školy. Boli jednoročné, ich cieľom bolo poskytovať dievčatám vedomosti pre vedenie domácnosti a rodinného hospodárstva. Ďalším špecifickým typom boli záhradnícke, ovocinárske,

¹⁹ Minister dr. Štefánek o školstve a učiteľských otázkach. SD, 12, 1929, č. 153a (5. 7. 1929), s. 2.

²⁰ Patrili sem školy poľnohospodárske, gazdinské i lesnícke.

²¹ HARNA, J.: Nižší odborné školy hospodárske v letech první Československé republiky a jejich význam pro zemědělskou osvětu. In: Zemědělské školství, výzkum a osvěta..., s. 149–150.

roľnícko-dobytárske, záhradnícke, tabakárske, lesnícke a vinárske školy. Na Slovensku pôsobila v sledovanom období spravidla len jedna škola z každého druhu. Štúdium na nich bolo zväčša dvojročné. Najnižším stupňom boli poľnohospodárske ľudové školy, ktorých cieľom bolo doplniť znalosti absolventov ľudových škôl.²²

Na Slovensku sa sieť poľnohospodárskych škôl po roku 1918 neustále rozširovala. Z bývalého Uhorska ostalo na slovenskom území 10 hospodárskych škôl, na ktorých sa však predtým pochopiteľne vyučovalo v maďarčine. Na začiatku školského roka 1921/1922 ich tu už pôsobilo 14. Väčšina ich učiteľov pochádzala z českých krajín, čo však bolo v tom čase príznačným pre celé slovenské školstvo. Okrem spomínaných škôl v Košiciach a Banskej Stiavnici išlo o dvojročné poľnohospodárske školy²³ v Sabínove, Brezne, Rimavskej Sobote, Oravskom Podzámku, Záturčí pri Martine, vinársku školu v Bratislave (neskôr presťahovanú do Modry), lesnícku školu v Liptovskom Hrádku, jednoročné gazdinské školy vo Veličnej (okres Dolný Kubín) a Skalici a dvojročnú školu s vyučovacím jazykom maďarským v Komárne. Pri každej z nich bol otvorený aj internát. Podľa materiálov bratislavského školského referátu ponúkali možnosť študovať až tisíce žiakov. V roku 1920 však na nich študovalo iba 224 žiakov, z ktorých bolo 137 Slovákov, 45 Čechov, 38 Maďarov a štyria Nemci.²⁴ Na slabú návštevnosť hospodárskych škôl sa sťažoval v referáte na straníckom zjazde roku 1921 aj školský referent Štefánek.²⁵ Problém malého záujmu o poľnohospodárske školy, žiaľ, ostal pre Slovensko príznačným aj v ďalších rokoch 1. ČSR.

V roku 1923 pribudli tri nové jednoročné hospodárske školy v Trnave, Neštýchu (dnes súčasť Sv. Jura, škola však po niekoľkých rokoch zanikla) a Suche nad Parnou a záhradnícka škola v Eberharde, (dnes Malinovo pri Bratislave, škola tam stále funguje).²⁶ V roku 1927 už pôsobili ďalšie nové vyučovacie ústavy, a to slovenská hospodárska škola v Komárne, jednoročné hospodárske školy v Holíči, Košiciach, špecializovaná škola v Nitre a Novom Meste nad Váhom.²⁷ Do začiatku školského roka 1937/1938 sa zvýšil počet hospodárskych škôl z pôvodných 10 v roku 1919 na 34. Zároveň tu v tomto školskom roku otvorilo svoje brány 335 ľudových hospodárskych škôl.²⁸

Problematika hospodárskych škôl bola pomerne častou náplňou prejavov agrárnych politikov či témou článkov v straníckej publicistike. Všimli si slabú návštevnosť

²² K štruktúre hospodárskeho školstva na medzivojnovom Slovensku pozri bližšie MARTULIAK, P.: Poľnohospodárske školstvo a vedecký výskum na Slovensku do roku 1945. In: Zemědělské školství, výzkum a osvěta..., s. 16–19.

²³ Väčšina uvedených dvojročných škôl sa však v neskoršom období transformovala na jednoročné. Malo sa tým vyjsť v ústrety požiadavkám slovenských roľníkov, ktorí argumentovali, že platiť synom či dcéram štúdium na dvojročných školách je pre nich finančne neúnosné. Porada o reorganizácii zemeľského školstva na Slovensku. SD, 9, 1926, č. 150 (2. 7. 1926), s. 3.

²⁴ SNA, o. f. Anton Štefánek, k. 33, sign. IVp Republikánska strana zemeľského a maloroľníckeho ľudu, inv. č. 935.

²⁵ Prvý snem slovenských roľníkov. Národné noviny, 52, 1921, č. 2 (13. 1. 1921), s. 1.

²⁶ Ku pracovnému sjazdu v Trnave. SP, 4, 1926, č. 143, (30. 6. 1926), s. 1.

²⁷ Pred bránami hospodárskych škôl. SD, 9, 1926, č. 212a, (15. 9. 1926), s. 4.

²⁸ LACINA, Vlastislav. Odborné zemědělské školství v Československu mezi světovými válkami. In: Zemědělské školství, výzkum a osvěta..., s. 146.

škôl, ktorých kapacity boli zväčša využívané na zhruba 50 percent.²⁹ Nedostatok vzdelaných roľníkov sa pritom dával často do kontrastu so situáciou v českých krajinách, kde aj obyčajní roľníci nezriedka publikovali odborné príspevky v tlači. Podľa autorov viacerých novinových komentárov sa navyše väčšina absolventov hospodárskych škôl túžila stať úradníkmi na veľkostatkoch a svoje nadobudnuté vedomosti tak nevyužívala na hospodárstvach svojich rodičov. Poslancov a ďalších straníckych funkcionárov strana pri rôznych príležitostiach vyzývala, aby sa snažili učiteľov hospodárskych škôl všestranne podporovať a aby prispievali na štipendijné fondy jednotlivých učilišť.³⁰

Inštitucionálne a personálne prepojenie agrárnej strany s hospodárskym školstvom dobre ilustruje príklad Vyššej hospodárskej družstevnej školy, ktorá vznikla v Bratislave v roku 1936. K iniciátorom jej vzniku patrili opäť M. Hodža spolu s predsedom Ústredného družstva na Slovensku Fedorom Houdkom. Príležitosť pre jej otvorenie sa naskytla po vybudovaní priestorov pre centrálu Ústredného družstva a Zväzu Roľníckych vzájomných pokladníc na dnešnom bratislavskom námestí SNP. Družstvám a poľnohospodárskym podnikom mala vychovávať dostatok nových odborníkov, pričom sa rátalo, že časť z nich sa uplatní aj ako funkcionárske kádre agrárnej strany. Školu spravovalo desaťčlenné kuratorium, na čele ktorého stál v tom čase už poslanec agrárnej strany Ursíny, podpredsedom bol jej ďalší významný predstaviteľ F. Houdek. Riaditeľom školy sa stal v tom čase už hlavný inšpektor poľnohospodárskych škôl na Slovensku a bývalý riaditeľ hospodárskej školy v Eberharde František Vřeský.

Cieľom školy bolo poskytovať poslucháčom teoretické a praktické vedomosti potrebné pri riadení poľnohospodárskych podnikov. Medzi uchádzačmi o štúdium mali prednosť absolventi stredných škôl a obchodných akadémií s maturitou, po zložení prijímacej skúšky sa akceptovali aj absolventi nižších hospodárskych škôl a dvojročných obchodných škôl. Štúdium trvalo jeden školský rok rozdelený na dva 5-mesačné semestre. Na úspešné ukončenie štúdia sa okrem minimálne dostatočného prospechu z každého predmetu vyžadovalo aj zloženie záverečnej skúšky, ktorá pozostávala z písomnej a ústnej časti. V prvom školskom roku 1936/1937 do školy nastúpilo celkovo 23 študentov, z ktorých ju absolvovalo 22. Pochádzali doslova zo všetkých regiónov Slovenska, boli medzi nimi študenti od Bratislavy po Kráľovský Chlmec.

Na škole sa vyučovalo veľké množstvo predmetov, medzi ktorými nechýbala matematika, hospodársky zemepis, družstevné písomnosti, základy národného hospodárstva, história a základy družstevníctva, náuka o doprave, náuka o daniach, peňažníctvo a úverníctvo, poľnohospodárska technológia, poľnohospodárska správoveda, rétorika či tesnopis. Z cudzích jazykov sa vyučovala nemčina a maďarčina. Teoretické vedomosti si študenti skúšali na praktických seminároch, v druhom semestri absolvovali aj dvojtyždňovú stáž v niektorom z družstevných poľnohospodárskych podnikov. Medzi prednášajúcimi boli viaceré významné osobnosti. Národné hospodárstvo vyučoval napríklad univ. prof. Imrich Karvaš, históriu a základy družstevníctva Ursíny a Houdek, nechýbali ani významní predstavitelia finančných inštitúcií ako Kamil Cziviš a Pavel Kardoš z Hypotečnej banky. Riaditeľ Vřeský vyučoval okrem poľnohospodárskej správovedy i rétoriku.

²⁹ Pred bránami hospodárskych škôl. SD, 9, 1926, č. 212a, (15. 9. 1926), s. 4.

³⁰ SNA o. f. Anton Štefánek, k. 33, sign. IVp Republikánska strana zemeľského a maloroľníckeho ľudu, inv. č. 935.

Škola sa v sústave slovenských vzdelávacích inštitúcií etablovala veľmi úspešne. Svedčí o tom skutočnosť, že pretrvala aj za nového politického režimu po vzniku slovenského štátu v roku 1939. Vedenie jej kuratória však musel opustiť J. Ursíny a riaditeľom prestal byť Čech Vřeský, ktorého nahradil František Lipták. F. Houdek však na škole prednášal naďalej a udržal si i pozíciu podpredsedu kuratória.³¹

Okrem pravidelných hospodárskych škôl zohrávali pri vzdelávaní vidieckeho obyvateľstva nezanedbateľnú úlohu rozmanité osvetové spolky a inštitúcie, činnosť ktorých riadili prostredníctvom ministerstva poľnohospodárstva agrárici. Treba medzi nimi okrem iných vyzdvihnúť najmä Zemedelskú radu, Roľnícku osvetu, Slobodné učenie sedliacke, Melioračný zväz či Československé zemedelské múzeum, ktoré usporadúvali vzdelávacie kurzy pre obyvateľstvo vidieka. Agrárna strana sa v Československu zaslúžila aj o zriadenie osobitej vedeckej inštitúcie zameranej na výskum problémov súvisiacich s poľnohospodárskou výrobou. Išlo o Československú akadémiu zemedelskú (ČAZ), ktorá vznikla na sklonku roka 1924. Táto samostatná vedecká inštitúcia pomáhala všestrannému rozvoju poľnohospodárstva. Hmotne i metodicky podporovala výskum, spolupodieľala sa na výchove vedeckých pracovníkov, mladých bádateľov vysielala na stáže do zahraničia, organizovala vedecké konferencie o popularizovala výsledky vedeckej práce vydávaním rôznych zborníkov a periodík. Hlavným iniciátorom vzniku ČAZ bol M. Hodža, ktorý sa stal i jej prvým prezidentom. Vo vedeckých odboroch akadémie sa zo slovenských predstaviteľov strany angažovali i P. Blaho, Juraj Slávik a A. Štefánek. O význame ČAZ svedčí skutočnosť, že podľa jej vzoru vznikli podobné inštitúcie aj v Bulharsku, Poľsku, Belgicku či Holandsku.³²

Najviac činnou inštitúciou na poli organizovania ľudovýchovných poľnohospodárskych kurzov bolo na medzivojnovom Slovensku nepochybne Slobodné učenie sedliacke (SUS). Táto agrárno-kultúrna inštitúcia vznikla v republike v roku 1921. Iniciátorom jej založenia bol člen kultúrnej komisie strany Antonín Matula, ktorý zároveň pôsobil ako úradník ľudovýchovného oddelenia ministerstva školstva a národnej osvety.³³ Na Slovensku začala vyvíjať činnosť v roku 1923 a predsedom jej slovenskej pobočky sa stal A. Štefánek. Okrem Bratislavy a Prahy boli jej ďalšími centrami v republike Veľké Opatovice na Morave a podkarpatskoruský Užhorod.

Hlavným poslaním kurzov SUS bolo dopĺňať všeobecný rozhľad absolventov vidieckych ľudových škôl. Aby sa ich mohli zúčastňovať deti z roľníckych rodín, poriadali sa vždy v mesiacoch, december, január alebo február, teda mimo obdobia hlavných poľnohospodárskych prác. Kurzy SUS na Slovensku sa počas celého obdobia 1. republiky konali v budove hospodárskej školy v Eberharde. Stála na bývalých pozemkoch grófa

³¹ SNA, o. f. Fedor Houdek, k. 43, sign. Výročné správy vyššej hospodárskej školy družstevnej v Bratislave, r. 1936–1942, inv. č. 222.

³² BARTLOVÁ, A.: Dr. Milan Hodža vo funkcii ministra poľnohospodárstva. In: ŠOUŠA, J. – MILLER, D. E. – SAMAL, M. Hrabík (eds.). K úloze a významu agrárneho hnutia v českých a československých dejinách. Praha 2001, s. 126; GONĚC, V.: Československá akademie zemědělská a Milan Hodža. Kulturněhistorický pohled z meziválečného Československa. In: PEKŇÍK, M. a kol.: Milan Hodža a agrárne hnutie. Bratislava 2008, s. 184–192; GONĚC, V.: „Zahraniční politika“ prostřednictvím Československé akademie zemědělské? In: Historik na Moravě. Brno 2009, s. 539–554.

³³ SLEZÁK, Lubomír. Dům zemědělské osvěty – centrum pro kulturní a odborné povznesení venkova a zemědělství. In: Zemědělské školství, výzkum a osvěta..., s. 274.

Alberta Aponnyho, ktorého o tamojší kaštieľ i pôdu pripravila čs. pozemková reforma. Aj takto sa malo podľa stranických funkcionárov účastníkom kurzov demonštrovať, že na rozdiel od predchádzajúceho uhorského režimu im republika poskytuje možnosť vzdelávať sa a stať sa tak samostatnými a sebestačnými roľníkmi hospodáriacimi na vlastných pozemkoch.

Aj keď išlo formálne o inštitúciu zriadenú ministerstvom poľnohospodárstva, v praxi bolo všeobecne akceptovanou skutočnosť, že SUS je organizáciou, ktorej chod je plne v rukách predstaviteľov agrárnej strany. Dosvedčuje to už slávnostné otvorenie jej prvého trojtýždňového kurzu, ktorý sa v Eberharde začal v decembri 1923. Zúčastnili sa ho viacerí verejní činitelia, všetci však patrili k predstaviteľom agrárnej strany, alebo k nej mali blízko. Spolu s riaditeľom eberhardskej školy Vřeským predniesol úvodnú reč vtedajší minister poľnohospodárstva Hodža. Okrem nich sa otvorenia trojtýždňového kurzu, v dobovej terminológii naukobehu, zúčastnili senátor strany Ján Duchaj, poslanec a predseda slovenskej Zemedelskej rady Blaho, župan Bella, šéf bratislavského školského referátu Štefánek, prezident Československej národnej rady a bývalý agrárnický minister F. Houdek, či vládny referent pre výstavbu na Slovensku Štefan Janšák.³⁴ V roku 1925 predniesli frekventantom v tom čase trojtýždňového kurzu prednášky okrem iných Šrobár, Blaho, bratislavský starosta za agrárnu stranu Ľudovít Okánik, riaditeľ Roľníckych vzájomných pokladníc Ján Cablk či spisovateľ Jozef Gregor-Tajovský.³⁵

Od roku 1927 sa okrem kurzov pre chlapcov konali v Eberharde paralelne i špeciálne „naukobehy“ pre dievčatá, ktoré mali okrem teoretickej i praktickú časť zameranú na výučbu varenia a iných domácich prác. Aj tu však bolo hlavnou úlohou podobne ako pri chlapcoch poskytnúť účastníckam „základné znalosti zo všeobecného vzdelania, vzbudiť v nich túžbu po ďalšom samovzdelávaní, vštepiť lásku k vidieku a vlasti“. Osobitným predmetom, ktorý sa v osnovách chlapčenských kurzov nenachádzal, bola rodinná výchova.³⁶

V roku 1929 sa trvanie kurzov predĺžilo z troch na štyri týždne. Podľa reči, ktorú predniesol pri ich otvorení Štefánek, mohli do nich prijať len štvrtinu hlásiacich sa uchádzačov.³⁷ V roku 1935 sa kurzy predĺžili o ďalší týždeň. Prednášky pre účastníkov sa vtedy rozdeľovali do piatich skupín. Prvú tvorili prednášky o duchovnom živote roľníctva, o jeho zobrazovaní v literatúre, výtvarnom umení i chápaní jeho úlohy vo filozofii a sociológii. Druhú skupinu tvorili prednášky z predmetu občianska výchova, kde získavali uchádzači vedomosti o ústave republiky, fungovaní čs. demokracie, administratívnom členení štátu, alebo poľnohospodárskej politike. Treťou skupinou boli predmety nazvané súhrnne ako „Odborná výchova zemedelská“. Medzi témami prednášok sa nachádzali napríklad: Základy hygieny vidieka, živelné poistenie v poľnohospodárstve, prehľad poľnohospodárskych výrobných odvetví či poľnohospodárske školstvo. Štvrtú skupinu prednášok nazvali osnovatelia kurzu „Aktuality verejnej činnosti“. Frekventantov oboznamovali s aktuálnym dianím v domácej i zahraničnej politike, úlohami brannej výchovy, či obsahom aktuálneho štátneho rozpočtu. Nezabúdalo sa však ani na propagáciu

³⁴ Eberhard, bývalé sídlo grófa Apponyho v službách slov. ľudu. SP, 4, 1923, č. 285 (18. 12. 1923), s. 2.

³⁵ Slobodné učenie sedliacke. SD, 8, 1925, č. 44a, (24. 2. 1925), s. 5.

³⁶ SNA, o. f. Anton Štefánek, k. 7, sign. II/4 Slobodné učenie sedliacke v Bratislave, inv. č. 533.

³⁷ Úspešná akcia pre povznesenie slovenských dedín. SD, 12, 1929, č. 6a (8. 1. 1929), s. 2.

politiky agrárnej strany, ktorá bola tiež témou jednej z prednášok. Záverečnú piatu skupinu predmetov tvorili praktické pracovné krúžky, kde si mohli návštevníci kurzov vybrať zo šiestich oblastí. Išlo o krúžky umelecko-výchovné, rečnícke, organizačné, politické, pri ktorých sa kládol dôraz na informovanie o náplni agrarizmu ako politického hnutia, kurzy novinárske a kurzy pre budúcich širiteľov ľudovýchovy na vidieku.³⁸

Primárnou úlohou kurzov SUS teda bolo okrem poskytnutia všeobecného rozhľadu utvrdiť ich účastníkov o význame agrárnej strany pre povznesenia vidieka a rozvoj poľnohospodárstva. Aj keď sa táto náplň oficiálne nedeklarovala, bolo zrejmé, že ich poslaním mala byť aj výchova stúpcov a potenciálnych lídrov strany pre slovenský vidiek.

Okrem SUS organizovali vzdelávacie kurzy pre obyvateľov vidieka i ďalšie inštitúcie. Populárnymi boli napríklad niekoľkodňové kurzy, ktoré v zimných mesiacoch otvárali hospodárske školy. Ich iniciátormi a garantmi boli veľmi často miestni predstavitelia alebo poslanci agrárnej strany. Niektoré z kurzov boli určené pre učiteľov ľudových škôl, ktorých mali pripraviť na praktickú výučbu poľných a chovateľských prác. V roku 1921 sa konal takýto kurz napríklad v Záturčí pri Martine, ktorého sa zúčastnilo 22 učiteľov a učiteľiek. Prednášky, ktoré na kurze odzneli, sa venovali problémom súvisiacim s pestovaním rastlín, chovateľstvom, ich poslucháči získavali vedomosti o spracovaní mlieka, najnovších poznatkoch z oblasti vychovávateľstva či o tom, ako sa starať o pokusné pole pri školskej budove.³⁹

Druhým typom kurzov pri hospodárskych školách boli kurzy určené priamo poľnohospodárom. Trvali spravidla týždeň alebo niekoľko dní. Profesorský zbor školy v spolupráci s ďalšími miestnymi vzdelancami na nich prednášal okrem odborných poľnohospodárskych náležitostí i všeobecno-vzdelávacie predmety, medzi ktorými boli napríklad štátne zriadenie, slovenská literatúra a história, či ekonomické záležitosti ako poisťovníctvo alebo správa daní. Motívom, ktorý sa často opakoval v prejavoch rečníkov na prednáškach, bolo, aby sa slovenským roľníkom stali vzorom vzdelaní a samostatne podnikajúci roľníci z českých krajín.⁴⁰

Početné kurzy organizovala po celom Slovensku aj Zemедelská rada pre Slovensko. Medzi prednášajúcimi na nich boli aj jej predseda P. Blaho či ďalší významní predstavitelia agrárnej strany a poslanec Jozef Bránecký. Trvali spravidla tri alebo štyri dni. Témami ich prednášok boli okrem iného obecná samospráva, pestovanie rastlín a boj proti ich škodcom, choroby dobytká a koní, či potreba rozširovania novín na vidieku. Osobitnou formovou boli podobne organizované kurzy pre vojakov, ktoré poriadala Zemедelská rada pravidelne napríklad pre brancov konajúcich vojenskú službu v bratislavských kasárňach. Kurzy boli často terčom kritiky ľudáckej tlače, ktorá ich označovala za agrárne sekretariáty.⁴¹ Dôvodom bola úloha, ktorú mala agrárna strana pri ich konaní ako i spomínaní početní prednášatelia z jej radov.

Vzdelávacie kurzy organizovali pre roľníkov aj viaceré stranické organizácie slovenských agrárnikov. Aktívnou bola v tomto smere najmä ich mládežnícka odnož

³⁸ SNA, o. f. Anton Štefánek, k. 7, sign. II/4 Slobodné učenie sedliacke v Bratislave, inv. č. 533.

³⁹ Kurs praxe. ST, 18, 1921, č. 19 (5. 5. 1921), s. 2.

⁴⁰ Kurs pre roľníkov v Holiči. ST, roč. 22, 1925, č. 8 (20. 2. 1925), s. 5.

⁴¹ „Hospodársky kurz, ako agrárny sekretariát“. SD, 12, 1929, č. 112a (15. 5. 1929), s. 4.

– Ústredná jednota slovenského roľníckeho dorastu. Kurzy trvali zvyčajne týždeň a ich náplň sa v skrátenej forme podobala štruktúre kurzov, ktoré organizovalo SUS.⁴² Metody práce a poznatky odovzdávané poslucháčom kurzov SUS sa takýmto spôsobom širili z Eberhardu pri Bratislave aj do ďalších regiónov Slovenska. Agrárna strana sa tak naozaj mnohými spôsobmi usilovala o naplnenie jednej z hlavných téz svojho programu, ktorou bola axioma o vzdelanom roľníkovi ako o záruke hospodársky prosperujúceho vidieka a zároveň presvedčenom stúpcovi čs. štátnej jednoty.

* * *

Školstvo a vzdelávanie patrili k oblastiam, ktorým venovala agrárna strana v medzivojnovom Československu výraznú pozornosť. Vďaka svojmu vplyvu na ministerstve poľnohospodárstva vykonala mnoho krokov, ktoré podporili rozvoj hospodárskeho školstva v českých krajinách i na Slovensku. Pozornosť však venovala aj ostatným typom škôl, o čom svedčí skutočnosť, že ministrami školstva boli počas 1. ČSR až štyria jej predstavitelia, pričom traja z nich boli Slováci. Jej prioritou bolo predovšetkým šírenie vzdelanosti na slovenskom vidieku, ktorý v tomto smere značne zaostával za hospodárky vyspelejšími českými poľnohospodárskymi krajinami. Napomáhať tomu mali aj rôzne pološtátne inštitúcie a pridružené organizácie strany, ktoré poriadali v slovenských obciach množstvo ľudovýchovných praktických i teoretických kurzov. Učitelia tvorili významnú časť stranických funkcionárov a sympatizantov. Táto angažovanosť agrárnikov na poli školstva mala aj druhú stránku. Bola ňou skrytá i menej skrytá snaha ideologicky ovplyvňovať najmä poľnohospodárske školstvo, čomu napomáhala aj jeho úzke personálne prepojenie s agrárnou stranou. Napriek tejto skutočnosti sa jej však na medzivojnovom Slovensku stať sa najpodporovanejšou politickou silou nepodarilo. Nepomohol jej ani vplyv, ktorý mala na vzdelávací proces na Slovensku, pričom jedným z jej deklarovaných cieľov bolo vychovávať oddaných stúpcov čs. štátnej jednoty. V roku 1938 sa ukázalo, že väčšina slovenskej mládeže sa dôrazne postavila za požiadavku autonómie Slovenska. Aj samotný Štefánek musel v druhej polovici 30. rokov pri bilancovaní svojho pôsobenia v rezorte školstva konštatovať, že slovenskí zástancovia československej jednoty sa až príliš spoliehali na predprevratovú dobrú povesť českých učiteľov a profesorov. Ich necitlivá činnosť však nasmerovala väčšinu slovenského žiactva do tábora autonomistov. Údajne si pri vzniku republiky neuvedomoval, že už nešlo o starých národnobuditeľských učiteľov z 19. storočia, ale o nové kádre vychovávané v modernom veľkomestskom a socialistickom duchu. Podľa Štefánka tak realita navyše nezodpovedala ani predstavám a očakávaniam agrárnej strany o výchove zameranej stavovsky na roľníkov a vidiecke obyvateľstvo. Nádeje strany vkladané do výchovy slovenského obyvateľstva v republike sa tak nenaplnili hneď dvakrát. Múry školských budov na Slovensku opúšťalo na jednej strane veľké množstvo prívržencov autonómie a zároveň bola medzi absolventmi i mládež ovplyvnená mestskou kultúrou a socialistickými ideami.⁴³

⁴² SNA, o. f. Anton Štefánek, k. 34, sign. IVs. Slobodné učenie sedliacke v Bratislave, inv. č. 937.

⁴³ SNA, o. f. Anton Štefánek, k. 9, inv. č. 640, sign. Presidium Čs. akademie zemedelskej v Prahe.

Štúdia vznikla na Historickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu VEGA č. 2/0054/10 pod názvom Inštitucionalizácia vzdelávacieho systému na Slovensku v rokoch 1918–1945. (Štruktúra vzdelávania, vývinové tendencie, sociálne prejavy).

Educated peasant – supporter of the Czechoslovak state unity. The role of school and education in the politics of the Agrarian Party in Slovakia

Matej Hanula

The place of schools and education in the politics of the agrarian party in Slovakia during the inter-war period was important. Despite the fact that the party focused mainly on finding solutions for the agricultural sector, it paid attention to the problems of schools and education, too. This can be illustrated by the fact that during 1920s, four agrarian politicians held the office of minister of education. The main focus of the party was on the agricultural schools. In 1920, Agrarian Party enforced the law that those schools were taken out from the agenda of ministry of education and became the agenda of the ministry of agriculture which was permanently under its control. A network of agricultural schools in Slovakia developed during the inter-war period and their connection with the Agrarian Party was not only financial but also personal. Many teachers at these schools were members of the party. Educating of the citizens of Slovak countryside and spreading of knowledge among them was a permanent factor of the party's politics. This process was not administrated only by schools, but also by various government and non-government organization under the influence of agrarian party. They organized educational courses bringing newest agricultural knowledge to the students, and turning them in educated and cultured citizens – firm supporters of the Czechoslovak state unity. Teachers belonged to very significant group of the party's functionaries in the Slovak countryside. Schools and education were also used as an important motif of the party's propaganda, mostly during the election campaign. There was also other side of the party's focus on school and education: more or less hidden effort to influence schools, mostly agricultural schools, with party's ideology.

PO STOPÁCH IVANA DÉRERA V ČESKOSLOVENSKÉM ŠKOLSTVÍ

Karel Rýdl

Úvodem

Príspevok je venovaný dosud nezpracovanej problematike ze života JUDr. Ivana Déřera týkajúcej sa jeho profesného pôsobení v oblasti školství s dôrazom na meziválečnom období Československej republiky.

Motiváci k tomuto príspevku byl dlouholetý badatelský zájem o vývoj školství v Československu, zejména zájem o poznání vlivu reformního pedagogického hnutí na vývoj obsahu a organizace školské praxe. Dosud málo probádanou oblastí jsou například právě vztahy mezi Ivanem Déřerem jako ministrem školství a ideovým tvůrcem školské reformy z dvacátých a třicátých let Václavem Příhodou a vlivem těchto vztahů na Déřerovy pokusy o legislativní úpravy československého školství. Oběma těmito tématům bude v tomto textu věnována hlavní pozornost.

K rekonstrukci vlivu Ivana Déřera v československém školství existuje poměrně velná i málo pramenů. Autor čerpal zejména z Osobního fondu JUDr. Ivana Déřer,¹ který je uložen v Archivu Národního muzea v Praze². Druhým podstatným zdrojem poznatků byl fond Ministerstva školství a národní osvěty (MŠANO), uložený v Národním archivě v Praze.³ Autor dále čerpal z Protokolů stenografických záznamů jednání jednotlivých schůzí Parlamentu RČS a Vlády RČS zejména z období, kdy Ivan Déřer působil jako ministr školství. Poznatky byly doplněny také studiem spisů Ivana Déřera⁴ a Václava Příhody a dalších publikací.⁵

¹ Archiv Národního muzea Praha, fond: Osobní fond JUDr. Ivana Déřer.

² Popis archívniho fondu pořídila ČERNÁ, M.: Osobní fond JUDr. Ivana Déřera. In: Slovenská archivistika, XXI, 1989, č. 2, s. 47–58; ta je také autorkou Inventárního katalogu zmíněného fondu.

³ Národní archiv Praha, fond: Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu Praha. Osobní rejstřík č. 1171; tamtéž, fond: MŠANO Praha.

⁴ DÉŘER, I.: Československá otázka. Praha 1935; DÉŘER, I.: O mojej činnosti v školskom rezorte. In: DÉŘER, I.: Naše problémy. Úvahy o základných otázkach Československa. Praha 1938; DÉŘER, I.: Slovenský vývoj a ľudácka zrada. Praha: Kvasnička a Hampl 1946.

⁵ ČONDL, K. – VRÁNA, S.: Václav Příhoda, život a dílo českého pedagoga. Praha 1939; HOPPE, J.: Dr. Ivan Déřer v roce 1938. In: Res historica, 1992, č. 1, s. 20–32; ŠUCHOVÁ, X.: K vývoju názorov Ivana Déřera na riešenie postavenia Slovenska v republike v rokoch 1918–1938. In: Historický časopis (Bratislava), XL, 1992, s. 335–355; ŠUCHOVÁ, X.: Česko-slovenské štátne občanstvo a „lex Déřer“ z roku 1926. In: NIŽNANSKÝ, E. – PETRUF, P. (eds.): V prkeních storočí. Zborník vydaný k životnému jubileu doc. PhDr. H. Tkadlečkovej, CSc. Zvolen 2001, s. 159–182; ŠUCHOVÁ, X.: Ivan Déřer. Portrét Českoslováka. In: MICHÁLEK, S. – KRAJČOVIČOVÁ, N. a kol.: Do pametí národa. Osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia. Bratislava 2003, s. 115–118.

Pro další návazné poznávání bude nutné prostudovat ještě dobový periodický tisk a fondy Slovenskej národnej knižnice v Martině.⁶

Autor si je vědom, že působení v oblasti školství nebylo hlavním profesním zájmem Ivana Déreera, který se celoživotně profesně orientoval na oblast práva, ale jde o velmi zajímavou, i když epizodickou problematiku, která pomůže osvětlit řadu dosud nezohledňovaných faktů při výkladu snah o jednotnou organizaci školství v mnohonárodnostním státě.

Déerova cesta do křesla ministra školství

Ivan Dérer se narodil dne 2. března 1884 v Malackách v advokátské rodině silně orientované proslovensky. Rodina se snažila svým dětem (Ivan měl ještě mladšího bratra Ladislava⁷) poskytnout co možná nejkvalitnější vzdělání, které bylo na přelomu 19. a 20. století dostupné. Po gymnaziálních a právnických studiích v Bratislavě tato dokončil v roce 1907 na univerzitě v Budapešti absolvováním rigorózních zkoušek v roce 1906.⁸ Jeho promaďarsky orientované studium vyvažoval svým národovectvím a slavjanofilstvím Ivanův otec JUDr. Jozef Dérer, v jehož advokátní kanceláři Ivan pracoval již letech 1905–1910, než se jako advokát v Bratislavě osamostatnil. V letech 1912–1914 byl také redaktorem týdeníku *Národný hlásnik*,⁹ válku prožil po zranění v bitvě u Ivangorode ve Vídni, kde pomáhal připravovat poválečné uspořádání Slovenska. Svě postoje projevil na podzim 1918 jako spoluautor a signatář Martinské deklarace (30. října 1918), kterou jako vedoucí tříčlenné delegace, v tentýž den zvolené dvanáctičlenné Slovenské národní rady v čele s Matúšem Dulou, přivezl dne 1. listopadu 1918 do Prahy. Deklarace obsahovala právo na sebeurčení slovenského národa v rámci spojení se s Čechy ve společném státě.

Vznik Československé republiky ho přivedl do výkonné politiky, kterou opustil až počátkem druhé světové války. Dérer po celý život zdůrazňoval svou příslušnost ke skupině hlasitů (podle časopisu slovenské inteligence *Hlas*), k slovenským stoupencům T. G. Masaryka. Už před rokem 1918 byl sociálním demokratem a zároveň tvrdým kritikem maďarského režimu v tehdejších Uhrách.

Encyklopedické údaje a další informace: Pedagogická encyklopédia Slovenska I. diel A–O. Bratislava 1984; Ivan Dérer. <http://osobnosti.sk>; Dialogy o národe a kultúre. Ivan Dérer. In: Matičné čítanie. Kultúrno-spoločenský dvojtyždenník, II., 1969, č. 21 (13. 10.), s. 2–3; Základná škola Dr. I. Déreera Malacky. <http://dererka.edupage.org/about/>; Dejiny školstva vo Veľkých Levároch. <http://www.velkelevare.sk>; Batovcův almanach. Politický kalendář republiky Československé. Zákony, rady, pokyny, statistika, schematicismus, adresář na rok 1929–1933, r. XXXVII.–XLI. Praha 1929–1934.

⁶ Archiv literatury a umenia pri Slovenskej národnej knižnici, Martin, fond: Ivan Dérer.

⁷ Ladislav Dérer (11. 12. 1897 Bratislava – 28. 3. 1960 Bratislava) byl vynikajícím lékařem, členem ČSAV a zakládajícím členem SAV. Základní informace o jeho životě a díle poskytne slovenská encyklopedie osobností (<http://osobnosti.sk/index>).

⁸ Některá životopisná hesla uvádějí ukončení Dérerových studií rigorózními zkouškami až v roce 1907. Jde ale o chybné datum, protože oficiální dokumenty v osobním fondu ANM v Praze jednoznačně prokazují absolvování rigorózních zkoušek v roce 1906.

⁹ V něm po začátku války uveřejnil článek s názvem *Hyeny chtějí vojnu*, za který byl zatčen a policejně vyšetřován.

PO STOPÁCH IVANA DÉRERA V ČESKOSLOVENSKÉM ŠKOLSTVÍ

Lze konstatovat, že JUDr. Ivan Dérer byl nejdéle aktivně sloužícím slovenským politikem v meziválečném Československu. Působil jako poslanec Revolučního Národního shromáždění (14. 11. 1918 – 15. 4. 1920), poté jako poslanec za Československou sociálně demokratickou stranu dělnickou (ČSDSD) v Parlamentu RČS ve čtyřech po sobě jdoucích volebních obdobích (25. 4. 1920 – 21. 3. 1939), přičemž zároveň téměř nepřetržitě vykonával také funkci ministra v nejrůznějších rezortech:

1. Ministr s plnou mocí pro správu Slovenska v Tusarově vládě (25. 5. 1920 – 15. 9. 1920).¹⁰
2. Ministr pro sjednocení zákonů a organizace správy v Benešově vládě (26. 9. 1921 – 7. 10. 1922).
3. Stejnou funkci vykonával i ve Švehlově vládě (5. 1. 1926 – 18. 3. 1926).
4. Ministr školství v Udržalově vládě (7. 12. 1929 – 24. 10. 1932).
5. Ministr školství a národní osvěty v Malypetrově vládě (29. 9. 1932 – 14. 2. 1934).
6. Ministr spravedlnosti ve dvou následujících Malypetrových vládách (14. 2. 1934 – 5. 11. 1935).
7. Ministr spravedlnosti Hodžově vládě (18. 12. 1935 – 23. 1. 1936).
8. Ministr spravedlnosti v Hodžově vládě (21. 7. 1937 – 22. 9. 1938) a zároveň byl v této vládě i prozatímním správcem Ministerstva veřejného zdraví a tělesné výchovy (11. 4. 1938 – 22. 9. 1938).

Pro poznání personální situace MŠANO po nástupu Ivana Déreera bude nutné provést ještě analýzu personálních výměn do úrovně vrchních ředitelů a sekčních šéfů a dále analýzu pokračování úkolů a snah, které po sobě zanechal předchozí ministr Anton Štefánek (1877–1964).¹¹

Jako stoupenec tzv. čechoslovakismu vytrvale kritizoval l'udácký separatismus a klerofašismus. V letech 1928–29 se podílel na odhalení protistátní činnosti B. Tuky. To mu slovenskými nacionalisty mnoha ražení nemělo být zapomenuto. Jejich odpor vůči Dérerovi se potom zcela jednoznačně promítl i do odmítání jeho legislativních návrhů v Parlamentu.

Déerova reformní činnost jako ministra školství nebyla jen jeho osobní věcí, ale Dérer se snažil naplňovat i program XVI. sjezdu ČSDSD, který se konal ve dnech 27.–29. září 1930.¹²

Problém vyrovnávání úrovně školství v jednotlivých částech Československa

Co se týče národnostní situace v Československu, byla v polovině dvacátých let následující: ze 13,5 milionů obyvatelstva bylo 51 % Čechů, 23 % Němců, 14 % Slováků,

¹⁰ Tuto funkci převzal Dérer po V. Šrobárovi, který ji vykonával od konce roku 1918.

¹¹ Blíže např. <http://www.uniba.sk/index.php?id=1352>

¹² Program ČSDSD z XVI. sjezdu strany 27.–29. 9. 1930. Praha 1930.

5,7 % Maďarů, 3,4 % Rusínů a 0,6 % Poláků.¹³ Z hlediska gramotnosti byla nejhorší situace v Podkarpatské Rusi, kde se negramotnost blížila k téměř 100 %.

Od počátku samostatného státu se Ivan Dérer zapojil do snah o postupné vyrovnávání podmínek úrovně života na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Východiska byla ovšem otřesná. Podle statistiky z roku 1910 se z 3859 středoškolských profesorů hlásilo ke slovenské národnosti jen 13 a ze 2770 učitelů měšťanských škol jen 3. Obdobná situace byla i v dalších oblastech veřejného života.¹⁴ Na konkurz vyhlášený v roce 1919 na obsazení učitelských míst ve slovenských školách přihlásilo jen šest uchazečů.¹⁵ Bylo vcelku jasné, že jedinou reálnou cestou bylo přijetí „české pomoci“. Ivan Dérer v té době napsal, že „velká většina slovenského lidu byla mrtvou masou, která neměla ani národního, ani lidského uvědomění.“¹⁶

Když se stal Ivan Dérer ministrem školství,¹⁷ které převzal po svém příteli Antonu Štefánkovi, bylo jednou z jeho priorit vytvořit legislativní podmínky pro kulturní, sociální a vzdělanostní vyrovnání úrovně na Slovensku a v Podkarpatské Rusi s úrovní v Čechách. Ve svém plánu, který nastínil pro zlepšení situace v Podkarpatské Rusi, vedl následující úvahy:

- a) Je nutné uvést celou situaci do souladu legislativního tak, aby byly adekvátně rozděleny kompetence politické moci výkonné od státní správy.¹⁸ Podle usnesení vlády ze dne 12. června 1931 se měli ministři školství a vnitra dohodnout podle rozhodnutí nejvyššího správního soudu.¹⁹ Dérer se snažil centralizovat rozdělení kompetencí mezi pražské MŠANO a dva samostatné detašované Referáty ministerstva školství pro Slovensko v Bratislavě a pro Podkarpatskou Rus v Užhorodě, které měly převzít pravomoci od bývalých zemských úřadů ve věcech školských. MŠANO připustilo kompromis, aby oba referáty byly zachovány, ale kompetence jim mělo určovat MŠANO, které bylo v hierarchii státní správy nad zemskými úřady. Celá kauza se týkala hlavně přesunu systematizovaných služebních míst školského odboru zemského úřadu do kompetence užhorodského referátu MŠANO. Tyto snahy se potom promítly do jeho legislativních návrhů dvou školských zákonů v roce 1932.
- b) Dérerův plán zahrnoval také garantování statu quo vládou ve všech dosavadních kompetencích školského odboru zemského úřadu v Užhorodě do té doby, než je začne MŠANO postupně přebírat ve prospěch svého detašovaného pracoviště.²⁰

¹³ Podle čas. *História, revue o dejinách a spoločnosti*, 2002, č. 6.

¹⁴ Co bychom měli vědět o historii česko-slovenských vztahů. Kap. 4. Česká pomoc Slovensku. <http://www.cesi.sk/txt/maj4.htm>, s. 1.

¹⁵ Tamtéž.

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ Nejlépe přístupné jsou statistické přehledy v článku B. Kolouška s názvem Dr. Ivan Dérer a národné školstvo na Slovensku, jehož kopii jsem našel v Osobním fondu JUDr. Ivana Dérera v ANM v Praze, krab. 7.

¹⁸ Je známo, že v té době o strukturu kompetencí „bojovalo“ mezi sebou ministerstvo vnitra a ministerstvo školství, jemuž dal za pravdu i nejvyšší správní soud.

¹⁹ Dále to řešil Intimát předsednictva Dérerovy ministerské rady ze dne 15. června 1931, č. 2833/1687/S-31 m.r.

²⁰ Opis Dérerova plánu pro jednání Vlády RČS je uložen v ANM v Praze, fond: Osobní fond JUDr. Ivana Dérera, krab. č. 5.

Chtěli-li bychom posoudit vliv působení ministra Ivana Dérera na proměnu školství na Slovensku, museli bychom vyjít ze statistik, které zachycují stav před příchodem Dérera na ministerstvo školství, tedy před 9. prosincem 1929.

Z publikovaných statistik vyplývá, že Dérerova administrativa umožnila značný nárůst počtu obecných škol i v zapadlých oblastech Slovenska a Podkarpatské Rusi, které byly pod státní kontrolou a podchycovaly stále více a více školou povinné mládež. Dalším trendem je nárůst počtu měšťanských škol, které byly stále oblíbenější pro svoji praktičnost než gymnázia zachováající si většinou silně akademický ráz. Je třeba dodat, že Ivan Dérer byl rád viděn mezi veřejností a využíval k prosazování vlastních představ o reformě školství i účast na otevírání nových škol na zejména na Moravě a Slovensku, pro které vždy dokázal zajistit potřebné státní finance ve výši několika desítek milionů korun ročně.

Dérerovy legislativní návrhy na reformu československého školství

Chceme-li porozumět návrhům Dérerových opatření v organizaci a financování československého školství, musíme znát širší souvislosti těchto opatření, která významně podporovala celkové reformně naladěné ovzduší zejména středoškolského prostoru. Jeho návrhy nebyly výsledkem náhlých snah o jednorázové změny s krátkodobým působením a vlivem, nýbrž se jednalo o velmi dobře promyšlené návrhy, které byly v souladu nejen s reformními představami tehdejšího reformně naladěného učitelstva v čele s Václavem Příhodou, ale umožňovaly velmi efektivně a bez vysokých nákladů postupně vyrovnávat stále rozdílné vzdělanostní podmínky v jednotlivých částech státu, které značně brzdily jeho celkový rozvoj a mezinárodní prestiž.

Základními rysy tzv. Příhodovy školské reformy byly:

- systémové řešení struktury školství cestou jednotné školy 1. až 3. stupně (s názvy kolenium, atheneum a akademie),
- racionalizace nákladů na školy s podporou větších škol s potřebnou obsahovou nabídkou,
- využití efektivních didaktických metod a forem ve výuce s rostoucí mírou samostatnosti žáků,
- důsledná proměna počátečního vzdělávání učitelů na vysokých školách,
- otevření školství mezinárodním trendům liberalizace, demokratizace pod státní kontrolou.

Dérerovi nejbližší spolupracovníci na ministerstvu byli myšlenky Dérerových reforem oddáni s různou intenzitou, ale všichni se snažili ji v četných diskusích a jednáních ve veřejnosti obhajovat a prosazovat, protože umožňovala vytvářet prostor i pro další, zejména pedagogicky laděné změny ve školství, pro které např. právě Václav Příhoda označoval interně Dérerovy snahy za příliš kompromisní, zatímco zainteresovaná veřejnost je vnímala jako příliš radikální a vzhledem k pedocentricky laděnému obsahu i za nereálnou.²¹

²¹ ČONDL, K. – VRÁNA, S.: Václav Příhoda, s. 156.

Mezi Déerovy nejbližší spolupracovníky na ministerstvu patřil zejména jeho osobní tajemník Bohumil Pluhař, dále profesor Bohumil Bydžovský, ministerský rada Kamil Buzek, docent pražské univerzity Václav Příhoda a J. C. Kepl.

Ivan Déer nechal zpracovat dva legislativní návrhy nové „školské osnovy“, řečeno dobovým slovníkem a koncem roku 1932 je předložil k projednávání ve vládě a v Parlamentu.

Prvním návrhem byl Zákon o školské správě, jehož podstatou byla snaha o sjednocení správy školství ve všech částech státu pomocí určité míry centralizace kompetencí s jejím vyvážením vyšší samostatností škol a místní správy. Dále chtěl Déer prosadit vyšší zastoupení učitelstva a občanů u tzv. správních senátů, čímž měla být značně omezena školská byrokracie. Třetím hlavním pilířem tohoto návrhu byl návrh na prosazení vyššího vlivu menšin ve školských okresech při zachování rozhodujícího vlivu státu. Tato demokratizace byla solí v očích zejména lidovců a luďáků, protože Déerův návrh byl chápán jako značné omezení dosavadní nezávislosti zejména církevních a soukromých škol, které by se tak dostaly pod státní kontrolu.

Druhým návrhem byl Zákon o zřizování a udržování škol národních. Tímto návrhem si Déer proti sobě postavil obce, protože požadoval, aby veškeré provozní náklady na školy nesly obce, zatímco osobní náklady na učitele ponese stát. Tím by se učitelé stali státními zaměstnanci a byla by omezena a postupně zlikvidována jistá míra zvůle místních úřadů vůči učitelům. Tímto zákonem měla být také rozšířena instituce státních menšinových (tedy národnostně orientovaných) škol i na Slovensko a Podkarpatskou Rus, což vyvolávalo obrovský odpor v církevních, zejména tedy katolických kruzích, které se cítily být ohroženy ve svém vlivu na školství.²²

Ministr Déer se snažil s pomocí nejbližších spolupracovníků všemožně šířit informace o skutečném demokratickém smyslu vlastních legislativních návrhů, vydal dokonce v roce 1933 pod tlakem velké zdrženlivosti vlády a následných bouřlivých debat mezi poslanci a senátory brožuru, ve které nastínil a argumentoval vlastní návrhy.²³

Tehdy velmi revoluční a finančně nenákladné Déerovy návrhy respektovaly také hlavní požadavky učitelstva, mezi něž patřily např.:

- oddělení školské správy od politických úřadů,
- předsedové OŠR měli být okresní inspektoři,
- jmenování přednosty ZSR prezidentem republiky,
- zajištění vlivu občanů na správě (tomu ale právě odporovala tradice byrokratického centralismu bývalé Rakousko-Uherské monarchie).

Pro nové školy bylo potřebné zajišťovat i nové vzdělané učitele. Ministr Déer řešil tento úkol časově omezeným povolením pobočných tříd při některých učitelských ústavech na Slovensku a v roce 1930 se mu podařilo v Bratislavě prosadit zřízení první dvouleté Pedagogické akademie v CSR, poskytující srovnatelné vysokoškolské vzdělání

²² Déerův návrh zaváděl dva nové typy škol, totiž tzv. školy zbytné a školy nezbytné, které by byly podřízeny státní správě delegující kompetence na místní úřad, čímž by bylo zamezeno vlivu místních církevních orgánů na školy.

²³ Déerovy školské osnovy. K tisku připravil Vl. R. Co osnovy obsahují. Ministr dr. Déer o svých návrzích. Hlasy odborných kruhů. Praha 1933.

v pedagogice a psychologii studentům učitelství. Vedlejší, ale zřejmě záměrným, důsledkem těchto státních opatření byla snižující se kvalifikovanost učitelů na soukromých a církevních školách, které zatím nebyly pod kontrolou státu a nesrovnatelně horší kvalita vybavení tříd, protože stát vybavoval nové státní školy obecné i měšťanské moderním nábytkem a učebními pomůckami. Déer těmito hmotnými podporami sledoval také vlastní zájem, aby nově přijaté učební osnovy obecných škol (v roce 1930) a měšťanských škol (v roce 1932) byly proveditelné. Posledním opatřením ministra Déera v oblasti veřejného školství bylo prosazení systému péče o mentálně postižené děti a mládež vytvářením sítě pomocných tříd a škol, jejichž počet včetně plně vybavenosti tříd a kvalifikovanosti učitelů v letech 1929–1934 zvýšil dvakrát svoji kapacitu, z 645 na 1292 žáků.²⁴

Pro dokonalejší obraz ohlasů veřejnosti na Déerovy návrhy školských reforem bude nutné provést ještě důkladnou analýzu dobového periodického tisku. V Déerově pozůstalosti se nachází jen pár výstřižků, z nichž nelze zobecňovat tendence veřejného mínění. Termínově je doložen Déerův projev v Lidovém domě v Praze, kde dne 31. ledna 1933 představil argumenty na podporu vlastních legislativních návrhů, ovšem přesný obsah se mi zatím nepodařil zjistit.

Velmi dobrý vhled do problematiky politicky motivovaných argumentů pro a proti Déerovým návrhům školských reforem poskytuje analýza stenografických záznamů z jednání poslanců. Osobně jsem se zatím omezil na období, kdy Déer vykonával funkci ministra školství. Protože nemám dosud potřebný odstup od zjištěných dat a nestačil jsem je zatím zkonfrontovat s jinými prameny, omezím se v tomto příspěvku jen na vykázání přehledu aktivit, které byly v letech 1930 až 1935 orientovány jako reakce vůči Déerovým legislativním snahám:

9. 10. 1931 – interpelace senátora J. Kovalíka ve věci lidových škol církevních,
18. 1. 1932 – Déerova odpověď na interpelaci dr. Budaye o počtu českých učitelů na Slovensku,
30. 1. 1932 – odpověď na interpelaci dr. Budaye ve věci Univerzity v Bratislavě,
6. 2. 1932 – odpověď na interpelaci dr. Budaye ve věci slovenských studentů v Brně,
19. 4. 1932 – odpověď na interpelaci dr. Budaye ve věci referátu MŠANO v Bratislavě,
12. 7. 1932 – odpověď na interpelaci dr. Budaye ve věci bratislavské univerzity,
8. 11. 1932 – interpelace senátora Cuzkanoviče ve věci zákonů na Podkarpatské Rusi,
19. 12. 1932 – interpelace senátora Cuzkanoviče ve věci cvičné školy v Mukačevu,
17. 1. 1933 – interpelace J. Hakena o postupu Okresního školního výboru v Praze,
11. 2. 1933 – odpověď na interpelace senátora Reyta o vadnosti učitelů,
20. 2. 1933 – odpověď na interpelaci senátora Czukanoviče ve věci unifikace škol,
24. 2. 1933 – Klofáč odmítá Déerovy návrhy jako protislovenské a následuje diskuse poslanců,
5. 12. 1933 – debata v NS RČS o Déerově řešení menšinového školství, které podpořil dr. Hodina,

²⁴ Viz rukopis článku B. Kolouška (ANM Praha), s. 7.

28. 11. 1935 – debata v NS RČS o zákonech o školách měšťanských, které připravil, Dérer, ale předkládá ministr Krčmář,
 18. 3. 1938 – řeč poslance Revaie o situaci školství v Podkarpatské Rusi – vzpomíná na Dérerovy návrhy,
 18. 3. 1938 – diskuse poslanců o menšinovém školství – všeobecná lítost nad nepřijetím Dérerových návrhů z roku 1932.

Ivanu Dérerovi se podařilo prosadit také vyšší spoluúčast rodičů na činnosti školy tím, že prosadil od roku 1930 vznik tzv. rodičovských sdružení. Od roku 1931 také díky Dérerovi bylo prosazeno do školství používání rozhlasu a rozhlasové vysílání začalo vytvářet i samostatné pořady pro děti.

Jedinou výraznější organizační změnou, kterou se podařilo Dérerovi připravit a prosadit, bylo zřízení tzv. újezdních školních rad, které nahrazovaly místní školní rady v obcích s újezdní měšťanskou školou a to podle zákona č. 233/1935 Sb. z 20. prosince 1935 o újezdních měšťanských školách.²⁵

Ve stejném roce (1935) označil Dérerův nástupce, bezpartijní ministr školství Jan Krčmář tehdejší organizaci správy školství za „nejednotnou“, ale zároveň sdělil, že „nelze pro nejbližší dobu očekávat brzkou shodu o nové jednotné zákonné úpravě správy školské“.²⁶

Hlubší pozornost by si zasloužily i texty Dérerových přednášek a úvah, které otiskl ve spise Naše problémy.²⁷

Závěrem

Je velmi obtížné zatím dělat nějaké jednoznačné závěry z poznání Dérerova vlivu na československé školství, protože studium tohoto dosud opomíjeného tématu stojí na samém začátku. Spíše bych chtěl upozornit na problémy, které dosavadním stavem poznání vyplynuly na povrch a bude třeba je dále analyzovat, protože bez nich by byl obraz Dérerova působení v oblasti československého školství velmi neúplný a snad i nemožný. Jedná se zejména o kompletní přehledné zpracování jeho životních osudů, kritické zpracování jeho publikačních aktivit, zhodnocení jeho akademické činnosti v Bratislavě a v Brně, jeho sebereflexí snahy z let 1938 a 1969. Dále bude třeba se zaměřit i na získání dalších dokumentů, které mohou být v držení jeho potomků, žijících dnes především v Kanadě.²⁸

Překonávání zakořeněného dědictví starého mocnářství jsme se nezbavili dodnes, kdy vlastně principiálně řešíme podobný problém v rámci demokratizace a autonomizace školské správy.

²⁵ Blíže viz NA Praha-Chodov, fond MŠANO, krab. 3977 (1935–1937), inv. č. 154 880/35.

²⁶ Blíže: V. Valeš: O školské správě bez legend. Učitel'ské noviny, 1969, č. 36, s. 19.

²⁷ DÉRER I.: Naše problémy. Úvahy o základních otázkách Československa. Praha 1938.

²⁸ Pro tyto účely a vzhledem k blížícímu se 40. výročí úmrtí Ivana Dérer (Praha 1973) bych se velmi rád podílel na společném projektu GAČR a VEGA, pomocí kterého by bylo možné výzkum týkající Ivana Déreru uskutečnit, a jehož výstupem by byla reprezentativní vědecká monografie.

Following Ivan Dérer through Czechoslovak education

Karel Rýdl

Dérer was inspired by reform branch of Czechoslovak education science represented by V. Příhoda. He wanted the school administration to be democratic and independent, overcoming the heritage of both parts of the monarchy. His proposal of school reforms was a compromise; however, it was not accepted. He tried to improve the culture of primary education and for the schools in Slovakia and Ruthenia to reach the level in Bohemia and Moravia.

JOSEF HENDRICH A PEDAGOGIKA NA BRATISLAVSKÉ UNIVERZITĚ V LETECH 1928–1936

Růžena Váňová

Univerzitní profesor Josef Hendrich, největší postava československé meziválečné kmenologie, pedagog a poslední ředitel pedagogického semináře Karlovy univerzity, patřil k těm představitelům české vědy, kteří po vzniku Československé republiky v roce 1918 neváhali pomoci založení a rozvoji vědy slovenské.¹ Přišel na Slovensko jako čtyřicetiletý, po dvanáctileté praxi na středních školách a po čtyřletém působení na Karlově univerzitě ve vědeckopedagogické hodnosti soukromého docenta. Zástupci profesorského sboru filozofické fakulty bratislavské Univerzity Komenského byl osloven v roce 1926 a to už jako uznávaná osobnost, na prvním místě jako překladatel a editor díla Komenského, kde měl příležitost uplatnit svou vynikající znalost klasických jazyků, ale i jako znalec filozofie a historie pedagogiky a praxe střední školy.

* * *

V roce Hendrichova příchodu Komenského univerzita v Bratislavě vstupovala do osmého roku svého života, filozofická fakulta, na které měl působit, začínala svůj šestý rok. Nejhorší dětské nemoci jako nedostatek vhodných výukových prostor, osobností a otevíraných oborů už měla za sebou. S pomocí tzv. suplujících profesorů, tj. profesorů, kteří kmenově působili na jiných univerzitách, se jí podařilo postupně vytvořit kvalitní sbor vyučujících. Nechyběly v něm vynikající osobnosti jako např. Albert Pražák, Miloš Weingart, Václav Chaloupecký, Kamil Krofta, Josef Král, Otokar Chlup, Josef Tvrdý a další. Netřeba zdůrazňovat, že se jednalo o Čechy, kteří pomoc slovenské vědě pokládali za povinnost a ze svých mateřských univerzit v Praze a Brně pravidelně dojížděli přednášet na Slovensko. A tak se původní převážně literárněvědní, lingvistické a historické obory poměrně záhy rozrostly o filozofii, sociologii, psychologii aj.

Pedagogika se na bratislavské univerzitě přednášela hned od založení filozofické fakulty, mj. proto, že většinu studentů (v zahajovacím roce jich bylo jen něco kolem sedmdesátky, jejich počet však stále rostl, při příchodu Hendricha dosahoval dvou set) tvořili zájemci o středoškolskou profesuru. Vyučovací povinnost na sebe od počátku existence filozofické fakulty v plném rozsahu (tj. včetně řízení pedagogického semináře) vzal Otokar Chlup, mimořádný profesor Masarykovy univerzity v Brně. Zdá se, že výuku pedagogiky založil velmi dobře, neboť vedle tradičních předmětů, jako byly dějiny pedagogiky a didaktika střední školy, přednášel i nejnovější pedagogické teorie a metodologické

¹ Celkově k dílu a životu J. Hendricha viz: VÁŇOVÁ, R. a kol.: Josef Hendrich (1888–1950). Praha 2007; RÝDL, K.: Josef Hendrich (1888–1950). Praha 1989. (Postavy české pedagogiky, sv. 13. Edice ÚŠI.); Pedagog Josef Hendrich. Sborník k jeho 60. narozeninám. Praha 1948.

přístupy (např. experimentální pedagogiku), reformní tendence v oblasti školy doma i ve světě, pedopatologii aj. V pedagogickém semináři byly pod Chlupovým vedením analyzovány nejnovější pedagogické a psychologické publikace.

Nabízí se otázka, proč pravděpodobně úspěšné Chlupovo působení v Bratislavě mělo být po několika letech ukončeno. Odpověď do jisté míry dává Chlupův dopis ze 7. května 1925 adresovaný bratislavskému kolegovi (jméno adresáta se nepodařilo zjistit), ve kterém Chlup odvolává svůj původní úmysl přijmout místo na filozofické fakultě v Bratislavě. Jako důvod uvádí, že brněnská univerzita dává návrh na jeho jmenování profesorem. Z dopisu dále vysvítá, že ve věci Chlupova jmenování do Bratislavy bylo už před časem jednáno a že „nedošlo dosud k jasnému řešení“. K ukončení pracovního poměru Otokara Chlupa v Bratislavě došlo tedy z rozhodnutí jmenovaného, které padlo buď proto, že návrh na jeho jmenování podala brněnská univerzita, či proto, že bratislavská univerzita s návrhem na jmenování otálela.

Návrh na jmenování Josefa Hendricha mimořádným profesorem pedagogiky na bratislavské univerzitě podal profesorský sbor Filozofické fakulty Univerzity Komenského dopisem ministerstvu školství a národní osvěty ze dne 8. července 1926 na návrh komise, jejímiž členy byli Josef Král, Václav Chaloupecký a Otokar Chlup.

Krátce po podání návrhu došlo k trapné události, která zpochybnila korektnost postupu profesorského sboru filozofické fakulty a do jmenování vnesla podezření a průtahy. O. Chlup podal totiž na ministerstvo protest proti postupu profesorského sboru Filozofické fakulty Univerzity Komenského v záležitosti jmenování Josefa Hendricha, spočívající v tom, že nebyla za účelem vypracování návrhu na jmenování formálně svolána komise. Přitom svým způsobem sám svolání této komise znemožnil odmítnutím účasti na jednání ve stanoveném termínu. (K jmenování dal však před zamýšleným sezením komise ústně svůj souhlas.)

K Hendrichovu jmenování mimořádným profesorem Univerzity Komenského došlo rozhodnutím z 31.12.1927. Jmenovací dekret ze dne 17. ledna 1928 podepsaný ministrem školství a národní osvěty Milanem Hodžou došel do Bratislavy až 18. února téhož roku (!). Josef Hendrich potvrdil jeho přijetí dopisem ze dne 22. února; v něm zároveň oznámil, že přednášky zahájí 1. března.

Ve skutečnosti přednášel v Bratislavě už v zimním semestru 1927/28, a to jako suplující soukromý docent. Kromě „Akademického studia“ (hodinová přednáška), které zároveň přednášel v Praze, se věnoval především novým směrům ve výchově a vyučování na středních školách (čtyřhodinová přednáška) a vedl pedagogický seminář. Pověření profesorskými povinnostmi předsvědčuje, že s jeho jmenováním profesorem se samozřejmě počítalo (úvazek profesora činil 5 hodin, ředitelem semináře mohl být jen profesor).

Peripetie kolem jmenování Hendricha nezkrusily. S elánem a pracovitostí mu vlastní se pustil do pedagogické a vědecké práce. Léta setby vystrídala léta zrání. Stal se brzy uznávaným vysokoškolským učitelem, „měřícím studenta nejen rozumem, ale i srdcem“, odborníkem se širokým záběrem, v oblasti komeniologie nemajícím konkurenta.

* * *

Pedagogické působení Hendrichovo se v Bratislavě rozrostlo do šíře i do hloubky. Z části z nutnosti, z části z vnitřní potřeby přednášejícího. Na rozdíl od pražské univerzity, kde se v tu dobu na výuce budoucích středoškolských profesorů podílelo několik vyučujících, neměl v Bratislavě „k ruce“ soukromé docenty, příp. asistenty. Na celou výuku byl sám. Počty studentů, nesrovnatelně menší než v Praze, nečinily úkol neřešitelným, nezbavily však přednášejícího povinnosti a odpovědnosti vybavit budoucí středoškolské profesory vším potřebným. Znamenalo to na prvním místě rozšířit dosavadní témata o systematické kurzy pedagogiky a didaktiky a o psychologii.

Seznam přednášek přesvědčuje, že se s tímto nelehkým úkolem vyrovnal. Za dobu svého působení přednášel 2 semestry obecnou pedagogiku (zimní a letní semestr studijního roku 1929/30), kterou později nahradil úvodem do pedagogiky – též 2 semestry (zimní a letní semestr studijního roku 1932/33), 2 semestry obecnou didaktiku (zimní a letní semestr studijního roku 1933/34), 6 semestrů pedagogickou psychologii (zimní a letní semestr studijního roku 1928/29, zimní a letní semestr studijního roku 1931/32 a zimní a letní semestr studijního roku 1935/36) a 2 semestry psychologii mládeže (letní semestr studijního roku 1927/28 a letní semestr studijního roku 1932/33). Jednalo se vesměs o čtyři a tříhodinové týdenní přednášky. Tuto především potřebám praxe sloužící tematiku vyvažoval kurzem akademického studia (poprvé ho zařadil už v Praze) určeným především začínajícím studentům; měl je uvést do smyslu a cíle vysokoškolského studia, přivést je k úvahám o odpovědnosti akademicky vzdělaného odborníka, ale i seznámit s technologií studia. Zařadil ho do svého programu celkem šestkrát (zimní semestr studijního roku 1928/29, 1929/30, 1932/33, 1933/34, 1934/35, 1935/36). Novým tématem se stala pedagogika a školství na Slovensku. Přednášel ho pět semestrů s dotací 4 a 3 týdenních hodin (zimní a letní semestr studijního roku 1930/31, zimní semestr studijního roku 1931/32, zimní a letní semestr studijního roku 1934/35). Další přednášky věnované Komenskému, dějinám školství, reformě střední školy a tzv. novým školám dokresluje šíří Hendrichova zájmu. Práce v semináři jednak navazovala na přednášky, jednak byla věnována referátům o nových knihách. Zvláštní pozornost zasluhuje zařazení tématu o metodách zkoušení, četba Velké didaktiky Komenského a četba spisů Vavřince Benedikta z Nedožier, slovenského rektora pražské Karlovy univerzity v 16. století.

Na akademickém působení Josefa Hendricha cenili posluchači bratislavské univerzity snahu poznat kulturu prostředí, v němž mu bylo dáno působit, rozšířit znalost života a díla Komenského o slovenský kontext včetně cíleného úsilí navázat na práci starších slovenských pedagogů-komeniologů, schopnost nestranné prezentace moderního filozofického a pedagogického myšlení, serióznost a kritičnost ve vědecké práci. Cenili i jeho pedagogické dovednosti – schopnost zaujmout tématem, předvést tematiku v širších společenských a psychologických souvislostech, zaměřenost na samostatný úsudek studenta aj.

Zodpovědný postoj k pedagogické práci a nepřerušené úsilí vědeckovýzkumné spojené s prokazatelným zájmem o kulturní tradice Slovenska přesvědčilo profesorský sbor Filozofické fakulty Univerzity Komenského o kvalitách nedávno jmenovaného mimořádného profesora a vedlo k předložení návrhu na jmenování Josefa Hendricha profesorem řádným. Návrh předložený 13. 6. 1929 na základě stanoviska komise ve složení Josef Král, Antonín Kolář a Václav Chaloupecký byl realizován jmenovacím dekretem prezidenta republiky z 31. března 1931.

Ve studijním roce 1935/36 se stal Josef Hendrich děkanem, v následujícím roce proděkanem.

Působit za první republiky na filozofické fakultě znamenalo především vzdělávat budoucí středoškolské profesory. Takřka devadesát procent jejich posluchačů totiž ukončovalo studium poměrně náročnou státní zkouškou (podle pamětníků byla pro svůj rozsah náročnější než zkouška rigorózní), která opravňovala k vyučování na střední škole. Většina absolventů filozofické fakulty vskutku na střední škole dříve či později působila. Protože všichni uchazeči o státní zkoušku museli absolvovat předběžnou zkoušku z pedagogiky a psychologie, která byla podmíněna absolutoriem předepsaných přednášek a pedagogického semináře, je jisté, že během svého takřka desetiletého působení na Slovensku Josef Hendrich učil všechny budoucí středoškolské učitele připravující se v tu dobu na své povolání.

* * *

Na Slovensku však dostal Josef Hendrich příležitost vzdělávat i učitele národních škol – v nově zřízené pedagogické akademii, která v Bratislavě zahájila činnost ve studijním roce 1930/31. Pedagogické akademie byly jakýmsi kompromisem ve snahách učitelstva obecných a měšťanských škol domoci se na vládě a parlamentu vysokoškolského vzdělání. Tím, že přijímaly absolventy středních škol, byly vysokými školami svého druhu, délka studia (1 rok) a organizace (byly přičleněny k učitelským ústavům) však vysokoškolský charakter těchto institucí diskreditovala (v celé Československé republice navíc existovaly pouze dvě). Ve své době byly některými učiteli nicméně vnímány jako jistý úspěch jinak veskrze neúspěšných snah.

Josef Hendrich se stal ředitelem a vyučujícím této akademie (vyučoval dějiny pedagogiky a úvod do obecné pedagogiky a vedl pedagogický seminář). Podle Juraje Čechetky dosáhla pedagogická akademie pod Hendrichovým vedením „vzornej úrovne a značne podporila zdokonalenie práce v našom ľudovom školstve“.²

* * *

I vědecká práce Hendrichova se na Slovensku značně rozrostla. Pokračuje především ve studiu Komenského i spisů o Komenském – o tom podávají svědectví jeho překlady, poznámky k nim, revize starších překladů, příspěvky publikované ve sbornících a dlouhá řada recenzí.³ Nejvýznamnějším výsledkem komeniologických snah Hendrichových

² ČEČETKA, J.: Profesor Hendrich a Slovensko. In: *Pedagog Josef Hendrich. Sborník k jeho 60. narozeninám*. Praha 1948, s. 30.

³ HENDRICH, J.: Co míní Komenský Velkou didaktikou. In: *Věstník pedagogický*, 5, 1927, s. 14–15; TÝŽ: Kolikost jako fundamentum divisionis u Komenského. In: *Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského*, sv. 10, 1927, s. 22–25; TÝŽ: Příspěvky ke studiu Komenského. Zvláštní otisk. Bratislava 1927; TÝŽ: Myšlenky národní a myšlenka mezinárodní u Jana Amose Komenského. In: *Pedagogické rozhledy*, 39, 1928, s. 339–403, 452–456; TÝŽ (ed.): *Jana Amose Komenského Výbor z prací potockých*. Přeložil A. Krejčí. Překlad revidoval, úvod a poznámky napsal J. Hendrich. In: *Vybrané spisy J. A. Komenského*, díl 3. Praha 1929; TÝŽ (ed.): *Didaktika velká*. Přeložil A. Krejčí. Překlad revidoval, úvod a poznámky napsal J. Hendrich. In: *Vybrané spisy J. A. Komenského*, díl I. Praha 1930; TÝŽ: Jak odůvodnila cenzura zákaz Didaktiky Komenského. *Pedagogický sborník k šedesátinám Otakara Káderna*. Praha 1930, s. 264–266;

tohoto období je nesporně dokončení Novákova obsáhlého životopisu Komenského, který pod názvem *Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy* od roku 1920, tj. od roku Novákova úmrtí, postupně vydávalo Dědictví Komenského. Poslední Hendrichem dokončený díl opatřený soupisem prací Komenského vyšel v roce 1932. Celý spis obnáší 722 stran, Josef Hendrich je autorem zhruba stovky závěrečných stran. Podle Hendrichova sdělení se v Novákově pozůstalosti nenašel k závěrečné části ani poznámkový aparát, takže zbývající část díla bylo nutno zpracovat zcela samostatně. Od doby, kdy byl Novákův rukopis dokončen (resp. kdy mu smrt vyrvala pero z ruky), došlo navíc k řadě nových poznatků o Komenském; ty hodlal Hendrich do textu včlenit – nejen do části, kterou sám zpracovával, ale i do části vypracované Novákem. Pokud nebylo možno začlenit nové poznatky přímo do textu, začlenil je v podobě poznámek do seznamu prací Komenského, který též vypracoval a k textu přičlenil. Zmíněná monografie tedy přináší poznatky o Komenském a jeho díle známé k roku 1932.⁴

Pokračuje i ve sledování moderních pedagogických proudů, jejich filozofických východisek a metodologických postupů; zásadní práci k tomuto tématu vydal pod názvem *Filosofické proudy v současné pedagogice* v roce 1926.⁵ Publikuje o tom zejména v *Pedagogickém sborníku* vydávaném v Turčanském Sv. Martině v roce 1934. V textech věnovaných této problematice se odráží diskuse o pojetí pedagogiky, která v Československu probíhala v období tzv. příhodovské reformy, tj. od přelomu dvacátých a třicátých let. Hendrich zde reaguje na Příhodovo odmítání filozofických základů pedagogiky. Hledá jeho příčiny. Nalézá je v obavách části vědecké komunity o vědeckost pedagogiky, resp. v dobovém přesvědčení některých pedagogů, že pedagogika bude uznána za vědu teprve tehdy, bude-li pracovat stejnými, tj. především exaktními, metodami jako přírodní vědy a že je tedy třeba, aby se vzdala filozofického zakotvení a přijala za své metody empirické včetně experimentálních. Hendrich tento názor vyvrací. Prohlašuje, že pedagogika je věda – a že (přestože) se bez filozofie neobejde (nechce-li se vzdát hledání odpovědi na otázky cíle a smyslu výchovy). Empirický přístup v pedagogice však neodmítá. Rád by od něho očekával poučky, o které by bylo možné se s jistotou opřít – se stejnou jistotou, s jakou se dá pracovat s výsledky přírodních věd. Ví však, že taková očekávání jsou nespílitelná (vědecká přesnost je v pedagogice ve srovnání s přírodními vědami malá, neboť podmínky pokusů jsou odlišné od přírodních věd). Tyto podmínky včetně důsledků z nich plynoucích (nutná opakování pokusů, opatrnost při zobecňování) vysvětluje, uvádí příklady nekorektního užití experimentu. Inspirován studiem zahraniční sociologické literatury (E. Durkheim, E. Kriek) doporučuje obohatit dosavadní metodologické přístupy

TÝŽ: Pochází „Umění kazatelské“ skutečně od Komenského? In: *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského*, sv. 13, 1932, s. 87–92; [TÝŽ:] Novák, J. V. Jan Amos Komenský, jeho život a spisy. Od s. 627–687 dopsal J. Hendrich. Praha 1932; TÝŽ: Prof. Dr. Ján Kvačala sedmdesátníkem. In: Bratislava, 1932, roč. 6, s. 152–173; TÝŽ: Kvačala jako komeniolog. *Slovenské pohľady*, 50, 1934, s. 351–356; TÝŽ (ed.): *Komenský, J. A.: Informatorium školy mateřské* (2. vyd.). Praha 1933; TÝŽ: Dvě proroctví z knihy Komenského. In: *Věda a život*, 2, 1936, s. 397–403; TÝŽ (ed.): *Jana Amose Komenského Tajná řeč Nathana k Davidovi*. Přeložil, úvod a poznámky napsal J. Hendrich. Praha 1937; TÝŽ (ed.): *Komenský, J. A.: Anděl míru*. Přeložil, úvod a poznámky napsal J. Hendrich. Praha 1938.

⁴ Viz UHLÍŘOVÁ, J.: Josef Hendrich – znalec Komenského. In: Váňová, R. a kol.: *Josef Hendrich (1888–1950)*. Praha 2007, s. 63.

⁵ HENDRICH, J.: *Filosofické proudy v současné pedagogice*. Praha 1926.

k pedagogice o přístup sociologický (hovoří v této souvislosti o pedagogice deskriptivní) a domnívá se, že by mohl přinést výsledky užitečné pro praktické pedagogické jednání.

Zmíněná témata rozvíjel i v *Úvodu do obecné pedagogiky* z roku 1935 (v roce 1939 vyšlo druhé vydání). V této učebnici určené především kandidátům středoškolské profesury dále představil různé přístupy k řešení základních pedagogických problémů a různé názory na bazální otázky pedagogiky. Tato útlá knížka (včetně autorského a věcného rejstříku má 158 stran) měla kromě pedagogického a odborného významu i význam politický. Zejména v druhém vydání z roku 1939 Hendrich oslovuje budoucí středoškolské profesory ve smyslu naléhavé potřeby vychovávat středoškolskou mládež k demokratickému smýšlení a jednání a zároveň k národní semknutosti. Je si vědom náročnosti a zároveň nezbytnosti tohoto dvojího úkolu: „Poněvadž demokracie poskytuje rozsáhlou možnost uplatňovati osobní přesvědčení, vzniká nebezpečí, že celek, ať národní, ať státní, se rozdělí ve skupiny, které pro své zájmy zapominají na zájem společný, na prospěch celku; ... Poněvadž vnitřní boje oslabují celek, hledají se cesty, jak by se při zachování osobní rovnoprávnosti nadřídil zájem celku zájmům částečným, jak by se našla a uplatnila společná autorita; ... To je problém, který dnes řešíme, a kterého si musí všimati také dnešní výchova.“⁶ Tedy národní výchova jako výchova k národní identitě a zároveň k aktivní účasti na rozvoji, příp. obraně národa spojená s vytvořením podmínek pro svobodný rozvoj každého člověka. Téma provázející filozofa a pedagoga Hendricha od počátku jeho pedagogického působení má v uvedenou dobu mimořádnou naléhavost. V atmosféře německého nacismu a jeho prvních kroků za hranice země vzniku účinných bezprostředně po mnichovských jednáních na konci září 1938 však žádá rozhodnou distanci od nacionalismu a nacionalistické výchovy. Hendrich dává najevo svůj postoj, když říká, že národní úsilí je třeba oddělit od „upřílišněnosti citu národního, kdy národní cit přestává býti jen pocitem solidarity s národním celkem a snahou o jeho povznesení, kdy se stává vědomím jakési povznesenosti nad národy jiné, kdy se spojuje s citem nepřátelství proti jiným národům a vede k imperialismu“.

Novým vědeckým tématem se Hendrichovi stala pedagogika na Slovensku, o které, jak uvedeno, i přednášel. Výsledkem Hendrichova studia dokumentů o výchově a vzdělávání na Slovensku je spis *Ako sa kedysi na Slovensku študovalo*.⁷ Obsahem spisu jsou výběry z autobiografie čtyř mužů, významných osobností slovenské kultury – Jána Seberinyho, Samuela Tomášika, Jána Francisciho a Jána Kalinčiaka. Na životních osudech těchto osobností Hendrich představuje čtyři etapy dějin výchovy na Slovensku od konce 18. století do konce první poloviny 19. století. Knižku opatřil úvodní studií, ve které stručně, avšak vůbec poprvé, zobrazil vývoj výchovy a vzdělávání na Slovensku od 16. století do vzniku ČSR. Studie je zpracována převážně na základě pramenného studia, zejména školské legislativy, zejména pak dochované školní dokumentace protestantských, jezuitských, event. dalších církevních škol. Cenné materiály získal zejména o protestantské škole v Prešově a jezuitské škole v Trnavě (jedinou literaturou, kterou měl k dispozici, byly časopisecké studie Pavla Křížka pojednávající o školství v Kremnici). Studie se soustředí na charakteristiku možnosti vzdělávání Slováků obecně (přístupnost ke vzdělání,

existence škol), zejména pak na otázku jazykovou (v této souvislosti ličí brutální maďarizaci po rakousko-uherském vyrovnání trávající až do vzniku Československa).

V době Hendrichova působení na Slovensku vyšel obsáhlý spis *Naše slabikáře*,⁸ jehož je Hendrich spoluautorem (dalšími autory jsou Josef Kubálek, učitel počáteční školy, největší český znalec metod elementárního čtení, a František Šimek). Publikace mapuje vývoj českých slabikářů a metod vyučování čtení od jejich počátků (první český slabikář pochází z roku 1547) do konce 18. století. Původně byla zamýšlena jako první díl čtyřdílné práce o českých slabikářích (součástí tetralogie měly být Kubálkovy Slabikáře v Československé republice z roku 1924; díl druhý a čtvrtý nebyl zpracován). Je výsledkem náročného několikaletého shromažďování materiálu z celé střední Evropy, na kterém se kromě autorů podílely Knihovna Národního muzea v Praze, univerzitní knihovny v Praze a v Brně, Strahovský klášter, Městská knihovna ve Vratislavi, Městské a Národopisné muzeum v Plzni a Čaplovičova knihovna v Dolním Kubíně. Způsob prezentace textu bohužel nedovoluje rozpoznat autorský podíl jednotlivých osob.

O Hendrichovi jeho životopisci tvrdí, že byl člověkem apolitickým, že se nerad účastnil veřejného dění, že před vřavou světa dával přednost tichu své pracovny. Pravděpodobně tomu tak bylo. Neznamená to však, že byl člověkem do sebe uzavřeným. Cítil-li potřebu reagovat, reagoval, a nejen jako soukromá osoba. Byl ochoten postavit se do čela smysluplné „akce“, řešila-li problém, posouvala-li věc dopředu. Tak tomu bylo např. v roce 1929, kdy se stal redaktorem sborníku příspěvků, kterými učitelé obecných škol, středoškolské a vysokoškolské učitelé, ideologové z různých táborů, reagovali na Rádlovo *Revisi pokrokových ideálů v národní škole*.⁹

Jak je v pedagogické obci takřka všeobecně známo, Emanuel Rádl, filozof přírody a náboženství, teoretik protestantismu, vystoupil ve svém spisku kriticky vůči tzv. pokrokařství v pedagogice, tj. proti ideálům volné školy, laické morálky, orientaci na smyslový svět, odporu k absolutním hodnotám, zneuznání náboženství, boji proti klerikalismu. Za viníka víry učitelstva v tyto ideály označil pozitivismus. Východisko z této situace spatřoval v zřeknutí se pozitivismu, v odpolitizování školy a v přijetí nových výchovných ideálů jako je poznání vnitřní duchovní pravdy, která není z tohoto světa, která je absolutní a která je zároveň mírou osobního svědomí a odpovědnosti. Ostře vystoupil proti výuce dějepisu a výchově k vlastenectví a občanství.

Rádlovo vystoupení řálo do živého a nezůstalo bez odezvy. Pedagogická jednota Komenského uspořádala na podzim 1928 cyklus deseti přednášek, které publikovala v roce 1929 ve sborníku. Vyšel pod stejným názvem jako Rádlův text.¹⁰ O editorství byl požádán Josef Hendrich. Stanoviska účastníků se pohybovala na škále od bezvýhradného přijetí k zásadnímu odmítnutí. Hendrichovo stanovisko nebylo jednoznačné. Souhlasil s Rádlovým odmítnutím pozitivismu, zásadně však nesouhlasil s Rádlovým postojem k vlastenectví a k vlastenecké výchově. Rádlovo označení vlastenectví šovinismem přikře odmítl a přesvědčivě zargumentoval, že výchova k oddanosti k národu a k práci pro

⁶ HENDRICH, J.: Úvod do obecné pedagogiky. Praha 1939, s. 138.

⁷ HENDRICH, J.: Jako sa kedysi na Slovensku študovalo. Turčanský Sv. Martin 1937.

⁸ KUBÁLEK, J. – HENDRICH, J. – ŠIMEK, F.: Naše slabikáře od nejstarší doby do konce 18. století. Praha 1929.

⁹ RÁDL, E.: Revise pokrokových ideálů v národní škole. Praha 1928.

¹⁰ HENDRICH, J. (ed.): Revise pokrokových ideálů v národní škole. Cyklus přednášek pořádaný pedagogickou Jednotou Komenského v Praze. Praha 1929.

národ nebrání výchově k všelidské morálce; na historickém vývoji ukázal, jak se vznikem novodobých národů vznikl přirozeně nový internacionalismus nikoli jako beznárodnost a uniformita, ale vzájemnost a spolupráce. Národní výchovu je podle něho právem a existenční nutností každého národa. Nesouhlasí ani s Rádlovým odmítnutím výuky dějepisu, připojuje se však k odmítnutí prosazování politického stranictví ve škole.

* * *

Bratislavské působení Josefa Hendricha bylo šťastným obdobím jeho života. Komenského univerzita mu vytvořila podmínky k rozvoji pedagogické a vědecké činnosti, umožnila mu vědecký růst i dosažení významných akademických funkcí. Akademické působení a vědecká práce mu přinesly uznání a úctu, odborný zájem o slovenskou tematiku sympatie slovenských kolegů. Byl na vrcholu svých tvůrčích sil. V komeniologii neměl, zejména po smrti Jána Kvačaly, konkurenta. Velká komeniologická témata však měla teprve přijít. Spolu s nimi však i nejtěžší období Hendrichova života...

Josef Hendrich and education at Bratislava University in 1928–1936

Růžena Váňová

Josef Hendrich was professor of education at Comenius University in Bratislava as well as the director of education academy. His lectures covered all branches of education science that should have prepared teachers at primary and secondary schools for the profession they had chosen. Beside philosophy of education and Comeniology he lectured also on the history of education in Slovakia.

FORMOVANIE ČESKOSLOVENSKEJ IDENTITY VO VZDELÁVACOM SYSTÉME PRVEJ ČSR V KONFRONTÁCII S FORMOVANÍM SLOVENSKEJ IDENTITY

Milan Zemko

Prv ako sa pokúsím načrtnúť problematiku sformulovanú v názve, nemôžem sa vyhnúť aspoň rámcovému vymedzeniu samého pojmu identity a nespomenúť niektoré ďalšie všeobecnejšie otázky, ktoré s kolektívnou identitou súvisia. Vychádzam z názoru, že identita, teda definovanie seba, a to voči niečomu/niekomu inému, vonkajšiemu, sa týka predovšetkým individua, je sebadefinovaním jednotlivca. Ani individuálna identita sa však nemôže vymedziť bez spoločenských vzťahov a súvislostí jednotlivca, resp. jednotlivcov predstavujúcich v onej heglovskej dialektike svojbytné subjekty a súčasne „oká“, z ktorých sa vari už státisíce rokov postupne utkávala sieť ľudských kolektívov a v ére civilizácií ľudskej spoločnosti.¹

Identitu jednotlivca a jeho spoločnosti, resp. spoločnosti a jej jednotlivcov² formuje komplex faktorov — od prírodných až po štátne, no tak ako sa život jednotlivca mení každú sekundu na jeho minulosť a tá sa zaznamenáva v pamäti jeho emocionálne aj racionálne kódovaných zážitkov, platí to v rovine sociálnopsychologickej aj o kolektívov a spoločnosti, resp. spoločnostiach, v ktorých jednotlivci jestvujú. Aj kolektív, resp. spoločnosť formujú svoju identitu, teda sebadefiníciu v konfrontácii s inými kolektívmi a spoločnosťami.³

Ak súčasťou identity jednotlivca a spoločnosti je ich nerozlučne prítomná — aj keď nie vždy uvedomovaná — minulosť, potom táto minulosť je, resp. bola najprv spon-tánne a v ére civilizácií, teda približne posledných šesť tisícročí, v čoraz väčšej miere vedome a zámerne stvárnená do istej podoby, formy zaznamenávanej historickej pamäti.

¹ Pozri BAČOVÁ, V.: Historická pamäť ako zdroj konštituovania identity. In: BAČOVÁ, V. (ed.): Historická pamäť a identita. Košice 1996, s. 9–27.

² Historička Bohumila Ferenčuhová vymedzuje identitu jednak ako kognitívnu kategóriu relevantnú pre výskum, „jednak ako subjektívne prihlásenie sa jednotlivca k určitému celku ako výsledok samoidentifikácie/stotožnenia ... Ak objektívne existuje národ — a to i ako skonštruovaná reprezentácia — je možné hovoriť o ňom ako o entite, identita znamená stotožnenie id, mňa, individua, jednotlivca, občana s touto entitou.“ FERENČUHOVÁ, B.: Slovenská identita v multikultúrnej Československej republike 1918–1938. Postavenie problému. In: FERENČUHOVÁ, B. – GEORGET, J.-L. a kol.: Politické a kultúrne transfery medzi Francúzskom, Nemeckom a strednou Európou (1840–1945): prípad Slovenska. Political and cultural transfers between France, Germany and Central Europe (1840–1945): the case of Slovakia. Bratislava 2010, s. 241.

³ K vzťahu identity a etnicity pozri prvú časť monografie BAČOVÁ, V.: Etnická identita a historické zmeny. Štúdiá obyvateľov vybraných obcí Slovenska. Bratislava 1996, s. 9–62. K tomuto vzťahu v reálnom historickom čase dvoch miest pozri štúdie LUTHER, D.: Polarizácia bratislavskej spoločnosti v prevrate roku 1918 a STAWARZ, A.: Varšava 20. storočia ako multietnické mesto. In: SALNER, P. – LUTHER, D. (eds.): Etnicita a mesto. Bratislava 2001, s. 11–54.

Historická pamäť sa vo väčšine teoretických koncepcií identity považuje za konštitutívnu súčasť spoločenskej identity.⁴

Od prelomu 18. a 19. storočia sa v Európe postupne popri pestovaní stavovskej, regionálnej, náboženskej, štátnej identity začína čoraz väčšmi presadzovať formovanie identity občianskej a s ňou ruka v ruke národnej, nacionálnej. Ide len o zdanlivý paradox. Spojenie občianskeho princípu s národným nebolo náhodné. Po páde starých režimov založených na stavovskom a dynastickom princípe s korunou požehnanou nebesami sa zoči-voči ekonomicky a sociálne diferencovanej a diferencujúcej slobode a rovnosti indivíduí začal čoraz nástojčivejšie uplatňovať ako integrujúci princíp celej spoločnosti koncept národa a na ňom spočívajúci nacionalizmus, viac-menej úspešne zjednocujúci tradíciu slávnej historickej minulosti a z nej plynúceho historického štátneho práva s aktuálnym a čoraz silnejším faktorom jazykovo-etnickej, resp. jazykovo-kultúrnej jednoty. A ak taká chýbala, alebo nebola dostatočne rozvinutá, dostávala výraznú podporu od vedúcich vrstiev spoločnosti, resp. samotného štátu.

Národná identita sa teda už vyše 200 rokov chápe a uplatňuje spravidla dvomi spôsobmi – buď ide o identitu štátno-politickú, charakteristickú pre tzv. štátne národy, ktoré do značnej miery homogenizovali obyvateľstvo krajiny ešte pred vznikom moderného nacionalizmu, alebo o identitu jazykovo-etnickú, resp. jazykovo-kultúrnu, ktorá má charakterizovať etniká, či prebúdajúce sa národy, usilujúce sa o završenie svojej národnej existencie a súčasne svojej modernej štátnosti, a to buď integráciou jedného etnika/národa žijúceho vo viacerých, pôvodne stredovekých štátoch do jedného moderného štátu (vzorovým príkladom sú Nemecko a Taliansko v druhej polovici 19. stor.), alebo – naopak – vydelením sa etnika považujúceho sa za moderný národ z mnohonárodného štátneho zväzku zjednocovaného „pomazanou“ dynastiou (napr. Rakúsko-Uhorsko, ale aj Rusko a Turecko po prvej svetovej vojne). Tieto dva spôsoby ponímania a prežívania národa však nevyklúčujú isté vzájomné prepojenie, prinajmenšom implicitne – štátne národy založené na štátno-politických princípoch vedeli uplatňovať (a veľmi tvrdo) aj kultúrno-jazykové princípy a záujmy štátneho národa (napr. aj v takom politicky sa vymedzujúcom národe, akým je francúzsky národ), ak požiadavky príslušníkov etnických menšín kolidovali so záujmami štátneho národa. A naopak, etniká, resp. už moderné národy, ktoré presadili svoju jazykovo-kultúrnu identitu, sa súčasne dovoľávali historickej štátoprávnej tradície založenej v hlbšej historickej minulosti a odvolávali sa na ňu, keď sa vydievali so širšieho štátneho celku (napr. Česi voči habsburskej monarchii alebo Poliaci hneď voči trom mocnárstvám).

Rôzne formy kolektívnej identity v érach pred moderným nacionalizmom sa kultivovali v rodine, cirkvi, pod vplyvom zemepanskej alebo mestskej vrchnosti a len v menšej časti obyvateľstva sa táto úloha zverovala aj školám, ktoré v oných časoch boli výsadou pomerne malého okruhu vyvolených, a nie povinnosťou pre všetkých.

Pestovanie modernej identity (a tou je aj národná identita v ére moderných nacionalizmov) sa zhodou historických okolností spája so zavedením povinnej školskej

⁴ Pozri BAČOVÁ, V., c. d. 15–27; GABZDILOVÁ S.: Historická pamäť – jeden z formatívnych fenoménov interpretácie dejín; tiež OLEJNÍK, M.: Základné prvky obsahu historickej pamäti a ich úloha pri formovaní kolektívnej identity. In: BAČOVÁ, V. (ed.): c. d. s. 29–54.

dochádzky. Tým vzrástol aj význam školy – samozrejme na rôznych stupňoch vzdelávania v rôznej miere – pri pestovaní kolektívnej, a teda aj národnej, resp. štátnej identity.

* * *

Ak hovoríme o československej a slovenskej identite v súvislosti s československým vzdelávacím systémom po roku 1918, resp. za prvej ČSR, teda v rokoch 1919–1938, je potrebné odpovedať si na otázku o akú identitu a v súvislosti s ňou o akú československú identitu malo v inkriminovanom období ísť – o čisto štátnu identitu, ktorá by sa týkala každého občana bez ohľadu na jeho národnosť, alebo aj o národnú identitu a opäť akú, resp. o akú predovšetkým – o politickú alebo kultúrno-jazykovú?

Medzi rokmi 1989–1992 sa v obnovených diskusiách a polemikách o československej jednote a čechoslovakizme najmä zo strany českých historikov a publicistov argumentovalo, že v prípade československej jednoty (bez spojovníka) malo ísť o koncepciu politického národa, s tým že z hľadiska kultúrno-jazykového išlo o dva národy, či vetvy onoho politického národa, rovnako ako v prípade československého jazyka išlo o „znenie“ české a slovenské, teda o dva jazyky. V praktickom živote to tak fungovalo, resp. malo fungovať, pretože v praxi sa reálne uplatňovali dve „znenia“ údajne jedného československého jazyka⁵ a vedľa seba sa fakticky vyvíjali dve samostatné kultúrne spoločenstvá, aj keď sa zo známych dôvodov dali len ťažko porovnávať z hľadiska svojej vyspelosti, tradície a sily. No jestvuje dostatok súdobých príkladov, že zástupcovia československej jednoty mysleli prinajmenšom perspektívne na akúsi kultúrno-jazykovú symbiózu do vskutku jednotného československého národa. Tá sa však – okrem početných bohemizmov a jazykových kalkov v slovenčine – prakticky v medzivojnovom období neprejavila a nenaplnila, resp. len v nepatrnej a nenarastajúcej miere.

Na pozícii postupnej československej symbiózy stáli aj československy orientovaní slovenskí politici, najmä sociálnodemokratickí, agrárnickí a slovenskí zástupcovia pôvodne českých politických strán pôsobiace na Slovensku. Jeden z nich – agrárnik Anton Štefánek, krátky čas aj československý minister školstva a národnej osvety, v polovici 20. rokov v polemike s ľudáckymi a národnárskymi politikmi vyjadril presvedčenie,

⁵ V označovaní oboch jazykov v školstve však stav nebol rovnovážny, ako na to upozornil už roku 1922 Sborník Spolku profesorov Slovákov v glose Jazyk slovenský a či československý? Autor pod značkou (S.) s istou iróniou napísal: „Poprezeral som všetky výročné zprávy z r. 1921–22, a zistil som, že šk. správa nezná jednotného národa československého, nezná jednotného jazyka československého, ale zná dva národy, a to národ český a národ československý a tiež dva jazyky: český a československý. S pravej strany Moravy ani jedného ústavu niet, ktorý by sa volal »československým« a s ľavej strany Moravy niet žiadneho, ktorý by sa volal ináč než »československým«. Je tu zrejmý akýsi dualizmus. Lenže kým podľa našich názorov národ česko-slovenský siaha ďaleko za riekou Moravu až po Krkonoše, zatiaľ podľa úradnej štatistiky školskej národ československý a oblasť jazyka československého rozprestiera sa len medzi Moravou, Dunajom a Karpátmi. Názov »československý« znamená teda vo frazeológii školskej správy asi toľko, čo znal svet doteraz pod názvom »slovenský« a je v zrejmej protimluve s ústavnou listinou republiky československej, kde názov »československý« znamená súhrn štátnotvorných, konkrétnych jednotiek národných, českej a slovenskej voči cudzine a voči inojazyčným menšinám v republike.“ Pozri: Sborník Spolku profesorov Slovákov, I., 1922, č. 2, s. 73.

že o tom, či zvíťazí československý nacionalizmus alebo nacionalizmus martinský, čiže slovenský, rozhodne škola.⁶

Aj prezident republiky a dlhoročný vysokoškolský pedagóg Tomáš G. Masaryk sa často vyjadroval k úlohám školstva a školskej výchovy, no explicitne nevyslovil svoje predstavy o pôsobení školy na formovanie československej jednoty, aj keď táto jednota bola preňho nepochybne.⁷ Sám zdôrazňoval predovšetkým vzdelávací význam školy a jej úlohu vo formovaní mladých občanov na princípoch demokracie a republikánskych zásad, ktoré mali byť zrejme súčasťou československej identity.⁸

Prezident Masaryk bol však súčasne stelesneným politikom, ktorý reagoval na bezprostredné podnety a otázky, na situáciu, v akej sa nachádzal. A tak ako spravidla hovoril o československom národe a československej jednote, nemal problém hovoriť na Slovensku, resp. pred Slovámi o národe slovenskom,⁹ oslovať slovenských prítomných ako Slovákov, čo nemohlo nevyvolávať dojem, že on sám hovorí za Čechov, aj keď neraz poukázal na svoj slovenský pôvod. Takýto prístup k otázke československej jednoty v celej jej nejasnosti a ambivalentnosti však znejasňoval aj otázku jej pestovania vo verejnom živote a osobitne v školstve.

⁶ „Otázka československého nacionalizmu a nacionalizmu martinského sa rozhodne v školách. Preto kladieme taký dôraz na postavenie školstva...“ (Slovenský denník č. 22a z 28. I. 1926, s. 2).

⁷ Napr. vo februári 1919 sa Masaryk v rozhovore pre holandské noviny vyjadril: „Myslím, že zabereme slovenské kraje Uherska, neboť Slováci jsou též národností jako my...“ MASARYK, T. G.: Cesta demokracie I. Projevy – články – rozhovory 1918–1920. Praha 2003, s. 84.

⁸ Na prvom zjazde československého učiteľstva vo februári 1920 však zazneli aj tieto myšlienky: „Národnost myslicímu člověku je dnes programem... Člověk myslící pro své české ideály, vypracované historii, bude shledávat, abych to tak řekl, s nejlepší důvěrou uvědomělou lásku k vlasti a národu. Toť účel hlavně školy a učitele.“ Tamtiež, s. 290. Ak to mal byť program celého československého učiteľstva, potom československá identita sa mala aj v školách na Slovensku formovať na pôde českých ideálov. V roku 1926, pri prijatí stredoškolských profesorov Masaryk zdôraznil: „Československé školy republikánské musí být učení pravdy. Nesmí lhát jedním slovem. Lhání, to byl starý režim. Republikánská demokracie znamená nelhát.“ MASARYK, T. G.: Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory 1924–1928. Praha 1994, s. 134. Sám život však dával občanom lekcie z toho, ako sa neraz ťažko hovorí pravda aj v demokracii.

⁹ Tak sa napr. vyslovil v príhovore k delegácii slovenských železničiarov, profesorov a študentov 1. novembra 1920, keď prizvukoval (po slovensky): „...oslobodenie slovenského národa je vec tak veľká, nebudeme sa škriepiť pre maličkosti.“ No ešte pred týmito slovami vyjadril presvedčenie, „že čoskoro nastane úplná vzájomnosť medzi slovenským a českým ľudom,“ bez toho, aby vzájomnosť bližšie vymedzil. Pozri MASARYK, T. G., c. d., I. d., s. 359. Na svojej prvej návšteve Bratislavy v septembri 1921 Masaryk označil za najväčší úspech štátneho prevratu „spojenie oboch vetví, českej a slovenskej, v hraniciach spoločného štátu,“ no súčasne apeloval na Slovákov, aby „naši spoločnú pôdu k práci na povznesenie svojho národa“. Ale po niekoľkých mesiacoch v polemike s domácimi Nemcami vyjadril takto poľudovanie: „Naši němečtí krajané mají ve svém výlučném nacionalismu také svou zvláštní etnografii. Stále totiž počítají Slováky jakožto národ, od českého docela odlišný.“ A ešte jednoznačnejšie sa prezident vyjadril v publikácii *Slované po válce*: „Češi a Slováci jsou jeden národ a mají jeden jazyk. Češi, byvše svobodnější, vyvíjeli svůj jazyk více a intenzivněji než Slováci. Tim se stalo, že Slováci zachovali své starší nářečí, jež užívají jako jazyka spisovného.“ MASARYK, T. G.: Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory 1921–1923. Praha 2007, s. 119, 183, 285. V októbri roku 1930 Masaryk opäť oficiálne zavítal do Bratislavy, znovu zazneli z jeho úst aj slová o slovenskom a českom národe a o slovenskom svojráze, ale aj slová o jednotnom národe (československom). A v rozhovore pre časopis *Politika* v júni 1932 poukázal na vzájomné poznávanie a zblížovanie sa obidvoch vetiev národa. Takisto v prejave k učiteľom v júli 1933 uviedol, že „Slováci mají své nářečí v celém státě ústavně zabezpečeno“ a spor o československý jazyk označil za jeden z najzbytočnejších sporov. Pozri MASARYK, T. G.: Cesta demokracie IV. Projevy – články – rozhovory 1929–1937. Praha 1997, s. 185–187, 281, 372.

Sťažené východisko pre všetkých, ktorí sa mali podieľať na pestovaní československej identity, vyplývalo z toho, že tento spoločenský duchovný jav sa mal na Slovensku (a ešte väčšmi na Podkarpatskej Rusi) rozvíjať prakticky od nuly, až na niekoľko desiatok, či stovák Slovákov podporujúcich už pred prvou svetovou vojnou česko-slovenskú vzájomnosť. Navyše (a na rozdiel do českého národa) sa aj slovenská identita mala v celonárodnom rozmere pestovať a postupne završovať zo značne nízkeho východiskového bodu.

* * *

Dostávam sa istou okľukou, ktorú som však považoval za potrebnú, k téme obsiahnutej v názve môjho príspevku – k formovaniu československej identity vo vzdelávacom systéme za prvej republiky. Je to téma na samostatnú monografiu, zúžim ju preto (aj to len v náčrte) na vtedajšie slovenské stredné školy. Vychádzam totiž z názoru, že medzivojnové stredné školstvo, podobne ako už stredné školstvo za monarchie, bolo v tých časoch formovateľom a „dodávateľom“ prevažnej časti vtedajšej inteligencie, teda vzdelanej strednej vrstvy, ktorej pripadla dôležitá rola aj pri formovaní identity – či už slovenskej alebo československej – na medzivojnovom Slovensku.¹⁰ Vychádzať budem výlučne z dostupných učebníc, hoci v pedagogickom procese hrajú nemenej dôležitú rolu ďalšie výchovno-vzdelávacie činitele, a predovšetkým samotní učitelia s ich bezprostredným individuálnym didakticko-pedagogickým pôsobením.

Všeobecne platí, že každý vyučovací predmet môže byť vhodným spôsobom zapojený do formovania kolektívnej, spoločenskej, národnej identity žiakov a študentov, no bezpochyby to vo väčšej miere platí o humanitných predmetoch – o zemepise (ako popise rodnej krajiny), resp. vlastivede, o občianskej náuke, rodnom jazyku a literatúre, a najmä o dejepise. Učebnice, o ktorých budem hovoriť, napísali českí autori a „poslovenčili“ ich aj s mnohými bohemizmami profesori slovenských stredných škôl. Prevažne pôjde o učebnice vydané v tridsiatych rokoch, v opakovanom a spravidla opravenom vydaní.

Zemepis Československa bol bezpochyby vhodným prostriedkom na osvojenie si predstavy o krajine, ktorej bol študent občanom, a prostredníctvom stotožnenia sa s krajinou aj na budovanie či podporovanie jeho československej identity. Zemepis mal predstaviť študentovi vlast' ako jeden celok v jeho bohaté mnohohľadnosti od Ašu až po Jasiňu. Zemepisu Československej republiky boli venované učebnice pre prvú a štvrtú triedu stredných škôl, v druhej a tretej triede sa študenti venovali zemepisu európskych a mimoeurópskych krajín.¹¹ V prvom ročníku sa študent okrem základných zemepisných

¹⁰ Význam stredných škôl bol v prípade Slovákov o to väčší, že príslušníci inteligencie, ktorí vstupovali do ČSR ako „hotoví ľudia“, absolvovali (až na malé výnimky) celé vzdelanie na maďarských školách a aj v profesionálnom živote boli pod silným maďarizačným tlakom, takže národná identita mnohých z nich bola nejasná, či rozstiepaná a jasnejšie sa vykrystalizovala až v medzivojnovej republike.

¹¹ Autorom učebnice zemepisu pre prvú až štvrtú triedu stredných škôl bol prof. Stanislav Nikolau. Učebnica pre druhú triedu z roku 1925 sa zaoberala najmä Aziou a Afrikou a len veľmi stručne európskymi krajinami, učebnica zemepisu pre tretiu triedu stredných škôl z roku 1933 (šieste, opravené vydanie) mala ťažisko v Európe a venovala sa aj obidvom Amerikám, Austrálii a Oceánii. Z hľadiska didaktického treba oceniť, že na rube titulnej strany sa uvádzali aj v týchto učebniciach základné číselné údaje o Európe, ČSR a jej štyroch krajinách, ako aj o Prahe, Brne a Bratislave.

pojmov dozvedel z učebnice¹² pomerne stručné faktografické údaje o československom štáte, pritom v zreteľne väčšom rozsahu a detailnejšie o českých krajinách, hoci v prvo-republikovej ČSR predstavovala východná časť štátu (Slovensko a Podkarpatská Rus) takmer 44 % jeho rozlohy.

Iste veľa záležalo na učiteľovej schopnosti priblížiť slovenskému prvákovi na strednej škole Plzenskú panvu či Moravské úvaly tak, aby ich prijal ako svoju širšiu vlasť, nehovoriac o hlavnom meste štátu Prahe. Sama učebnica pre prvákov od Stanislava Nikolaua poskytuje učiteľovi aj študentovi len veľmi stručnú ideovú platformu československosti, napr. vo vysvetlení názvu štátu, ktorý „ukazuje, že náš štát je založený vôľou a úsilím československého národa, t. j. Čechov a Slovákov“. Učiteľ v slovenskej škole to mal ešte ťažšie pri charakteristike hlavného mesta, ktorá znela: „Praha je všetkými Čechmi milovaná a nazývaná <matkou českých miest>... Je srdcom českého národa...“¹³ Mal totiž vysvetliť študentom, že to isté by malo v rámci pestovania československej jednoty platiť aj pre vzťah Slovákov k hlavnému mestu. A to nehovoríme o študentoch v národnostných stredných školách, v ktorých sa mala takisto pestovať prinajmenšom československá štátna identita.

V štvrtej triede stredných škôl, resp. v tretej triede učiteľských ústavov bola učebnica zemepisu vyhradená výlučne Československej republike s tým, že polovica knihy patrila občianskej náuke, resp. ústave ČSR.¹⁴ Text venovaný zemepisu mal podrobnejšie priblížiť študentovi učebnú látku, s ktorou sa zaoberal v prvom ročníku a navyše ho mal zoznámiť s ústavnými základmi demokratickej republiky, vrátane občianskych práv a povinností. Skúsený učiteľ mohol a mal formovať sebadefinovanie študenta ako občana a prislušníka československého národa pred jeho odchodom vo výrazne prevažujúcej miere zo školských lavíc rovno do života. Istú základnú ideovú „výbavu“ ponúka úvod Nikolauovej učebnice, kde sa o vzniku štátu hovorí, že „skoro v 300 ročnom výročí bielo-horskej bitky bola oslobodená naša vlasť spod panstva Habsburgov spoločnými silami celého národa československého.“ A názov štátu sa interpretuje takto: „Úradný názov nášho štátu je Československá republika, čo znamená, že jej tvorcom je národ československý, rozdelený na dve vetvy: českú a slovenskú... Tvar Česko-Slovensko, ktorým sa popierala jednota štátu, je priamo zakázaný...“¹⁵ Učebnica približuje v časti o republike stručný no komplexný obraz krajiny počnúc geologickým, hydrologickým a meteorologickým výkladom až po hospodárske pomery, demografické údaje a miestopis jednotlivých krajín Československa. V učebnici sú primerane zastúpené fotografie z východnej časti štátu. Druhá časť učebnice venovaná občianskej náuke poskytuje študentovi na základe ústavného rámca republiky plastický obraz o charaktere a fungovaní československého

¹² NIKOLAU, S.: Učebnica zemepisu na základe vlastivednom pre 1. triedu stredných škôl. Napísal Dr. Stanislav Nikolau, profesor. Poslovenčil Cyril Chorvát, profesor ref. reálneho gymnázia v Turč. Sv. Martine. S 77 otázkami a diagramami. Druhé, opravené vydanie. V Prahe 1933. Nákladom „Profesorského nakladateľstva a knihkupectva v Prahe, spoločnosti s r. obmedzeným“.

¹³ NIKOLAU, S.: c. d., s. 29 a 52.

¹⁴ NIKOLAU, S.: Učebnica zemepisu pre IV. triedu stredných škôl. Československá republika. Napísal Dr. Stanislav Nikolau, profesor. So 64 obrazmi, mapkami a diagramy. Podľa štvrtého vydania poslovenčil Michal Ondruš, profesor. V Prahe 1926. Nákladom Profesorského nakladateľstva a knihkupectva v Prahe.

¹⁵ NIKOLAU, S.: c. d., s. 5.

demokratického štátu. Učebnica bola teda dobrým východiskom pre učiteľa pri formovaní ak nie národnej tak aspoň štátnej identity študentov záverečného ročníka strednej školy.

V úvode do zemepisu pre najvyššie triedy stredných škôl s interpretáciou ústavy od Františka Bareša z roku 1931¹⁶ sa ideové východisko vyznačuje podobne: „Náš štát vznikol spoločným bojom Čechov a Slovákov proti spoločnému utlačovateľovi – monarchii rakúsko-uhorskej a dynastii habsburskej.“ Autor vyzdvihol trojicu mužov, ktorých mená nesmie zabúdať žiaden poctivý Čechoslovák – Masaryka, Stefánika a Beneša (z nich dvaja boli v tom čase aktívnymi štátnikmi!), udatných československých legionárov, ktorým „doma pomáhali tisíce opravdových vlastencov...“. A autor si (zrejme v rámci česko-slovenského zbližovania) zaexperimentoval aj s poslovenčovaním názvov mesiacov inšpirovaným českými názvami: slávny deň slobody je „28. *rujeň* 1918“, dočasná vláda sa v Paríži ustanovila už „26. *záruja*“ a prvá schôdza NZ sa konala „14. *listopadu*“...¹⁷ Takýto spôsob poslovenčovania však len ťažko mohol viesť v tridsiatych rokoch k prehľbovaniu československej identity. No vo všetkých uvedených prípadoch platilo, či a do akej miery dokázal učiteľ, resp. profesor zemepisu na vecnom zemepisnom materiáli, resp. na základe bezpochyby demokratických princípov československej ústavnosti rozvíjať aspoň československú štátnu identitu svojich študentov.

Československá **vlastiveda** pre najvyššiu triedu stredných škôl a pre tretí ročník učiteľských ústavov¹⁸ zrejme v 30. rokoch nahradila zemepis pre 4. ročník stredných škôl, pretože jej prvá polovica sa venovala zemepisu Československa a druhú polovicu knihy tvorili základy občianskej náuky a náčrt národného hospodárstva. V úvode učebnice sa deklaruje: „Pevnou vôľou a spoločným úsilím všetkých národných vrstiev uskutočnila sa túžba mnohých pokolení československého národa – vymaniť sa z poddanstva habsburského rodu a z područia nemeckého a maďarského... Názov štátu, úradne stanovený je Československá republika, čím sa vystihuje, že túto republiku založil československý národ vôľou obidvoch jeho vetiev, Čechov a Slovákov.“ A v časti o československej ústave sa prízvukuje, a to jasne proti obvyklej definícii politického národa: „Československá republika je národný štát, t. j. štát československého národa, ale je obývaná nielen československou národnosťou, lež sú v nej ešte národnosti tieto: nemecká, ruská, maďarská, poľská.“¹⁹ Z tohto citátu, odlišujúceho od *československej národnosti* iné národnosti v republike, sa dá len ťažko dedukovať iný koncept československého národa ako jazyko-vo-kultúrny, aj keby bol býval len želanou fikciou. Aj z tejto učebnice je však zjavné, že ju napísali skúsení pedagógovia a odovzdali učiteľom, resp. stredoškolským profesorom do rúk texty, na základe ktorých sa mohli aspoň pokúsiť formovať československú identitu vo svojich študentoch. Toľko veľmi stručne o pestovaní československej identity na základe učebnic zemepisu a vlastivedy pre slovenské stredné školy.

¹⁶ BAREŠ, F.: Zemepis a Ústava Českosloveskej republiky pre najvyššie triedy slovenských stredných škôl a pre III. ročník učiteľských ústavov. Napísal František Bareš, profesor štátnej reálky v Hodoníne. Praha 1931.

¹⁷ Tamže, s. 7.

¹⁸ NIKOLAU, S. – BAXA B. – STOCKÝ, J.: Československá vlastiveda pre najvyššiu triedu stredných škôl a pre III. ročník učiteľských ústavov. Napísali I. Prof. Dr. Stan. Nikolau: Zemepis. II. Prof. Dr. Boh. Baxa: Základy občianskej náuky. III. Dr. Jan Stocký: Črta národného hospodárstva. Podľa štvrtého, prezetého a opraveného vydania poslovenčil Prof. Jozef Bojsa. S 27 diagramami. V Prahe 1937. Nákladom Profesorského nakladateľstva a knihkupectva v Prahe, spoločnosti s r. o. – Tlačou „Politiky“ v Prahe.

¹⁹ Tamže, s. 3 a 101.

Pokiaľ ide o výučbu **literatúry** na slovenských stredných školách, stručne sa zmienim o čítankách pre druhú a tretiu triedu slovenských stredných škôl. Obidve zostavil Albert Pražák²⁰ a obidve sú zostavené z diel popredných slovenských a českých literárnych autorov 19. a 20. storočia, ale aj v tom čase celkom okrajových literátov, resp. publicistov, ktorí splňali autorove aj ministerské predstavy o pestovaní československej jednoty. Aj preto sa zrejme v obidvoch čítankách nenašlo miesto pre už v tom čase významných slovenských literátov ako bol Ladislav Nádaši-Jégé, Božena Slančíková-Timrava, Štefan Kréméry, Milo Urban, Laco Novomeský, Valentin Beniak alebo Jozef Čiger-Hronský a ďalší literáti. V Literárnej rukoväti k čítanke pre siedmu triedu slovenských stredných škôl od Jána Menšíka²¹ zahŕňujúcej obdobie druhej polovice 19. a začiatok 20. st., sa slovenskej literatúre a jazyku ušla veľmi slabá polovica knihy. Trúfam si povedať, že v týchto prípadoch opäť išlo o veľmi účelové a kontraproduktívne postupy z hľadiska akéhokoľvek česko-slovenského zblížovania.

Ak platí, že jedným z rozhodujúcich faktorov pri formovaní spoločenskej, resp. národnej identity je historická pamäť, potom nezastupiteľné miesto pri jej rozvíjaní v školskom veku občanov ktorejkoľvek krajiny má **výučba dejepisu**, a teda aj učebnice dejepisu. Slovenské učebnice dejepisu vychádzali zo známych objektívnych príčin, väziacich ešte v Uhorsku, taktiež z pera českých historikov, resp. učiteľov dejepisu a „poslovenčovali“, ale aj dopĺňali ich pre potreby slovenských žiakov učiteľia slovenských stredných škôl, opäť s rôznymi bohemizmami a slovnými kalkami charakteristickými pre tú dobu. To najpodstatnejšie na učebniciach dejepisu, pokiaľ išlo o dejiny krajín vytvárajúcich Československú republiku, a teda nazývané československými dejinami, sa však nemohlo upraviť a už vôbec nie zmeniť – a síce, že v každej takejto učebnici išlo primárne a výrazne o výučbu českých dejín, resp. dejín českých krajín s prevažne stručnými dodatkami či doplnkami o dejinách slovenských, resp. o dejinách na Slovensku (v Hornom Uhorsku).

Tu možno vidieť základný rozdiel napr. medzi učebnicou zemepisu alebo vlastivedy Československa a učebnicou československých dejín. Ak v prípade československého zemepisu aj vlastivedy išlo v medzivojnovom období o popis a priblíženie skutočnosti jestvujúcej formálne a následne aj reálne od 28. 10. 1918 až do dočasného faktického zániku štátu v marci 1939, potom v prípade československých dejín išlo o intelektuálny, dejepisecký konštrukt, ktorý posúval spoločnú česko-slovenskú minulosť v akejsi fiktívnej neprerušenej historickej retrospektíve až do praveku, resp. do príchodu Slovanov na naše územia.

Na základe dostupných učebníc predpokladám, že vzorovou učebnicou v tomto zmysle pre najvyššie triedy stredných škôl bola publikácia prominentného českého historika 20. storočia Josefa Pekařa *Dějiny československé pro nejvyšší třídy škol*

²⁰ PRAŽÁK, A.: Čítanka pre druhú triedu slovenských stredných škôl. Sostavil Albert Pražák. Štvrté, prezrené vydanie. Státné nakladatel'stvo v Praze 1932. *Čítanka pre tretiu triedu slovenských stredných škôl*. Sostavil Albert Pražák. Tretie, pozmenené vydanie. Státné nakladatel'stvo v Praze 1932. Prof. A. Pražák pôsobil do roku 1934 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského. V tom roku prešiel na Univerzitu Karlovu v Prahe.

²¹ MENŠÍK, J.: Literárna rukoväť k čítanke pre siedmu triedu slovenských stredných škôl. Napísal Dr. Ján Menšík. Štvrté vydanie, upravené podľa nových osnov a úradných Pravidiel slovenského pravopisu. Státné nakladatel'stvo v Praze 1932.

středních,²² ktorá slúžila stredoškólakom až do druhej polovice tridsiatych rokov, keď ju sčasti prepracoval a doplnil Josef Klik.²³ „Poslovenčená“ a slovenskými historickými reáliami doplnená Cyrilom Chorvátom, vyšla táto učebnica v neblahom roku 1938.²⁴

Vrátim sa však najprv k pôvodnému vydaniu Pekařovej učebnice, ktorej predchodkyňou bola učebnica pre české stredné školy ešte z čias monarchie a po prevrate mala, primerane prepracovaná, pestovať československé historické povedomie českých a slovenských stredoškólakov, no aj v prípade slovenských žiakov vo výrazne prevažujúcej miere na českom historickom materiáli.

Svedčia o tom hneď názvy prvých troch kapitol od sťahovania národov do roku 1200, v ktorých sa uvádzajú buď „země české“ alebo „říše česká“. Až od gotiky sa v názvoch kapitol uvádzajú „dějiny československé“, resp. „země československé“, to však nič nemení na podstate Pekařovej koncepcie dejepisu, ktorá je koncepciou českých dejín, doplnených stručnými odsekmi, v lepšom prípade krátkymi podkapitolkami o dejinách Uhorska, resp. o dianí na Slovensku. Veľmi často sa krátke odseky venované Slovensku začínajú slovami, že v Uhorsku či na Slovensku to „bolo podobné“ ako v českých krajinách. Malo to zrejme evokovať podobný vývin v obidvoch štátoch v stredovekých aj novovekých dejinách, tieto formulácie však vyznievajú tak, akoby Uhorsko/Slovensko len imitovalo vývin svojho západného suseda. No to, čo stálo len za zmienku v prípade českých študentov, bolo nedostatočné pre študentov slovenských, pretože nemohlo vyjadriť historickú dynamiku uhorsko-slovenských dejín.

Nemenej dôležitý je však aj ďalší pedagogicko-výchovný faktor pri výučbe národných dejín. Laikovi a osobitne žiakovi či študentovi sa dejiny relatívne najúčinnejšie približujú cez príbehy vynikajúcich osobností, v ktorých sa sprítomňuje historické dianie národného kolektívu, resp. jeho dominujúcich, určujúcich vrstiev. Tak je to aj v Pekařových československých dejinách, no tie historické údaje a súvislosti sú takmer výlučne z českých dejín. Stačí si porovnať pasáže učebnice venované základateľským dynastiám v Čechách a v Uhorsku, alebo prvým „nenárodným“ dynastiám – Luxemburgovcom v krajinách Českej koruny a Anjouovcom v Uhorsku, nedostatočné ozrejmienie podstatne odlišného významu cisára a kráľa Žigmunda pre obidve krajiny alebo významu Jiřího z Poděbrad a Mateja Korvína v dejinách svojich krajín. A podobne to pokračuje v kapitolách venovaných obdobiu renesancie a protireformácie, ale aj v dvoch kapitolách od vlády Márie Terézie až po prvú svetovú vojnu. Československé dejiny v pravom slova zmysle sa v Pekařovej učebnici začínajú zápasom o vznik Československa a jeho založením, čomu je venovaná posledná kapitola učebnice. No aj v nej názov druhej podkapitolky znie: „Konec Rakousko-Uherska. Česká samostatnost.“

²² PEKAŘ, J.: Dějiny Československé. Pro nejvyšší třídy škol středních. Napsal Josef Pekař, profesor české university. S dvěma mapami v příloze. Nákladem Historického klubu v Praze I., Klementinum 1921.

²³ PEKAŘ, J. – KLIK, J.: Dějiny Československé pro nejvyšší třídu středních škol. Napsal Josef Pekař. Druhé, podstatně změněné a zkrácené vydání zpracoval Josef Klik. S 64 obrázky a 2 mapkami. 1937. Nákladem Historického klubu, Praha I. Smetanovo náměstí 55. Tiskem „Politiky“.

²⁴ PEKAŘ, J. – KLIK, J.: Dějiny československé pro nejvyšší třídu středních škôl. Napísal Josef Pekař. Spracoval Josef Klik. Poslovenčil Cyril Chorvát. S 62 obrázkami a 2 mapkami. 1938. Nákladem Historického klubu, Praha I. Smetanovo námestie 55. Tlačou „Politiky“. Na rube titul. strany: Partie z dejín výtvarných spracoval Jakub Pavel.

Pri spomenutej úprave Pekařovej učebnice dejepisu J. Klikom v druhej polovici tridsiatych rokov bolo preto vari pochopiteľné, že sa dôsledne uvádzali „československé zeme“, prípadne „československé dejiny“. No ani prepracovaný text knihy – sčasti skrátený, sčasti doplnený, najmä o vývin umenia a literatúry a o skutočné československé dejiny od roku 1921 do roku 1937, resp. v slovenskom vydaní do leta 1938 – nezmenil nič na zásadnom nepomere medzi dejinami českými a dejinami slovenskými, resp. dejinami na Slovensku, a to aj v slovenskom preklade knihy. Prekladateľ C. Chorvát len doplnil slovenský text o vety a jednotlivé údaje o Slovensku, resp. o mená osobností zo Slovenska. Rozsiahlejší text dostala „poslovenčená“ učebnica v súvislosti s používaním češtiny na stredovekom Slovensku, o protireformácii a stavovských povstaníach a vari najviac o národnostných pomeroch v Uhorsku a na Slovensku v novoveku, rozšírený bol odsek o začiatku maďarizácie a vzniku spisovnej slovenčiny. Ostatné doplnky boli veľmi stručné. Pekařove a Klikove dejiny sa tak stali trochu „československejšie“ – aspoň pre slovenských žiakov. Pre českých žiakov však takáto zvýšená „československosť“ pri pestovaní československej identity zrejme nebola potrebná.

Je zjavné, že táto v roku 1938 čerstvo vydaná učebnica dejepisu v slovenskom preklade sa v pôvodnom znení mohla uplatniť na slovenských stredných školách len veľmi krátko, do vzniku autonómie Slovenskej krajiny. Nasledovala improvizácia podľa pokynov nového autonómneho ministerstva školstva a osvety, až kým nevyšli *Slovenské dejiny. Učebnica pre štvrtý ročník stredných škôl* od Františka Hrušovského.

Jedným z autorov učebnic dejepisu pre nižšie triedy stredných škôl bol Jozef Pešek. V učebnici pre prvú triedu stredných škôl takto charakterizoval česko-slovenskú vzájomnosť, či identitu: „Slovania v Čechách a na Morave dostali meno **Česi**, na Slovensku **Slováci**. Oba, Čech i Slovák sú rodní bratia. Mnoho vytrpeli, kým si založili spoločnú vlasť, československý štát. Musia žiť v bratskej láske, verní v utrpení i radošti. Môžu spoliehať sa hlavne na seba, na svoju vlastnú silu a prácu.“²⁵ Prvá časť učebnice Z pohanského dávnoveku v duchu Starých povestí českých prerozprávala české legendy od praotca Čecha až po Horymíra. Druhá časť učebnice pod názvom Obrazy z dejín československých približuje prvákov strednej školy prevažne české dejiny so slovenskými doplnkami od Svatopluka po vznik československého štátu. Aj v prípade tejto učebnice sa opakuje „pôdorys“ českých dejín ako dejín československých. Záverečnou časťou učebnice je Čítanka dejepisná, v nej sa vyskytne vari spoločný Svatopluk a jeho synovia, Tatári na Slovensku a... Jánošík.

Peškove učebnice dejepisu pre druhú, tretiu a štvrtú triedu nižších tried stredných škôl kombinujú svetové dejiny s dejinami českých krajín a Slovenska (Uhorska). Nič sa však nemení na fakte, že dejiny Slovenska (Uhorska) sú len dovetkami českých dejín. V učebnici pred druhú triedu²⁶ v časti o českých dejinách siahajúcej po vymretie Přemyslovcov zostali aj po prekladateľovej úprave pôvodného textu Slovensku sotva

²⁵ PEŠEK, J.: Učebnica dejepisu pre nižšie triedy stredných škôl. I. Povesti a obrazy z dejín národa československého pre prvú triedu stredných škôl. Napísal Dr. Jozef Pešek, profesor Akademického gymnázia v Prahe. Pre slovenské školy upravil Dr. Ján Šikura, profesor gymnázia. S 53 obrázkami. V Prahe 1932. Nákladom „Profesorského nakladateľstva a knižkupectva v Prahe, spoločnosti s r. o.“

²⁶ PEŠEK, J.: Učebnica pre nižšie triedy stredných škôl. II. Obrazy z dejín starovekých a stredovekých do začiatku storočia XIV. Pre druhú triedu stredných škôl. Napísal Dr. Jozef Pešek, profesor Akademického gymnázia v Prahe. Pre slovenské školy upravil Dr. Ľudovít Žibrita, profesor Masarykovho št. čl. reálneho

dve-tri strany. A podobne to pokračovalo v učebniciach pre tretiu a štvrtú triedu nižších tried stredných škôl.²⁷

V samej koncepcii formovania československej identity na slovenských stredných školách za prvej republiky bolo teda zakódované také videnie spoločných dejín, ktoré len ťažko mohlo v konfrontácii so znalosťami o dejinách Slovenska či Uhorska do roku 1918 z iných zdrojov získať štatút platformy, na základe ktorej si mladý vzdelanec formuje a pestuje svoje historické vedomie ako jednu z základných opôr svojej národnej či štátnej identity.

* * *

Stručne sa dotknem druhej časti názvu, ktorá znie „v konfrontácii s formovaním slovenskej identity“. Stručne preto, že na pôde prvorepublikového československého školstva na Slovensku sa slovenská identita systematicky a metodicky nepestovala. Pestovala sa však implicitne a nepriamo, v konfrontácii školského učiva a výučby s vplyvom, ktorý pôsobil na slovenských stredoškôľakov mimo školy – doma, v širšom pribuzenstve, v spolkoch aj v rôznych neformálnych zoskupeniach a vôbec v slovenskom verejnom živote.

Opäť sa obmedzím na oblasť slovenských stredných škôl, kde istým protikladom alebo oponentúrou voči oficiálnej školskej politike bola medzi stredoškolskými profesormi činnosť a postoje Spolku profesorov Slovákov (SPS), ktorý sa prezentoval ako čisto stavovská a nadstranická organizácia, mal však blízko k ľudovej strane. Od roku 1922 vydával tento spolok odborný časopis Sborník Spolku profesorov Slovákov (ďalej Sborník SPS), vychádzajúci každoročne počas medzivojnovnej ČSR, ako aj za slovenského štátu, až do roku 1944, aj keď sa jeho periodicita a rozsah jednotlivých čísel menili. Spravidla vyšlo v ročníku desať čísel, no nebolo výnimkou aj niekoľko dvojčísel.²⁸ Časopis publikoval predovšetkým odborné články pedagogicko-metodického, či didaktického charakteru, no v glosáriu nazvanom Z pod kopy, ako i v niektorých väčších článkoch

gymnázia v Bratislave. S 66 obrazmi a 3 mapkami. V Prahe 1934. Nákladom „profesorského nakladateľstva a knižkupectva v Prahe, spoločnosti s r. o.“. Tlačou „Politiky“ v Prahe.

²⁷ PEŠEK, J.: Učebnica dejepisu pre nižšie triedy stredných škôl. III. Obrazy z dejín stredovekých a novovekých od začiatku XIV. do konca XVIII. storočia. Pre tretiu triedu stredných škôl. Napísal Dr. Jozef Pešek, profesor Akademického gymnázia v Prahe. Upravil Dr. Ľudovít Žibrita, profesor Masarykovho št. čl. reál. gymnázia v Bratislave. S 52 obrazmi a 3 mapkami. V Prahe 1934. Nákladom Profesorského nakladateľstva a knižkupectva v Prahe, spoločnosti s r. o. Tlačou „Politiky“ v Prahe.

PEŠEK, J.: Učebnica dejepisu pre nižšie triedy stredných škôl. IV. Obrazy z dejín stredovekých a novovekých od r. 1789 ponaše dni. Náčrt československých dejín pre štvrtú triedu. Napísal Dr. Jozef Pešek, profesor Akadem. gymnázia v Prahe. Pre slovenské stredné školy upravil Dr. Ľudovít Žibrita, profesor na Masarykom št. čl. reál. gymnázii v Bratislave. So 60 obrazmi a 2 mapkami. V Prahe 1933. Nákladom Profesorského nakladateľstva a knižkupectva v Prahe, spoločnosti s r. o. Knižtlačiareň „Politika“ v Prahe.

²⁸ Ročníky časopisu Sborník SPS vychádzali najprv podľa kalendárneho roka, v roku 1925 (ročník 4. a 5.) prešli na číslovanie podľa školského roku. Prispievateľmi boli najmä stredoškolskí profesori, ktorí sa stotožňovali s ideou osobitosti slovenského národa, jeho reči a kultúry, mali teda blízko k Slovenskej ľudovej strane, prípadne Slovenskej národnej strane. Niektorí z nich sa angažovali priamo v ľudáckej politike a boli poslancami, resp. senátormi NZ (Pavol Florek, Karol Krčméry, Anton Šalát, Ján Kovalík) a od r. 1938 Snemu Slovenskej krajiny (František Hrušovský a opat' P. Florek, A. Šalát). P. Florek bol v rokoch 1928–1931 aj zodpovedným redaktorom časopisu.

sa zaoberal aj všeobecnejšími otázkami stavu slovenského školstva a učiteľstva, medzi ktorými nechýbali problémy postavenia slovenských profesorov a formovania národnej identity stredoškôľakov.

Najprv k problematike formovania národnej identity. Tej sa v súvislosti s označovaním jazyka vo výročných školských správach dotkol časopis už vo vyššie citovanej glose Jazyk, slovenský a či československý?, v ktorej spochybnil na základe dvojitej praxe vo východnej a západnej časti štátu samu existenciu „československého národa“. Keď v glosári hodnotil pseudonym Rodomil extenzie bratislavskej univerzity, usúdil: „Maďari mnoho písali o maďarských stopách na Slovensku, teraz sa píše o českých stopách na Slovensku a slovenské Slovensko profesori slovenskej univerzity nechávajú neznámym a zaznávaným.“²⁹

Rozsiahly článok venovaný národu a jazyku s názvom Boj za samobytnosť a slovenčinu vyšiel z pera ďalšieho autora pod pseudonymom Veridicus (Pravdivý) v siedmom ročníku časopisu, a to v čase, keď ľudová strana bola zastúpená dvoma ministrami vo vládnej koalícii. Noviny a časopisy ľudovej strany však aj v tom čase zvykli písať aspoň sčasti opozične, čo sa zreteľne prejavilo aj na uvedenom článku. Na tomto mieste odhliadneme od výslovne politickej terminológie, ako napr. „český centralistický imperializmus“, „českí imperialisti“ alebo „služby centralisticko-pančeské“, aj od propagandy ľudovej strany a jej autonomistického programu a zameriam sa na vecnú stránku česko-slovenských vzťahov, aj keď reflektovanú veľmi polemicky. Slovom Jaroslava Vlčka „Hovorená slovenčina pospolitá u nás češtinou zamenená nebola nikdy“, polemizuje autor článku s tvrdením o existencii „československého jazyka“. Zdôrazňuje, že ani filologická veda nikdy nespomína československý jazyk, ale prízvukuje len príbuznosť Čechov a Slovákov v skupine západných Slovanov. Autor pripomína, že do prevratu sa sami Česi nehlásili za Čechoslovákov a v Čechách je aj po prevrate všetko „české“, a nie „československé“. A v polemike môže vychádzať aj z „prihrávk“ samotných českých autorov. Napr. cituje správcu školského referátu Jozefa Folprechta z roku 1920, že „slovenčina pri češtine nemá žiadneho práva existencie“, uvádza, že školský inšpektor Seitl žiadal, aby nielen filológovia, ale aj ostatní profesori propagovali češtinu, ako aj slová prof. Jana Kabelíka, že „jazyk český zahrňuje v sobě také nářečí slovenské, rovněž jako moravské a slezské“. Samozrejme, protislovenské postoje číta aj v slovách Stanislava Klímu „Slovensko dobyli jsme ne jenom české kultuře, ale i českému obchodu...“, alebo v slovách Františka Oberpfalcera, čo by mohla znamenať pre Čechov stratu Slovenska: „...vrátila by se od tamtud“ k nám spousta našich zaměstnanců, pro něž by u nás nebylo práce, rozmnožila by se bída a nespokojenost se všemi následky.“ Východisko z daného stavu vidí autor v slovenskom nacionalizme a autonomizme.³⁰

Osobitnú úlohu v edukačnom procese hrali a hrajú učebnice a o ich kvalite sa viedli diskusie i v medzivojnovej ČSR. Do diskusie sa zapojil aj Sborník SPS väčším článkom Jozefa Hudeca s názvom Bieda našich učebníc, a to z odborných, pedagogicko-didaktických hľadísk, poukazujúc hlavne na kvantitatívnu, ako aj intelektuálnu neprimeranosť učebníc pre žiakov stredných škôl.³¹ Autor v závere článku pripomenul aj skutočnosť,

²⁹ Sborník SPS, III., 1924, č. 2–3, s. 138.

³⁰ Pozri Sborník SPS, VII., 1927/1928, č. 2, s. 102–113.

³¹ Sborník SPS, XVI., 1936/1937, č. 1–2, s. 5–12.

že problémom je nedostatok učebníc od slovenských autorov, no najmä preto, že ešte vždy nie je dostatočný počet profesorov Slovákov kvalifikovaných na takú prácu. Za nevyhovujúce z hľadiska používateľov učebníc, t.j. slovenských žiakov považuje „poslovenčovanie“ učebníc, ktoré je posudzované českými recenzentmi. Podľa autora článku „recenzenti zásadne vyčítajú výrazy, slová, odlišné od českých termínov a Mšano [Ministerstvo školstva a národnej osvety – pozn. M. Z.] nedá prv aprobáciu, kým všetky vyčítané „chyby“ nie sú opravené.“ Tak sa znemožňuje snaha Slovákov, „aby slovenské učebnice boli poslovenčené v duchu správnej slovenčiny i po stránke lexikálnej“. Autor uzatvára: „Ak cheme, aby sa mládež slovenská naučila správne slovensky, musíme trvať na tom, aby učebnice poslovenčovali Slováci a aby recenzentmi slovenských učebníc boli Slováci.“³²

Oficiálnu tendenciu približovania slovenčiny k češtine podporovali napr. aj teoretické východiská univerzitných profesorov Alberta Pražáka a Františka Trávníčka prezentované na II. kongrese pre stredoškolskú pedagogiku a didaktiku roku 1937 v Prahe. Kriticky ich glosoval v informatívnom aj polemickom článku Alojz Miškovič.³³ „Pražák postavil tézu: Literatúra česká a slovenská tvorí jednotný celok, Slováci sú kmeňom českým a ich reč je nárečím češtiny, niet nijakej potreby, aby sme mali dve spisovné reči...“ Podľa prof. Pražáka je samostatnosť slovenčiny a slovenskej literatúry „cudzou infekciou“, a teda rozumný Slovák nemôže smýšľať inakšie, než ako to žiada profesor vo svojej téze. A Miškovič pridáva Pražákovu údajnú hrozbu: „Kto jinak smýšlí, toho odstraníme.“³⁴ Podobne prof. Trávníček prednášal o pomere slovenčiny a češtiny a v odpovedi na otázku, či je slovenčina samostatnou rečou dospel k názoru, že nie je. Ako odpoveď na postoj českých univerzitných profesorov cituje Miškovič vyhlásenie slovenských účastníkov kongresu, v ktorom upozorňujú, že na Slovensku učia kolegovia, ktorí sa ani po dlhšom čase nenaučili „slovenské znenie jazyka československého“. Slovenskí stredoškolskí profesori oceňujú, že výchova na českých stredných školách sa uskutočňuje v duchu českých národných tradícií, a preto žiadajú, „aby výchova na slovenských školách stredných diala sa v duchu národných tradícií slovenských“.³⁵

Otázka formovania slovenskej národnej identity sa teda pre členov SPS úzko spájala so slovenským jazykom, kultúrou a tradíciou a ich pestovaním. Predpoklad pre ich pestovanie videli členovia SPS aj ich časopis v dobudovaní siete slovenských stredných škôl a rastúcom počte slovenských stredoškolských profesorov v učiteľských zboroch. A časopis prakticky počas celého obdobia prvej ČSR poukazoval na problémy a ťažkosti s umiestňovaním slovenských profesorov na slovenských stredných školách.

V glosári Z pod kopy v roku 1924 zaznamenal: „Na vypísané profesorské miesta pri rôznych ústavoch uchádzajúci sa profesori Slováci bývajú odmietnutí i v tom prípade, keď niet iného uchádzača s tým odôvodnením, že vypísaná stanica predbežne ostane neobsadená, alebo že sa vypíše nový súbeh. Iný prípad, že pri rovných podmienkach prof. sborom na prvom mieste kandidovaný Slovák je odmietnutý a vymenovaný Čech, na druhom mieste kandidovaný atď atď.“³⁶

³² Tamže, s. 11.

³³ Sborník SPS, XVI., 1936/1937, č. 9–10, s. 130–133.

³⁴ Tamže, s. 131.

³⁵ Tamže, s. 132–133.

³⁶ Sborník SPS, III., 1924, č. 2–3, s. 136.

A už roku 1927 zaznamenáva Sborník SPS v článku Nadbytok inteligencie? s údivom aj nespokojnosťou informáciu z Lidových Novín o nadbytku stredných škôl nielen v českých krajinách ale aj na Slovensku, pričom podľa Věstníka pedagogického pripadol jeden stredoškôlák na 118 Čechov ale na Slovensku jeden stredoškôlák na 162 Slovákov. Sborník uzatvára: „Pri takomto nepomere pomýšľať na odbúranie sotva povstávajúcich slovenských stredných škôl, bolo by veľkou krivdou.“ Paradoxne, bol to slovenský minister školstva Milan Hodža, ktorý zamýšľal nahradiť niektoré stredné školy odbornými školami. A časopis polemizuje: väčší počet odborných škôl je potrebný, lebo je ich málo, no nemali by pribúdať na úkor stredných škôl, ktorých je badateľný nedostatok.³⁷

Nedostatočne boli podľa Sborníka SPS obsadzované aj profesorské miesta na slovenských štátnych stredných školách Slovákmí. Zo štatistiky ministerstva školstva z roku 1933 vyplývalo, že v školskom roku 1932/1933 pôsobilo na slovenských štátnych stredných školách 810 profesorov, z nich bolo 200, teda 24,7 % Slovákov, pričom z 88 profesorov na učiteľských ústavoch (z nich malo 21 aprobáciu len pre meštianky) bolo Slovákov 13, teda 14,8 %. Časopis to komentoval ostrou replikou: „V celom výkaze stavu zaráža, že výchova učiteľského dorastu slovenského akosi plánovite nechce byť sverená prof. Slovákom. Koľko miest je ešte pre slovenský prof. dorast!“³⁸

Na prahu roku 1938 Anton Selecký v článku Slovenská stredná škola najprv konštatoval, že „kultúrny pokrok v našich krajinách za prvé dvadcaťročie je nepopierateľnou skutočnosťou a vzhľadom na Slovensko nemá skoro páru v dejinách národov.“³⁹ Následne však poukázal na fakty, ktoré nemohli podľa neho znamenať riešenie slovenskej stredoškolskej otázky: napr., že za dvadsať rokov ČSR sa na Slovensku postavili len štyri gymnaziálne budovy a s odkazom na oficiálnu štatistiku za škol. rok 1937/1938 pripomenul, že „čím ďalej na východ, tým horšie sú stredoškolské pomery a na poslednom mieste je práve Slovensko“.⁴⁰

Stalo sa teda pochopiteľnou dlhoročnou tradíciou, že na každoročnom valnom zhromaždení SPS konanom na začiatku, resp. na konci letných prázdnin sa v prijatých rezolúciách pravidelne opakovalo niekoľko základných požiadaviek spolku, ktoré sa ukazovali čoraz naliehavejšie najmä v 30. rokoch, ako dorastali nové generácie slovenských učiteľov a stredoškolských profesorov. Stredoškolskí profesori žiadali najmä:

- uzákoniť a uviesť do života krajinskú školskú radu s vedúcimi činiteľmi Slovákmí a s právomocou, rozšírenou aj na stredné a odborné školy a rozšíriť zastúpenie Slovákov v ústredných úradoch,
- aby všetky miesta na slovenských stredných školách obsadzovali v prvom rade Slováci, najmä ak mladí profesori sú nútení učiť na školách nižšieho stupňa,
- aby profesori, ktorí učia na slovenských stredných školách už dva roky a neovládajú slovenčinu, boli premiestnení na iné stredné školy a na ich miesta nastúpili Slováci,
- aby sa z toho dôvodu vytvoril pre Slovensko osobitný zoznam slovenských kandidátov na profesorské miesta,

³⁷ Sborník SPS, VII., 1927/1928, č. 2, s. 73–74.

³⁸ Sborník SPS, XII., 1932/1933, č. 10, s. 154.

³⁹ Sborník SPS, XVII., 1937/1938, č. 5, s. 70.

⁴⁰ Tamže, s. 72–73.

- aby sa dobudovala Univerzita Komenského (prírodovedecká fakulta) a vybudovala slovenská technika v Košiciach,
- aby sa výchova slovenskej stredoškolskej mládeže uskutočňovala v slovensko-národnom duchu, čo samozrejme bezprostredne súviselo s formovaním slovenskej identity stredoškôlakov, a tým aj mladej slovenskej inteligencie. V roku 1937 sa k národnému duchu pripojila aj požiadavka výchovy v duchu mravne-náboženskom.⁴¹

Istú bilanciu dlhoročného úsilia Spolku slovenských profesorov Slovákov o slovenský charakter stredného školstva urobil na XVIII. valnom zhromaždení spolku v lete 1938, v predvečer osudových udalostí pre Čechov a Slovákov, jeho dlhoročný predseda Anton Mišík. Aj on v jubilejnom dvadsiatom roku republiky až deklaratívne vyzdvihol „nami všetkými poznanú a hlásanú základnú pravdu, že Československá republika je jedine možný útvar pre žitie a bytie Slovákov, teda aj pre nás profesorov, že bez Republiky nebolo by ani nášho spolku, ako bez nej by nebolo ani samostatnosti Čechov a Slovákov.“⁴² Potom zopakoval vyššie uvedené a pravidelne opakované požiadavky spolku a na základe správ v tlači vyjadril nádej, že sa prijme nový jazykový zákon a vybuduje sa kultúrna samospráva Slovenska. Zopakoval dôvody, pre ktoré sa pridržajú svojich požiadaviek, osobitne, že aj v dvadsiatom roku republiky „proti Slovákom sa uplatňujú všemožné a malicherné námietky a stranícko-politické zásahy, najmä keď ide o ich povýšenie...“⁴³ V ťažkých chvíľach pre štát však Mišíkov prejav vyústil do zmierlivého, solidárneho tónu s výzvou brániť republiku. A prejav ukončil až pateticky vyjadreným želaním: „Drahá Československá republika! Vručna vďaka všetkým nás patri Tebe za dary ducha a slobody, ktoré si nám v prvom dvadcaťročí poskytla. Veríme, že budeš našou dobrou a spoľahlivou ochrankyňou aj v budúcnosti a splníš ako starostlivá mať všetky naše túžby a nádeje, ktoré do Teba vkladáme.“⁴⁴

Túžby a nádeje Spolku SPS a jeho predsedu mali byť z väčšej časti v krátkom čase a rýchlo splnené, no v zásadne zmenených medzinárodných aj vnútroštátnych pomeroch republiky, resp. završili sa po jej zániku v marci 1939. V tom čase sa rozhodlo, a na niekoľko rokov jednoznačne negatívne, aj o ďalšom napredovaní školstva v budovaní československej identity slovenskej mládeže.

* * *

Čo prevládlo pri formovaní a presadzovaní sa československej a slovenskej identity? Podľa anglického príslovia, že puding sa skúša jedením, sa výsledky formovania jednej aj druhej identity mali preveriť už na jeseň 1938, v nasledujúcom roku a potom počas nasledujúceho desaťročia, až do februára 1948. Ďalšie, pofebruárové desaťročia sú témou na inú diskusiu.

⁴¹ Odkazujem ako na príklady rezolúcií v Sborníku SPS, XI., 1931/1932, č. 1, s. 14–15, XIV., 1934/1935 č. 1–2, s. 18–19, roč. XV., 1935/1936, č. 1–2, s. 7–8, XVII., 1937/1938, č. 1–2, s. 22–23.

⁴² Sborník SPS, XVIII., 1938/1939, č. 1, s. 5.

⁴³ Tamže, s. 7.

⁴⁴ Tamže, s. 10.

Vyjadrim teraz celkom osobný, pracovný názor: československá štátna identita sa prinajmenšom u časti absolventov medzivojnových stredných škôl – so všetkými otrasmi a pochybnosťami – zachovala, aj keď sa vyvíjali a posúvali predstavy o jej obsahu a význame pre nazívanie Čechov a Slovákov v obnovenom spoločnom štáte. Československá identita v národnom (etnicko-jazykovom) slova zmysle, pri všetkej nejasnosti slova „národný“, resp. etnicko „československý“ už v medzivojnovom období, sa od jesene 1938 postupne rozpadla a zanikla, resp. na slovenskej strane sa stratilo aj to málo, čo sa úpornou snahou pedagógov, najmä českej národnosti (no nielen ich snahou) predsa len vytvorilo. Okrem niekoľkých verných prívržencov československej národnej jednoty na českej strane symbolizovaných predovšetkým prezidentom Edvardom Benešom, na strane slovenskej povedzme sociálnym demokratom Ivanom Dérerom, ostatná politická elita obidvoch národov sa vzdala tohto intelektuálneho a ideologického konštruktú a pridržovala sa reality dvoch osobitných národov. To samozrejme nevylučovalo v nasledujúcich desaťročiach – napr. na prelome päťdesiatych a šesťdesiatych rokov 20. storočia – pokusy uplatniť rôzne formy „zblížovania“ a „vzájomnosti“, opäť bez väčšieho úspechu, keďže sa to dialo pod „ferulou“ komunistickej strany s jej vlastnou centralistickou politickou tradíciou, ale aj v znamení akéhosi oživovaného „kryptočechoslovakizmu“ tých čias.⁴⁵

V súvislosti s medzivojnovým pokusom o formovanie československej národnej identity chcel by som celkom na záver spomenúť jeden edičný aj pedagogický počin, ktorý vo mne vyvolal dojem onoho čara nechceného. V roku 1991, sedemdesiat rokov po prvom vydaní Pekařových *Dějín československých*, vyšla táto publikácia opäť a takmer v pietnom vydaní, bez akéhokoľvek dodatočného vysvetľujúceho komentára a bola zaradená do zoznamu učebníc pre české stredné školy. Akoby sa české školstvo a jeho vtedajší predstavitelia vracali (nepoučení?) v ponímaní českých a slovenských dejín až k samému vzniku republiky...⁴⁶

Aj tento edičný počin s jeho pedagogicko-didaktickým zámerom som v predpokladnom roku československého, resp. už česko-slovenského štátu pociťoval ako malý klinček zatĺčený – možno mimovoľne, a teda nechtiac – do rakvy spoločného štátu.

Formation of Czechoslovak identity in education system of Czechoslovakia after WW I

Milan Zemko

Theoretical questions of national identity in recent history are as significant as the perception of Czechoslovak and Slovak identity after WW I. Czechoslovak identity found its way to history and geography textbooks for Slovak secondary schools. However, Czechoslovak identity was confronted with growing Slovak national identity.

⁴⁵ Štafeta zlomyseľnosti dejín pokračovala aj na druhej strane; „na západ od rieky Moravy“ boli husákovské útoky proti „čechoslovakizmu“ vnímané ako integrálna súčasť „rusko-husákovskej okupácie 1968–1989“ (to, že okupácia po auguste 1968 bola vnímaná ešte v ďalšom rozmere, nie iba ako ruská okupácia, nebolo doposiaľ historikmi analyzované). A po novembri 1989 bola kritika „čechoslovakizmu“ ešte dlho chápaná ako čisto komunistická propaganda či oživovanie komunistickej propagandy (pozn. red.).

⁴⁶ V školách však kniha vôbec nebola používaná (pozn. red.).

ŠKOLSTVO NA SLOVENSKU A POLITICKÝ SYSTÉM JEDNEJ STRANY

Negácia československej štátnej myšlienky z hľadiska vzdelávacieho systému v r. 1938–1945

Ľubica Kázmerová

Negácia československej štátnosti bola súčasťou štátoprávných zmien sprevádzaných spoločensko-politickými pohybmi, ktoré sa odohrali na Slovensku v období po prijatí Žilinskej dohody (6. októbra 1938), počas autonómie Slovenskej krajiny a existencie slovenského štátu (1939–1945). Negácii československej štátnej myšlienky napomáhali zákony a nariadenia prijaté autonómnou slovenskou vládou,¹ ovplyvnené ideológiou Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) – Strany slovenskej národnej jednoty.² Ľudová strana začala postupne naplňovať svoje politické a ideologické ciele totalitnej politickej strany. Po prevzatí moci likvidovala demokratický systém československého štátu a postupne kladla základy autoritatívneho režimu. Ľudáci realizovali preskupovaním moci personálne zmeny hlavne v radoch ideových a politických protivníkov. V dôsledku štátoprávných zmien sa zmenilo postavenie českého obyvateľstva na Slovensku. K moci prichádzali ľudia spriaznení s HSĽS.³

Predpoklady pre negáciu československej štátnosti vo vzdelávacom systéme sa vytvárali už počas autonómie Slovenskej krajiny. Ľudová strana výrazne vstupovala do školskej politiky a tým ovplyvňovala obsah a realizáciu zmien v slovenskom autonómnom školstve. Bratislavský Referát Ministerstva školstva a národnej osvety (MŠANO) vytvoril základ autonómneho MŠANO ešte pred prijatím ústavného zákona o autonómii Slovenskej krajiny. Autonómne ministerstvo vzniklo jeho vlastným nariadením č. 1/1938 prez. z 10. októbra 1938 s názvom MŠANO Slovenskej krajiny⁴ a prevzalo od centrálnych inštitúcií pod svoje vedenie školské úrady a školy.

Školstvo a osвета boli jedným z prvých rezortov, v ktorom ľudáci uplatnili národný princíp – súčasť svojej ideológie, v personálnej politike. Počas autonómie Slovenska sa ľudáci v oblasti školstva propagandisticky, aby preukázali opodstatnenosť svojich zámerov

¹ Podrobne viď štúdiu ZAVACKÁ, K.: Právo na ceste Slovenska od demokracie k totalite. (Slovensko od 6. októbra do 14. marca 1939). In: Česko-slovenská historická ročenka 2006, s. 341–382.

² Hlinková slovenská ľudová strana po 6. októbri 1938 niesla názov HSĽS – Strana slovenskej národnej jednoty.

³ BYSTRICKÝ, V.: Vyst'ahovanie českých zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938–1939. In: Od autonómie k vzniku Slovenského štátu. Bratislava 2008, s. 189.

⁴ Päť rokov slovenského školstva 1939–1943. Bratislava 1944. s. 15.

K vzniku mocenských orgánov Slovenskej krajiny viď štúdiu ZAVACKÁ, K.: Právo na ceste Slovenska od demokracie k totalite.... s. 341–382.

chopili starších problémov, ktoré mali korene v prvej Československej republike (ČSR) a považovali ich za nedoriešené. V tlači poukazovali na českých učiteľov pôsobiacich na Slovensku, ktorí v pedagogickom procese väčšinou používali český jazyk a nie slovenský. Českí učitelia, tak ako väčšina pedagógov, boli v štátnych službách, ale na rozdiel od časti slovenských kolegov, boli aj propagátormi a zástancami myšlienky československej národnej jednoty, čím sa dostávali do sporov s ideológiou HSLS a jej príslušníkmi zväčša, zástancami slovenského autonomizmu.⁵

Miestom otvoreného vyjadrenia nesúhlasu s pôsobením českých profesorov v školstve sa stala akademická pôda. Ústredie slovenského katolíckeho študentstva (USKS) a Akademická garda (AG) iniciovalo stretnutie funkcionárov študentských spolkov. Už 14. októbra 1938 spoločne zostavili memorandum, ktoré odovzdali ministrovi školstva Slovenskej krajiny Matúšovi Černákovi.⁶ Študenti v memorande nastolili požiadavku prepustenia českých profesorov, ktorí nemali podľa nich kladný vzťah „k slovenským veciam“, pod ktorými študenti rozumeli vzťah k autonómii Slovenska a slovenskému jazyku.

Časť vysokoškolákov Univerzity Komenského bola prostredníctvom ÚSKŠ a AG pod ideovým vplyvom ľudovej strany a nezúčastňovali sa prednášok českých profesorov. Študenti podmienovali svoju účasť na prednáškach českých vyučujúcich, ale aj ich pôsobenie na Univerzite Komenského prednášaním v slovenskom jazyku. Na UK pôsobilo v roku 1938 72 profesorov, z nich bolo 14 Slovákov a 55 Čechov. Percentuálne 17,7 % Slovákov a 74,4 % Čechov.⁷ Podobný postup kladenia jazykových požiadaviek sa používal proti českým pedagógom v miestnych podmienkach na slovenských gymnáziách, stredných odborných školách, čo postupne vyhrcovalo protičeské nálady v školstve. V roku 1938 bolo na území Slovenska z celkového počtu stredoškolských profesorov 345 Slovákov a 523 Čechov.⁸

Další problém z obdobia prvej Československej republiky, ktorí ľudáci využili na začiatku autonómie Slovenska v prospech posilňovania svojich politických pozícií, predstavovali postoje pražského MŠANO v personálnych otázkach školskej politiky, uplatňovaných na Slovensku. Podľa ľudákov, ministerstvo stávalo v personálnej a sociálnej oblasti slovenských učiteľov, v porovnaní s českými kolegami pôsobiacimi na Slovensku do nevýhodného postavenia, čo považovali za diskrimináciu slovenských pedagógov. Na problémy spojené s postavením slovenských učiteľov reagovali kriticky v odbornej pedagogickej tlači blízkej ľudovej strane,⁹ ako aj straníckej ľudáckej tlači. Neakceptovanie

⁵ BYSTRICKÝ, V.: c. d. s. 185.

⁶ Matúš Černák (1903–1955) po absolvovaní študijného odboru filozofia a história Filozofickej fakulty Karlovej univerzity v Prahe, od roku 1926 pôsobil v školských službách. Vo vláde generála Jana Syrového bol ministrom bez kresla (26. septembra – 3. októbra 1938). Pred prijatím Žilinskej dohody (6. októbra 1938) sa vzdal ministerského kresla. Od 1939 do 1944 bol vyslancom vojnovkej SR v Nemecku, od 1942 akreditovaný aj vo Fínsku a Dánsku.

⁷ Podľa štúdie DOLAN, O. – BARTL, J.: Bratislavská univerzita v rokoch 1938–1945. In: Zborník Filozofickej fakulty UK, Historica, 17. Bratislava 1966, s. 5–9.

⁸ Päť rokov budovania štátu. In: Kalendár HSLS. Turčiansky Sv. Martin 1945, s. 44–45.

⁹ Najviac pozornosti z pedagogicky zameraných časopisov problematike zamestnanosti Slovákov v školstve a v riadiacich inštitúciách systému vzdelávania zo stavovských, učiteľských periodík venoval tlačový orgán Spolku profesorov Slovákov (SPS) Sborník Spolku profesorov Slovákov (ďalej Sborník SPS).

požiadavky trvalého pracovného pomeru, nesúhlas s ideou československej národnej jednoty viedlo nepočetnú skupinu slovenských stredoškolských pedagógov v 20-tych rokoch minulého storočia k vystúpeniu z celoštátnej profesnej organizácie Ústredného zväzu československých profesorov a založeniu novej organizácie – Spolku profesorov Slovákov (SPS).¹⁰ Spolok bol už pri vzniku a počas existencie výrazne podporovaný ľudovou stranou. Členmi SPS sa mohli stať pedagógovia výlučne slovenskej národnosti, zo všetkých stupňov školského systému a tiež vysokoškolskí študenti. Využitie jazykových a sociálnych otázok, spolu s ľudáckym straníckym potenciálom časti učiteľských organizácií počas autonómie podporovalo proti československé nálady a realizáciu národného princípu v personálnej politike proti českým učiteľom.

Počas autonómie Slovenskej krajiny bratislavské MŠANO uskutočnilo zmeny spojené s preberaním správy od centrálnych československých školských úradov do kompetencie autonómneho MŠANO. K hlbšej reforme školstva v tomto období nedošlo. Štvorstupňový systém školstva a vzdelávania zostal zachovaný. Podstatné zmeny, vykonávané počas autonómie Slovenskej krajiny na školách a na školských úradoch pod dozorom HSLS boli personálne. Mali charakter personálnej lustrácie na princípe národnej príslušnosti, ktorá sa uplatňovala pri obsadzovaní jednotlivých pracovných miest na všetkých stupňoch školského systému.

Zákony vo všeobecnosti svojim verbálnym obsahom a strohou rétorikou často zastierali (zastierajú) svoj skutočný obsah a nevyjadrovali dopad, pre nás už historických udalostí na každodenný život ľudí, ktorí sa im museli z donútenia prispôbiť alebo podrobiť.

Odchod, nútený odsun, oficiálnymi pojmami používanými v roku 1938 – delimitácia a redislokácia zasahovala celú obec českých zamestnancov na Slovensku a skrýva mnohé osudy jednotlivcov a rodín.

Nútený odchod českých pedagógov zo Slovenska bol súčasťou celkovej politickej situácie a zmien v česko-slovenských vzťahoch. Z pohľadu ľudovej strany sa začala uskutočňovať slovakizácia, „vnášanie slovenského ducha do škôl“, okrem škôl menšinových. Pod „vnášaním slovenského ducha“ do slovenských škôl rozumeli okrem núteného odchodu prevažnej časti českých pedagógov, školského personálu a dosadzovania slovensky hovoriacich učiteľov, aj používanie slovenského jazyka vo vyučovacom procese. Už 10. októbra 1938 vstúpila do platnosti vyhláška predsedu slovenskej vlády č. 6 Ú. n., ktorá ukladala v úradoch a pri vyučovaní v štátnom jazyku používať slovenčinu.

Nútený odchod českých zamestnancov rezortu školstva zo Slovenska, tak ako zamestnancov iných rezortov, podliehal dohodám medzi ústrednou a autonómnou vládou. Ich právny obsah zúčastnenej strany často prehliadali a porušovali. S personálnymi zmenami – s vylúčením väčšiny vyučujúcich českej národnosti zo vzdelávacieho procesu na Slovensku sa spájalo pôsobenie prvého ministra MŠANO autonómnej slovenskej vlády Matúša Černáka, predstaviteľa extrémneho radikalizmu, ktorý zastával post ministra školstva od 8. októbra 1938 do januára 1939. O svojom pôsobení na ministerstve hovoril: „Stal som sa ministrom školstva a robil som všetko tak, ako mi moje autonomistické presvedčenie kázalo.“¹¹ Podľa Černáka realizácii odsunu českých zamestnancov rezortu školstva

¹⁰ Spolok profesorov Slovákov vznikol v roku 1921.

¹¹ Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA), fond (f) – Národný súd (NS), mikrofilm I.A-1018.

predchádzal verbálny dohovor medzi ministrom školstva pražskej vlády Janom Kaprasom,¹² v ktorom sa mal Černák vysloviť: „Dáme Prahe k dispozícii českých univerzitných profesorov a všetkých riaditeľov stredných škôl.“¹³ Ich odsun, redislokácia sa odohrala demonštratívne, sprevádzaná hlasnou publicitou, čím pútala pozornosť širokej verejnosti.

Bratislavské MŠANO¹⁴ začalo iniciatívne vystupovať v otázke odsunu českých zamestnancov z rezortu už v októbri 1938. Koncom novembra 1938 podstúpilo pražskému ministerstvu školstva zoznam 340 zamestnancov úradníkov, profesorov stredných škôl, školských inšpektorov s požiadavkou, aby ich umiestnilo mimo Slovenskej krajiny, vzhľadom k zmeneným politickým a štátnym pomerom.

Pražské ministerstvo 3. decembra 1938 žiadalo riešiť otázku prevzatia štátnych zamestnancov a učiteľov českej národnosti zo Slovenska v celom rozsahu.¹⁵ Do 31. decembra 1938 malo zo Slovenska odísť spolu 1023 zamestnancov rezortu školstva. Z uvedeného počtu bolo 5 školských inšpektorov, 79 riaditeľov štátnych meštianskych škôl, stredných škôl a učiteľských ústavov. Nútenému odsunu sa podrobilo 109 profesorov stredných škôl a zo školského pomocného personálu odišlo 10 školníkov. Zvyšný počet tvorili učители štátnych, meštianskych a ľudových škôl. Z Univerzity Komenského muselo odísť 26 profesorov a piati boli penzionovaní.¹⁶

Po vzniku Slovenského štátu 14. marca 1939 sa Česi na jeho území stali cudzími štátnymi príslušníkmi. Slovenská vláda sa rozhodla 18. marca 1938 neviazať sa dohodou prijatou v decembri 1938, uzavretou s ústrednou vládou a odsunúť všetkých Čechov.¹⁷ V čase od októbra 1938 do októbra 1940 sa odsunu nútene podrobilo 660 českých učiteľov a profesorov.

V službách slovenského MŠANO mohli na určitý čas naďalej zotrvať iba tí stredoškolskí a vysokoškolskí učители, za ktorých slovenské ministerstvo v uvedenom období nedokázalo nájsť náhradu zo slovenských zdrojov.¹⁸

Zo štúdií s problematikou núteného odsunu českých zamestnancov¹⁹ a z nich učiteľov je tiež známe, že prepúšťanie tých, ktorí zostali v školských službách slovenského štátu, pokračovalo aj v nasledujúcich rokoch. V školskom roku 1942/1943 podľa údajov bratislavského MŠANO pôsobilo na Slovensku už len 26 českých stredoškolských profesorov.²⁰ V rezorte ministerstva školstva, ale aj v iných rezortoch došlo k paradoxnej situácii. Po odsunutí českých odborníkov, často vysoko kvalifikovaných, zostali viaceré posty

¹² Archiv Národního musea Praha (ďalej ANM), f – J. Kapras st., kart. 130.

¹³ SNA, Bratislava, f – NS, mikrofilm 1018.

¹⁴ Iniciatívne v personálnej otázke ďalšieho pôsobenia českých zamestnancov v Slovenskej krajine vystupovalo tiež Ministerstvo vnútra.

¹⁵ SNA, f – Ministerstvo vnútra (MV), kart. 1.

¹⁶ DOLAN, O. – BARTL, J.: Bratislavská univerzita..., s. 8.

¹⁷ BYSTRICKÝ, V.: c. d., s. 197.

¹⁸ Nové slovenské školstvo II., Reč Jozefa Siváka, ministra školstva a národnej osvety, povedaná v Kultúrnom výbore Snemu Slovenskej republiky. Bratislava 1940, s. 56.

¹⁹ Viď práce BYSTRICKÝ, V.: Vystavovanie českých zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938–1939. In: Od autonómie k vzniku Slovenského štátu. Bratislava 2008, s. 184–197. ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Z.: Postavenie Čechov v Slovenskej republike. In: Historie a vojenství, 1991, č. 1, s. 48–76. MLYNÁRIK, J.: Českí profesori na Slovensku. Praha 1994, 266 s.

²⁰ Päť rokov slovenského školstva 1939–1943, s. 176.

nielen počas autonómie, ale aj po vzniku slovenského štátu neobsadené. Odsun českých zamestnancov z rezortu školstva za Černákovho pôsobenia môžeme považovať za prvý praktický prejav negácie československej štátnosti v oblasti školstva.

Do kompetencie MŠANO za Černákovho pôsobenia patrila tiež osвета a ľudovýchova. Nariadením MŠANO z 15. decembra 1938 zrušili osvetové zbory a osvetové komisie zriadené počas prvej ČSR. Ich majetok prevzali odbory Matice slovenskej (MS), ktorá sa počas autonómie stala štátnym výchovným orgánom ľudovýchovy. Jej poslaním bolo šíriť a upevňovať štátnotvornú výchovu širokých vrstiev obyvateľstva v duchu národných a kresťanských tradícií.

Radikálneho Matúša Černáka, ktorý sa stal vyslancom vojnovnej SR v Berlíne, na poste ministra školstva vystriedal ďalší skúsený pedagóg, publicista a politik HSLS Jozef Sivák.²¹

Sivákove predstavy o školskej politike slovenského štátu, ako ich vyjadril v júni 1939 v kultúrnom výbore snemu slovenského štátu sa spájali s ideológiou ľudovej strany. Členom ľudovej strany bol od roku 1919 a patril k jej umiernenému krídlu. Školstvo prvej ČSR považoval za liberálne a zdedený stav, v akom sa nachádzalo slovenské školstvo po vzniku Slovenského štátu označil za stav neregulovaného školstva, s rôznymi typmi základných a stredných škôl.

Reformné zmeny vo výchovnom a vzdelávacom procese Sivák odvodzoval z vlastných skúseností zo školskej praxe.²² Školská reforma, ako ju predstavil, mala byť korekciou predchádzajúcej školskej politiky. Slovenská škola pod jeho vedením mala plniť „dvojakú úlohu: vychovávať a prevychovávať“.²³ Hlavné zásady pre vzdelávanie, nábožensko-mravná a národná výchova, ktoré odvodil z ideológie HSLS, tvorili základ Sivákovej reformy stredných a ľudových (národných) škôl.

Reformu štruktúry školského systému začalo ministerstvo na stredných školách. Stalo sa tak vzhľadom na menší počet týchto škôl, kratšiu dobu trvania vzdelávacieho procesu a skoršieho zaradenia sa absolventov do pracovného pomeru, než žiakov z ľudových škôl a meštianok. Vládnym nariadením z 11. júla 1939 č. 168 Sl. z. vytvorili jednotnú strednú školu s názvom gymnázium, ktorú sa pokúsili, ale neúspešne zaviesť do praxe.²⁴ Cieľom jednotnej strednej školy, v ktorom podčiarkovali slovenskú štátnosť bolo:

²¹ Jozef Sivák (1886–1959) absolvent učiteľskej akadémie v Kluži (dnešné Rumunsko) vstúpil do školských služieb za Rakúsko-uhorskej monarchie. Publikoval do slovenských, zväčša cirkevných časopisov. Pred koncom prvej svetovej vojny, na podnet kňaza Andreja Hlinku pripravoval podklady pre slovenské učebnice.

Po vzniku Československa pôsobil na viacerých postoch v rezorte školstva – bol učiteľom, školským inšpektorom a autorom učebníc pre národné školy. V ľudovej strane, kde pôsobil od roku 1919, patril k umiernenému krídlu. V rokoch 1937–1939 bol podpredsedom poslaneckej snemovne Národného zhromaždenia ČSR. Od 24. 1. do 9. 3. 1939 bol ministrom školstva a národnej osvety Slovenskej krajiny, od 18. 3. do 4. 9. 1944 ministrom školstva slovenského štátu. Prezident Č-SR Emil Hácha ho počas jeho neprítomnosti vymenoval 9. 3. 1939 za predsedu slovenskej autonómnej vlády. V čase menovania bol Sivák vo Vatikáne, na inaugurácii pápeža Pia XII. Na Slovensko sa vrátil 18. 3. 1939.

²² Päť rokov slovenského školstva 1939–1943, s. 25, 26.

²³ Päť rokov slovenského školstva 1939–1943, s. 36.

²⁴ Slovenský zákonník, 1939, Bratislava 1939, s. 342–350.

„Vychovávať slovenskú mládež na podklade náboženskom, aby sa zaradila k mravným a verným občanom Slovenského štátu.“²⁵

Ďalší reformný krok predstavoval zákon o ľudových školách č. 308/ 1940 Sl. z. Zákon zúžil ministrom kritizovaný počet štyroch typov ľudových škôl (štátne, cirkevné, obecné a súkromné), ktoré sa mohli za prvej ČSR podľa Siváka „zakladať samovoľne“,²⁶ bez prísnejších pravidiel, na dva typy ľudových škôl – na obecné a cirkevné.²⁷ Zákon ľudovým školám ukladal, „...vychovávať školopovinnú mládež za mravných a verných občanov Slovenskej republiky na podklade kresťansko-národnom“,²⁸ čo bola len drobná verbálna modifikácia cieľa strednej školy. Zásadnou zmenou, pertraktovanou vo výchovných a vzdelávacích cieľoch bolo povinné vyučovanie náboženstva na ľudových školách (národné školy) a meštiankach. Reformna vstúpila do platnosti 1. januára 1941.

Specifikom slovenského školstva pri uplatňovaní a presadzovaní novej štátnosti sa stalo systematické vytesňovanie myšlienky československej štátnosti z vedomia žiakov a študentov, sprostredkované pedagógmi. Vytesňovanie vyplývalo zo záujmu nastoľovaného režimu, podporiť slovenskú autonómiu počas druhej ČSR a po vzniku Slovenského štátu napomáhať identifikácii obyvateľstva so slovenskou národnou identitou a štátnosťou.

Školský systém vzdelávania poskytoval HSES niekoľko možností na vytesňovanie myšlienky československej štátnosti a upevňovanie slovenskej štátnosti. Základ tvorila interakcia učiteľ – žiak na vyučovaní²⁹ a mimoškolské aktivity žiakov v Hlinkovej mládeži (HM), ktorá bola afinitnou organizáciou ľudovej strany.

HM združovala žiakov národných a stredných škôl. V rámci jej oddielov sa uskutočňovala väčšina voľnočasových aktivít žiakov a študentov – kultúrna a športová záujmová činnosť mládeže. Tak sa výchova v duchu štátno-straníckej ideológie HSES dostala aj mimo školského vyučovania. Organizácia HM zabezpečovala vydávanie časopisov pre jednotlivé vekové kategórie detí a mládeže, od najmladších šesť ročných detí, po najstarších 20 ročných.³⁰ Najmladším bol predpísaný časopis *Vlca* a pre starších *Nová mládež* a *Slovenská deva*.

Na čele jednotlivých oddielov HM stáli vodcovia a vodkyne. Pre nich a pre spolupracovníkov HM boli určené časopisy *Stráž* a *Prelom*, ktoré splňali úlohu metodických príručiek. Obsahom metodických príručiek boli príklady ako postupovať proti nežiaducej ovplyvňovaniu školskej mládeže v súvislosti so slovenskou štátnosťou. Politická agitácia v činnosti HM používala československú štátnosť, ako negatívny vzor z minulosti. V článku *Príprava háemistov do života* autor E. Urban kritizoval pedagógov, z ktorých mnohí „sú vyznávačmi politického čechoslovakizmu, a ktorí sabotujú na každom kroku

²⁵ Slovenský zákonník, 1939. Bratislava 1939, s. 342.

²⁶ Pat' rokov slovenského školstva 1939–1943. Bratislava 1944, s. 25.

²⁷ Cirkevné školy zakladali všade tam, kde mala príslušná katolícka alebo evanjelická cirkev viac ako 30 školopovinných detí.

²⁸ Slovenský zákonník, 1940, s. 481–489.

²⁹ Zo školy „musí vychádzať telesne zdravá a silná mládež ako zdroj obrody slovenského národa. Tu má pomôcť Hlinková mládež a školský lekár.“

³⁰ Organizačnú štruktúru HM tvorili chlapci – vlčatá (6–11-roční), orly a skauti (11–16-roční), junáci (16–20-roční), dievčatá – vily (6–11-ročné), tatrancy (11–16-ročné a devy (16–20-ročné).

Slovenský štát. Veď len nedávno sa stal na gymnáziu v meste L. prípad, že istý mladý profesor povedal žiakom v triede, že všetci Slováci v cudzine sú proti slovenskej vláde a dobrovoľne (sic) vstupujú do čsl. légii. Že sú všetci čsl. zmýšľania.“³¹

Ministerstvo školstva už počas autonómie Slovenskej krajiny vydalo v októbri 1938 pre školy vyhlášku o povinnom odbere týždenníka *Mladý Slovák*. Časopis bol úradným orgánom HM a jeho zodpovedným redaktorom sa stal zborový veliteľ HM Ján Dafčík. Časopis neskôr niesol názov *Nová mládež*.³² Ministerstvo školstva považovalo časopisy za dôležitý doplnok mimoškolského čítania. V školskom roku 1939/1940, keď podrobilo revízii učebnice a školské knižnice, aj za náhradu čítaniek, ktoré boli zostavené „v duchu ČSR.“³³

Rozhodujúcim činiteľom školskej výchovy a vzdelávania bol a aj v súčasnosti je vyučujúci – učiteľ, profesor, výchovný pracovník. Dôležitosť postojov pedagóga pri realizácii ideologických zámerov si uvedomovali predstavitelia ľudovej strany, ktorá mala záujem na kontrole všetkých oblastí života spoločnosti. Vytváraním vlastných totalitných organizácií sa pokúsili ideovo a politicky nútene zjednocovať spoločnosť.

Ideovo-politickému zjednocovaniu sa nevyhli ani organizácie učiteľov. Snem Slovenskej republiky 19. novembra 1940 prijal zákon č. 297 Sb. z. n. z. *O slovenských záujmových organizáciách* a v máji 1942 zákon č. 70 o Slovenskej pracovnej pospolitosti. Bývalý predseda agilného Spolku profesorov Slovákov Pavol Florek sa v článku *Slovenské profesorstvo a zákon o slovenskej pracujúcej pospolitosti* na stránkach Sborníka profesorov Slovákov³⁴ vyjadril: „Spomenutý zákon združuje a organizuje celú slovenskú pracovnú pospolitosť, t.j. všetkých príslušníkov slovenského národa, ktorí sa živía prácou alebo jej výsledkami (penzisti) v národohospodárskom význame slova. Takéto osoby sú povinne organizované, a to podľa povahy zdroja ich výživy v štyroch záujmových združeniach.“³⁵ Do Sdruženia štátnych a verejných zamestnancov (SŠAVZ) patrili všetci zamestnanci štátnej a verejnej správy, teda aj zamestnanci MŠANO, pracovníci školskej a osvetovej správy.

Filozof Štefan Polakovič, propagátor myšlienok slovenského národného socializmu v prednáške učiteľom, ktorá bola zameraná okrem iného „na správne politické zmýšľanie“³⁶ zdôrazňoval dôležitosť členstva v strane a jednoty činov člena ľudovej strany s jej ideológiou, čo uviedol nasledovne: „Kto sa nachádza dnes mimo strany, a to zvlášť duchovne, ten sa nestotožňuje v tomto období s dobrom národa, a je preto zradcom, ktorý nemôže s čistým svedomím nazývať Slovensko svojou vlasťou. Správne politicky

³¹ Stráž – orgán vodcov, vodkýň a spolupracovníkov HM, roč. I., apríl 1940, č. 8, s. 211.

³² Pojem nová, nový bol zaužívaným výrazom v nemeckej propagande, ktorý sa uplatnil v propagande slovenského štátu.

³³ Vyhláška MŠANO zo dňa 10. 10. 1939 č. 8158/39-prez., o odbere časopisov Hlinkovej mládeže.

³⁴ Spolok profesorov Slovákov sa na prekvapenie politicky autonomistickej časti členskej základne stal v roku 1942 súčasťou Združenia štátnych a verejných zamestnancov a de facto zanikol. Jeho časopis Sborník profesorov Slovákov vychádzal do roka 1944.

³⁵ Slovenské profesorstvo a zákon o slovenskej pracovnej pospolitosti. In: Sborník SPS, roč. 22, 1942/1943, č. 1–2, s. 2.

³⁶ Národná výchova na našich školách stredného stupňa. Vydal Spolok profesorov Slovákov, Bratislava 1940, s. 31–32.

zmýšľať znamená ďalej byť zajedno s Vodcom národa, ktorý viedol národ po šťastných cestách v najťažších chvíľach.“³⁷

Okrem požiadavky členstva učiteľov v strane si ľudáci zabezpečovali ideologický vplyv na pedagógov školeniami, ktoré organizačne patrili do kompetencie školskej správy. Tá pripravovala školenia učiteľov národných a stredných škôl, od roku 1940 pod hlavičkou vlastivedných pracovných zjazdov.³⁸ Školenia sa konali s podporou MŠANO a vážnosť im dodávala účasť ministra školstva a pracovníkov ministerstva. Prednášateľov zabezpečoval do roku 1942 Spolok profesorov Slovákov zo svojich radov a z odborníkov doporučených ministerstvom.³⁹ Odborníkmi pre politické školenia pedagógov boli už spomenutý filozof Štefan Polakovič a tiež historik František Hrušovský.

Najväčší dosah na výchovu mládeže mala totalitná ľudová strana prostredníctvom výučby a výchovy hlavne vo výchovných predmetoch,⁴⁰ za ktoré v sledovanom období považovala dobová didaktika na ľudových (národných) školách vlastivedu, spoločne so slovenským jazykom a na vyšších stupňoch dejepis, zemepis a slovenský jazyk.⁴¹ Ideologickým základom výchovy a vzdelávania sa stali, ako to často opakoval vo svojich prejavoch minister Sivák, kresťanské a slovenské národné idey, ktoré sa uplatňovali vo výchovných cieľoch, v osnovách, v metodických pokynoch a v učebniciach.

Výchovným cieľom slovenskej školy stanoveným ministerstvom školstva bolo „vychovávať mládež, ktorú možno označiť v živote za štátoobčiansky uvedomelú. Tento cieľ dosiahneme, keď sa bude stále zdôrazňovať význam vlastného štátu Slovákov, ktorý vznikol po dlhom ideálnom boji našich generácií a je stelesnením vrcholných túžob najkrajších slovenských tradícií. Z nich má škola úrodne vyberať pri zdokonaľovaní národného a štátneho zmýšľania.“⁴²

Ideovú „čistotu“ vzdelávacieho procesu podľa kritérií HSLS zabezpečovali revíziou kníh v školských a verejných knižniciach. Revíziu činnosť pripravovala Ústredná osvetová komisia pri MŠANO. Prvé, ale nie posledné smernice na revíziu kníh a tiež pokyny na odstránenie tých, ktoré nevyhovovali výchovným cieľom, vydalo MŠANO už vo februári 1939. Pokyny obsahovali zoznam svetových a slovenských autorov. Z knižníc sa mali odstrániť diela spisovateľov židovského pôvodu, taktiež klasikov ruskej literatúry a súdobých ruských autorov. Výber ideologicky nevhodných autorov bol tvorený aj podľa stranícko-politickej príslušnosti k ľavicí, bolševikom a tiež ku komunistom. Nevhodné boli aj publikácie pre mládež, ktoré hovorili o sociálnych pomeroch a triednom boji počas prvej ČSR. Na index sa dostali pre obsah a stranícku príslušnosť autorov napr. práce Fraňa Kráľa *Jano a Cenkovej deti*, Petra Jilemnického *Pole neorané*, *Vitálny pád* a pod.

³⁷ Tamže.

³⁸ Prvý zjazd sa konal 8. apríla 1940 v Bratislave za účasti zástupcov MŠANO Matúša Stolaríka, Vladimira Černáka, Viliama Lenča, Bela Letza.

³⁹ Spolok profesorov Slovákov, na prevzatie politickej autonomistickej časti členskej základne sa stal v roku 1942 súčasťou Združenia štátnych a verejných zamestnancov a de facto zanikol. Jeho časopis Sbornik profesorov Slovákov vychádzal do roka 1944.

⁴⁰ Dejepis a vlastiveda boli označované aj ako vlastivedné predmety.

⁴¹ Vlastiveda, zemepis, dejepis spolu s prírodopisom a prírodospytom patrili medzi vecné náuky.

⁴² Zvesti Ministerstva školstva a národnej osvety, II., 1939, č. 12, s. 557–729.

Nevyhovujúcimi sa stali diela zakladateľov a prezidentov Československej republiky Tomáša G. Masaryka a Edvarda Beneša. Taktiež práce politicky a kultúrne pro-československy angažovaných osobností, napr. Ivana Déreza, Milana Hodžu, Vavra Sro-bára, Václava Chalúpeckého, Alberta Pražáka, Karola Kálala a ďalších, ktoré obsahom nezodpovedali myšlienke štátnej samostatnosti Slovenska.

Na indexe sa ocitli tiež práce zo svetovej literatúry, napr. generáciami obľúbený Príbeh námorníka Robinsona Crusoe z Yorku jeho život a neobyčajné dobrodružstvo od Daniela Defoe. Pokyny neobsahovali vysvetľujúce zdôvodnenia, aké príčiny viedli tvor-cov výnosu MŠANO k takémuto rozhodnutiu, či to bolo vierovyznanie autora, alebo či táto publikácia patrila napr. medzi zakázané v Tretej ríši, prípadne, či pre mládež nebolo vhodné čítanie o priateľstve belocha a černocho...

Každá nová kniha, ktorá sa mala dostať do žiackych knižníc slovenských škôl musela byť v roku 1939 predložená na schválenie MŠANO. Neskôr schvaľovacie kom-petencie preniesli na riaditeľov škôl a nimi poverených učiteľov, ktorí sa riadili podľa „zoznamu dobrých kníh“.⁴³ Zostavovateľom tohto zoznamu bolo Kultúrno-osvetové oddelenie MŠANO. Cenzúrnym konaním prešiel obsah všetkých učebníc. Výnos MŠA-NO z februára 1939 mal stratiť platnosť až po vydaní nových, ideologii HSLS zodpoveda-júcich učebníc, napísaných v požadovanom kresťansko-národnom duchu.⁴⁴

Cenzúre podliehali učebnice všetkých vyučovacích predmetov, ale hlavne vlasti-vedy, slovenského jazyka, dejepisu a zemepisu, ktoré mali reflektovať režim slovenského štátu. Výberom vhodných učiteľov na prácu cenzorov učebníc z prvej ČSR boli poverení školskí inšpektori. Učitelia kontrolovali nielen text učebníc napísaných počas prvej ČSR, ale tiež učebnice s vročením 1939, preto že aj tieto učebnice autori napísali s najväčšou pravdepodobnosťou počas existencie ČSR. Zoznam učiteľmi vyradených učebníc a iných publikácií dostali na posúdenie inšpektori.

Cenzurovanie sa malo podľa výnosu MŠANO uskutočňovať dôsledne. Za nevhodný text sa považovali napr. state z dejín spoločného štátu Čechov a Slovákov. Ak učebnica obsahovala len menšie množstvo nevhodného textu, mohli text napr. začerniť či prečiarknuť alebo prelepiť. Z učebníc mali odstrániť okrem článkov a statí aj nevyhovu-júce obrázky, fotografie, diagramy, znaky, kresby dejateľov, ktoré odporovali „duchu dejín slovenského štátu“.⁴⁵

V rokoch 1939 až 1943 vyšlo 140 nových učebníc pre národné školy a meštianky, ktorými nahrádzali vyradené. Podľa ideologických záujmov ľudovej strany mali učite-lia, ako som už uviedla, vychovávať mládež v duchu národnom, paralelne s náboženskou výchovou. V dejepise výchovu v duchu národnom spájali napr. s dejinami Veľkej Moravy a s historickým vzorom kniežata Svatopluka. Prítom podčiarkovali a spájali analógiou vzťahu Svatopluka k Nemcom, s vlastným politickým záujmom, so spojenectvom Tretej ríše a novej Slovenskej republiky.

Problematicku vzťahu Slovenska k Nemecku v svatoplukovskom kontexte a využitie historickej postavy vo výchovno-vzdelávacom procese interpretoval Štefan

⁴³ Päť rokov slovenského školstva 1939–1943. Bratislava 1944, s. 153.

⁴⁴ Výnos MŠANO Slovenskej krajiny zo dňa 22. februára 1939 č. 4.1953/39 –P/I. o revízii učebníc na štátnych a na obecných školách.

⁴⁵ Päť rokov slovenského školstva 1939–1943. Bratislava 1944, s. 138.

Polakovič v práci *Slovenský národný socializmus. Ideové poznámky* slovami: „Svatopluk, (ktorý) poznal nutnosť priateľstva so susednými Nemcami a uzavrel s nimi trvalý mier. A práve Svätoplukov rozumný odkaz politického priateľstva slovensko-nemeckého uskutocňujeme dnes my v slovenskom obnovenom štáte, a preto sa hlásime k Svätoplukovi jednak ako k budovateľovi slovenskej moci, jednak ako k tvorcovi rozumnej politiky zahraničnej a ako k prvému budovateľovi priateľských medzištátnych slovensko-nemeckých vzťahov.“⁴⁶

Z učebníc dejepisu boli odstránené historické vzory, ktoré sa používali vo výchovno-vzdelávacom procese počas prvej ČSR napr. Ján Hus a husitské hnutie. Odmietanie husitizmu, jeho využívanie ako negatívneho vzoru pre slovenskú, zväčša katolícku verejnosť bolo však staršieho dátumu. Periodicky pri výročiach J. Husa sa objavovalo v ľudáckej tlači počas prvej ČSR. Ľudovou stranou bol husitizmus považovaný za všeobecne škodlivý jav pre spoločnosť na Slovensku a hlavne pre katolícku mládež.

Český národ, jedného z nositeľov československej štátnosti a tiež husitskej tradície staval ideológ ľudovej strany Polakovič do svetla kacírského, pokrokárskeho, husitského národa, s predpokladaným cieľom – vzbudiť negatívny postoj voči Čechom a tým aj československej štátnosti.

Tvorbe učebníc dejepisu a metodike výučby sa venoval historik František Hrušovský.⁴⁷ Vo svojich prácach pristupoval ku prezentácii historických udalostí účelovo, s cieľom podporiť národné povedomie a slovenskú štátnosť. Hrušovský bol presvedčený autonomista a v jeho prístupe ku tvorbe učebníc sa spájala filozofia obrodeneckého hnutia 19. storočia s ideológiou ľudovej strany. Hrušovský považoval národ za „duchovnú jednotu uvedomelého etnického celku, čiže za duchovnú bytosť národa, ktorá žije vo všetkých pokoleniach, prechádza z generácie na generáciu, spojuje minulosť s prítomnosťou a rastie z duchovných síl národa“.⁴⁸ Pôsobením na poste poslanca ľudovej strany ovplyvňoval ideové zameranie školskej politiky slovenského štátu.

Hrušovský je autorom publikácie *Slovenské dejiny*.⁴⁹ Základom práce je prepracovaná staršia štúdia *Slovensko v dejinách strednej Európy* (45 s.). Slovenské dejiny vyšli od roku 1939 do konca existencie vojnového slovenského štátu šesťkrát a súdobé recenzie považovali publikáciu za základ historického zdôvodnenia slovenskej štátnosti. Práca bola určená pre výučbu dejepisu na stredných školách, hlavne gymnáziách, ale aj pre širšiu verejnosť so záujmom o históriu.

Pôvodným povolaním bol Hrušovský stredoškolským učiteľom. Pozornosť venoval tiež metodike výučby výchovných, vlastivedných predmetov – dejepisu, vlastivede a občianskej náuke. V štúdiu *Národná a štátna myšlienka vo vyučovaní vlastivedy* (1940) sa zaoberal problematikou výučby dejepisu v spoločensko-politických podmienkach režimu slovenského štátu, pričom sa vyjadril aj ku školskej politike predchádzajúceho

⁴⁶ POLAKOVIČ, Š.: Slovenský národný socializmus. Ideové poznámky. Bratislava 1941, s. 116.

⁴⁷ František Hrušovský (1903–1953) počas prvej ČSR bol učiteľom a riaditeľom gymnázia v Kláštore pod Znievom, tajomníkom vedeckých odborov Matice slovenskej, v rokoch 1938–1945 poslancom Snemu Slovenskej republiky.

⁴⁸ HRUŠOVSKÝ, F.: Slovenská národná kultúra. Bratislava 1940, s. 13.

⁴⁹ HRUŠOVSKÝ, F.: Slovenské dejiny, Bratislava 1939 (1. vyd.).

československého štátu. Školskú politiku prvej ČSR považoval za liberálnu a popierajúcu slovenskú samobytnosť presadzovaním myšlienky československej národnej jednoty.⁵⁰

V Hrušovského dejepisoch prevládala kritika historických udalostí, ktorých účastníkmi boli Česi a Slováci. Optikou ideológie ľudovej strany hodnotil politické postoje a postupy predstaviteľov oboch národov v čase prvej svetovej vojny, pri vzniku Československa, počas jeho dvadsaťročnej existencie, to všetko s dôrazom na otázky súvisiace so štátoprávnym postavením Slovákov za Rakúsko-Uhorska a v prvej ČSR.

Historické reálie spoločných dejín Čechov a Slovákov v Hrušovského prácach reflektovali proti centralistickej postoj ľudovej strany a záujem presadiť autonómiu Slovenska v politickom systéme prvej ČSR. V Hrušovského diele však absentovali princípy parlamentnej demokracie. Napr. výsledky prvých slobodných volieb z 18. apríla 1920, v ktorých sociálni demokrati získali na Slovensku 24 poslaneckých kresiel a ľudová strana dvanásť, zdôvodňoval nasledovne: „Výsledok volieb bol pre Slovensko katastrofálny, lebo väčšina slovenského národa v povojnových hospodárskych ťažkostiach sa dala zväbiť zvuknými heslami sociálnej demokracie.“⁵¹ Náklonnosť spoločnosti na Slovensku k sociálnym demokratom posudzoval zhovievavo až ospravedlňujúco: „Neznamenalo to, že sa slovenský národ zriekol svojich kresťanských a národných tradícií“ a pokračoval: „Vodcovia socializmu (teda sociálni demokrati – Ľ. K.) stáli rovnako v službách marxistickej internacionály, ktorá nemohla podporovať vzrast slovenského nacionalizmu, aj v službách centralistickej politiky českej, ktorá všetkými prostriedkami bojovala proti slovenskej národnej myšlienke.“⁵² Nástup Adolfa Hitlera k moci označil Hrušovský za povzbudzujúcu historickú udalosť pre slovenských autonomistov a akési memento pre centralistickú politiku Čechov.⁵³

František Hrušovský bol taktiež autorom učebníc pre 6.–8. ročník ľudových škôl (v každodennom živote sa používal pre uvedené ročníky zaužívaný názov mešťanky – pozn. Ľ. K.). Publikácie vyšli pod názvom *Dunaj I–III.*, v priebehu rokov 1940–1941. V porovnaní s učebnicami prvej ČSR v Hrušovského dejepisoch kvantitatívne prevažovali udalosti súvisiace s historickým vývinom na území Slovenska, ktoré teritoriálne zodpovedalo hraniciam vojnovjej Slovenskej republiky.

Hlavnými ideami, zdôrazňovanými rovnako v učebniciach pre všetky tri ročníky, boli kresťanská a národná idea, pričom národnú ideu v nich spájal so štátnou. Nové dejepisné učebnice mali hovoriť „objektívne o dejinách vlastného národa“.⁵⁴

Prvá z trojice Hrušovského učebníc, určená ôsmakom vyšla v roku 1940.⁵⁵ Dôvod, prečo vyšla ako prvá, možno vidieť aj v trvaní školskej dochádzky, keď žiak v mnohých prípadoch, nepokračoval v školskom vzdelávaní a v ôsmej triede sa posledný krát stretol s dejepisom, čím završil školské vzdelávanie v predmete história. Dejepis pre ôsmakov

⁵⁰ HRUŠOVSKÝ, F.: Národná a štátna myšlienka vo vyučovaní vlastivedy. In: Národná výchova na slovenských školách stredného stupňa. Bratislava 1940, s. 5.

⁵¹ HRUŠOVSKÝ, F.: Slovenské dejiny (1. vyd.), s. 376.

⁵² Tamže, s. 386.

⁵³ Tamže.

⁵⁴ Päť rokov slovenského školstva 1939–1943, s. 55.

⁵⁵ HRUŠOVSKÝ, F.: Dunaj. Dejepis pre ôsmy ročník slovenských ľudových škôl. Trnava, Spolok sv. Vojtecha 1940, 90 s.

sa začínal článkom s názvom *My sme tu doma*. Názvom zvýrazňoval na prvom mieste slovenskú štátnosť, tak ako potom ďalej obsah celej učebnice. V poradi na druhom mieste bolo učivo na hodinách dejepisu podávané z pohľadu kresťanského. Hrušovský v dejepise vymenil poradie dôležitosti cieľov, ktoré osnovy všeobecne uvádzali ako základ vyučovania, vzdelávať a vychovávať najskôr v kresťanskom a potom v národnom duchu.⁵⁶

Chronologicky ôsmacká učebnica obsahovala obdobie od národného obrodenia do vzniku slovenského štátu. Hlavné tézy dejepisného učiva riešili maďarsko-slovenské a česko-slovenské vzťahy, pričom Hrušovský vo výklade zdôrazňoval spoločensko-politickú situáciu a postoje vládnej moci pri riešení nacionálnych otázok z Rakúsko-Uhorskej monarchie a Československej republiky.

Ideová orientácia ľudovej strany a výchovný kresťansko-národný cieľ sa v učebniciach dejepisu prejavili vo výbere historických udalostí a na ich interpretácii. Polovica ôsmackého dejepisu bola venovaná dejinám 20. storočia. (Učebnica má 90 strán textu, od 57-mej strany sa zaoberá dejinami 20. storočia a od 70-tej strany tridsiatymi rokmi minulého storočia, v kapitolách s názvom *V boji za autonómiu Slovenska* a vznikom Slovenského štátu.) Učebnica bola napísaná, z dnešného pohľadu, formou politických esejí než informácií, potrebných pre všeobecnú resp. základnú historickú orientáciu.

Zameranie sa na dejiny 20. storočia Hrušovský naplňal cieľ dejepisného vyučovania, ako ho stanovilo ministerstvo školstva, osvojiť si historickú látku, „ale najmä aktivizmus vo zmysle mravného hodnotenia dejinných udalostí. Naše dejepisné vyučovanie charakterizuje prežívanie minulosti v neprestajnom dotyku s prítomnosťou.“⁵⁷

Pre *Slovenské dejiny* učebnice dejepisu a *Dunaj I.–III.* bol charakteristický rovnaký prístup k výkladu udalostí z rokov 1938 a 1939 t. j. autonómie a vzniku Slovenského štátu ako negácie československej štátnej myšlienky. Od vyhlásenia autonómie Slovenskej krajiny a vzniku Slovenského štátu, po vydanie Hrušovského učebníc uplynuli necelé dva roky. Udalosti rokov 1938, 1939 uzatvárali obsah školského dejepisu, pričom sa žiaci na hodinách zoznamovali s historickými udalosťami od praveku až po najnovšie dejiny. Hrušovský tak v učebniciach dejepisu vytváral kontinuitu národného a štátneho vývinu Slovákov, ktorú uzatváral 14. marcom 1939, vznikom Slovenského štátu. Obsahovým zameraním vykladanej látky naplňal myšlienku účelovosti výkladu dejepisnej látky, prezentovanú v štúdiu *Národná a štátna myšlienka vo vyučovaní vlastivedy*, ktorá bola, ako sme uviedli, metodickou príručkou vyučovania výchovných predmetov.

Z didaktického hľadiska Hrušovský považoval za dôležité okrem využívania prítlačivosti historických postáv aj „zviditeľňovanie“ osobností vtedajšieho politického života. Do učebníc zaradil zo súdobých, žijúcich politikov napr. Vojtecha Tuku, ktorého politickú činnosť dával do súvisu so vznikom slovenského štátu.

Vojtech Tuka bol počas existencie vojnovnej Slovenskej republiky predsedom vlády, ministrom zahraničných vecí a vyznávačom slovenského národného socializmu. Hrušovský predstavil žiakom Tuku v role martýra za slovenskú autonómiu. Jeho obžalovanie z vlezradu a špiónáže v prospech Maďarska a odsúdenie na 15 rokov väzenia v roku 1929 považoval za českú politickú iniciatívu pre Tukovo autonomistické úsilie, čo pri štúdiu

⁵⁶ Výnosy a vyhlášky MŠANO. In: Zvesti MŠANO, II, 1939, č. 130, s. 374.

⁵⁷ Pat' rokov slovenského školstva 1939–1943, s. 55.

učebnice mohlo ovplyvniť vzťah slovenských študentov k predvojnovému československému štátu.

Posledná z učebníc výchovných predmetov – občianska náuka, ktorá vyšla v roku 1944. Úlohou občianskej náuky, stanovenou MŠANO na začiatku existencie slovenského štátu, bolo „vštepovať najpotrebnejšie vedomosti o štátnych a občianskych zariadeniach, o občianskych právnych povinnostiach. Pri vhodných príležitostiach posilňovať lásku k Slovenskej republike, úctu k hlave štátu a k odznakom štátnej svrchovanosti.“⁵⁸

Učebnica s názvom *Príručka občianskej náuky* (1944)⁵⁹ od dvojice autorov, stredoškolského profesora Jozefa Grajciara a ústredného tajomníka HSLS, stredoškolského profesora Andreja Mikloška, plne reflektovala politický systém na Slovensku. Vysvetľovala úlohu prezidenta, vlády, ministerstiev, štátnej rady, HSLS, HM a Hlinkovej gardy (HG). Učivo tvorili základné ustanovenia Ústavy Slovenskej republiky z roku 1939. Pri vysvetľovaní podstaty štátneho systému vojnovnej SR si autori pomohli citátom z Ústavy SR, podľa ktorého systém vznikol „... kombináciou zásad ústavy bývalej Česko-Slovenskej republiky a zásad štátnych systémov autoritatívnych. Je teda republikou typu francúzskeho a zásad autoritatívneho štátneho útvaru.“⁶⁰

Počas celej existencie slovenského štátu v spoločnosti rezonovala myšlienka československej štátnosti, využívaná hlavne propagandou v kladnom i zápornom zmysle.⁶¹ Frontový vývoj, rokovania československého exilu v záverečnej etape druhej svetovej vojny (1943–1945) sa na Slovensku zhodnotili v protifašistickom odboji.

Zahraničnopolitické a vnútropolitické udalosti v obyvateľstve vyvolávali úvahy o povojnovom usporiadaní európskeho priestoru. V hrubých črtách, základný obsah týchto úvah tvorilo obnovenie Československa alebo zachovanie slovenského štátu. Uplatňovanie negácie československej štátnosti, prostredníctvom výchovných predmetov – dejepisu, vlastivedy a občianskej náuky vo vzdelávacom procese sa stávalo prinajmenšom ťažším, ako v rokoch predchádzajúcich.

Posledný z ministrov školstva slovenského štátu Aladár Kočiš⁶² v školskom roku 1944/1945, v čase po vypuknutí Slovenského národného povstania vydal výnosy, o vlasteneckej výchove v národnom a štátnom duchu s cieľom: „... naučiť chápať slovenskú štátnosť ako prirodzený dôsledok dejinného vývinu osudov národného života pre všetky prítomné i budúce slovenské pokolenia. Škola má v tomto smere vplývať na žiakov sústavne, aby nikdy nezapochybovali o historickej opodstatnenosti nášho práva na samostatný národný a štátny život.“⁶³

⁵⁸ Pat' rokov slovenského školstva 1939–1943, s. 51.

⁵⁹ GRAJCIAR, J. – MIKLOŠKO, A.: *Príručka občianskej náuky*. Bratislava 1944.

⁶⁰ GRAJCIAR, J. – MIKLOŠKO, A.: c. d. s. 6.

⁶¹ Podrobnejšie viď KAMENEC, I.: *Idea československého štátu v slovenskej spoločnosti v rokoch 1943–1945*. In: *Moderní dějiny*, 2, Praha 1994, s. 171–181.

⁶² Aladár Kočiš (*1907) novinár, politik, funkcionár HSLS, od 5. septembra 1944 minister školstva a národnej osvety.

⁶³ Slovák, roč. 26, 1944, č. 295 (30. december 1944), s. 3.

Education in Slovakia during the times of single party system (1938–1945)

Ľubica Kázmerová

Official educational policy stressed the negation of Czechoslovak identity by the means of education of history, geography and civics. The "Christian-national" goal and authoritative type of government were emphasized. The textbooks were written according to the intentions and ideas of Hlinka People Party.

ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA, 2010

FORMOVANIE KONCEPCIE VÝCHOVNO-VZDELÁVACEJ SÚSTAVY V OBNOVENOM ČESKOSLOVENSKU PO ROKU 1945

Elena Londáková

Obnova Československa po skončení druhej svetovej vojny deklarovala právnu a kultúrnu kontinuitu s prvou ČSR. Avšak tak, ako sa nedá vstúpiť do tej istej rieky dvakrát, v skutočnosti nemohlo ísť o totožný štát. Obidve jeho súčasti poznamenala nielen vojna, v priebehu ktorej prešli Česi v Protektoráte a Slováci v prvom samostatnom štáte, diametrálne rozdielnym vývojom. Významným spôsobom na situáciu vplýval aj meniaci sa obraz povojnového usporiadania sveta a politicko-mocenské preskupovanie politických síl.

České a slovenské politické elity vo svojom prvom povojnovom tzv. Košickom vládnom programe deklarovali dohodu o pokračovaní Československa na novom ľudovo-demokratickom základe. Začalo relatívne krátke – trojročné medziobdobie, oveľa neskôr nazvané ako čas „obmedzenej demokracie“. Prelínalo sa v ňom úsilie časti politických síl o pokračovanie predvojnového demokratického vývoja, zároveň však boli v stupňujúcom sa politickom zápase čoraz intenzívnejšie snahy o zavádzanie silných prvkov tzv. „socializácie“ spoločnosti, ktorej sa postupne podriaďovali relevantné súčasti českej a slovenskej spoločnosti, vrátane zahraničnopolitickej prioritizácie komunistického Sovietskeho zväzu.

Kým výchovno-vzdelávací systém (najmä jeho základné stupne) sa stal jedným z prvých objektov, svojim spôsobom naozaj zásadných zmien, vysoké školy zostali, naopak, jednou z tých kultúrnych oblastí spoločenského života, v ktorých dlhšie prežíval duch slobodného – demokratického dedičstva prvej ČSR. Uznesenie SNR z 25. júla 1945 stanovilo nielen právnu kontinuitu a *obnovenie univerzitnej samosprávy*, obsahovalo aj kroky na odstránenie niektorých totalitných, nedemokratických (a spolu s nimi aj protičeských) zásahov z obdobia Slovenskej republiky. Vychádzalo sa z medzinárodne uznaného, právne nepretržitého, trvania ČSR a právnej neexistencie „vojnovkej“ Slovenskej republiky, kedy bola „...obnova štátnej suverenity ČSR spojená s konštituovaním novej ČSR, nie ako štátu československého národa, ale dvoch národov Čechov a Slovákov na princípe rovného s rovným, ktorý inštitucionálne vyjadrovala SNR usilujúca sa o federalizáciu štátu“.¹

Slovenská univerzita (SU) však nemala jednoznačne vyriešený svoj právny status: na jednej strane nariadenie SNR č. 88/1945 Sb. *O dočasnom usporiadaní niektorých pomerov SU*, zrušilo niektoré ustanovenia zákona SR o prezidentovi a ministroch vlády – ako čestných hodnostároch SU a o vymenovaní rektora, prorektora, dekana a prodeka-

¹ Právnicki na Univerzite Komenského v Bratislave. 75 rokov činnosti (eds. P. BLAHO a E. VLKOVA). Bratislava 1996, s. 69–70.

na prezidentom², ale §7 o zrušení zákona č. 375/1919 Sb., ktorým sa zriaďuje československá štátna univerzita v Bratislave ponechalo nedotknutým. Neobnovilo právne normy o Univerzite Komenského ani nezrušilo SU, iba určilo, že pre SU sa obnovuje platnosť právnych predpisov platných do 6. októbra 1938. Zákon potvrdil, že vyučovacou rečou je slovenčina a úradným jazykom, okrem nej aj latinčina a jej sídlo v latinskom názve „poslovenčil“ (namiesto Istropolitana – na Bratislavensis).³

Týmto spôsobom bola uznaná kontinuita z roku 1919, avšak bez prívlastku československá a aj bez výslovného obnovenia činnosti zákona, ktorý ju pôvodne zriadil.⁴ Nariadenie teda šalamúnsky neobnovilo Univerzitu J. A. Komenského a ani nezrušilo Slovenskú univerzitu. Svojho času prvá slovenská vysoká škola tak bola nanovo konštituovaná ako štátna a keďže zo zväzku jej fakúlt boli vyčlenené teologické fakulty ako samostatné vysoké školy, aj svetská.

Nadviazanie na demokratické dedičstvo prvej ČSR sa neobmedzilo len na rovinu právnú a štatutárnu, ale prejavovalo sa aj v obnovení autonómnej samosprávy vysokej školy. Akademická pôda skutočne reprezentovala kontinuitu slobodného ducha predvojnovkej republiky, ktorý tu vládol podľa pôvodných zvyklostí – na základe rešpektovania základných akademických slobôd. Prebiehali tajné voľby akademických funkcionárov a profesorský zbor sa zatiaľ úspešne ubránil politickým zásahom a inverzii iných vplyvov do tohoto orgánu.

V školskom roku 1945/1946 študovalo na vtedy už troch slovenských vysokých školách (Slovenskej univerzite, Vysokej škole technickej a Vysokej škole obchodnej) spolu 7412 vysokoškolákov.⁵ A hoci ich život nebol izolovaný od aktuálneho a nepochybne aj dosť turbulentného politického diania a súdobých problémov povojnovej spoločnosti a poskytoval veľkú mieru nadhľadu a nespornej slobody, ani VŠ sa nevyhli aktuálnej vlne poštátnovania. (Vysokú školu obchodnú, ktorá bola pôvodne v r. 1940 zriadená ako súkromnoprávna inštitúcia, neskôr v septembri 1944 preklasifikovali na verejnú vzdelávaciu inštitúciu a bola poštátnená).

Trochu inak vstupovali do povojnového obdobia ich učitelia. Nielenže začali výučbu v improvizovaných podmienkach, kedy sa vyučovanie, jeho obsah, ciele aj organizácia začínali často od základu, ale museli sa podrobiť previerkam štátnej a národnej spoľahlivosti, ktoré sa podľa nariadenia SNR č. 44/1945 Sb. a č. 99/1945 Sb. uskutočnili už na jar 1945. Previerku zabezpečoval Úrad Predsedníctva Zboru poverenikov s cieľom zistiť či sa učitelia v období Slovenského štátu výrazným spôsobom „nespreneverili myšlienke demokratickej a nezávislej ČSR“. Do konca roku 1945 boli na Právnickej fakulte (ďalej PF) UK preverení a za spoľahlivých uznali 7 profesori a 5 docenti. Medzi nimi bol aj známy slovenský národohospodár a riaditeľ Národnej banky Slovenského štátu prof. Imrich Karvaš, ktorý dal pri výstavbe budovy národnej banky v Bratislave prepracovať projekt už rozostavanej budovy tak, aby sa v nej postavilo aj činoherné divadlo známe pod názvom Divadlo J. P. Hviezdoslava a v roku 1944 zabezpečil prevod významných finančných

² Išlo najmä o niektoré ustanovenia zákona č. 168/1940 Sb. o Slovenskej Univerzite v Bratislave.

³ Právnicki na Univerzite Komenského v Bratislave, s. 68.

⁴ Tamže, s. 70.

⁵ Jednotná škola, roč. 1., 1945–46, č. 5–6, s. 229.

prostriedkov z banky pre financovanie Slovenského národného povstania.⁶ Celkovo päť učiteľov bolo označených za nespoľahlivých, ako prví Vojtech Tuka a Ferdinand Durčanský, previerkami neprešli ani Jozef Fundárek a Ľudevít Knappek a ďalší.

Výmenou akademických funkcionárov v apríli 1945, zrušením zákona, podľa ktorého boli za univerzitných profesorov vymenovaní politickí nominanti a exponenti bývalého Slovenského štátu (napríklad aj Stanislav Mečiar, František Hrušovský) riešili morálnu a ideologickú „očistu“ škôl. Zároveň prehľadli problém personálneho obsadenia vysokoškolských postov a stále aktuálneho nedostatku kvalifikovaných (nielen vysokoškolských) učiteľov.

Kým na nižších stupňoch vzdelávania sa problém riešil rôznymi improvizáciami s nekvalifikovanými silami, dočasným znížením požiadaviek na ich odborné vzdelanie, ktoré mali dopĺňať náhradné kurzy, na vysokých školách sa týmto spôsobom situácia zlepšiť v podstate nedala, nároky na výučbu tu boli iné – vyššie. Riešenie tohto problému nebolo vôbec jednoduché. Musela sa totiž zabezpečiť nielen personálna kontinuita pôvodnej výučby, ale aj jej nová štruktúra a obsah zodpovedajúci zmeneným politickým podmienkam. Išlo navyše aj o perspektívne rozširovanie vysokých škôl na území Slovenska a taktiež o zakladanie nových odborov a špecializácií, ktoré mali zabezpečiť výchovu novej generácie kvalifikovaných odborníkov absntujúcich v najrôznejších oblastiach spoločenského života.

Hľadanie dostupných možností preto smerovalo k získaniu kvalifikovaných vysokoškolských pedagógov mimo územia Slovenska. Pomerne rýchlo sa ukázalo, že staronový koncept aspoň dočasnej saturácie nedostatku odborníkov českými učiteľmi, ktorí v období medzi dvomi vojnami, zohrali možno niekde kontroverznú, ale zároveň dôležitú úlohu v prvých rokoch budovania slovenského školstva v spoločnom štáte, je jazykovo a kultúrne najschodnejším riešením. A to napriek tomu, že v čase ich medzivojnového pôsobenia, mali niektorí slovenskí poslanci v parlamente výhrady proti „počesťovaniu všetkých škôl“ a voči vystupovaniu niektorých českých učiteľov, ktorí „city nábožného ľudu urážajú“ a „zo slovenčiny si posmech robia“.⁷ Ozývali sa aj výhrady proti hromadnému prepúšťaniu slovenčiny neznalých maďarských a nemeckých profesorov. Vavro Šrobár vtedy protiargumentoval naozaj dramatickou štatistikou, podľa ktorej bolo v novembri roku 1918 k dispozícii len 300 slovenských učiteľov pre obecné školy a 20 pre školy stredné. Vyše 4000 škôl všetkých stupňov na Slovensku bolo s vyučovacím jazykom maďarským (v intenciách Apponyiho školskej a kultúrnej doktríny z roku 1907, podľa ktorej vzdelávanie vyše 70 % nemaďarských obyvateľov Uhorska musí byť výhradne maďarské „slovom aj duchom“). Z toho vyplývalo, že okrem niekoľkých najmä evanjelických učiteľov v cirkevných školách, sa po roku 1918 poslovenčiť slovenské

⁶ Imrich Karvaš, právnik, ktorý študoval hospodárske právo na parížskej a štrasburskej univerzite, ako prvý guvernér Slovenskej národnej banky Slovenskej republiky nariadil prevod 3 miliard slovenských korún z Bratislavskej centrály do jej filiálky v Banskej Bystrici, ako aj prevod iných komodít, ktorými sa SNP financovalo. Už 3. septembra 1944 ho zatkl gestapo, bol odvezený a vypočúvaný priamo v Berlíne a následne internovaný v koncentračnom tábore. Po oslobodení bol v roku 1949 odsúdený štátnym súdom v Prahe za velezradu, zbavený majetku, v roku 1953 vysťahovaný aj s rodinou z Bratislavy, v roku 1958 znovu odsúdený za velezradu na 17 rokov väzenia. KARVAŠ, M.: Moj otec Imrich Karvaš. Budmerice, 2001.

⁷ Dotaz Kornela Slobodu na ministra s plnou mocou pre Slovensko dr. Šrobára. Národné shromáždění čsl. 1918–1920, 79. sch. čtvrtek 18. září 1919. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. www.psp.cz

školsťvo bez konfliktov s maďarskými učiteľmi a bez českých „pionierov kultúry“ jedno-ducho nedalo.⁸

Referát školsťva pri Ministerstve s plnou mocou pre správu Slovenska v Bratislave pod vedením často kritizovaného Antona Štefánka⁹ však upozornil českých učiteľov, ktorí skutočne prišli na Slovensko bez znalosti pomerov, spôsobu života a kultúry, aby sa snažili akceptovať iné podmienky krajiny, v ktorej pôsobia a rešpektovali hlbokú kresťanskú tradíciu slovenského obyvateľstva. Niektorí českí učelia, väčšinou ateisti, totiž výučbu náboženstva považovali za anachronizmus, prejavovali voči náboženskému čítaniu svojich žiakov nechť až neuctu (profesor si napríklad počas modlitby, ktorou sa začínalo vyučovanie, stojac za katedrou čistil nechť, iného rozčúľila natoľko, že ju označil za provokáciu a znížil všetkým žiakom známky z predmetu, ktorý učil (tieto problémy sa riešili v roku 1922 na košickom reálnom gymnázii, ale aj v Žiline, v Prešove a pod.).¹⁰

Výhrady sa obracali aj voči údajnému uprednostňovaniu českých zamestnancov v čase, kedy už boli k dispozícii slovenskí, ktorí mali, paradoxne, problém adekvátne sa, nielen v školstve, ale aj v iných odboroch zamestnať.

(Neskôr sa tento problém stal súčasťou tzv. „chlebovej otázky“ a jedným z argumentov pre uvoľnenie miest pre slovenských zamestnancov v roku 1938. Prahe v tom čase malo byť ponúknutých k dispozícii vyše 9 000 českých štátnych zamestnancov, ktorých zoznamy aktuálne publikoval denník Slováč. Po rozpade spoločného štátu však opúšťali Slovensko aj dobrovoľne, v obavách hľadájuv v nejstej vojnovnej dobe útočisko v návrate domov.

V roku 1945, napriek tomu, že do slovenského spoločenského a kultúrneho života nastúpila nová zakladateľská generácia slovenskej inteligencie, ktorá vyrástla v medzivojnovom období, sa ukázalo, že sú v niektorých odboroch stále potrební aj českí odborníci a technici, ktorí zohrali významnú úlohu v prvých rokoch existencie spoločného štátu, kedy na Slovensku pomáhali nielen v štátnej správe, ale najmä v školstve, vede a mnohých kultúrnych inštitúciách, vrátane SND, a preto sa uvažovalo o ich návrate, prípadne o pozvaní profesorov z iných slovanských krajín (ZSSR), čo sa napokon aj uskutočnilo.

Avšak veľký návrat českej inteligencie na Slovensko sa po oslobodení nekonal. Táto skutočnosť bola spôsobená niekoľkými faktormi. Nešlo len o to, že sa oproti 20. rokom počet kmeňových slovenských pedagógov a odborníkov zvýšil, a tým priestor pre iných učiteľov výrazne zúžil, ale mnohí českí učelia medzitým naštartovali úspešnú kariéru doma (na Slovensku mnohí začínali, získať niektoré kvalifikačné a funkčné stupne tu išlo ľahšie a jednoduchšie ako v Čechách, kam sa vracali už ako docenti a profesori). V tomto smere teda mnohí strácali motiváciu. Časť Čechov sa nevrátila, lebo jednoducho zo Slovenska neodšli a zotrvali dokonca aj v období Slovenskej republiky. Išlo napríklad o ľudí, po ktorých odchode by výučba niektorých odborov úplne zanikla, ale aj o tých, ktorých predstava opätovného začiatku v Čechách už nelákala. V oblasti vzdelávania pokračovali najmä tí, ktorých Slovenská republika tolerovala, pretože ich nebolo možné nahradit' slovenskými silami. Mnohí na slovenských školách vytrvali aj cez vojnu a po

⁸ Tamže.

⁹ Anton Štefánka sa stal neskôr, v roku 1928–1929 ministrom školstva a národnej osvety a v roku 1945/1946 dokonca rektorom Slovenskej univerzity.

¹⁰ MATULA, P.: Českí stredoškolskí profesori na Slovensku. 1918–1938. Prešov 2006, s. 63.

nej. Išlo v priemere o 10–15 % z pôvodného počtu českých učiteľov na fakultách SU. Obsadenie učiteľských miest však decimovali aj previerky spôsobilosti, ktoré vo vlnách redukovali už bezťak problémový počet pedagógov.

Osudy týchto učiteľov boli teda často zaujímavé a dramatické, napokon, rovnako ako miesto a doba, v ktorej žili a profesionálne pôsobili. Napríklad Právnickú fakultu SU v školskom roku 1945/46 ešte viedol Václav Budil a v roku 1947/48 tu ako súkromný docent pôsobil Vladimír Jelínek. Budil patrila k zakladateľskej generácii českých vysokoškolských učiteľov, ktorá v dvadsiatych rokoch Právnickú fakultu UK v Bratislave pomáhala vybudovať.¹¹ Katedru trestného práva založil brniansky profesor František Poláček, ktorý sa na ňu vrátil aj po vojne, aby tu aspoň externe prednášal, napriek tomu, že sa v Brne výborne uchytil. V roku 1950 prednášal externe (zomrel v r. 1956 v Brne). Po vojne na katedre pokračoval napríklad aj absolvent Viedenskej univerzity František Mestitz, ktorý prišiel na Slovensko pôvodne v roku 1932 z Frankfurtu nad Mohanom. V r. 1950 sa stal dekanom PF UK a neskôr i profesorom.

Na niektorých fakultách už pôsobila paralelne staršia i nová slovenská generácia vysokoškolských učiteľov: napríklad na Filozofickej fakulte (ďalej FF) filozof Igor Hrušovský. Naďalej však vypomáhali českí profesori, ktorí dochádzali z Čiech a externe na FF naďalej prednášali, ako napríklad aj jej bývalí dekan Jan Eisner a Jaroslav Ludvíkovský, ale aj osobitý filológ Václav Vážný, ktorý sa mal, okrem iného, v rámci čechoslovakistickej doktríny v medzivojnovom období „pokúšať vstúpiť do normotvorného procesu slovenského jazyka“. Do novej generácie českých pedagógov po vojne patrila Jiří Hromada (1901–1972), ktorý začal učiť v Bratislave v roku 1951/52 a pôsobil tu až do roku 1970. Hostujúcim profesorom bol aj známy Jan Mukařovský, ktorý spolu s estetickou prinášal aj základy marxistickej filozofie. Zo svojich slovenských poslucháčov zaujal napríklad Igora Hrušovského, Mikuláša Bakoša a iných príslušníkov Spolku – združenia Vedecká syntéza (1937–1940) – spoluzakladateľov slovenskej filozofickej a metodologickej školy, ktorí nadväzovali nielen na odkaz marxizmu, ale aj štrukturalizmu a fenomenológie a vychovali jednu významnú generáciu filozofov (V. Filkorna, V. Černíka, J. Viceníka a ďalších).¹² Na fakulte po vojne zostali niektorí profesori z pôvodných vyše 27 učiteľov (napr. profesor československých dejín Karel Golán, profesor archeológie Jozef Skutil). Pôvodne bolo z 25 dekanov FF UK za obdobie 1921–1948 až 17 dekanov českej národnosti, 7 Slovákov a jeden Rus.

V pedagogike k ľavicovým myšlienkam inklinoval aj navráťvši sa zástanca jej konzervatívneho krídla Otakar Chlup, ktorý kritizoval v dvadsiatych a tridsiatych rokoch v Európe módné projekty „novej didaktiky“, ktoré považoval za experimenty „buržoáznej pedagogiky“. Okrem iného podporoval zlepšenie sociálneho zabezpečenia žiakov, ktoré dával do priameho súvisu s ich slabým prospechom, bol aj zástancom zriaďovania školských internátov pre nich, snažil sa rehabilitovať zmysel a význam štátneho školstva, zdôrazňoval význam osobnostného vkladu učiteľa v pedagogickom procese a pod.

¹¹ MLYNÁRIK, J.: Českí profesori na Slovensku, I. Českí profesori a ich slovenskí žiaci na Univerzite. Praha 1994, s. 210.

¹² NOVÁK, J. – SÓPUŠKOVÁ, A.: Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave. Bratislava 1987, s. 19.

Situácia v prírodných vedách bola o niečo priaznivejšia. Na Prírodovedeckej fakulte UK zostali viacerí (Gabriel Čeněk, Miloslav Dillinger, Karel Dusl, Jozef Kautský, Vilém Kunzl, František Nábělek, Jan Srb a ďalší). Na Farmaceutickej fakulte Vladimír Homola, či prodekan Antonín Jindra.¹³ Ani alma mater technického vzdelávania na Slovensku Vysoká škola technická (ďalej VST) sa nezaobišla bez českých profesorov, ktorí pri jej založení (zákonom z r. 1937 – vyučovací proces sa začal v decembri 1938) tvorili vyše polovicu profesorského zboru. Po vojnových peripetiách už 17. apríla 1945 deklaroval jej profesorský zbor podporu SNR a obnovenie spoločnej republiky.¹⁴

Na Lekárskej fakulte SU zotrval napríklad prof. Vincent Beseda, Anton Gala – vedúci katedry očné lekárske (1953–59), Herman Krsek, dekan lekárskej fakulty v rokoch 1945–46 a prodekan 1946/47 patológ Jaroslav Sumbal.¹⁵

Českí profesori patrili často k špičkovým odborníkmi vo svojich odboroch. Prišli nielen poznanie, ale aj dedičstvo demokratických ideí prvej ČSR. Hoci, ich cenenú a vítanú medzivojnovú pomoc, ktorá urýchlila zakladanie fakúlt, vznik mnohých študijných odborov a vedných disciplín na Slovensku, sprevádzali aj problémy s čechoslovakistickou doktrínou a negatívne skúsenosti s úradníkmi, ktorí pristupovali k výkonu služby bez rešpektu k zvykom a miestnym tradičným hodnotám, ich podiel na výchove zakladateľskej generácie slovenskej kultúrnej, umeleckej a technickej inteligencie bol nepopierateľný. Nešlo len o pedagógov-vysokoškolských učiteľov, ale aj o kultúrnu misiu umelcov, hudobníkov (za všetkých spomeňme Václava Talicha) a literárnych vedcov (František Votruba), zakladateľom slovenskej scénografie bol nesporne Ladislav Vychodil, začiatky slovenského filmu a slovenskú dokumentaristiku a etnografiu obohatil Karol Plicka.¹⁶

Po oslobodení však vstúpili na iné Slovensko, s akým sa stretli, keď tu niektorí z nich začínali pôsobiť. Vojna a Slovenský štát nielen prerušili vzájomné väzby, ale mnohé nezvratne zmenili. Slovenské politické elity po skončení vojny síce deklarovali obnovenie spoločného štátu, ale na nových základoch a zároveň aj s novými vzdelávacími úlohami v školstve prvej ČSR podľa nich neriešenými. Nepočítalo sa s návratom k stavu pred rokom 1939 a ani s unifikáciou právnych noriem platných v Čechách a na Slovensku. „Oba národy opúšťajú starý nevyhovujúci stav v školstve, aby spoločne a vzájomnou dohodou vytvorili podmienky kultúrneho vývoja nového spoločného štátu.“¹⁷ V súdobej tlači sa konštatovalo, že nová doba a nové medzinárodné postavenie ČSR vyžadujú „ideologickú revíziu jeho kultúrneho programu“.¹⁸ Samozrejme, názorové spektrum spoločnosti ponúkalo aj nostalgické pohľady na demokratické hodnoty prvej republiky a požiadavky ich renesancie. Spolu s nimi však aj zárodky latentných a prehľbujúcich sa rozdielov v pohľade na postavenie Slovenska v spoločnom štáte a jeho ďalšie demokratické smerovanie.

¹³ MLYNÁRIK, J.: Českí profesori na Slovensku, I., s. 235, 240.

¹⁴ Slovenská technická univerzita v Bratislave. 70 rokov (ved. aut. kol. T. SIKOROVÁ). Bratislava 2007, s. 46.

¹⁵ Univerzita Komenského. Prehľad profesorov 1919–1966. Prehľad pracovníkov 1919–1966 (ed. O. DOLAN). Bratislava 1968.

¹⁶ MLYNÁRIK, J.: Česká inteligencia Slovensku. Kapitoly z dejín českej inteligencie na Slovensku za prvej ČSR. Kolín nad Rýnom, 1987, s. 32.

¹⁷ UDERIAN, J.: Porady o školskom zákone v Prahe. Jednotná škola, roč. I, 1945, s. 239.

¹⁸ Tamže.

Politické sily, ktoré bezprostredne po začatí Slovenského národného povstania na oslobodenom území už 1. septembra 1944 konštituovali Slovenskú národnú radu (SNR) a Zbor Povereníkov, prijali deklaráciu, ktorou sa pridali k pokrokovým silám bojujúcim proti fašizmu a vydali hneď niekoľko zásadných rozhodnutí.¹⁹ Tie sa týkali aj oblasti školstva. Najvýznamnejší bol dekrét o zoštátnení škôl všetkých stupňov pôvodne motivovaný úsilím o odstránenie ideológie Slovenského štátu z výchovno-vzdelávacieho procesu.²⁰ Nešlo tu však iba o zásah do obsahu vyučovania, o obmedzenie náboženskej výchovy.

V skutočnosti prinášal významnú a hlbokú zmenu do jestvujúceho školského systému súkromných a cirkevných škôl, ktoré rušil (znamenal aj konfiškáciu ich majetku a úplné podriadenie učiteľov a obsahu výučby – štátu) a prinášal centralizáciu vzdelávania. O alternatívach školstva sa v pedagogických kruhoch diskutovalo v reformnej Európe dvadsiatych a tridsiatych rokov, išlo však najmä o metodiku, obsah a štruktúru vzdelávania. Ale celoplošné zoštátnenie všetkého školstva a zastavenie akejkoľvek inej alternatívy bolo v skutočnosti významným víťazstvom ľavicových síl. Tým viac či menej vedome, vytvorili predpolie pre budúcu komplexnú „socializáciu“ vzdelávania.

Napriek tomu, podľa spomienok Lettrichovho nástupcu na novom Povereníctve školstva a osvety Ondreja Pavlíka, zákon vtedy aj zúčastnení reprezentanti Občianskeho-demokratického bloku prijali bez pripomienok, jednohlasne a s potleskom. (Pripomínal im to potom, ako si neskôr, keď videli reálny dosah nariadenia a začali svoje stanoviská meniť a najmä v čase, kedy vstúpili do vzájomného politického zápasu – často a rád). Pôvodne sa však vychádzalo z myšlienky, že ide len o administratívny zásah, ktorým štát očistí školu od totalitnej ideológie Slovenského štátu, bude do budúcnosti garantovať obsah výučby a prevezme na seba všetky náklady na prevádzku škôl.²¹

V tomto období si však zrejme len Vavro Šrobár, vzdelaním právnik a skúsený politik, uvedomil možné následky a dosah dekrétov SNR. Bývalý minister pre Slovensko v prvej ČSR a spolupredseda novej SNR, člen predsedníctva SNR v Košiciach sa zrejme rozhodol zabezpečiť cirkevným školám akúsi poistku v príliš všeobecnom nariadení SNR a približne od januára 1945 obchádzal biskupov i kňazov, aj na oslobodenom území východného Slovenska. To, o čom sa v súvislosti s dekrétmi v SNR hovorilo, im dával podpisovať v zápisniciach, ktoré mali byť zárukou, že dekrétom o poštátnení sa kompetencie a právomoci cirkví v školách nerušia, rovnako ako sa nedotkne ani ich majetku. Svojou iniciatívou vyvolal veľkú nevoľu komunistického vedenia Povereníctva školstva a osvety, ktoré ju označilo za Šrobárové svojvoľné aktivity a upozorňovalo, že nemá zodpovedajúce kompetencie.

¹⁹ Išlo v prvom rade o najznámejšie z nich, nariadenie č. 5 z roku 1944 o poštátnení škôl všetkých stupňov a kategórií, od materských až po vysoké prerokované 6. septembra 1944. Ďalšie nariadenie SNR č. 6/1944 Zb., sa týkalo školstva a bohoslužobnej reči národnosti a nariadenie č. 7 obnovilo (za vojnové Slovenskej republiky zrušenú) koedukáciu na slovenských školách.

²⁰ LETTRICH, J.: Dejiny novodobého Slovenska. Bratislava 1993, s. 162.

²¹ Argument hovoriaci o ekonomických výhodách poštátnenia potom používala v presvedčovaní voličov a vo svojej propagande komunistická strana často. Vďaka nemu sa postupne všetky dotknuté oblasti spoločnosti dostali do závislosti na štáte a boli ním potom ľahšie ovládateľné a kontrolovateľné.

Po oslobodení východných častí Slovenska, začalo potom vo februári 1945 poverenie²² dôsledne realizovať poštátnenie škôl, ktoré podľa O. Pavlíka, prebiehalo v spolupráci s novoutváranými orgánmi štátnej správy – národnými výbormi „hladko, bez akéhokoľvek odporu“. Plynulý prechod pod štátnu správu údajne učitelia zväčša vítali, pretože im prinášal základné sociálne istoty a zároveň mnohí konečne uverili, že sa im vlastne splnil „... dávny sen o slobodnej svetskej škole, ktorá sa stala skutočnosťou“. Tento názor nezdieľali predstavitelia súkromných a cirkevných škôl a už vôbec nie cirkevná hierarchia.²³

Krátko po organizačných zmenách totiž prišli na rad aj zásahy do obsahu vyučovania. Nariadenie Povereníctva pre školstvo a osvetu (ďalej Povereníctva) už 14. marca 1945 vydalo obežník o úprave obsahu výučby na gymnáziách a meštianskych školách, o 5 dní neskôr aj v národných školách. Namiesto nemeckého sa zaviedlo povinné vyučovanie jazyka ruského, dejepis mal akcentovať predovšetkým históriu Sovietskeho zväzu. V rámci týchto zásahov do osnov sa zrušila aj povinná účasť učiteľov a žiakov na náboženských obradoch a tiež náboženstvo ako povinný predmet.²⁴

Do tejto situácie vstúpil významný vnútropolitický faktor. Československá exilová vláda, ktorá sa v Moskve pripravovala na svoj vstup na územie postupne oslobodzovaného štátu, prinášala svoje priority a teda aj prirodzený *stret* názorov s priamočiarymi predstavami slovenskej domácej reprezentácie.

Avizoval ich aj nový povereník pre školstvo a osvetu, známy slovenský básnik, publicista (a komunista) Laco Novomeský, keď prišiel v apríli 1945 do Košíc prevziať funkciu.²⁵ O. Pavlík si aj po rokoch s istou dávkou trpkosti spomínal na to, že si na miesto poďakovania za (niekedy až prihorlivo) odvedenú prácu na poli očisty a budovania školstva vyslúžil (nielen prudko rastúcu nepopulárnosť), ale aj neprijemnú kritiku nového povereníka, ktorý, ako prvé konštatoval: „Navarili ste nám veru s tým vašim poštátnením školstva peknej kaše...“.

Je zaujímavé, že kým Pavlík toto vyjadrenie považoval, ešte aj po mnohých rokoch, za „nedorozumenie“ spôsobené Novomeského neznalosťou problematiky a aktuálnej situácie na Slovensku, v skutočnosti bol zrejme viac „mimo diania“ O. Pavlík. Novomeský, ktorý práve pricestoval z Moskvy, priniesol celkom čerstvú informáciu zo zasadnutia Československého Národného frontu, ktorý pri riešení povojnových pomerov v obnovenom spoločnom štáte – zoštátnenie škôl, pre odpor českých politických síl nebol

²² Ondrej Pavlík, spoluautor budúcej školskej reformy, bol povereníkom školstva a osvetu od 24. februára do 14. apríla 1945.

²³ Hoci ešte vo Vianočnej dohode na konci roku 1943 sa protifašistické sily dohodli na tom, že „... sloboda náboženských vyznaní bude zachovaná...“ s vylúčením politických aktivít cirkvi a jej účasti vo vedení štátu, povojnová realita bola už o inom. Zoštátnenie sa podieľalo na systematickom vytlačaní cirkvi zo života slovenskej spoločnosti. Školstvo sa stalo súčasťou politického zápasu a poštátnenie cirkevného školstva predznamenalo jeho zánik. Stalo sa stalo súčasťou skrývaného, ale o to intenzívnejšieho úsilia o razantné a tvrdé podlomenie stále významného postavenia cirkvi. Nezostalo tak len pri formálnom odstránení účasti cirkvi na moci. Išlo o jej reálnu moc a vplyv v každodennom živote slovenskej spoločnosti.

²⁴ KLIMEŠ, M. – LESJUK, P. – MALÁ, I. – PREČAN, V. (eds.): Cesta ke květnu. 1/1, 1/2. Praha 1965, s. 79.

²⁵ PAVLÍK, O.: Boj komunistické strany Československa za demokratizáciu vzdelávania. Bratislava 1987, s. 43.

ochotný akceptovať.²⁶ Zdalo sa, že tým na istý čas vznikla naozaj patová situácia, pretože na Slovensku už poštátnenie prebiehalo!

Prvý program československej vlády, Košický vládný program, formuloval základné smerovanie obnovy spoločného štátu Čechov a Slovákov v kľúčových oblastiach života. Je zaujímavý aj z pohľadu kontinuity, ktorú sám revidoval deklarovanim „česko-slovenského štátneho spoločenstva, založeného na nových zásadách“.²⁷ V článku XV. sa venoval otázkam výchovno-vzdelávacieho systému a riešil okrem očisty škôl a kultúrnych ustanovizní, aj urýchléné dokončenie prerušeného vzdelávania, nadaným jednotlivcom odpustenie „formálností“ pri nástupe do vyšších stupňov vzdelávania. Vychádzal z prekvapujúco socialistických zásad sľubujúc nielen dôslednú demokratizáciu vzdelania pre všetky vrstvy obyvateľstva, ale aj *zludovenia samotného systému výchovy i povahy kultúry, aby slúžila nie úzkej vrstve ľudí, ale ľudu a národu*. Vláda avizovala aj zásadné posilnenie slovanskej orientácie vo všetkých oblastiach života spoločnosti. Bol to slovník a atribúty ľudovo-demokratického vládneho programu – ľudovodemokratického štátu. Program potvrdil úplnú nezávislosť slovenského školstva, ako v riadení tak aj v jeho „duchovnej a ideologickej“ podstate riadeného SNR. Poštátnenie školstva však nezmienil.²⁸

Treba povedať, že odmietavý postoj českých politických elít vychádzal na jednej strane z dlhšej tradície obecných škôl, ktoré si v Čechách obce často vybudovali sami. K poštátnovaniu neboli dostatočne motivovaní ani v súvislosti s cirkevnými školami, o ktoré sa na Slovensku začal zvädzať čoraz intenzívnejší zápas. Neprešli skúsenosťou politického ovládnutia školstva katolíckym klérom, naopak, zastúpenie cirkvi v českom školskom systéme bolo nepomerne slabšie, jej vplyv bol redukovaný do hodín náboženstva, kým na Slovensku si cirkev stále uchovávala nároky na vlastné školy a významný vplyv na hlboko religióznu slovenskú spoločnosť.

Česká cirkev bola viac-menej bezkonfliktne akceptovaná a požívala vážnosť, pravdepodobne aj preto, že nebola natoľko silná, aby významne zasahovala do mocenských ambícií ktorejkoľvek z politických strán. Na druhej strane však mala vybudovaný dostatočne relevantný vplyv v českých politických kruhoch na to, aby brzdila poštátnenie škôl aspoň v Čechách a v istom okamihu podporila slovenskú cirkev v jej márnom zápase, tušiac, že takýto precedens môže ohroziť aj ju. Česká katolícka cirkev argumentovala nevyhnutnosťou zachovať vo výchove a vzdelávaní kresťanské základy. Zdôrazňovala nezastupiteľnú úlohu cirkvi pri šírení tradičných kresťanských hodnôt, humanistickej a mravnej výchovy, ktorá je predovšetkým vecou rodiny a až potom štátu.

V tomto smere sa angažovali najmä českí ľudovci, ktorí sa postavili za slovenských katolíkov. K akejkoľvek forme znarodňovania zaujala odmietavý postoj dokonca aj česká sociálna demokracia a nesúhlas rímskokatolíckej cirkvi s poštátnením škôl prezentoval aj pražský arcibiskup dr. Jan Beran. Česká ľudová strana však polemizovala aj so stále aktuálnejším návrhom na „jednotnú“ školu, ktorá podľa nej nemusí nevyhnutne znamenať, že ide výhradne iba o školu štátnu a popri nej nemôžu existovať aj jej súkromné alternatívy.

²⁶ Tamže, s. 47–50.

²⁷ Cestou května. Dokumenty k počátkům naší národní a demokratické revoluce. Duben 1945 – květen 1946. Praha 1975, s. 35.

²⁸ Tamže, s. 47–50.

Vyhlásila, že sa postaví „...proti všetkým snahám, ktoré by chceli zaviesť v školách štátny kultúrny monopol, pretože... slobodnému národu patrí tiež slobodná škola“.²⁹

Netrvalo dlho a Laco Novomeský, ktorý sa rýchlo zorientoval v situácii na Slovensku, k čomu zrejme prispeli aj jeho stranícki súputníci, zmenil svoj názor a priklonil sa k poštátneniu školstva. Teraz ho, naopak, považoval za dôležité pre štát, ktorý si nemôže dovoliť, „...aby sa oslabil jeho vplyv v najdôležitejšom sektore jeho životných záujmov, t. j. vo výchove občianstva.“³⁰ Poštátnenie škôl napokon podporilo aj české učiteľstvo, ktoré sa prostredníctvom rezolúcie z manifestačného zjazdu českého učiteľstva zo 14.–15. júla 1945 k štátnej škole s nadšením prihlásilo.

Je možné konštatovať, že zoštátnenie bolo efektívne a triafalo do čierneho hneď na niekoľkých úrovniach. „Smrteľne“ zasiahlo, doslova zlikvidovalo súkromné školy, ktoré podľa komunistov predstavovali vzorový príklad nerovnosti a elitárstva. Zároveň eliminovalo ideologicky konkurenčný vplyv cirkvi na takú významnú oblasť, akou bola výchova a vzdelávanie mladej generácie a v konečnom dôsledku neskôr umožnilo štátotransne jeho úplne ovládnutie.

Práce na príprave novej školskej reformy sa mohli začať. Na Novomeského Povereníctve školstva a osvety bolo vytvorené špeciálne oddelenie (neskôr osobitná komisia, pod vedením Gustáva Pavloviča, no pracovali tu aj Ján Ursíny, Ondrej Selecký a iní), ktoré si za ideový základ zobralo pôvodne návrh O. Pavlíka na jednotnú a štátnu školu.³¹

Treba však pripomenúť, že samotná myšlienka jednotnej školy bola súčasťou európskej modernizácie školského systému a hľadania optimálnych metód na zefektívnenie vyučby pre všetky sociálne vrstvy už od začiatku 20. storočia. Jednotný školský systém bol do roku 1945 uzákonený v mnohých európskych štátoch (napr. v Dánsku, Švédsku a Nórsku bola jednotná škola od roku 1903, podobne v Poľsku, v Belgicku, v Grécku, v Rumunsku a v Portugalsku. V ZSSR bola zavedená od roku 1931, v Maďarsku a vo Veľkej Británii od roku 1945).³² V Československu bola jednotná škola témou odborných diskusií už od roku 1918. Systematickejšie sa jej venoval významný český pedagóg a teoretik Václav Příhoda (1889–1979), ktorý v tridsiatych rokoch rozpracoval program jednotnej školy a následne aj v Čechách inicioval jej experimentálne vyučovanie.³³

V. Příhoda presadzoval jednotnú 9-ročnú povinnú školu spojením obecnej školy a meštianky (resp. nižších tried gymnázia a reálky), školu demokratickú, ktorá by poskytla rovnakú možnosť dosiahnuť vzdelanie pre všetkých bez ohľad na sociálne rozdiely (rovnako ako povojnový návrh). Zjednocoval školskú organizáciu tak, že čiastočne otvárala vzdelávanie z nižších stupňov na vyššie, pokúsila sa odstrániť tzv. dvojkoľajnosť – slepú uličku, vďaka ktorej žiaci z nižších stredných škôl nemohli pokračovať v štúdiu na

²⁹ KLADIVA, J.: Kultura a politika. Praha 1968, s. 99.

³⁰ Nový duch novej školy. Výber z prejavov a článkov o školstve a mládeži 1945–1950 (ed. L. Bakoš). Bratislava 1974, s. 57.

³¹ Išlo o koncepciu inšpirovanú sovietskym modelom školstva, ktorá vychádzala z doktorskej práce Ondreja Pavlíka z rokov 1940–1942 (ktorú na podnet literárneho teoretika Mikuláša Bakoša [správcu Slovenskej akadémie vied a umení – neskôr Slovenskej akadémie vied] v roku 1945 aj publikoval). Jeho návrh mal na dlhé roky zásadným spôsobom zmeniť tvár česko-slovenskej školy.

³² BŮRKA, J.: Jednotný školský systém so zreteľom na školu povinnú. Jednotná škola, roč. 1., 1945, s. 8–10.

³³ Snahu o diferenciaciu v jednote možno zaregistrovať aj počas Slovenskej republiky snahou o zriadenie tzv. jednotnej strednej školy – gymnázia.

gymnáziách a na vysokých školách.³⁴ Potiaľ boli oba návrhy, Pavlíkov aj Příhodov, prakticky totožné.

Za kľúčový faktor v úspešnej výučbe považoval Příhoda osobnosť a schopnosť vzdelaného a náročného učiteľa a s tým aj zdokonalený systém jeho prípravy a vzdelávania (týmto otázkam sa po vojne venoval už spomenutý český profesor Otakar Chlup, ktorý však odmietal „záznaky novej didaktiky“, ktoré V. Příhoda aj v zahraničí študoval a potom „doma“ rozvíjal).

Podobnosť oboch návrhov nebola náhodná, pretože V. Příhoda sa v tom istom čase stal odborným poradcom pre reformu na Ministerstve školstva a osvety a zapojil sa do koncipovania návrhu základného školského zákona (s ktorým potom po vojne vystúpili českí učitelia). Pripravovali sa tu teda v tom istom čase dve paralelné koncepcie, vzájomne podobné, v niektorých otázkach rozdielne. Kým napríklad, v Pavlíkovom návrhu mala svoje významné miesto ľudovosť, zmienená aj v Košickom vládnom programe, *diferenciácia* bola komunistami považovaná za podporovanie elitárstva a pokračovania „kultúrneho aristokratizmu“. Naopak, tá bola jedným z kľúčových pilierov Příhodovej jednotnej školy (ale zároveň aj organizačne nezvládnutým, neuralgickým bodom jej experimentálneho overovania ešte v období medzi dvomi vojnami).

K školskej reforme sa uskutočnilo niekoľko spoločných porád českej a slovenskej expertnej skupiny. Na ich stretnutí uskutočnenom v dňoch 5.–7. februára 1946 v Prahe za prítomnosti komunistického ministra školstva, 68-ročného Zdeňka Nejedlého, dr. Váňu – riaditeľa Výskumného ústavu pedagogického v Prahe, slovenského povereníka pre školstvo a osvetu Laca Novomeského a Ondreja Pavlíka, sa dohodli hlavné zásady novej školskej sústavy. Nebolo žiadnym prekvapením, že za relevantný podklad pre koncepciu prvých 3 vzdelávacích stupňov (okrem vysokých škôl) bol na ďalšie rokovania prijatý práve (komunistický) návrh slovenskej komisie.³⁵

Ohlasy odbornej verejnosti na školskú reformu boli rôzne. Oponenti z českého prostredia upozorňovali, že ak jednotná škola nedokáže vyriešiť otázku výberu podľa nadania – čaká ju neúspech.³⁶ Odôvodnene sklamaný V. Příhoda konštatoval, že jednotná škola má byť, podľa jeho názoru, „účelne diferencovaná na základe schopností, záujmov

³⁴ Reformná komisia na čele s V. Příhodom sa konštituovala v r. 1928 aj vďaka podpore ministra Ivana Dérera a od augusta 1929 začali pracovať prvé pokusné školy (napr. Masarykova meštianska škola v Zlíne). V. P. rozdelil škol. systém na stupne. 2. st. „koménium“ rozdelil na školy meštianske, reálne a nižšie gymnáziá, ktoré sa stali povinnou súčasťou 1. st. Preferoval samoučenie, žiaci postupovali nie podľa ročníkov, ale podľa ukončených predmetov, rozpracoval metodiky merania výsledkov – hodnotiace didaktické testy a grafy, induktívny prístup k výučbe matematiky (tak, aby si žiaci sami odvodili pravidlá), všeobecne presadzoval rozvoj deduktívneho myslenia atď. Jeho experiment stroskotal na finančných problémoch (nároky na vybavenie učebni), vyššie školy požadovali náročnejšie prijímacie pohovory pre absolventov týchto škôl, čo znižovalo záujem o ne, ale aj organizačný (nenaplnenosť a naopak preplnenosť niektorých tried zostavovaných podľa úspešnosti v predmetoch a záujmu o ne ...). Ešte v roku 1978 nakrútila s 89-ročným V. Příhodom o ňom dokument Věra Chytilová.

³⁵ Definoval prvé dva z nich ako školu jednotnú, 9-ročnú povinnú, nediferencovanú, bezplatnú – štátnu a III. stupeň 4-ročnej strednej už výberovej a teda do istej miery diferencovanej školy – zakončenej maturitou (odstránila sa nepriechodnosť meštianky, z ktorej sa pôvodne nedalo postúpiť do vyšších tried gymnázia, teraz mohli žiaci pokračovať v štúdiu na 4-ročnej vyššej strednej škole a odbornej škole, a na VS).

³⁶ FISCHER, J. L.: Výchova elit. (na okraj diskuse o školskej reforme. Pedagogická revue. 1946–1947, roč. 1, s. 14–

a talentu a tiež topocentricky – na základe potrieb a perspektív regiónu. Výber má prebiehať nie vonkajšou „segregáciou“, ale vo vnútri školy, „alternatívne a plynule“.³⁷

Názor na jednotnú štátnu školu časom zmenili aj vojnoví súputníci komunistov z Občianskeho bloku, koncentrovaní v Demokratickej strane (DS), ktorí začali necelý rok po vojne dôsledky týchto zásahov do školstva otvorene kritizovať. Na pôde Národného zhromaždenia vystúpili poslanci za DS Ľudovít Šenšel' a Anton Harčár, ktorý žiadali zastavenie celého procesu, kým sa neurčí spravodlivý kľúč a adekvátne náhrada za zoštatnený majetok škôl.

Išlo, samozrejme o vplyv cirkevný a politický.³⁸ Keď cirkev pochopila o čo vlastne ide – naplno zapojila celú svoju autoritu, vplyv a dostupné možnosti, aby zabrzдила a zvrátila procesy, ktoré ju mali pripraviť o majetok a vplyv. Aj v SNR zaznieval apel na zachovanie práva cirkvi vychovávať mládež v duchu kresťanských tradícií.³⁹ Gustáv Husák sa však ihneď ohradil proti snahám cirkvi „vynucovať si právo na školský monopol“.⁴⁰ Parlamentné politické prestrelky však už nemohli naštartovaný proces likvidácie cirkevného školstva zastaviť.

V súvislosti s novou refomou výchovno-vzdelávacej sústavy sa o návrate školy z prvej republiky v zásade neuvažovalo, pretože už v medzivojnovom období nedotiahnutý systém bolo skutočne potrebné zreformovať a zmodernizovať. Otvorenou otázkou však bola nielen jeho nová štruktúra a organizácia, ale najmä obsah a zachovanie, respektive zjednotenie vyššej kvality výučby.

Musíme na tomto mieste podčiarknuť, že pre Slovensko, ktoré sústavne pociťovalo deficit v počtoch vlastnej kvalifikovanej inteligencie, bola demokratizácia systému vzdelávania v najširšom možnom zmysle – zásadnou prioritou. Záujem bol vyriešiť tiež ďalšie vzdelávanie učiteľov a zlepšiť ich už tradične nízke mzdové ohodnotenie.⁴¹

Osud školskej reformy však ešte nebol dokonaný. Slovenský návrh doplnený o pripomienky českej strany v súvislosti s diferenciaciou výučby bol aj napriek tomu, že ho 6. mája 1946 minister školstva a osvety Zd. Nejedlý predložil na rokovanie vlády, odložený. Po parlamentných voľbách v roku 1946, v ktorých na Slovensku Demokratická strana zvíťazila na komunistami jednoznačnou prevahou (62,6 % voličských hlasov), sa situácia zmenila. Posmelená cirkev zintenzívnila kampaň za záchranu cirkevných škôl a svojho majetku. DS už tiež ztrácala záujem na jednotnej a štátnej škole. Po následnej výmene ministra (kedy tento post obsadil nominant národno-socialistickej strany a člen jej výkonného výboru dr. Ján Stránsky) uviazol návrh reformy v zdĺhavom medzirezortnom

³⁷ PŘÍHODA, V.: Idea školy 2. stupně 1945. Pedagogická revue, roč. 1, 1946–1947, s. 96.

³⁸ GREŠÍK, L.: Slovenská kultura v revolúcii (1944–1948). Bratislava 1977, s. 29.

³⁹ Zápas za zachovanie cirkevných škôl začal kulminovať v lete roku 1945, kedy sa na bohoslužbách čítalo memorandum arcibiskupa Karola Kmeťku k tejto otázke. Odštartovala rozsiahla petičná akcia, cirkev, ktorá pochopila mieru vlastného ohrozenia, zapojila do obrany svojich škôl všetky jej dostupné formy a prostriedky. Návrh na poštátnenie škôl vyhlásila za útok komunistov a evanjelikov proti katolíckej väčšine. Protestovala tiež proti skutočnosti, že od konca vojny nemohlo vychádzať („pre nedostatok papiera“ a pod.) žiadne katolícke periodikum, čo cirkvi v čase, kedy bola tlač spolu s rozhlasom jedinými „mediami“, výrazne sťažovalo komunikáciu nielen s veriacimi, ale aj s vlastnými cirkevnými zložkami. Upozorňovala na cieľnú kampaň proti cirkvi, a proti náboženskej slobode.

⁴⁰ GREŠÍK, L.: Slovenská kultura v revolúcii (1944–1948). Bratislava 1977, s. 24.

⁴¹ V roku 1946 vznikla na Univerzite Komenského nová Pedagogická fakulta.

pripomienkovaní. Komunistického nominanta M. Chorvátha na poste Povereníka informácii vystriedal zástupca DS – Samuel Belluš, ktorý okamžite zastavil znarodňovanie rozhlasu a slovenského filmu, bránil zachovanie slobody tlače v pripravovanom Zákone o dočasnej úprave pomerov v tlači a promptne prepustil niektorých komunistov z vedenia rezortu. O svoj post prišiel dokonca aj nepopulárny zástupca povereníka Ondrej Pavlík.

Zosilnel aj tlak proti prebiehajúcim politickým previerkam pracovníkov školstva. Komunisti obviňovali členov preverovacích komisií, že sú benevolentní k osobám exponovaným za Slovenského štátu. Zo 14 735 preverených zostalo 92,96 % na svojom pôvodnom mieste. Preložených bolo necelých 6 %, prepustených bolo 0,56 %.

Živá polemika o novej školskej koncepcii prebiehala aj na stránkach súdobej tlače. Predstavitelia DS poukazovali na hrozbu unifikovania jednotného štátneho vzdelania, ktoré bude produkovať veľa, ale priemerných absolventov. Zdôvodňovali nevyhnutnosť uprednostňovania talentu a schopností, pred sociálnym kritériom prijímania uchádzačov o vyššie vzdelanie.

V dvojtyždenníku *Nové prúdy* z februára 1946 bola uverejnená razantná kritika tempa a improvizovanosti, s akou sa „fabrikujú“ okrem školského aj ďalšie nové zákony. Poslanec DS J. Špánik v periodiku *Čas* kritizoval preferovanie komunistov do funkcií štátnych úradníkov a školských inšpektorov. Milan Pišút zas v článku *Stranictvo v školskej politike* zdôraznil nespravodlivosť uprednostňovania politických kritérií pred odbornými a mravnými pri umiestňovaní učiteľov, pri obsadzovaní riadiacich, či kontrolných pedagogických pracovníkov.⁴² Kritike bola podrobená aj znížená flexibilita jednotne a centrálnie riadenej školy. Jej oponenti vystrihali pred znížením „inteligentnosti inteligencie“, pred paušalizovaním vzdelania. DS tvrdila, že rovné právo na vzdelanie je len populistická požiadavka, ktorá v skutočnosti posadí deti z bohatých a privilegovaných rodín do jednej triedy s deťmi z rodín plebejských, čo triedne rozdiely medzi nimi nezotrie, ale naopak len prehĺbi. Zrovnoprávnenie videli skôr v systémovej podpore preukázateľne nadaných žiakov zo strany štátu, a sústavou sociálnych a prospechových stipendií.⁴³

V skutočnosti ešte medzivojnové štatistické prieskumy, ktoré robil I. A. Bláha v rámci celého Československa, vykazovali veľmi nízke zastúpenie deti z robotníckych rodín na stredných školách. Na 10 000 robotníkov pripadli iba štyria úspešní absolventi strednej školy. Pre porovnanie z úradníckej vrstvy to bolo 128 absolventov, z podnikateľskej triedy – 13 maturantov, z rodín štátnych zamestnancov okolo 25 detí.⁴⁴ Z týchto údajov bolo zjavné, že vzdelanie je skutočne potrebné otvoriť a sprístupniť všetkým obyvateľom, že sa má nadviazať na demokratické európske trendy v novej, flexibilnej, modernej pedagogike, že na vzdelanie a poznávanie má právo každý bez rozdielu pôvodu a sociálnej triedy, lebo vzdelanie je fenoménom budúcnosti každej spoločnosti.

Postupom času a priamoúmerne so zostrovaním politického zápasu sa čoraz častejšie ozývali hlasy, kritizujúce súdobú politickú scénu za to, že sa tak ľahko vzdala kontinuity z 1. ČSR s jej demokratickými hodnotami a uprednostnila budovanie nových, v podstate socialistických základov, ktoré prinášajú obmedzovanie demokratických práv a zneužívanie privilegovaného medzinárodného postavenia komunistov. „Sme

⁴² Čas, 7. september 1946, s. 4.

⁴³ Nové prúdy, 1946, č. 5 (3. marca 1946), s. 141.

⁴⁴ Kuzmin, M. N.: Vývoj školství a vzdělání v Československu. Praha 1981, s. 56.

presvedčení, že celá svetová buržoázia nie je pre socializmus takým nebezpečenstvom ako osobné a mravné nedostatky ľudí, ktorí sa práve k socializmu hlásia“.⁴⁵ Iné hlasy tvrdili, že „Slováci vo svojej prevažnej väčšine očakávali príchod republiky a demokracie približne toho typu, ako ... ju poznali pred Mnichovom ... chceli „solidnú demokraciu“ a otvorene odmietali nové trendy – „socializácie“, či národné výbory a pod.“

Na tieto články v opozičnej tlači ostro reagoval priamo Gustav Husák, ktorý v stranickom denníku Pravda poukazoval na účelovosť takejto kritiky, tvrdiac, že za čias tzv. „solidnej demokracie“ Berana, Preisa a Hodžu boli slovenské buržoázne sily – centralistami do roztrhania tela, ale dnes, keď je vďaka sile KS v Čechách ohrozený ich kapitál, vyhovuje im zrazu patriotizmus, lebo „utiahnuť sa do domáceho chlievika“ sa im zdá prospešnejšie.⁴⁶

Rok 1947 ukázal, že víťazstvo Demokratickej strany v posledných slobodných voľbách pred nástupom komunistickej moci bolo v pravom zmysle Pyrhovým. Komunistická strana neobyčajne tvrdým a bezprecedentným spôsobom postavila víťaznú DS takmer mimo zákona. Sústavnými provokáciami a vykonstruovanými obvineniami vyvolala na Slovensku politickú krízu, aby mohla mimoústavnými a mimoparlamentnými prostriedkami zvrátiť výsledky posledných demokratických volieb.⁴⁷ Nesústredila sa len na útoky voči najvyšším predstaviteľom DS, ale aj proti jej bežným členom a sympatizantom, a na zasievanie strachu a destabilizácie v celej slovenskej spoločnosti.

Z Povereníctva školstva a osvety malo odísť vyše 80 pracovníkov. Išlo aj „o očistu“ vysokých škôl od politicky nespoľahlivých študentov a od nekomunistických učiteľov typu D. Il'koviča, A. Jurovského, F. Šveca a ďalších 60 osôb.⁴⁸ Po februárovom prevrate čakala školskú sféru nová „očista“, rozšírená o všetkých tých, ktorí boli niekedy spojení s cirkvou. Novou podmienkou sa stal nekompromisný ateizmus. Za meštianske a buržoázne postoje boli na odvolanie vytypovaní prof. R. Briška, A. Hrnčár, I. Stodola, G. Ondreička, prof. J. Hronec. Čistky zasiahli aj známeho slovenského národohospodára, dekana PF SU prof. Imricha Karvaša.⁴⁹ Politicky tzv. „kádrovo“ nevhodní – veriaci učители (i ostatní zamestnanci) boli neskôr s obľubou zaraďovaní do výroby, presúvaní na neatraktívne pracovné miesta, ich deti mali problémy s prijatím na výberovú vyššiu školu a pod.

Nový školský zákon o jednotnej a štátnej škole bol napokon pod č. 95/1948 Zb. schválený parlamentom 21. apríla 1948, krátko po nástupe komunistov k moci. Spolu s ďalšími početnými úpravami, ktoré ho nasledovali, zmenil obsah a podobu česko-slovenskej školy na niekoľko desaťročí. (Je zaujímavé, že v jeho texte ešte nebola úplne vylúčená možnosť zakladať aj neštátne školy. Táto výnimka mohla byť dokonca podľa jeho § 4, ods. 2 doriešená osobitným zákonom).⁵⁰

Školskou reformou se na jednej strane podarilo zámer demokratizovať – v zmysle sprístupniť a otvoriť školu – uskutočniť. Právo na vzdelanie dokonca uzákonila aj nová Ústava Československej republiky, ktorá tiež potvrdila poštátnenie škôl, a bezplatné,

⁴⁵ Nová generácia, č. 17–18, Bratislava, 15. októbra 1947, s. 222.

⁴⁶ Nová generácia. Nezávislá revue pre otázky verejného života. Bratislava. 1. januára 1947, s. 12.

⁴⁷ Podrobnejšie pozri LETTRICH, J.: Dejiny novodobého Slovenska. Bratislava 1993, s. 193–197.

⁴⁸ ŽATKULIAK, J.: Perzekúcie učiteľov v rokoch 1948–1989. Zločiny komunizmu. Bratislava 2001, s. 656.

⁴⁹ Pozri pozn. 6.

⁵⁰ GREŠÍK, L.: Slovenská kultura v začiatkoch budovania socializmu (1948–1955), Bratislava 1980, s. 51.

jednotné a povinné základné vzdelanie. Uskutočnilo sa prostredníctvom Základných devaťročných škôl, ktoré spojili bývalé ľudové a meštianske školy. Z ich mohli žiaci pokračovať vo vzdelávaní na stredných školách a školách odborných, učňovských, po ich absolvovaní na školách vysokých, ktorých sieť sa postupne rozširovala. Už na jar 1948 sa naplánovalo založenie Vysokej školy múzických umení, Vysokej školy výtvarných umení, dobudovanie Slovenskej vysokej školy technickej a Prírodovedeckej fakulty Slovenskej univerzity, Lekárskej fakulty v Košiciach, dobudovanie Univerzitnej knižnice a Právnickej fakulty Slovenskej univerzity, atď.⁵¹ Vzdelanie sa naozaj mohlo dostať ku každému, bez ohľadu na finančné možnosti, ale novou prekážkou sa stal tzv. triedny pôvod, ktorý nariadením z jesene roku 1948 o *triedne regulovanom vybere* študentov na stredné a vysoké školy potom celé desaťročia diskriminoval deti tzv. buržoázneho, resp. politicky nevhodného pôvodu.

Diskusia o kvalite budúceho výchovno-vzdelávacieho systému sa tým neskončila, ale iba začala. Ukázala, že keby sa reforma odvíjala z pozitívnych tradícií európskej demokratickej školy a nestala sa súčasťou konkurenčného zápasu politických síl, možno sa mohla vyhnúť niektorým problémom, ktoré musela aj v budúcnosti neustále a viac, alebo menej úspešne riešiť.

Ďalší vývoj priniesol zvraty aj v osudoch niektorých českých učiteľov na Slovensku, ktoré boli po roku 1945 rovnako zaujímavé a dramatické, ako doba a miesto, v ktorom ju žili. Spomínaný Václav Budil, ktorý v dvadsiatych rokoch vybudoval PF UK a zostal na nej aj po roku 1939, profesionálne neprežil päťdesiate roky a ako 54-ročný bol predčasne penzionovaný. Situáciu ešte zhoršili previerky v roku 1949, po ktorých museli odísť profesor Imrich Karvaš a český prof. Alois Matura, ktorý pôsobil aj na Slovenskej vysokej škole obchodnej a prednášal aj na VŠT a 4 docenti vrátane V. Jelínka.

V rokoch 1957–59 sa situácia v obsadení miest učiteľov na PF stala kritickou. Fakulta mala 5 docentov, 4 zástupcov docentov, no ani jedného profesora.

Čiastočné zlepšenie nastalo až v šesťdesiatych rokoch, kedy do školy nastúpila nová generácia už slovenských profesorov (L. Schubert, K. Plank a ďalší). Do novej generácie českých pedagógov po vojne patril už zmienený Jiří Hromada (1901–1972), ktorý začal učiť v Bratislave v roku 1951/52 a pôsobil tu až do roku 1970. Dekan PF UK a neskôr i profesor František Mestitz bol v päťdesiatych rokoch vylúčený z KSČ a prepustený, aby sa v r. 1964 na PF UK vrátil. Normalizáciu po roku 1968 však už ochotný absolvovať nebol a v roku 1973 sa definitívne vrátil do Spolkovej republiky Nemecko, odkiaľ v tridsiatych rokoch pôvodne na Slovensko prišiel.

Českí profesori patrili väčšinou k špičkovým odborníkom vo svojich odboroch. Prinášali nielen poznanie, ale aj dedičstvo demokratických ideí prvej ČSR. Ich podiel na výchove zakladateľskej generácie slovenskej kultúrnej, umeleckej a technickej inteligencie bol nepopierateľný. Napriek tomu, že do školstva zakrátko nastúpila nová generácia slovenskej inteligencie, naďalej pretrvával záujem slovenských študentov o české vysoké školy. Išlo najmä o špeciálne odbory škôl, ktoré sa na Slovensku etablovali neskôr (napr. Filmová fakulta bola založená v Prahe v roku 1946, na Slovensku v šesťdesiatych rokoch vznikali len jej odbory a založila sa až po roku 1989), ale aj o špecializované technické a lekárske odbory. A tento odkaz bývalého spoločného štátu je aktívny a živý dodnes.

⁵¹ Tamže, s. 46.

The formation of the concept of education system in Czechoslovakia after 1945

Elena Londáková

After 1945, Slovak educational system followed democratic traditions of Czechoslovakia, at the same time, it was reformed and modernized. It became a part of political struggle. In the end, the Communist party allowed the existence of state schools only. Private-owned and church schools were closed down and rights of university students became limited. In 1948, a new Primary School Act was passed, introducing the political control of school system that lasted for decades.

POLSKÝ FAKTOR V ČESKO-SLOVENSKÝCH VZTAZÍCH (1918–1948)

Eds.: Vladimír Goněc, Roman Holec

Předkládaná kolektivní monografie byla připravena pod koordinací Česko-slovenské komise historiků, na základě workshopu – konfrontace spoluautorů při příležitosti stejnojmenného semináře, který uspořádali 20. října 2010 v Cieszynie (Polsko) Książnica Cieszyńska w Cieszynie, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach a Kongres Poláků v ČR.

GLOSÝ O ČESKOSLOVENSKO-POLSKÉM VZTAHU

Robert Kvaček

Logika zrodu či moderní obnovy Československa a Polska diktovala od počátku potřebu spolupráce a porozumění, a to tak naléhavě, že se zdály nepominutelné. Vnitřní podmínky pro vznik obou států, poněkud i více v obou případech komplikované, se mohly uplatnit jen v určité historické situaci. Ta jim byla společná, představovala politický výsledek světové války promítnutý do zásad a rozhodnutí mírových smluv; zvláště o naplňování a tvůrčí pěstování principů těchto smluv muselo oběma státům jít. Průběh těšínského konfliktu v letech 1918–1920 ukázal, co z nich si neosvojily a jak posuzovaly své potřeby a jak se chtěly vepsat do politické mapy Evropy. Byl to konflikt reálný i zástupný, v oné druhé podobě se koncem třicátých let obnovil zvláště výrazně.

Oba státy pojil zájem nebýt jen, či převážně, uživány velmocí nebo velmocemi, mezinárodně pak na nich záviset. V československé představě to byla zásadně jen demokracie, která byla s to počítat s menšími národy ve světě a respektovat je. Promítnuta do mezinárodní politiky měla hlavní důraz klást na bezpečnost pro všechny, bezpečnost v podstatě kolektivní, již budou aktivně účastny i menší státy. Pokvětnové Polsko se od roku 1926 demokracii vzdalovalo, pokládalo ji za slabou pro řešení vnitřních problémů a v podání Francie od třicátých let za neúčinnou v mezinárodní politice. Rozdíly vnitropolitického vývoje tvořily význačný rys polsko-československých vztahů a působily na jejich zahraniční politiku vůbec a na jejich vzájemný poměr zvláště, ač to možná bylo a je zřejmé jen v určitých chvílích a střetech.

Polsko i Československo brzy zjistily potřebu aliančního přimknutí se k Francii, zároveň je ale hned či časem pojímaly poněkud jinak, než zamýšlela a prosazovala Francie. Meze francouzské síly zchřadlé z války a zatím vyživované jen literou mírových smluv a nadějemi na reparace, se ukázaly v říjnu 1925 v Locarnu. Vyjevilo se tam rovněž a znovu, že už není britsko-francouzské entente cordiale (na niž tolik spoléhalo Československo) a že britský politický zájem o Evropu opravdu končí na Rýnu, kam se střední Evropa do té doby neposunula. Britský dezinteres pocítovaly nepříjemně oba, Československo i Polsko. Československo se ho pak už nezbavilo a pokud se u něho měnil v podivný zájem, nebylo – jak se ukázalo – o co stát. Polsko si Británii ve třicátých letech přiblížilo více, dokonce se domnívalo, že mu vyhovuje její appeasement. Jeho dozvuky poznalo po 1. září 1939. Vztah k Francii a její politika v Evropě byly nicméně podstatné pro oba státy, ať z toho činily závěry jakékoliv, i takové, jako Polsko v roce 1938 vsazením na francouzskou nehybnost.

Oba státy pojil také zájem na uchování versailleského systému, nejen jeho smyslu a ducha, ale i jeho územních ustanovení. Oba byly proto antirevizní, ale postupem doby a v ní nových mezinárodních jevů vůbec ne důsledně. Tako „nedůslednost“ snad na první pohled více překvapuje u Polska, o jehož větší část hranic panoval i doma pocit nezajistitelnosti; je však zároveň vysvětlitelná důvěrou Polska v sebe sama a ve třicátých letech

zahraničněpolitickou koncepcí cílící k vzbuzení velmocenského respektu a opírající se o bezpečnostní záruky hlavních sousedních revizionistů, Německa a Sovětského svazu.

Polské sblížování se s Maďarskem způsobilo v Československu (ale nejen tam) prorevizionisticky, ač v tomto ohledu bilaterálně nic reálného neznamenovalo. Stalo se vážným, když maďarský revizionismus dostal v roce 1938 německé protektorství. V té chvíli se ostatně stala závažnou i těšinská tematika. Beck jí vlastně zařadil Polsko mezi státy revizionistické, nedohlédaje konců. Sebevědomí je kladná vlastnost, pokud nepřinese opačné výsledky. Revizionismus se v roce 1938 měnil v agresi, nebo s ní pracoval jako s metodou. Německá zahraniční politika už ostatně v té době s revizionistickým obdobím skoncovala.

Vztah k Maďarsku byl příkladem rozdílných přístupů Polska a Československa v mezinárodní politice, a hned k němu můžeme připojit vztah ještě závažnější, k Německu. Československo považovalo ve dvacátých letech Maďarsko jako nositele fundamentalistického revizionismu za svého hlavního protivníka. Nespatřovalo jej v Německu jako Polsko: Gdaňsk a koridor byly pro všechny německé strany odprava doleva symbolem porážky versailleské (nebo válečné – což se u některých zaměňovalo), kterou bylo třeba revidovat, i když v případě až v celoevropském (paneurovropském) budoucnu. Československo by rádo vidělo prosazovat se demokracii v Německu, vřazování takového Německa do mezinárodních vztahů s pomocí a dohledem Západu a tedy za respektu poválečného řádu. Necítilo se Německem ohroženo, tento pocit přiznávalo Polsku. Nechtělo mu stát bezezbytku po boku vůči Berlínu obávající se v polovině dvacátých let nepříznivých zvuků do polocarnského pozpěvování. Jako by si vůbec nepřipouštělo, že může nastat situace, kdy ohrožení Německem bude prvořadě postihovat je, Československo. Předlocarnský náběh na ztělesnění vztahů mezi Polskem a Československem se nedovršil a další rozvolnění následovalo jako důsledek odlišného vnitřního vývoje obou států.

Pakt čtyř jako hrozba velmocenského určení evropských sfér vlivu počátkem roku 1933 znovu československou a polskou diplomacii přiblížil. Vstřícný pohyb se vzápětí ale zastavil, Polsku nestačil malodohodový tlak na Francii, aby nesouhlasila v rámci paktu s kroky, které by se bez jejího vědomí dotýkaly menších států. Ve Varšavě rovnou řekli, že nebudou respektovat žádnou dohodu velmocí, kterou by Polsko považovalo za poškozující. Pakt čtyř rušil jeho „emancipační“ snahy vůči velmocem, které souvisely i s koncepcí polské zahraniční politiky, již pakt rovněž zasahoval. Její intermarijní podoba počítající s polským vedením v evropském prostoru menších států „mezi moři“ sice nová nebyla, ale stávala se naléhavější. Pakt čtyř také zasahoval polské hledání vztahu k Německu vedenému už kancléřem Hitlerem. Jen posílil tendenci, vůli a chuť Polska být velmocí.

Československo se chtělo do této „emancipované“ pozice dostat v rámci Malé dohody, která právě uzavírala navenek sjednocující Organizační pakt. Kolize s polskou koncepcí byla nasnadě. Neúspěch obou si nezavinily vzájemně, představy a realita bývají v mezinárodních vztazích často od sebe dál než jinde. Malodohodová koncepce vyprchala v důsledku politiky Jugoslávie a Rumunska jen dříve než polská, která projevovala větší houževnatost a jež se domnívala, že je jí mezinárodní vývoj docela nakloněn. V tomto znamení se ostatně od jara 1934 rozvíjela.

Ona domnělá „naklonnost“ mezinárodního vývoje byla však tvořena i skutečnostmi nepříznivými, nebo jako nepříznivé pocíťovanými – typu oslabení zájmu Francie o střední a východní Evropu, chřadnutí Společnosti národů, potvrzení závislosti Malé

dohody na velmocenské politice Západu. Polsko zároveň přehodnocovalo vztah k versailleskému systému a zvláště k revizi. V zásadě ji neodmítalo, jen se nesměla dotknout jeho přímých zájmů. To vše probíhalo zároveň na pozadí optimistického výkladu deklarace o neútočení s Německem, jejíž vliv na uvažování a chování polských vládních míst byl brzy faktorem podstatným. Obdobně podstatně zasáhl vztahy polsko-československé.

Každá úmluva, která tiší nevrlý poměr mezi státy, si jistě zasluhuje uvítání a ocenění. Ta z 26. ledna 1934 přinesla Polsku ulomení německých hrotů a tím, vzhledem ke známému širšímu významu polsko-německého soužití, prospěch Evropě. Prvotní pohled na deklaraci by mohl k takovým soudům vést. Skutečnost byla méně příznivá. Hitler chystal Německo od počátku na expanzi a tomuto záměru byla od roku 1933 podřízena jeho politika. Pokud se Polska nedotkla v jejím revizionistickém období, nemohla je nezasáhnout po něm, po přechodu k expanzi. Což se týkalo i Československa: uplatnění revize vůči němu však nepřicházelo v úvahu, leda jako totální negace systému a smluv z míro-tvorné Paříže. Deklarací s Polskem se zároveň Hitlerovo Německo dostávalo z mezinárodní izolace, do níž během roku 1933 upadalo. Mohlo ji prolomit obdobnou deklarací s Československem? Jistě akademická, ale nikoli náhodná otázka vzhledem k známým německým sondážím koncem roku 1933. Myslím, že tudy ale pro Německo cesta nevedla, a to nejen kvůli linii československé zahraniční politiky, ale kvůli samé existenci Československa. Nevraživost vůči němu byla nyní na některých místech oficiálního Berlína snad ještě větší než vůči Polsku; důvodů se našlo dost, také pevnost Československa jako francouzského spojence.

Polsko bylo v této funkci rozkolísanější, ostatně k tomu přispěl příběh s paktem čtyř, a úmluva s Německem je od Francie dále vychylovala. Ve Varšavě však s ní spíš spojovali „rovnováhu“, a to vůči oběma velmocenským sousedům, Německu a sovětskému svazu, s nímž obdobnou (nikoli stejnou) deklaraci již měli. Tato „rovnováha“ se zdála nejen určitě zabezpečovat Polsko, ale také jistit jeho příští mezinárodní aktivity. Francouzské rozladění a upozorňování, že deklarace není tečkou za německými nároky na východě a že by bylo nebezpečnou iluzí na ni příliš spoléhat, brali ve Varšavě jako povinné a proto samozřejmé a očekávané. Československá kritika o prospěchu deklarace pro Německo a zásahu do širší mezinárodní bezpečnosti však byla přijímána nevraživě a odmítána.

Tuto reakci a také polské závěry z deklarace pocítilo Československo brzy i jinak. Přístup obou států k mezinárodní bezpečnosti se nyní rozcházel citelně. Rozchod vyvrcholil během roku 1938. Na první pohled se zdálo, že přinesl jednomu státu zisk. Byl to pohled politicky krátkozraký. Československo a Polsko patřily vzhledem ke společnému vnějšímu ohrožení i z dalších existenciálních a humanizujících důvodů k sobě. Vědí to až historikové.

Some notes on Czechoslovak-Polish relations

Robert Kvaček

The relationships between the wars were characterized by struggle between democracy and power balance in international relations. Both countries bet on the alliance with France and lost. Poland changed its attitude gradually from anti-revisionism to aggressive revisionism. The relationships of both countries with Germany and Hungary were different, too. The elementary concept of international security was perceived differently by Czechoslovak and Polish politicians.

SLOVENSKÁ OTÁZKA MEDZI BUDAPEŠŤOU A VARŠAVOU (1918–1920)¹

Miroslav Michela

Snaha o využitie slovenského nacionalizmu v prospech obnovenia integrity Uhorska bola významnou súčasťou plánov maďarských elit. Dôležitú úlohu zohrali emigranti zo Slovenska a prouhorsky orientovaní Slováci, ktorí sa v spolupráci so štátnymi inštitúciami aktívne podieľali aj na plánoch pripojenia Slovenska k Maďarsku. Predstavitelia ČSR nedôverovali zmenám, ktoré sa v maďarskej politike udiali a citlivo vnímali neutíchajúcu propagandistickú kampaň nasmerovanú proti republike.² Citlivo vnímali aj pokusy maďarských úradov, ktoré sa snažili udržať kontrolu nad územím Slovenska/Hornej zeme. Veľká časť slovenských elit však už pracovala v intenciách česko-slovenského štátu. Naproti tomu, zo Spiša a východného Slovenska prichádzali do Budapešti správy ubezpečujúce o lojalite tamajšieho obyvateľstva. Tieto pohyby organizovali predovšetkým predstavitelia bývalej štátnej správy (župani) a ľudia ktorí boli aj v minulosti lojálni k dualistickému režimu. Poukazovali, že nemaďarské obyvateľstvo nemá záujem na zániku Uhorska, čo privítala aj Károlyiho vláda. Vznikol Zväz bratských národov Uhorska (Magyarország népeinek testvéri szövetsége), ku ktorému sa pripojila aj Východoslovenská národná rada, ktorá vznikla 2. novembra 1918. V jej čele stál bývalý prešovský župný úradník, archívár a novinár Viktor Dvortsák, ktorý medzi iným redigoval noviny *Naša zastava*, ktoré propagovali tzv. slovjacku koncepciu. Snažili sa pôsobiť ako protipól Slovenskej národnej rady v Martine. Dňa 11. decembra 1918 Dvortsák v košickej kaviarni Royal – po dohovore s miestnymi politickými elitami – vyhlásil Východoslovenskú ľudovú republiku. Okrem neho sa v tomto hnutí výraznejšie angažoval napríklad advokát Karol Bulissa, evanjelický dekan Lajos Liptay, alebo Štefan Margorin, kňaz pôsobiaci v Hontianskych Nemcoch, ktorý sa vyhlásil za zástupcu Slovákov zo strednej a západnej časti krajiny.³ Dlhšej existencii východoslovenskej republiky zabránil príchod československého vojska, ktoré postupne zaberalo územie formujúcej sa ČSR.

¹ Text vznikol pri riešení projektu VEGA 2/0181/10 Slovensko v Európe, Európa na Slovensku: vybrané témy z dejín 20. storočia a je postavený na výskume publikovanom v monografii: MICHELA, M. Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska 1918–1921. Bratislava 2009.

² Magyar országos levéltár Budapest (MOL), Külügyminisztériumi Levéltár (Küml.), Külképviseletek, Csehszlovákia, Prágai Magyar kovetség (K 96) 1918/1919-2 I. Hlásenie Krejčího pre Ministerstvo zahraničných vecí (MZV), 21. 12. 1918; IRMANOVÁ, E.: Maďarsko a versailleský mírový systém. Ústí nad Labem 2002, s. 106.

³ Podrobne: TAJTÁK, L.: Dvortsákov separatické hnutie a maďarská ireidenta. In: Príspevky k dejinám východného Slovenska. Bratislava 1964, s. 218–269; ŠVORC, P.: Prouhorské integračné snahy na území Slovenska na konci r. 1918. In: Historický časopis, 47, 1, 1999, s. 44–54. Dvortsák sa pokúsil nadviazať kontakt aj so zástupcami ČSR v Budapešti, ale tí jeho ponuku odmietli. Archiv Ministerstva zahraničných vecí Praha (AMZV), f. Politické zprávy (PZ) Budapešť 1921, č. 310.

V tomto čase bola jednou z mnohých zahraničnopolitických orientácií, ktorú maďarskí politici rozvíjali, spojená so zblížovaním s Poľskom. Károly sa pred poľskými predstaviteľmi viackrát vyjadril o možnostiach vzájomnej spolupráce, proti spoločnému nepriateľovi – „Čechom“. Z poľskej strany v prospech tejto spolupráce hovorila obava z československo-ruského koridoru, ale aj vzájomné rozpory pri definovaní spoločnej československo-poľskej hranice a predovšetkým v otázke Tešínska. Slovákov pritom označili za polonofilov. Práve slovenskú otázku dávala do pozornosti poľských kruhov aj maďarská vláda, ktorá dokonca zorganizovala cestu predstaviteľov prouhorských slovenských elit do Varšavy. Misia sa uskutočnila niekedy okolo 17. marca 1919 a viedol ju Karol Bulissa. V mene „Slovenskej republiky“ odovzdal poľskej vláde memorandum, v ktorom sa okrem iného písalo, že Slováci chcú žiť v spoločnom štáte s Maďarmi, pričom ich vzájomné vzťahy upravuje zákon č. XXX o Slovenskej krajine vyhlásený 12. marca 1919.⁴ Táto právna norma vlastne kopírovala znenie na Vianoce prijatého zákona č. X o autonómii Podkarpatskej Rusi. Na základe neho bolo Slovensko rozdelené na tri časti a okrem územnej autonómie malo získať aj vlastnú vládu, ktorá by mala právo zasahovať do vnútorných, súdnych a náboženských právomocí a do riadenia školstva. Zákon hovoril o slovenskom parlamente, o pomernom zastúpení poslancov v budapeštianskom parlamente a o jednom slovenskom ministrovi v centrálnej vláde.⁵ Toto vyhlásenie v čase, keď bola krajina v permanentnej kríze, keď na celom území Slovenska už pôsobili československé orgány a na rokovaníach v Paríži sa rozhodovalo o hraniciach, vyznieva dosť anachronicky. Išlo skôr o politické gesto. Budapeštianske *Slovenské noviny* upozorňovali, že zákon vznikol ako reakcia na množstvo sťažností voči správaniu sa Čechov na Slovensku.⁶ V tomto čase prichádzali zo všetkých strán politického spektra informácie poukazujúce na nespokojnosť obyvateľstva s novým československým režimom. Ako upozornil Tadeusz Gromada, koncom marca 1919 poľské ministerstvo zahraničia odporučilo, aby poľskí agenti na Slovensku podporovali všetky formy slovenského separatizmu, či už pod heslom samostatnosti, alebo spojenia s Maďarskom, alebo s Poľskom.⁷ Károlyiho radikálnu rétoriku sprevádzalo začiatkom marca aj plánovanie ozbrojenej akcie na Slovensku, o ktorej zástupcovia vlády rokovali s Hornozemskou ligou (Felvidéki liga) a Viktorom Dvortsákom.⁸ Dvortsák bol zároveň jedným z favoritov na funkciu ministra pre Slovenskú krajinu.

Nástup bolševickej vlády, ku ktorému došlo len deväť dní po vyhlásení zákona o autonómii Slovenska, znamenal v zásade aj koniec predchádzajúcej národnostnej politiky. Prouhorskí aktivisti Dvortsák, Szviesényi a Liptay už 23. marca pod menom Slovenskej vládnej rady (Szlovák Köztársaság Kormányzó Tanács) zdôraznili potrebu uvedenia zákona č. XXX do praxe.⁹ Noví reprezentanti Maďarska – aj keď nesúhlasili so

⁴ Archiwum Akt Nowych Warszawa (AAN), Archiwum I. Jana Paderewskiego, Komitet Narodowy Polski w Paryżu 1917–1919, mikr. 20824.

⁵ Slovenské noviny, 11. 3. 1919, s. 1. O tom tiež KRAJČOVIČOVÁ, N.: Slovensko na ceste k demokracii. Bratislava 2009, s. 49–58.

⁶ Slovenské noviny, 11. 3. 1919, s. 1.

⁷ GROMADA, V. T.: Pilsudski and the Slovak Autonomists. In: Slavic Review, 28, no. 3, 1969, s. 449.

⁸ SZVIEZSÉNYI, Z.: Hogyan veszett el a Felvidék. Budapest 1921, s. 93.

⁹ KÖVÁGÓ, L.: A Magyarországi Tanácsköztársaság és nemzeti kérdés. Budapest 1979, s. 68; Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár Budapest (PIL), f. 689, 6.

vzniknutým *status quo* – však požiadavky tejto skupiny nepodporili. Dvortsákove kokeťovanie s bolševikmi preto nemalo dlhé trvanie. Odcestoval z Maďarska do Viedne a nadviazal spoluprácu s formujúcimi sa kontrarevolučnými silami.¹⁰ Následne, s finančnou podporou, ktorú dostal od budúceho premiéra grófa Istvána Bethlena, odcestoval do Poľska kde pokračoval vo svojich aktivitách proti celistvosti ČSR.¹¹ Podobne ako Dvortsák, z obavou o svoju budúcnosť, opustili v tomto čase Maďarsko viacerí predstavitelia prouhorskej slovenskej platformy.

Budapešť a Varšava – centrá slovenského autonomistického pohybu?

V auguste 1919 došlo k oživeniu kampane v prospech odtrhnutia sa Slovenska od českých krajín. Už v júni rokoval vo Viedni Viktor Dvortsák s predstaviteľmi maďarského Antibolševického komitétu a stretol sa aj s poľským diplomatom grófom Janom Szembekom. Deklarujúc sa za reprezentanta Slovákov predostrel svoje predstavy o budúcnosti regiónu. Za svoj politický ideál označil nezávislosť Slovákov a to predovšetkým v oblasti kultúry a administratívy. V hospodárskych, zahraničnopolitických a vojenských otázkach si podľa neho musia udržať zväzok s Maďarskom. Vyjadril tiež záujem o dobré vzťahy s Poľskom. Podľa neho by Slováci mohli hrať úlohu mediátora medzi Poliakmi a Maďarmi. Toto podporil aj vyjadrením, že jedna z vedúcich osobností kontrarevolučných síl – gróf István Bethlen – vyjadrila pochopenie pre poľské nároky v oblasti Spiša a Oravy. Zároveň Szembeka informoval o tom, že Slováci chcú vyslať deputáciu do Varšavy, ktorá by potom s poľskou pomocou vycestovala do Paríža. Úlohou delegácie malo byť deklarovanie protičeského postoja a predstretie vlastných požiadaviek. Je zaujímavé, že sa v nej vedľa mien ako Zoltán Szviesényi a Lipták (pravdepodobne Lajos Liptay) figurovalo aj meno Andreja Hlinku.¹² Je pritom známe, že v roku 1918 sa Hlinka jednoznačne vyjadril za česko-slovenskú spoluprácu a Dvorčák sa naopak od začiatku orientoval pro-maďarsky. Podobnú dilemu súvisiacu s Hlinkovými politickými názormi vyvolávajú aj spomienky maďarského legitimistického politika baróna Aladára Borovicsényiho, ktorý uvádza, že slovenskí vodcovia Dvorčák, Jehlička a Hlinka rokovali s maďarskými kontrarevolucionármi počas existencie Maďarskej republiky rád, najprv vo Viedni a po jej zániku aj s vládou v Budapešti. Za ich cieľ označil odtrhnutie sa od Čechov.¹³

Dobrodružná Hlinkova cesta do Paríža, ktorá sa uskutočnila v dňoch 28. augusta až 9. októbra 1919, zvýraznila „slovenskú otázku“. Dokument „Pre mier v strednej Európe – Memorandum Slovákov mierovej konferencii“, ktorý Hlinka a jeho spoločníci v Paríži rozdistibuovali, obsahoval ostré výhrady voči „českej politike“. Akcentoval naplnenie litery Pittsburskej dohody – o obsahu ktorej sa Hlinka dozvedel na jar 1919. V memorande sa objavila aj požiadavka plebiscitu, ktorá vzbudila najviac kontroverzií. Stylisticky aj obsahovo je dokument nápadne podobný argumentácii, ktorá v tej dobe zaznievala predovšetkým z Maďarska. Hlinkovu cestu podporili aj niektorí významní poľskí politici, napríklad vrchný veliteľ armády a náčelník štátu Józef Pilsudski. Parížska cesta však

¹⁰ AMZV, PZ Budapešť 1921, č. 310.

¹¹ Primási Levéltár Esztergom (PL), f. Csernoch, Cat. Db. 1920, 713.

¹² AAN, f. KNP, mikrofilm 2084, Hlásenie J. Szembeka z Viedne 7. 6. 1919.

¹³ BOROVICSÉNYI, A.: A király és kormányzója. Budapest 1993, s. 30.

vplyvom promptného zásahu československej diplomacie nezaznamenala výraznejší úspech. Hlinka a Jehlička boli zbavení poslaneckých mandátov a označení za vlastizradcov. Hlinka bol po svojom návrate domov vzatý do vazby a jeho traja spoločníci sa rozhodli pre emigráciu.¹⁴ Ako sa neskôr ukázalo, výraznú a zároveň aj veľmi kontroverznú úlohu v celej akcii zohral dlhoročný Hlinkov priateľ, univerzitný profesor František Jehlička, ktorý začal otvorene vyvíjať silnú protičeskoslovenskú kampaň.¹⁵

Autonomistickú platformu považovali kontrarevolučné elity v Maďarsku za jeden z najvhodnejších politických smerov, ktorý mal v základoch naštvať projekt česko-slovenskej jednoty a tým aj samotnú republiku. Význam tejto koncepcie narástol otvoreným vstupom Jehličku na pôdu prouhorskej politiky. V novembri 1919 Jehlička verejne vyhlásil, že má poverenie od Hlinku, aby aj naďalej pokračoval v boji za slovenskú vec. Argumentoval, že nový, kresťanský režim etablovujúci sa v Budapešti poskytne viac priestoru pre emancipáciu Slovákov ako Československo, ktoré opísal ako krajinu, v ktorej vládne český ateizmus a bolševizmus.¹⁶ Neskôr, vzniklo ešte niekoľko interpretácií Jehličkovho „poverenia od Hlinku“ a jeho cesty do Budapešti.¹⁷ S podobnou argumentáciou ako Jehlička v Maďarsku, vystúpil v Poľsku bývalý šéfredaktor *Slováka* Mnoheľ, ktorý propagoval propoľskú koncepciu riešenia slovenskej otázky. V Poľsku dokonca začal vydávať noviny. Tak došlo k zaujímavému úkazu. V danom období vychádzali až tri periodiká pod názvom *Slovák* – v Zakopanom, v Ružomberku a v Budapešti a všetky sa hlásili za tlačové orgány slovenských katolíkov a autonomistov.

Hlinka bol s veľkou pravdepodobnosťou dobre informovaný o ambíciách maďarských vládnych kruhov. Je však známe, že niekoľkokrát deklaroval svoju lojalitu k republike.¹⁸ Napriek tomu, že tvrdenia o spolupráci s Maďarmi verejne odmietal, všetci predstavitelia slovenskej emigrácie vyhlasovali, že ich aktivity sú koordinované s ľudákmi a že oni reprezentujú záujmy Slovákov v zahraničí.

Vojenské plány pripojenia Slovenska do podpísania Trianonskej mierovej zmluvy

Prvým zachovaným koncepčným dokumentom tohto druhu je už dobre známe tajné memorandum kontraadmirála Miklósa Horthyho z 28. októbra 1919.¹⁹ V ňom obsiahnuté myšlienky sa objavujú v rôznych obmenách v zahraničnopolitických koncepciách maďarských vlád počas celého medzivojnového obdobia. Prvý útok voči republike mal prísť z Poľska, kde odporučil založenie „slovenskej légie“ v sile asi desaťtisíc mužov,

¹⁴ K tejto akcii bližšie pozri: DEÁK, L.: Cesta A. Hlinku do Paríža v roku 1919. In: Andrej Hlinka a jeho miesto v slovenských dejinách. Eds. F. Bielik – Š. Borovský, Bratislava 1991, s. 68–84; PEROUTKA, F.: Budovanie štátu. 1–2. Praha 2003, s. 782–792; HRONSKÝ, M.: Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920. Bratislava 1998, s. 220–227.

¹⁵ Reichspost, 14. 10. 1919, s. 4; MICHELA, M.: František Jehlička politikai pálfordulatai 1918–1920-ban. In: Pro Minoritate, 2005/Tél, s. 32–33.

¹⁶ Slovák Zahraničný, 22. 11. 1919, s. 1–2.

¹⁷ KRAMER, J.: Iredenta a separatizmus v slovenskej politike (1919–1938). Bratislava 1957, s. 30–33.

¹⁸ HOLÁK, M.: Listy Andreja Hlinku z rokov 1918–1921. In: Historický časopis, 52, 3, 2004, s. 558.

¹⁹ Celé znenie dokumentu najnovšie: ZEIDLER, M. (ed.): Trianon. Nemzet és emlékezet. Budapest 2003, s. 546–555.

k čomu by Maďarsko prispelo len finančne. Počítal s poľským záujmom o spoločnú hranicu. Nepredpokladal ale vážnejšie územné nároky zo strany Varšavy o čom sa už v tomto čase viedli tajné rokovania.²⁰ Boli založené aj tzv. slovensko-poľské légie. Oravskú kompániu vytvoril farár Jablonky František Machay a spišskú poručík Koloman Weiss z Kežmarku. Príslušníci týchto légii nosili poľské uniformy, zložili prísahu na poľský štát a ich počet bol okolo štyristo mužov.²¹

Významnú úlohu v rozvíjaní maďarsko-poľských vzťahov – a obzvlášť aj v kontexte „slovenskej akcie“ – zohral gróf Iván Csekonic. Zdá sa však, že nie vždy boli jeho predstavy a aktivity dostatočne skoorinované s politikou maďarských vlád. Čo pravdepodobne vyplynulo aj z príliš zložitých a vratkých zahraničnopolitických kalkulácií, ktoré v Budapešti riešili. Csekonic dlhodobo kládol dôraz na skoré riešenie „slovenskej otázky“ a vo svojich hláseniach zdôrazňoval protičeské nálady Slovákov a Rusínov.

Od začiatku roka a najmä na jar 1920 došlo k zintenzívneniu maďarsko-poľskej spolupráce. Vznikol aj vojenský plán pod krycím menom *Ebredés* (Prebudenie), postavený na momente prekvapenia. Ďalším predpokladom jeho úspechu bolo, že Dohoda bude mať záujem o maďarské ozbrojené sily, ktoré by v mene ochrany západnej civilizácie zakročili voči bolševikom v Rusku a v strednej Európe. Protibolševická línia predstavovala významný argument. Prioritou bolo posilnenie vzťahov s Poľskom a Rakúskom a neutralizáciu Rumunska a Kráľovstva SHS. Plán počítal tiež s povstaním domáceho obyvateľstva a s následnou intervenciou maďarskej armády.²² Prihodnosť situácie bola zdôraznená aj v správach pre generálny štáb a posilňovali ju neustále obavy zo šírenia bolševizmu v regióne.²³

Koncom februára 1920 odcestoval František Jehlička spolu s Michalom Kmoškom cez Rakúsko a Nemecko do Poľska. Cieľom ich cesty bolo zjednotiť slovenskú emigráciu na prouhorskej platforme, čo bolo okrem ideového a propagandistického hľadiska dôležité predovšetkým kvôli prípravám ozbrojenej akcie. Už počas samotnej cesty do Varšavy navštívili slovenskí profesori viacero vplyvných ľudí. Pápežskej nunciature vo Viedni odovzdali memorandum v ktorom v upozornili na zlú situáciu katolíkov na Slovensku a ambície Slovákov na odtrhnutie od Čechov. Stretli sa aj s nemeckými diplomatmi. V Berlínskom Zahraničnom úrade im však bolo dané na vedomie, že Nemecko sa v danej situácii nemôže angažovať v záležitostiach cudzích štátov. Jehličkovci zahraničných diplomatov dôverne informovali aj o tom, že maďarská vláda odsúhlasila plán slovenskej teritoriálnej autonómie. Vyjadrili dôveru v aktuálny politický kurz v Maďarsku a opakovaně zdôrazňovali, že katolicizmus na Slovensku je v ohrození. Argumentovali napríklad obavou z vytvorenia „duševného“ koridoru medzi Prahou a bolševickým Ruskom.²⁴

²⁰ Pred sformulovaním memoranda došlo 17. 10. 1919 k porade vojenského velenia s maďarským vyslancom vo Varšave grófom Ivánom Csekonicom, ktorý predložil aj plán vybudovania „slovenských légii“. BOROS, F.: Magyar-csehszlovák kapcsolatok 1918–1921-ben. Budapest 1970, s. 120–121.

²¹ AMZV, PZ Budapešť 1920, č. 140; Slovenská národná knižnica – Archív literatúry a umenia Martin (SNK ALU), Anton Štefánek, 42 XIV 132; Podrobne pozri: SZKLARSKA-LOHMANNOWA, A.: Polsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne w latach 1918–1925. Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 121–142.

²² K tomu plánu pozri: Hadtörténeti levéltár Budapest (HL), f. Magyar királyi honvéd vezérkari főnökség iratai 1919–1945 (VKF), mikrofilm B/157, 2742–2745.

²³ Tamže, mikrofilm B/159, 2911.

²⁴ PL, f. J. Csernoch, Cat. 63 Miscleana, 732; PL, f. J. Csernoch, Cat. Db. 1920, 713.

Tesne pred príchodom Jehličku a Kmoška do Varšavy sa v Poľsku opätovne prihlásili o slovo aj exponenti bývalej dvorčákovej vlády Štefan Margorin a Lajos Liptay, ktorí tam pôsobili už od jari 1919. Aj oni chceli vyvíjať protičeskú propagandu. Dňa 10. februára 1920 sa v Krakove, za účasti Ágostona Štefána, stretli so Štefanom Mnoheľom a Františkom Ungerom. Vymenili si názory ohľadne budúceho riešenia slovenskej otázky s cieľom zjednotenia slovenského exilu na protičeskej platforme. Protičeská orientácia však bola tým jediným na čom sa dokázali jednoznačne zhodnúť. Liptay s Margorinom sa veľmi negatívne vyjadrili o Andrejovi Hlinkovi. Kritizovali ho predovšetkým za to, že sa v roku 1918 rozhodol pre spoluprácu s Čechmi. Mnoheľ však upozornil, že od tej doby sa situácia zmenila, keďže Slováci zistili, že Česi ich chcú jednoducho asimilovať (počeštiť). S dešpektom sa vyjadril k novým maďarským plánom, ktorých cieľom bolo získať lojalitu Slovákov. Maďarských politikov označil za úplne nedôveryhodných a ponúknuté menšinové práva za nedostatočné. Naproti tomu, sa veľmi pozitívne sa vyjadril o propoľskej orientácii. Za svoj cieľ vyhlásil úplnú samostatnosť so spoločným vedením finančných, vojenských a zahraničnopolitických záležitostí. Túto požiadavku mal sprostredkovať Liptay v Budapešti, pričom Mnoheľ vlastne nič nesľúbil, len sa v mene SLS vyjadril, že ak bude takýto zákon vyhlásený a budú existovať garancie od veľmocí, strana k tomuto návrhu zaujme stanovisko. Ágoston Štefán upozornil na nedávne vyjadrenia poľských predstaviteľov, že Slovensko vníma ako záujmovú sféru Maďarska a na to, že v Budapešti sa dostal k moci nový kresťanský režim.²⁵ V memorande slovenskej a rusínskej delegácie adresovanom maďarskej vláde Štefan, Liptay a Margorin, žiadali vyhlásenie územnej autonómie. Upozornili, že ľudáci nie sú naklonení pripojeniu k Maďarsku, o čom je aj Jehlička iste dobre informovaný. Vyjadrili názor, že slovenskému obyvateľstvu je najsympatickejšia idea samostatnosti a že v prípade plebiscitu by sa priklonili k tej strane na ktorej by videli najistejšiu možnosť zabezpečenia národných práv. Spomenuli aj federalizačný koncept zahrňujúce Poľsko, Slovensko, Podkarpatskú Rus a Maďarsko.²⁶ Autori memoranda však nemali dostatočné informácie o dianí v Budapešti, kde už bol návrh autonómie prijatý.

Jehlička a Kmoško sa po svojom príchode do Varšavy zúčastnili viacerých porád emigrácie. Nedošlo však k pôvodne deklarovanému zámeru potlačiť propoľskú slovenskú bunku, ktorú predstavovali ich starí známi Machay, Mnoheľ a Unger. Práve naopak. Jehlička zmenil svoju rétoriku. K prehodnoteniu jeho postojov došlo pravdepodobne už pred cestou do Poľska. Dňa 28. januára 1920 poslal Mnoheľovi list v ktorom ho informoval, že najvyšším cieľom je samostatnosť, poprípade autonómia v rámci Uhorska.²⁷ Po príchode do Poľska však začal zdôrazňovať, že maďarská strana neberie otázku slovenskej autonómie vážne, keďže nedali konkrétnejšie garancie a sú aj proti zverejneniu už vzniknutých dohôd. Jehlička pravdepodobne sklamaný nepochopením a nedostatočným docenením svojich služieb zo strany Budapešti, prestal preferovať čisto maďarskú platformu. Začal intenzívne spolupracovať s Františkom Ungerom, ktorý v januári 1920 tajne opustil ČSR a svoje dovtedajšie plány doplnil aj o potrebu úzkej spolupráce s Poľskom. To sa odrazilo aj na požiadavke vytvorenia poľsko-slovensko-maďarskej konfederácie. Lórant Tilkovszky

²⁵ PL, f. J. Csernoch, Cat. Dc. 1920, 720.

²⁶ Tamže.

²⁷ Jehličkov zápisník od ktorého si vlastnoručne zaznačoval kde chodil a ako zrádzaľ Československú republiku. New York, s. 19–21.

uvádza, že Jehličku zásadne ovplyvnila nespokojnosť Hlinku so znením januárovej dohody o autonómii Slovenska.²⁸

Dňa 1. apríla 1920 sa uskutočnila porada emigrantov s maďarským vyslancom Csekonicom. Jehlička na nej kritizoval prístup maďarskej vlády za to, že bez ich vedomia zasiahla do dohodnutého elaborátu týkajúceho sa slovenskej autonómie.²⁹ O niekoľko dní na to, došli z Budapešti správy, že Jehlička je navrhnutý za poslanca maďarského parlamentu. Keďže o otázke autonómie nedošli uspokojujúce informácie odmietol ponúkanú funkciu a návrat do Maďarska. Odvolávajúc sa na to, že z Budapešti neprichádzajú povzbudivé správy, si do zápisníka poznačil, že ak nedorie k zmenám, začnú sa orientovať iným smerom. Na Poľsko.³⁰ Neskôr túto zmenu orientácie vysvetľoval ako taktický manéver, ktorý mal zabezpečiť lepšie postavenie v rokovaniach s Budapešťou. Jehličkov zásah je badateľný aj na strokotaní plánovaných tajných poľsko-slovensko-maďarských rokovaní vo Viedni.

Dňa 17. apríla 1920 bol v Krakove proklamovaný vznik emigrantskej Slovenskej národnej rady, ktorá mala ambíciu stať sa provizórnym orgánom spravujúcim územie Slovenska po jeho vymanení z československého štátu. Rada sa prihlásila k myšlienke slovenskej svojbytnosti a mala predstavovať platformou „nezávislej“ slovenskej politiky. Štátoprávnú budúcnosť Slovákov videli v spolupráci s Maďarskom a Poľskom, pričom jej konkrétnu formu dopredu nezadefinovali. Predsedom rady sa stal Jehlička, ktorý si takýmto spôsobom vlastne poistil pozíciu v rámci slovenského exilu. Podpredsednícke kreslá získali Mnoheľ s Ungerom, t. j. ľudia vychádzajúci z prostredia SLS, známi svojou propoľskou orientáciou. Vo výkonnom výbore sa popri Kmoškovi a Margorinovi, nachádzali aj účastníci Hlinkovej parížskej cesty Jozef Kubala a Jozef Rudinský.³¹ Následne Jehlička s Ungerom, predostreli svoje predstavy o budúcom štátoprávnom usporiadaní Slovenska zástupcom maďarskej aj poľskej vlády. Požadovali usporiadanie volieb, z ktorých by potom vyšiel snem, ktorý mal rozhodnúť o budúcnosti Slovenska. V prípade pripojenia k Maďarsku požadovali prepracovanie predbežne prijatého plánu autonómie z januára 1920.³²

V Budapešti sledovali s nevôľou toto Jehličkove koketovanie s poľskou stranou. Obávali sa, že môže spôsobiť väčší záujem Varšavy o niektoré územia Slovenska. Vplyvom zaneprázdnenia na východných hraniciach, však poľská politika prepustila aktivity týkajúce sa Slovenska Maďarsku, o čom boli následne informovaní aj slovenskí emigranti. Už vo februári 1920 uistil Pilsudski Csekonicsa, že Maďarsko sa nemusí obávať poľských požiadaviek smerom k Slovensku. V marci túto informáciu potvrdilo aj poľské ministerstvo zahraničných vecí. Tento fakt výrazne ovplyvnil aj ďalší priebeh „slovenskej akcie“.³³

²⁸ TILKOVSZKY, L.: Területi integritás és területi autonómia. A magyar kormány 1920-évi felvidéki szlovák autonómia-terve. In: Századok, 2000, č. 3, s. 575.

²⁹ Jehličkov zápisník, s. 28–30.

³⁰ Tamže, s. 31.

³¹ Bližšie pozri: LETZ, R.: Slovenská národná rada v Krakove a Varšave (1920) a Slovenská rada v Ženeve (1933). In: ŽATKULIAK, J. (ed.): Národná rada v kontexte slovenských dejín. Bratislava 1999, s. 77–82.

³² AMZV. III. sekce, k. 647, Doplnok ku správe o činnosti slovenskej emigrácie vychádzajúcej z výpovedí Gejzu Ďuranu. Požiadavky a články stanovené Národnou radou slovenskou.

³³ GROMADA, T.: c. d., s. 452; PL, J. Csernoch, Cat. 63 Miscleana, 732.

V máji 1920 pricestoval do Varšavy Viktor Dvortsák s poverením pokračovať ďalej v rokovaníach slovenskej emigrácie. Agitoval v tom zmysle, že celá akcia je už dohodnutá a nabádal Jehličku na návrat do Budapešti. K tomu však nedošlo. Jehlička pritom aj naďalej prijímal subvencie z Budapešti a nepohrdol ani financiami od poľskej strany, za čo bol obviňovaný, že slúži tomu, kto viac platí. Keďže Dvortsák nepriniesol z Budapešti nové informácie ohľadne návrhu slovenskej autonómie, Jehlička a Unger za pomoci poľského univerzitného profesora z Krakova Jaworského prepracovali pôvodný plán autonómie, ktorý podľa Ungerových slov podporil aj Andrej Hlinka a zaslali ho ministrom Bleyerovi. Požadovali jeho odsúhlasenie maďarskou vládou. Fakt, že dlho neprichádzali žiadne odzvy, si následne vysvetľovali ako zamietnutie ich návrhov.³⁴ Aj Hlinka – ktorý sa koncom apríla 1920 stal opätovne poslancom československého parlamentu – sa v tejto otázke odmietol vážnejšie angažovať.³⁵ Sústredil sa skôr na politické presadzovanie slovenského autonomizmu v hraniciach ČSR.

Vplyvom toho, že Jehlička sa dostával do izolácie a preto v júni 1920 napísal list svojmu priateľovi, ostrihomskému arcibiskupovi Jánosovi Csernochovi, v ktorom mu vysvetľoval, že za svoj prvoradý cieľ považuje oslobodenie Slovenska od Čechov. Za ideálne riešenie označil také, ktoré by sa podľa možnosti udialo v slovensko-maďarskom duchu. Upozornil však, že bez Polska nie je možné celú akciu uskutočniť a naznačil aj možnosť maďarsko-poľskej federácie. Prisľúbil, že po pozitívnej odpovedi presvedčia ľudovú stranu a Hlinku, od ktorého mal – podľa vlastných slov – plnú dôveru. Prevedenie plebiscitu už v danom čase považoval za zlé riešenie.³⁶ Jehlička v tomto čase prijal profesorské miesto na teologickej fakulte vo Varšave a pred novým školským rokom sa spolu s Františkom Ungerom pustil do vydávania *Slováka* v poľskom Zakopanem. Pomerne úspešne sa im darilo šíriť toto zakázané periodikum aj na Slovensku.³⁷ Keďže v Poľsku v tom čase nemali čas ani silu angažovať sa v slovenskej otázke, Jehlička sa koncom leta 1920 pokúsil opätovne dohodnúť so zástupcami Maďarska, ktorí rokovali v Poľsku o možnostiach vytvorenia spoločnej hranice a „oslobodenia Slovenska“. Výsledkom týchto rokovaní bola aj reorganizácia exilovej SNR, z ktorej vypadol Mnohel a na podpredsedníckom mieste ho nahradil Viktor Dvortsák.³⁸

Výrazný posun v maďarsko-poľských vojenských rokovaníach nastal v lete 1920. Československo-poľské vzťahy neboli v tom čase vplyvom územných sporov a rozdielnych názorov na vojnu s bolševickým Ruskom zrovna ideálne. Na porade u regenta Horthyho 1. júna 1920 bol vypracovaný návrh tajnej bilaterálnej vojenskej dohody, ktorej *leitmotívom* bolo vyzbrojenie maďarskej armády, zabezpečenie neutrality Rumunska v prípadnom československo-maďarskom konflikte a budovanie slovenských légii. Maďarsko sa zaviazalo poskytnúť primeranú vojenskú pomoc – 30-tisíc dobrovoľníkov a vojenský materiál v boji proti bolševickému Rusku.³⁹ Posilňovanie armády – čo bolo v zásadnom protiklade s nariadeniami mierovej zmluvy – bolo odôvodňované tým, že aj v záujme

západu je existencia silnej maďarskej armády. Potrebu spoločnej maďarsko-poľskej hranice zdôraznil aj Miklós Horthy vo svojom tajnom liste maršalovi Pilsudskému zo 6. júna 1920, pričom aj hlavný veliteľ poľského vojska prijal túto víziu s porozumením.⁴⁰ V situácii po podpísaní Trianonskej mierovej zmluvy si aj zahraniční pozorovatelia boli vedomí toho, že v Maďarsku existuje silný záujem vzoprieť sa a pri vhodnej príležitosti ešte zabojovať o stratené územie.⁴¹ Boj proti bolševizmu, ktorý bol vplyvom rusko-poľského konfliktu aktuálny, bol považovaný za vhodnú platformu, ktorá aj ideologicky splňala ciele Horthyho režimu. V tomto kontexte boli významné aj tajné rokovania s Francúzskom, trvajúce od jari 1920, keďže Paríž bol najväčším spojencom Varšavy. Koncom júna 1920 však prišlo do Budapešti stanovisko Paríža, ktoré potvrdilo rozdielne videnie možnosti francúzsko-maďarskej bilaterálnej spolupráce. Znepokojenie nad francúzsko-maďarským zblížovaním vyjadrili aj diplomatickí zástupcovia Veľkej Británie a Talianska.

Od začiatku júla 1920 sa vplyvom masívnej protiofenzívy Červenej armády rapidne zhoršila vojensko-politická situácia Poľska. Maďarsko promptne zareagovalo a ponúklo vojenskú pomoc. Politickú situáciu v regióne vnímali ako veľmi priaznivú pre revíziu. Na diplomatickej úrovni preto vyvinuli aktivity v prospech vyzbrojenia a nasadenia vlastnej armády proti bolševikom. Tie však neboli úspešné.

Hornozemský komitét a plány povstania na jeseň 1920

Kvôli zefektívneniu práce organizácií orientujúcich sa na územie Slovenska, došlo na príkaz z Budapešti k ich reorganizácii. V apríli 1920 vznikol Hornozemský komitét (Felvidéki komité), ktorý mal za úlohu celú akciu riadiť a koordinovať. Išlo o reakciu na dovtedajšie neúspechy, kritiku a roztrieštenosť hnutia. Riadením „slovenskej propagandy“ boli poverení Dvortsák a Kmoško. Napriek tomu, v memorande z 8. apríla 1920 poukázal Lajos Steiner na veľký význam a primárnosť akcie na Slovensku.⁴² Aby však mohol byť plebiscit alebo revolúcia na Slovensku úspešné, bolo nutné vytvoriť atmosféru dôvery.

Významnou súčasťou činnosti komitétu bolo budovanie vojenskej organizácie. Plánovanú revolúciu mala naštartovať akcia vedená z Poľska, o ktorej sa rokovalo vo Varšave a v Budapešti. Organizovanie vojenských príprav na Slovensku mal na starosti etnograf a turkológ Gyula Mészáros, ktorý bol významným exponentom bulissovej skupiny a v období rokov 1920–1921 a zviditeľnil sa aj ako falšovateľ československých bankoviek. Po úspechu plánovanej revolúcie mal komitét prevziať dočasnú správu a podieľať sa na konsolidácii pomerov na Slovensku.⁴³

³⁴ MOL, Kum., Politikai Oszdtály rezervált iratai (K64) 1920-7-103.

³⁵ Národní archiv České republiky (NA ČR), f. Presidium ministerské rady (PMH), šk. 568, 22339/22.

³⁶ MOL, Kum., K 64 1920-7-4057.

³⁷ Štátny archiv v Nitre – pobočka Ivanka pri Nitre (ŠANR), f. Nitrianska župa, šk. 22, 2715/20.

³⁸ BELLÉR, B.: Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Budapest 1975, s. 75.

³⁹ GODÓ, Á.: A Horthy-rendszer kalandor háborús terveit 1919–1921. In: Hadtörténelmi közlemények, 1961, č. 1, s. 122–127; BOROS, F.: c. d., s. 224–225.

⁴⁰ DEÁK, F. – ÚJVÁRY, D. (ed.): Papers and documents relating hungarian foreign policy I. Budapest 1939 (PDF I), dok. 321, 383; AAN, f. MSZ, mikrofilm B1729.

⁴¹ ÁDÁM, M. (ed.): Francia diplomáciai iratok a Kárpátmedence történetéről III. Budapest 2006 (FDI III), dok. 3, 10; AMZV, PZ Budapešť 1920, č. 89.

⁴² MOL, Kum., K 64 1922-7/II-Lajos Steier z poverenia Slovenskej centrálnej kancelárie, 8. 4. 1920. O tom tiež: KRAMER, J.: c. d., 56–59.

⁴³ MOL, Kum., K 64 1922-7/II-60, 61.

Začiatkom augusta 1920 sa stala otázka eventuálnej akcie na Slovensku akútnou.⁴⁴ Záväzné rozhodnutie urgoval aj generálny štáb s tým, že vplyvom rýchleho postupu bolševického vojska sa zvyšuje riziko posilnenia bolševizmu v ČSR. Práve to malo poslúžiť ako zámeška pre zásah Maďarska. Pôvodný plán útoku, známy pod krycím menom *Ebredés*, bol zmenený iba do tej miery, že nemalo dojsť k útoku cez Dunaj, ale naopak k opevneniu týchto pozícií. *Ebredés II* bol pritom tiež založený na myšlienke povstania a spolupráci so slovenskými separatistami, pričom veľký dôraz sa v ňom kládol na využitie železníc.⁴⁵ Napriek tomu, že maďarskej diplomacii sa k svojim plánom nakoniec nepodarilo získať jednoznačnú podporu zahraničia, v auguste 1920 vznikol ešte vojenský jeden plán. Nazvali ho *Pirkadás* (Svitanie), pričom do veľkej miery nadväzoval na *Ebredés II* s tým rozdielom, že vplyvom úspechov ruských bolševikov mala byť posilnená operačná skupina, ktorej úlohou bolo obsadiť Podkarpatskú Rus.⁴⁶

Avšak okrem argumentov podporujúcich promptné vykonanie akcie sa objavili aj skeptické názory vyplývajúce z obáv o vlastnej nepripravenosti a nevypočítateľnosti situácie. Opatrnosť, ktorú vládne kruhy prejavovali k dobrodružným snahám niektorých podriadených (napr. gróf Csekonics neustále presadzoval vykonanie „slovenskej akcie“), bola výrazne determinovaná zahraničnopolitickým postavením krajiny a snahou získať podporu a súhlas veľmoci k vykonaniu územnej revízie. Významne túto politiku ovplyvňoval aj fakt, že krajina bola v zlej hospodárskej kondícii a nemala ani dostatočne silnú armádu.

Na tajnej porade, ktorá sa uskutočnila 9. augusta 1920, bola nakoniec ozbrojená akcia na Slovensku odložená. Premiér Teleki si bol – napriek tomu, že sú mu často pripisované aj prílišné dobrodružné sklony – vedomý nebezpečenstva, aké so sebou prinášajú podobné akcie. Obával sa zahraničnopolitických dôsledkov, ale aj toho, že po prípadnom neúspechu by došlo k úplnému obsadeniu Maďarska nepriateľským vojskom. Odkladanie akcie a rozporuplné inštrukcie od najvyšších predstaviteľov vzbudili na druhej strane nevôľu u jej priamych organizátorov. Dlhé čakanie by podľa jeho názoru len zneisťovalo a demoralizovalo ľudí a ohrozilo aj dovtedajšie úspechy. Slovom Mészároša: „Keď prešvihneme potrebné štádium vyzretia, všetkému je koniec, lebo revolúcia nečaká.“ Zároveň upozornil, že „Česi horúčkovo pracujú na autonómii Slovenska“, ktorú sú ochotní dať Slovákom niekedy v polovici budúceho mesiaca. Jeho slová boli pravdepodobne reakciou na posledné udalosti v slovenskej politike, ktoré potvrdzovali stabilizáciu česko-slovenskej štátnej platformy. Zástupcovia tajných organizácií sa podľa Mészároša dokonca vyjadrili, že ak sa do daného termínu nič neudeje, prestanú vyvíjať ďalšiu činnosť.⁴⁷

Keďže československá vláda bola dlhodobo a celkom dobre informovaná o agresívnych plánoch rôznych iredentistických zoskupení, vykonala v tomto smere aj patričné

protiopatrenia.⁴⁸ Najvýznamnejším zahraničnopolitickým krokom bolo v tomto smere podpísanie obrannej zmluvy medzi ČSR a Kráľovstvom SHS zo dňa 14. augusta 1920, ktorá obom krajinám garantovala pomoc po napadnutí zo strany Maďarska.

Napriek tomu, že porážkou a vytlačením Červenej armády z územia Poľska sa v auguste 1920 zásadne zmenila vojenská situácia, nedošlo k úplnému zastaveniu „slovenskej akcie“, keďže už na jar 1921 sa všeobecne predpokladal ďalší konflikt so Sovietskym Ruskom.

V auguste 1920 Teleki rozhodol o rozpustení komitétu, čo však niektorí z jeho organizátorov nerespektovali.⁴⁹ Akciu na Slovensku okrem Mészároša urgovali aj ostatné vplyvné organizácie. Z toho dôvodu sa 10. septembra 1920 uskutočnilo stretnutie, na ktorom rokovali nespokojenci s významnými predstaviteľmi generálneho štábu a žiadali splnenie prísľubu, že akcia bude uskutočnená do začiatku októbra toho roku.⁵⁰ Upozorňovali, že už čoskoro môže dojsť k negatívnej zmene atmosféry na Slovensku, či už vplyvom aktivít československej strany, konsolidácie krajiny, alebo straty motivácie verných skupín.

V tejto atmosfére vznikol v septembri 1920 ďalší vojenský plán pod názvom *Árpád*. S menšími obmenami vychádzal s predpokladov definovaných v predchádzajúcich plánoch. Podľa neho mali previesť útok z poľskej strany tam sídlace polovojskové jednotky tzv. szabadsapatok (slobodné oddiely) a z juhu by postupovala maďarská armáda.⁵¹ Napriek očividnej nereálnosti tejto akcie silný tlak z vlastných radov prinútil budapešťanskú vládu ešte raz prehodnotiť situáciu a jasne určiť budúcu líniu. Z tohto dôvodu bola významná misia plukovníka Gézu Dormándyho v Poľsku na prelome septembra a októbra 1920. Jej cieľom bolo zistiť, do akej miery by bola poľská strana ochotná aktívne spolupracovať a čo by boli ochotní ponúknuť pre prípadnú akciu na Slovensku. Dormándy mal zistiť aj rozsah poľských požiadaviek voči Maďarsku, čo súviselo s obavou, že Poľsko má na Slovensku určité záujmy. Tie umocňovala predovšetkým činnosť Štefana Mnoheľa ale najnovšie aj Jehličku a Ungera. Dňa 8. septembra 1920 uverejnil Ungerov *Slovák* nový program exilovej národnej rady, v ktorom sa medzi iným píše aj toto: „Slovensko bude samostatný slobodný štát a pokiaľ sami nie sme dost' mocní, Národná Rada Slovenská chce, aby sme sa opreli o milý, mocný, 40-miliónový národ poľský.“⁵² Z inštrukcií, ktoré Dormándy dostal, vyplýva, že maďarský generálny štáb mal v pláne ako prvý krok prerušiť vlakové spojenie na trati Košice–Bohumín v smere na Žilinu a východ Slovenska. Za obzvlášť významný považovali košický smer pre odrezanie Podkarpatskej Rusi a žilinský kvôli východnému Slovensku. Ďalším významným momentom malo byť zabezpečenie francúzskeho súhlasu na distribúciu vojenských materiálov cez Rumunsko a odvolanie francúzskych dôstojníkov z ČSR. Zároveň sa plánovali chceli vyhnúť akejkolvek konfliktnej situácii s Nemeckom, s ktorým pre budúcnosť počítali

⁴⁴ GAJAN, K.: Polsko-ruská válka a vznik Malé dohody ve světle diplomatických dokumentů. In: DEJMEK, J. – HANZAL, J. (eds.): České země a Československo v Evropě XIX. a XX. století. Sborník prací k 65. narozeninám prof. dr. Roberta Kvačka. Praha 1997, s. 191–207.

⁴⁵ HL, f. VKF, mikrofilm B/158, 2815–2820; GODÓ, Á.: c. d., s. 132–133.

⁴⁶ Tamže, s. 134–135.

⁴⁷ MOL, Küm., K 64, 1920-7-298.

⁴⁸ AMZV, PZ Belehrad, č. 303, 306, 318; AMZV, PZ Budapešť 1920, č. 135, 140, 151; FERENČUHOVÁ, B.: Sovietske Rusko a Malá dohoda. K problematike medzinárodných vzťahov v rokoch 1917–1924. Bratislava 1988, s. 45.

⁴⁹ MOL, Küm., K 64 1922-7/II-258.

⁵⁰ Tamže, 1920-7-342.

⁵¹ GODÓ, Á.: c. d., s. 135–136.

⁵² KRAMER, J.: c. d., s. 78.

ako s prípadným spojencom. Dormándy mal tieto predstavy predniesť len vo všeobecnejšej forme. Poľských partnerov mal informovať aj o tom, že prisľúbených 7 + 1 divízií 1920 nebude ešte na jeseň postavených a o obavách Telekiho vlády z možného zapojenia Kráľovstva SHS do plánovaného konfliktu. Vojským cieľom Maďarska bolo obnovenie historických uhorských hraníc bez územia, ktoré požadovalo Poľsko. K stretnutiu dvoch armád malo dôjsť na línii Žilina–Poprad–Prešov. Spolupráca vojenských útvarov mala byť skoorinovaná na základe presného plánu, ale bez spoločného velenia. Aj tento fakt poukazuje na značnú nedôveru z maďarskej strany. Za ideálny termín útoku považoval maďarský generálny štáb jeseň 1921, pričom významnú úlohu v celom plánovaní stále zohrával očakávaný konflikt s bolševickým Ruskom.⁵³ Telekiho vláda však už pristupovala k plánovaniu akcie veľmi opatrne. Nechcela riskovať otvorený konflikt s viacerými susedmi, ani s veľmocami. Časť z organizátorov bola presvedčená, že maďarské vojsko sa na Slovensku nestretne s väčším odporom. Verili v úspech bleskovej akcie, ktorá by oddelila Slovensko od českých krajín. Reálne však ani z hospodárskeho, ani z vojenského či diplomatického hľadiska nebolo Maďarsko na konflikt pripravené. Významný krok v tomto kontexte predstavovala aj deklarácia predstaviteľov SLS v prospech republiky z 28. septembra 1920. Ľudáci v nej predložili svoje požiadavky voči pražskej vláde a vyhlásili, že: „Slovenská ľudová strana je stranou štátnotvornou; celým svojim bytím trvá na záchrane republiky a Slovenska a preto čo najrozhodnejšie sa ohradzuje proti všetkým podvratným živlom, ktoré svojou skazonosnou prácou podkopávajú základy nášho štátu.“⁵⁴ Prejav lojality strany – ktorú vo Varšave aj v Budapešti vnímali ako separatistickú – len posilňovala argumentáciu o nastolenom konsolidačnom trende, ktorý sa postupne presadzoval na Slovensku.⁵⁵ V tomto čase sa už veľká časť slovenských elit hlásila k ČSR a nemala záujem na obnovení bývalého štátu a režimu.

Po podpísaní poľsko-ruského príméria v októbri 1920 vyznela aj Dormándyho misia pomerne jednoznačne. Garancie poľskej vlády sa nepodarilo získať napriek tomu, že vysoké vojenské kruhy, s ktorými rokoval, stále prejavovali náklonnosť k promaďarskému riešeniu. Maršal Piłsudski prisľúbil, že po uzavretí poľsko-ruského mieru podporí maďarskú akciu na Slovensku. Náčelník poľského generálneho štábu Tadeusz Rozwadowski odporučil, aby zatiaľ maďarská vláda riešila „českú otázku“ otvorenou cestou (pravdepodobne na medzinárodnej úrovni – pozn. autora), pričom odtrhnutie Slovenska malo nastať skôr neoficiálnou cestou. Podľa ich predstáv malo povstanie vypuknúť na východe Slovenska, kde by sa koncentrovala česká armáda. Potom by zo severu vtrhlo na Slovensko dve – tritisíc ľudí. Na juhu by sa zas zaktivizovali maďarské sily. Týmto manévrom chceli odstaviť československú armádu, následkom čoho mali obsadiť územie Slovenska po riekú Váh. Jeseň 1921 považovali aj poľské vojenské kruhy za vhodný termín akcie.⁵⁶ Okrem takýchto povzbudivých správ však z Poľska prichádzali aj varovania, že počas povstania na Slovensku by sa maďarská vláda nemala kompromitovať, lebo by to mohlo zaktivizovať formujúcu sa Malú dohodu. Povstanie preto malo uskutočniť

⁵³ MOL, Küm., K 64 1920-7-Smernice od Berzeviczyho pre Dormándyho 23. 9. 1920.

⁵⁴ Slovák, I. 10. 1920, s. 1; HOLÁK, M.: c. d., s. 558–560.

⁵⁵ Ku konsolidácii hospodárstva pozri: HALLON, L.: Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska. In: BYSTRICKÝ, V. – ZEMKO, M. (eds.) Slovensko v Československu. Bratislava 2004, s. 300–304.

⁵⁶ MOL, Küm., K 64 1920-7-391.

obyvateľstvo Slovenska, resp. bolo nutné zabezpečiť neutralitu Rumunska.⁵⁷ Plány na neutralizáciu Rumunska však nenašli reálnejšiu živnú pôdu. Po rokovaníach s predstaviteľmi Poľska sa koncom októbra 1920 Teleki opätovne vyjadril proti akejkoľvek akcii a jej prevedenie bolo odložené na neurčito. Ministerský predseda a jeho blízky spolupracovníci si dobre uvedomovali reálne možnosti, v rámci ktorých sa museli pohybovať a nakoniec nedovolili prevedenie dobrodružných plánov, na príprave ktorých sa vlastne sami podieľali.

Napriek zákazu vlády existovala organizovaná skupina, ktorá sa rozhodla zrealizovať ozbrojenú akciu na území ČSR za každú cenu. Maďarská vláda však zabránila vážnejšiemu konfliktu a potlačila revolučne ladené skupiny dobrodruhov. Vinou zlej komunikácie medzi povstalcami, však došlo k menšej prestrelke na poľsko-československej hranici. Krakovská tlač dokonca uverejnila informáciu, že na Slovensku vypuklo povstanie a zažehala mu veľa úspechov. Aj poľské najvyššie velenie však vnímalo celú akciu ako nevhodnú a zle načasovanú, ktorá mohla len skomplikovať už aj tak zložitú situáciu v regióne.⁵⁸

Pokus o československo-maďarské zblíženie?

V nasledujúcom roku pokračovali aj vojenské rokovania so zástupcami Poľska. V januári 1921 dokonca vznikol tajný plán, na základe ktorého mali z Maďarska cez Československo prechádzať do Poľska utečenci, v počte viacerých peších divízií, ktorých by spoločnými silami vycvičili a vyzbrojili. Počítalo sa s ich využitím ako neregulárnej armády pri podpore operácií maďarskej armády na Slovensku a na Podkarpatskej Rusi. Poľský generálny štáb vydal rozkaz na vytvorenie samostatnej kancelárie, ktorej úlohou bola starostlivosť o tieto osoby. Organizátori (Ágoston Stefán, Tadeusz Rozwadowski) požiadali aj o oficiálnu podporu poľskej vlády. Popri tom na diplomatickej úrovni sa aj naďalej pokúšali o vznik spojeneckého bloku Poľska, Rumunska a Maďarska.⁵⁹ V očakávaní ďalšieho konfliktu s bolševickým Ruskom mala táto koncepcia stáť podporu aj v Poľsku. Piłsudski sa vyjadroval smerom k Maďarsku pozitívne a podobný názor zdieľal aj minister vojny Kazimierz Sosnkowski. Poľská zahraničná politika však prikladala dôležitosť v prvom rade zblíženiu s Rumunskom. Začiatkom februára 1921 sa ukázalo, že v daných podmienkach je poľsko-maďarská spolupráca s podporou Francúzska nereálna.⁶⁰ Napriek tomu odznelo z poľskej strany viacero ústnych deklarácií v tom zmysle, že ak sa im podarí úspešne vyriešiť vlastné záležitosti (mier v Rige, dohodu s Rumunskom, otázku Sliezska), budú sa môcť angažovať v prospech Maďarska s cieľom vytvoriť spoločnú hranicu na území Podkarpatskej Rusi. Poľské vládne elity nepovažovali Československo za vhodného strategického partnera proti rozpínavosti Nemecka a Ruska, pričom v kontexte stredoeurópskej politiky ho vnímali ako konkurenta.⁶¹ Napriek tomu však vplyvom francúzskeho tlaku na zlepšenie vzťahov s ČSR, došlo k zblíženiu s Malou dohodou. Začiatkom

⁵⁷ Tamže, 1920-7-423.

⁵⁸ MOL, Küm., K 64, 1925-7/b-17, 43.

⁵⁹ MOL, Küm., K 64, 1925-7/b-17, 43.

⁶⁰ PDF II, dok. 97.

⁶¹ PDF II, dok. 210, 216, 223. Tiež: MOL, Küm., K 64, 1925-7/b-110.

marca 1921 bola podpísaná rumunsko-poľská obranná zmluva a minister zahraničia Eustachy Sapieha oznámil maďarskému vyslancovi Csekonicsovi, že v danej situácii nie je možné robiť spoločnú politiku, pričom smerom k Československu podotkol, že každý predsa vie, že táto efemérna štátnosť sa sama od seba zosype.⁶²

Významnú zmenu znamenal aj pokus nového ministra zahraničných vecí Maďarska Gusztáva Gratza o dohodu s ČSR, čo vyústilo v bilaterálne rokovania. Vyslanec Csekonics niekoľkokrát upozornil Disz tér, že rokovania s Benešom budú mať neblahé dôsledky na maďarsko-poľské vzťahy a aj na riešenie otázky Slovenska.⁶³ Csekonics svoju argumentáciu staval aj na informáciách z rozhovorov s generálom Tadeuszom Rozwadowskim, ktorý sa na margo československo-maďarských rokovaní vyjadroval veľmi rezervovane a naopak sľubne hovoril o budúcej poľsko-maďarskej spolupráci. Poľská diplomacia však už nesledovala túto líniu. Ani Gratz však nevidel snahy o spoločnú maďarsko-poľskú hranicu pomocou vojenskej akcie v danom momente ako reálne. Argumentoval, že Poľsko bude v prvom rade sledovať líniu francúzskej zahraničnej politiky a že prípadná spolupráca ČSR, Poľska a Maďarska by mohla priniesť aj určité riešenia vo veci spoločnej maďarsko-poľskej hranice. Neprestal byť privržencom obnovenia integrity, bol však ochotný počítať na určitú dobu aj s takouto eventualitou.⁶⁴ Možnosti nastavenia spomínaného – aj keď pomerne nereálneho – politického kurzu v strednej Európe však citeľne ovplyvnila jedna významná zahraničnopolitická udalosť. Bol ňou návrat posledného uhorského kráľa do Maďarska.⁶⁵

Z hľadiska fungovania slovenského exilu je dôležité, že v prvej polovici roku 1921 sa opätovne zaktivizovali predstavitelia „Dočasnej slovenskej vlády“ na čele s Františkom Jehličkom. Ich cieľom bolo obnovenie spolupráce s maďarskou vládou.⁶⁶ Do tej doby Jehlička krátko pôsobil v Spojených štátoch a kontakt s Budapešťou mal prerušený. František Unger však už koncom roku 1920 tieto kontakty obnovil. Ungerovo vyhlásenie samostatnosti Slovenska z 25. mája 1921 v Krakove vzniklo pravdepodobne aj ako reakcia na zblížovanie ČSR a Maďarska na jar 1921. Táto udalosť bola zvečnená aj na 20 tisíc letákok. Jehlička žiadal, aby ho uznali za vodcu slovenského separatistického hnutia. Tak ako aj v minulosti tvrdil, že má podporu na najvyšších miestach. Pracovníci maďarského ministerstva zahraničia však disponovali informáciou, že vzťah Jehličku a Hlinku už nie je až taký dôverný, ako ho Jehlička prezentuje.⁶⁷ Naproti tomu na Zamini predpokladali, že za vyhlásením „slovenskej samostatnosti“ stojí práve maďarská vláda. Predpokladali, že Budapešť aj naďalej finančne podporuje Jehličkovu skupinu a organizuje slovenské légie. Podľa informácií, ktoré malo ministerstvo, za celou akciou mal dokonca stáť Andrej Hlinka. To mimochodom tvrdil aj Jehlička, spolu s kresťanskými socialistami na Slovensku. Ich cieľom malo byť už po tohoročnej žatve vyvolať povstanie. Tieto informácie

potvrdil aj tajomník britskej misie v Budapešti.⁶⁸ V dôsledku zlepšovania vzťahov medzi Prahou a Varšavou došlo v júni 1921 k zákazu činnosti „Dočasnej slovenskej vlády“ v Poľsku.⁶⁹ Zbytočnú kompromitáciu nechcela riskovať ani maďarská vláda. Jehlička už nepredstavoval pre nich tak zaujímavú osobu ako v minulosti. Nový minister zahraničia gróf Bánffy preto odmietol emigrantskú vládu uznať ani v dôvernej forme a to aj napriek tomu, že sa tešila veľkej podpore vyslanca Csekonicsa. Svoj postoj odôvodnil tým, že presne nevie, aké osoby za týmto vyhlásením stoja. V čase československo-poľského zblížovania, v Budapešti nepovažoval za vhodné podporovať takéto aktivity. Nakoniec, v októbri 1921 došlo k rozhodnutiu poskytnúť Jehličkovi a Ungerovi finančnú podporu, ale len na vyvíjanie protičeskoslovenskú propagandu prostredníctvom tlačovín. Smerom k organizácii vojenských záležitostí si však na budapeštianskom ministersve zahraničia ponechali voľné ruky.⁷⁰ Dňa 2. novembra 1921 Jehlička predložil plán financovania svojej propagandistickej akcie, ktorý na ministerstve zahraničných vecí odsúhlasili. Súviselo s ním aj opätovné vydávanie *Slováka – Časopisu neodvislých Slovákov*. Aktivizácii Jehličku nahrával aj fakt, že od druhej polovice roku 1921 sa zhoršoval pomer SLS k československej vláde, čo v novembri 1921 vyvrcholilo odchodom Ľudákov zo spoločného parlamentného klubu s Československou stranou lidovou.⁷¹ Prechod SLS do opozície opätovne ponúkol vhodné podmienky pre zblížovanie s maďarskými opozičnými stranami a zosilnenie protičeskej propagandy na Slovensku. Významnú úlohu v tomto smere zohral predovšetkým Vojtech Tuka, ktorý sa od marca 1922 začal otvorene angažovať v SLS.⁷² K Tukovým predchádzajúcim aktivitám je nutné uviesť, že od začiatku roku 1920 už jednoznačne spolupracoval s maďarskou vládou a udržiaval priamy kontakt s Kálmánom Kányom. Pôvodne sa angažoval predovšetkým v kresťansko-socialistickom hnutí. Tuka predstavoval významný tromf maďarskej/uhorskej politiky v ČSR.⁷³ Na druhej strane, mnohé jeho aktivity z tohto obdobia sú kvôli nedostatku primárnych prameňov zahalené rúškom tajomstva.

⁶² MOL, Küm., K 64, 1921-7/b-70; PDF II, dok. 100; K zahraničnej politike Poľska: ESSEN, A.: Polska a Mała Ententa 1920–1934. Warszawa–Kraków 1992, s. 49–52.

⁶³ MOL, Küm., K 64, 1925-7/b-110; PDF II, dok. 210.

⁶⁴ PDF II, dok. 240.

⁶⁵ Pozri: TÓTH, A.: Československá diplomacie a první restaurační pokus Karla Habsburského v Maďarsku (26. březen – 5. duben 1921). In: *Slovanský přehled* 2002, č. 3, s. 343–370.

⁶⁶ AMZV, PZ Varšava 1921, č. 376.

⁶⁷ MOL, Küm., K 64, 1925-7/b-27, 40.

⁶⁸ AMZV, PZ Budapešť 1921, č. 243, 250.

⁶⁹ AMZV, PZ Varšava 1921, č. 383, 395, 545.

⁷⁰ MOL, Küm., K 64, 1925-7/b-352, 357, 397, 454.

⁷¹ Bližšie: BARTLOVÁ, A.: Vzájomné vzťahy medzi ČSL a HSLS v rokoch 1918–1938. In: MAREK, P. (ed.): Jan Šrámek, kněz, státník, politik. Olomouc 2004, s. 143–156.

⁷² HOLÁK, M.: c. d., s. 561–562.

⁷³ HERTEL, M.: Činnosť profesora Vojtechu Tuku pred jeho vstupom do Slovenskej ľudovej strany roku 1922. In: *Historický časopis* 50, 2002, č. 2, s. 257–279.

Slovak question between Budapest and Warsaw (1918–1920)

Miroslav Michela

The Slovak question was discussed by Polish and Hungarian politicians, too. Pro-Hungarian Slovaks, exiles, were popular for their anti-Czechoslovak ideas with top politicians of both countries. There were several failed attempts to form anti-Czechoslovak coalition with the aim to proclaim war, win it and annex Slovakia to Hungary. These attempts were limited by both international political situation and actual possibilities of both countries.

SLOVENSKÝ AUTONOMIZMUS V POLSKEJ POLITIKE V 30. ROKOCH

Mateusz Gniazdowski

Otázka budúcnosti Slovenska v poľskej zahraničnej politike tridsiatych rokov z hľadiska jej hlavných výziev prešla významnou evolúciou, keď sa z vedľajšej a marginálnej témy stala jedným z dôležitejších problémov bezpečnosti štátu. O tom, že v posledných rokoch pred vypuknutím druhej svetovej vojny sa Slovensko tešilo veľkému záujmu poľských oficiálnych kruhov a poľskej spoločnosti, rozhodla nielen skutočnosť, že sa stalo dôležitým prvkom v expanzívnej stratégii Nemecka, ale aj to, že v poľských koncepciách prestavby strednej Európy Slovensku patrilo dôležité miesto.

V tridsiatych rokoch 20. storočia možno sledovať proces emancipácie slovenskej otázky v poľskej politike. Poľskí historici sa rozchádzajú v hodnotení poľskej politiky 30. rokov, čo sa odzrkadľuje aj v interpretáciách poľskej angažovanosti na Slovensku. Väčšina je toho názoru, že poľské aktivity voči Československu je potrebné považovať za stupňujúcu manifestáciu sily, zameranú na získanie tešínskeho Sliezska a za aktivity, ktorých cieľom bolo oslabiť Československo, resp. donútiť jeho štátnikov, aby realizovali politiku zodpovedajúcu predstavám vtedajšej poľskej vlády. Prevláda pritom názor, že poľské sympatie k autonomistickému hnutiu vyplývali z toho, že uznanie opodstatnenosti národných aspirácií Slovákov bolo výsledkom zlých vzťahov s Čechmi a dobrých relácií s Maďarskom. Poľsko-slovenské kontakty sa sice prezentujú ako jeden z prvkov poľskej politiky sústredenej na Československo, no neprikladá sa im zvláštny význam. Na druhej strane existuje aj názor, že poľská podpora pre slovenských autonomistov bola súčasťou politiky rozbíjania Československa, ktoré bolo prekážkou stredoeurópskej aliancie na čele s Poľskom a z pohľadu Varšavy „otváralo dvere“ Sovietskemu zväzu pre aktívny vstup do stredoeurópskej politiky.¹

„Tretia Európa“ bez Československa

Genézu myšlienky „tretej Európy“ sa občas naďalej vysvetľuje protisovietskymi názormi poľských lídrov a v kontexte vzťahu k Československu sa zdôrazňuje „protičeský komplex“ ministra zahraničných vecí Józefa Becka. Interpretácia bloku stredoeurópskych štátov, ktorého vytvorenie plánoval Beck, ako bloku namiereného proti ZSSR je v kontexte novšieho výskumu nesprávna, a hľadanie zásadnej príčiny antagonizmu medzi Prahou a Varšavou v pláne „tretej Európy“ – vyznieva ahistoricky.² Idea „tretej Európy“ bez Československa (ale so Slovenskom) bola až výsledkom rozporu záujmov. Keď koncom roku

¹ TOMASZEWSKI, J.: Polska wobec Czechosłowacji w 1938 r. In: SISb, 1996, s. 4–19.

² KORNAT, M.: Polityka równowagi 1934–1939 : Polska między Wschodem a Zachodem. Kraków : Arcana, 2007, s. 307–349.

1932 taliansky návrh paktu štyroch vyvolal zvýšený záujem v Paríži, Berlíne a v Londýne, Poľsko i Československo boli znepokojené, pretože sa správne obávali toho, že mocnosti budú nachádzať nevýhodné kompromisy na úkor menších štátov vrátane zmeny ich hraníc. Beck sondoval možnosti spoločného postupu s Československom a v apríli 1932 dokonca plánoval služobnú cestu do Prahy. Československo sa však napokon neodhodlalo na výrazne samostatný krok a vybralo si cestu ústretovej politiky voči mocnostiam.³ Časopis, ktorý bol blízky línii poľského Ministerstva zahraničných vecí (MSZ), komentoval tento fakt nasledovne: „Zahraničná politika tohto štátu sa doposiaľ nepostavila na svoje nohy a napriek výpovediam, a snád' i osobnému presvedčeniu min[istra]. Beneš je skôr predmetom politiky tzv. mocností, než samostatne tvorenou politikou.“⁴ V tom istom článku sa čitatelia mohli dočítať, že pre československú štátnosť je prvoradá „otázka slovanských menšín, čiže otázka Slovákov a Rusínov“, a tiež to, že autonómne hnutie Slovákov sa už dostatočne skonsolidovalo, takže Praha sa už nepodarí rozbiť ho.

V jednom z programových dokumentov poľského ministerstva zahraničia z roku 1934, ktorý sa týkal stredoeurópskych štátov, sa uvádzalo, že Poľsko musí byť „akýmsi príkladom pre tieto štáty a musí im pripomínať, nakoľko je dôležité vytvorenie takých podmienok, aby sa vplyvy veľkých mocností podľa možnosti neutralizovali a aby aj tieto štáty získali možnosti pre slobodný rozvoj.“⁵ Keďže veľa ukazovateľov nasvedčovalo tomu, že Európa sa na sklonku tridsiatych rokov rozpadá na dva tábory – blok štátov-signatárov Paktu proti Kominterne a na blok západoeurópskych demokracií – to znamená Veľkú Britániu a Francúzsko – pre potenciálny blok štátov od Škandinávie po Jadranské a Čierne more sa v dobovej politickej publicistike prijal názov „tretia Európa“.⁶ Základom tohto bloku mala byť spoločná poľsko-maďarská hranica a blízka spolupráca týchto dvoch štátov im mala garantovať nezávislosť od Nemecka i Ruska. Československo sa do tejto mozaiky jednak nehodilo a jednak nemienilo vstúpiť do takého „klubu“. Pritom Poľsko sa od chvíle podpisu poľsko-nemeckého paktu o neútočení z 26. januára 1934 považovalo v Československu za faktického spojenca Tretej ríše. Na druhej strane sa od podpisu sovietsko-československej zmluvy z roku 1935 Československo vnímalo v Poľsku ako sovietsky spojenec.

Odlíšna československá koncepcia (orientácia na kompromis s veľmocami) a vznik šance, že Poľsko prechodne dosiahne *modus vivendi* s Nemeckom, priviedli poľskú diplomaciu k aktivitám s cieľom oslabiť medzinárodné postavenie južného suseda a dosiahnuť aj napriek jeho nesúhlasnému postoju žiadanú dohodu štátov v strednej Európe. Zvrat v poľskej politike a zosťrenie politického kurzu voči Československu nastalo na jar alebo začiatkom leta 1933, a preto nebolo náhodou, že vo februári 1934 pripomenutie si

15. výročia rozdelenia Tešínskeho Sliezka prebiehalo v konfrontačnej atmosfére.⁷ Čoraz hlasnejšie sa nastoľovala požiadavka národnej autonómie Poliakov v ČSR, korelačná s rovnakou požiadavkou nemeckej menšiny. Napokon, bola to tiež požiadavka veľkej časti politického spektra na Slovensku, ktorú Poľsko začalo čoraz aktívnejšie podporovať.

Genéza buditel'ského a zbližovacieho hnutia

Programové iniciatívy v oblasti konsolidácie strednej Európy boli z hľadiska dejín politického myslenia medzivojnovej, poľskej „druhej republiky“ charakteristickou črtou politického tábora pilsudčikov, čiže stúpcov Józefa Pilsudského. Treba podotknúť, že v politických kruhoch, blízky Pilsudskému už v období prvopočiatkov obnovy nezávislosti poľského štátu vznikali politické myšlienky s cieľom vybudovať systém bezpečnosti pre stredovýchodnú Európu s ťažiskom v Poľsku.⁸ Pochopiteľne, tieto koncepcie boli zamerané hlavne na východ – Ukrajinu, Bielorusko a Litvu, avšak aj raný federalizmus Józefa Pilsudského mal aj svoju „slovenskú“ epizódu. Ľudia z okruhu pilsudczikov nadviazali kontakt s predstaviteľmi slovenskej ľudovej strany už dlho pred májovým prevratom v roku 1926 a prevzatím moci sanáciou.⁹

Pilsudski a jeho najbližší spolupracovníci hneď po májovom prevrate z roku 1926 pravdepodobne nemali novú politickú koncepciu pre priestor strednej Európy. Postoj sanácie k slovenskej otázke bol vtedy podriadený politickým vzťahom medzi Varšavou a Prahou. V súvislosti so zvýšenou intenzitou čechizačnej kampane v Tešínsku venovala nová vládna elita pozornosť problematike tunajšieho poľského obyvateľstva. Súbežne však zaznamenávame aj návrat k projektu „národnobuditel'ského“ hnutia medzi Goralmi žijúcimi na severe Slovenska. Zaujímavé je však, že mnoho osôb, ktoré sa angažovali v „národnobuditel'skej akcii“, sa zapojilo do činnosti s cieľom spojiť slovenské autonomistické hnutie s Poľskom. Bolo za tým aj naivné presvedčenie, že v dôsledku „národnobuditel'skej akcie“ Slováci pochopia poľskú etnicko-jazykovú argumentáciu, pristúpia na poľské osvetovo-národné hnutie medzi Goralmi, a v budúcnosti, v konečnom dôsledku, sa zmieria s revíziou hraníc. Nebol to však rozhodujúci faktor v rozvíjaní tzv. zbližovanej akcie (*akcja zbliżeniowa*), ktorej politickým motorom bola podpora pre slovenských autonomistov. Uvedená akcia čerpała tak z poľskej tradície „dôvernej diplomacie“, ktorá sa orientovala na nešťátne subjekty, ako aj širokého spektra moderných propagandistických prostriedkov. Nestavala však na zelenej lúke. V prostredí mladej slovenskej inteligencie už v 20. rokoch systematicky rástol záujem o poľskú kultúru a vedu. Prof. Władysław Semkowicz, Feliks Gwiżdż a ďalší aktivisti organizovali styky medzi slovenskými a poľskými vedeckými

³ Pozri WANDYCZ, P.: Trzy próby poprawy stosunków polsko-czechosłowackich 1921–1926–1933. In: Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej: studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie. Warszawa 1994, s. 230–233; por. DEJMEK, J.: Pokus o československo-poľské sblíženie počátkem třicátých let a jeho nezdár (1932–34). In: Moderní dějiny 4, 1996, s. 195–220.

⁴ PRUS-ADAMSKI, S.: Czechosłowacja na rozdrożu. In: Polityka Narodów, 1933, č. 7, s. 94.

⁵ TOMASZEWSKI, J.: Dokument z 1934 r., c.d., s. 796–818; LOSSOWSKI, P.: Polska w Europie i świecie 1918–1939: szkice z dziejów polityki zagranicznej i położenia międzynarodowego II Rzeczypospolitej. Warszawa 1990, s. 203–209.

⁶ Józef Beck nepovažoval sovietske Rusko za európsky štát. KORNAT, M.: Polityka równowagi, c.d., s. 321.

⁷ TOMASZEWSKI, J.: Przed 15 rocznicą konfliktu o Śląsk Cieszyński. In: Per saecula ad tempora nostra: zbornik prac i sesadesátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka. T. 1. Praha 2007, s. 779–785.

⁸ Pozri: DZIEWANOWSKI, M. K.: Joseph Piłsudski. A European Federalist 1918–1922. Stanford 1969; NOWAK, A.: Polska i trzy Rosje: studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku). Kraków 2001; ZAPOROWSKI, Z.: Federalizm Józefa Piłsudskiego 1918–1922. In: Świat wokół Rzeczypospolitej: problematyka zagraniczna w polskiej myśli politycznej w pierwszej połowie XX wieku (eds. W. Paruch, K. Trembicka). Lublin 2007, s. 179–187.

⁹ Pozri podrobnejšie: GROMADA, T. V.: Piłsudski and the Slovak Autonomists. In: Slavic Review, vol. 28, č. 3, 1969, s. 445–462; ORLOF, E.: Stosunek Józefa Piłsudskiego do słowackich emigrantów politycznych w Polsce w latach 1919–1929. In: Prace Komisji Srodkowoeuropejskiej PAU, 2003, t. XI, s. 77–93.

a intelektuálnymi kruhmi a umožňovali slovenskej akademickej mládeži, aby absolvovala štúdium a stáže v Poľsku.¹⁰ Koncom 20. rokov sa tiež poľské konzulárne pracoviská na Slovensku intenzívne zapájali do ožiovania kultúrnej výmeny a rôznych aktivít, ktoré mali za cieľ slovensko-poľské zblíženie. Tieto iniciatívy mali príslušný propagandistický rámec. MSZ napríklad odmietalo poskytnúť pomoc poľsko-československým spolkom a zväzom pri organizácii podobných iniciatív.¹¹ Od roku 1927 MSZ podporovalo pobyty slovenských študentov na Jagelonskej univerzite v Krakove.

Nemalú úlohu pri nábore slovenských štipendistov zohral Władysław Bobek z Jagelonskej univerzity, ktorý pôsobil v rokoch 1928–1939 na Univerzite Komenského v Bratislave ako lektor poľského jazyka a literatúry (od 1934 – docent). Bol to významný bádateľ slovensko-poľských literárnych vzťahov a slavista, ktorý obohatil slovenskú literatúru o niekoľko hodnotných a nových pohľadov. Na rozdiel od viacerých vtedajších profesorov Filozofickej fakulty, ktorí v súlade s koncepciou čechoslovakizmu pochybovali o pôvodnosti slovenskej literatúry a vlastných dejinách slovenského národa, Bobek dokazoval, že vývin slovenskej literatúry je v podstate podobný ako v inonárodných literaturách. Podľa jeho slov sa v svojej vedeckej práci snažil „nielen spojiť jej vývin s vývinom európskym“, ale poukázať aj na „jej vnútornú logiku a rytmus jej vlastného vývinu“.¹² Týmto postojom si získal autoritu a obľubu v kruhoch mládeže, autonomisticky orientovanej inteligencie, na druhej strane však jeho prácu kritizovali ako poznačenú intenciami prispôsobenia sa politickým cieľom „autonomistickej línie ľudovej strany“.¹³ Viedlo to k administratívnym prekážkam a šikanovaniu jeho študentov a osôb poberajúcich poľské štipendia.¹⁴ Z korešpondencie medzi poľským konzulátom v Bratislave a varšavskou centrárou vyplýva však, že skutočne poľská diplomacia považovala absolventov študijných a vedeckých pobytov v Poľsku za základ budúceho „agitačno-politického aparátu“.¹⁵

Stávka na mladých

Politický význam hnutia, ktorého cieľom bolo poľsko-slovenské zblíženie, vzrástol v roku 1932, keď sa stal poľským ministrom zahraničných vecí Józef Beck. V tom istom roku menovali Wacława Łacińskiego poľským konzulom v Bratislave, čo sa

¹⁰ Pozri ORLOF, E.: Polska działalność polityczna, dyplomatyczna i kulturalna w Słowacji w latach 1919–1937. Rzeszów 1984, s. 189.

¹¹ Pozri CZAJKA, W.: Politické aspekty v poľsko-slovenských vzťahoch v rokoch 1927–1938. In: HČ, roč. 1987, č. 2, s. 245–246.

¹² Citované podľa: LAŤÁKOVÁ, A.: Władysław Bobek a slovenská literatúra. In: Vzťahy slovenskej a poľskej literatúry od klasicizmu po súčasnosť (ed. M. Bakoš). Bratislava 1972, s. 232.

¹³ Takto sa vyjadril v roku 1938 v recenzii Bobekových Kápitól o Slovanstve (vyd.: Bratislava: „Slovák“, 1937) český literárny historik Julius Heidenreich (Dolanský). LAŤÁKOVÁ, A., c.d., s. 236.

¹⁴ Ohľadom na tieto problémy W. Bobek demonštratívne zrušil svoje prednášky z dejín poľskej literatúry v akademickom roku 1937/8. R[YGIEL], S.: Polonistka w Bratysławie i słowacytka w Polsce w programach uniwersyteckich. In: Ziemia, 1938, č. 8–9, s. 207; KOZENSKI, J.: Czechosłowacja w polskiej polityce zagranicznej w latach 1932–1938. Poznań 1964, s. 181–204; BARTŁOŃ, A.: Slovensko-poľské vzťahy v rokoch 1919–1938. In: HČ, 1972, č. 3, s. 378; ORLOF, E.: Polska działalność, c.d., s. 89 i n.

¹⁵ CZAJKA, W.: Politické aspekty, c.d., s. 250.

zatrútko prejavilo v náraste politickej aktivity tohto zastupiteľského úradu.¹⁶ Mimoriadny záujem poľských orgánov o akademickú výmenu vyplýval z pozorovania zmien v slovenskom autonomistickom hnutí. V Poľsku venovali veľkú pozornosť vývoju v radikálnom krídle HSLS, na čele ktorého stál Karol Sidor. K jeho najbližším spolupracovníkom patrili okrem iných aj polonofili, ako napr. Karol Murgaš a Pavol Čarnogurský, ktorý intenzívne pracoval na zbližovaní slovenskej akademickej mládeže s poľskými kultúrnymi a vedeckými kruhmi a od roku 1932 sa zúčastňoval letných kurzov pre pracovníkov štátnej správy v Gdyni. Medzi „mladými“ boli taktiež Ferdinand Ďurčanský a Alexander Mach (neskorší rivali a politickí odporcovia Sidora). Radikáli, ktorí sa sústredili v časopise *Nástup*, vydávanom od r. 1933, sa v prvom rade opierali o mládež, a pomerne silnú pozíciu si vypracovali medzi študentmi. Rast ich popularity vcelku korešpondoval s celoeurópskym trendom, ktorý sa vtedy vyznačoval nárastom popularity a sily radikálnych hnutí. Zaujímavé je však najmä to, že mladí ľudia sa okrem nemeckých a talianskych vzorov inšpirovali sanačným režimom v Poľsku, a nie poľským národno-radikálnym hnutím, ktoré sa rozhodne hlásilo ku katolicizmu a ostro vystupovalo proti vláde.

Na rozdiel od tzv. aktivistického krídla, v ktorom pôsobili najmä starší stranícki funkcionári a politici, radikáli odmietali ústupky a požadovali dôsledné uskutočňovanie autonomistického programu. Poľský konzulát v Bratislave ich podporoval a prostredníctvom Ďurčanského diskretné poukazoval dotácie pre časopis *Nástup*.¹⁷ Konzul Łaciński informoval MSZ vo Varšave, že dlho presviedčal Sidora, aby svoju politickú činnosť spojil s radikálnym krídlom HSLS, čo sa začiatkom roku 1936 napokon aj stalo.¹⁸ Keďže Sidor bol obľúbencom A. Hlinku, radikáli mali možnosť vyvíjať nemalý vplyv na rozhodnutia vedúcich predstaviteľov strany. Hlinkovi vcelku imponoval radikalizmus mladých, pretože v ňom evokoval spomienky na jeho nekompromisný politický boj z čias vlastnej mladosti.¹⁹

V 30. rokoch si akademickú výmenu vzal pod patronát Zväz katolíckych slovenských akademických organizácií „Slavia Catholica“. V rámci tejto organizácie spolupracovali poľský Spolok katolíckej akademickej mládeže *Odrodzenie* a slovenské Ústredie slovenského katolíckeho študentstva (ÚSKŠ), vedené Sidorom. Stáže v Poľsku absolvovali skoro všetci lídri Ústredia.²⁰ Sidorovým polonofilstvom sa „infikovali“ aj mladí slovenskí literáti, ktorí plnili rôzne funkcie v redakciách rozličných časopisov: Milo Urban,

¹⁶ Wacław Łaciński (1891–?), v období 1919–1925 pôsobil na vyslanectve v Prahe. Od roku 1932 bol konzulom v Bratislave (od 8.10.1938 – generálnym konzulom). Od 15. 4. 1939 – radca v Politicko-ekonomickom odbore MSZ. Bol zatknutý NKWD v Krzemieńci a do augusta 1941 väznený. Pracoval na poľských zastupiteľských úradoch v Teheráne (1942) a v Nairobi (1942–1944), mal na starosti záležitosti exilového školstva v Kapskom Meste, bol tajomníkom Občianskeho výboru v Nairobi a Komisie národného majetku pre východnú Afriku (1951–1953). Polska służba zagraniczna po 1 września 1939 r. Londyn 1954, s. 114.

¹⁷ Zo zápisok poľského diplomata vyplýva, že *Nástup* obdržal v rokoch 1935–1937 prostredníctvom F. Ďurčanského poľskú finančnú podporu vo výške okolo 100 000 Kčs, pričom podľa Jakubského K. Sidor nikdy neprijal ponúkanú mu finančnú pomoc. SEGEŠ, D. – BYSTRICKÝ, V.: Reflexia medzivojnového politického vývoja na Slovensku očami Varšavy. In: HČ, 2007, č. 2, s. 355. Správu o podpore *Nástupu* z 9. januára 1935 cituje KOZENSKI, J.: c.d., s. 195.

¹⁸ Ibidem, s. 201.

¹⁹ ARPÁŠ, R.: Piešťanský zjazd ako medzník na ceste HSLS k totalite. In: Človek a spoločnosť, 2004, č. 3, www.saske.sk/cas.

²⁰ ČARNOGURSKÝ, P.: 6. október 1938. Bratislava 1992, s. 305.

František Šubík (Andrej Žarnov), Jožo Nižňanský, Koza-Matejov a iní, ktorí množstvo času a energie venovali prekladom poľskej literatúry do slovenčiny.²¹ Patrili k nim stipendisti Jagielovskej univerzity, profesori gymnázia v Klástore pod Znevom Ján Hollý a František Hrušovský, známi polonisti, ako Mikuláš Stano a Stanislav Mečiar²², a tiež Karol Klinovský, neskorší chargé d'affaires Slovenskej republiky vo Varšave.²³ Polonofilom a poľským štipendistom bol aj maliar a grafik Jozef Ilečko, autor zástavy ľudovej strany (v tom aj grafického symbolu dvojkríža v okruhu). Ako zdôraznila Alena Bartlová, v radoch autonomistickej mládeže nachádzali Poliaci „istý počet naozaj verných priaznivcov, ktorí poľsko-slovenskú spoluprácu nepovažovali za taktický prvok, ale vnímali ju ako priateľstvo s príbuzným slovanským národom, od ktorého očakávali pomoc pri uskutočňovaní svojich postulátov.“²⁴ Poľsko-slovenské zbliženie čoskoro prinieslo isté výsledky, čo sa prejavilo najmä pri nastupujúcej výmene generácií v slovenskej politike. Kalkulácia, že pre umocnenie poľských vplyvov na Slovensku budú mať čoraz väčší význam sympatie mladých katolíckych činiteľov, bola vcelku správna.

Poľský zastupiteľský úrad v Bratislave sa stal dôležitou ústredňou hnutia, ktorého cieľom bolo poľsko-slovenské zbliženie. Poľské programové ciele súvisiace so Slovenskom sa odzrkadlili aj v terminológii. V októbri 1933 totiž konzul Łaciński prezentoval návrh používať názov *Słowacja* namiesto všeobecne rozšíreného výrazu *Slowaczyna*, ktorý evokoval chápanie Slovenska ako provincie alebo regiónu. V skutočnosti sa v MSZ výraz *Słowacja* začal pomerne rýchlo bežne používať (aj keď tento princíp sa v MSZ nedodržiaval konzekventne).²⁵ V zime 1933 začal činnosť Poľský kruh (*Koło Polskie*) pôsobiaci pri konzuláte, ktorý združoval niekoľko desiatok osôb.²⁶ Konzul Łaciński celkom iste pripisoval najväčší politický význam Sidorovi, neznamenal to však, že by sa v pri svojom pôsobení obmedzil výlučne na okruh Sidorových najbližších spolupracovníkov či ľudákov, čo mu vyčítajú niektorí historici.²⁷ Podľa P. Carnogurského „podchytila do svojho spoločenského prostredia všetkých význačnejších mladých profesorov a asistentov na bratislavskej univerzite, počínajúc profesorom Andrejom Mrázom, ktorý potom vo svojich literárnych úvahách sústavne poukazoval na blízkosť obidvoch našich literatúr

²¹ Ibidem, s. 298, 305.

²² Pozri HVIŠČ, J.: Stanislav Mečiar – polonista. In: Stanislav Mečiar : zborník štúdií o Stanislavovi Mečiarovi (ed. P. Parenička). Martin 1996, s. 67–71.

²³ Karol Klinovský sa ako predseda Federácie slovanských katolíckych študentov zúčastnil mnohých zájazdov do Poľska. Pozri: K[LINOVSKÝ], K[arol]: Medzislovanská Kat[olícka] Akcia akademická – kongres Slaviae Catholicae. In: Svoradov, 1938, č. 1–2; Slovenský národný archív (SNA), Ministerstvo zahraničných vecí 1939–1945 (MZV), k. 112, sign. 7843/39, správa pre noviny – poverenec slovenskej vlády odcestoval do Varšavy.

²⁴ BARTLOVÁ, A.: Przyczynek do historii stosunków slowacko-polskich w okresie międzywojennym. Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej, 1973, t. IX, s. 193.

²⁵ ORLOF, E.: Polska działalność, c.d., s. 91; ORLOF, E.: Uwarunkowania polityczne polsko-slowackich kontaktów kulturalnych w dwudziestoleciu międzywojennym (ze szczególnym uwzględnieniem pracy konsulatów polskich w Słowacji). In: Prace Komisji Środkowoeuropejskiej, 2001, č. 9, s. 23–24. Podobné argumenty nastolil neskôr GWIŹDŹ, F.: „Słowaczyna“ czy „Słowacja“. In: Ziemia Podhalańska, 1936, č. 6, s. 14–15.

²⁶ Archiwum Akt Nowych, Warszawa (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sign. 9148, s. 10–11, Sprawozdanie z działalności Koła Polskiego za czas od 28 IV 1933 do dnia 12 III 1934.

²⁷ Například BESTRY, J.: Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej, c.d., s. 131.

a končiac dr. Ferdinandom Ďurčanským, ktorý bol vtedy vzdialený svojim názorom, vysloveným neskôr v Pohl'ade na slovenskú politickú minulosť.“²⁸

Pracovníci poľského konzulátu v Bratislave Zbigniew Jakubski²⁹ a Emilian Sroka³⁰ boli podľa názoru P. Carnogurského „veľmi vzdelaní odborníci, schopní odpozorovať slovenský život a detailne poznať jeho pomery. Ich zásluha bola v tom, že svojou osobnou účasťou a rozhovormi s predstaviteľmi kultúrnych a hospodárskych ustanovizní v Bratislave, ale i na vidieku odstraňovali vypestované predsudky proti Poľsku, ktoré si na Slovensko prinášala mladá inteligencia, odchovaná v pražskom prostredí. Ich húževnatosť bola taká pozoruhodná, že postupne aj veľmi vyhranení prívrženci československých vládnych strán, najmä redaktori agrárneho Slovenského denníka prevzali do istej miery Sidorovo polonofilstvo, aspoň tak, že naň neútočili.“³¹ Jakubski a Sroka nepatrili síce k exponovaným osobám, avšak zohrali dôležitú úlohu v poľsko-slovenských kontaktoch. Sroka, ktorý pochádzal z Tešínska a od roku 1922 pracoval v poľskej konzulárnej službe na Slovensku, dobré poznal túto krajinu a miestne realie. Na druhej strane Sidor, Čarnogurský a iní činitelia HSES počas svojich pobytov a návštev vo Varšave nachádzali podporu a pohostenie v rodinách známych podnikateľov pochádzajúcich zo Slovenska

²⁸ ČARNOGURSKÝ, P.: 6. október, c.d., s. 312. V spomenutej knižke, vydanej roku 1943 v Bratislave, bol F. Ďurčanský veľmi kritický voči poľskej politike a polonofilstvu. Propagovanie spolupráce s Poliakmi zo slovenskej strany vysvetľoval ako „taktický ťah dostať Čechov do situácie, aby sa s otázkou slovenskou začali zaoberať a ju riešili“. Obviňoval Poľsko z egoistického sledovania veľmocenských zámerov a iredenty na pohraničí. ĎURČANSKÝ, F.: Pohľad na slovenskú politickú minulosť, c.d., s. 208, 215.

²⁹ Zbigniew Jakubski (1905–?) – absolvent vysokej školy ekonomickej vo Varšave (Szkoła Główna Handlowa), v rokoch 1933–1937 atašé, a následne vicekonzul v Bratislave, od roku 1937 radca na Konzulárnom oddelení. Bol priradený na Konzulát PR v Černovciach (1939–1940), neskôr v poľskej armáde (zúčastnil sa bitky pri Tobruku). Potom pôsobil ako poľský diplomat v Teheráne, (1943–1944), následne v ústredí MSZ v Londýne, vedúci Odboru pre utečencov (1945–1947) a zamestnanec Central Polish Resettlement Office v Londýne (1947–1951). Rocznik Służby Zagranicznej R.P.: według stanu na 1 czerwca 1939 (ďalej RSZ 1939), Polska służba zagraniczna, c.d. s. 103; SEGEŠ, D. – BYSTRICKÝ, V., Reflexia, c.d.

³⁰ Emilian Sroka (1896–1983), pochádzal zo Sliezskej Dúbravy (dnes časť Orlovej), absolvent Fakulty práva Jagelonskej univerzity (1925) a Vysokej obchodnej školy (Wyższe Studium Handlowe) v Krakove. V roku 1931 získal doktorát na Univerzite Komenského v Bratislave. Pôsobil ako úradník na v Tešíne a vo Fryštáte (1918–20), zúčastnil sa bojov o Tešínsko, následne pracoval na Ministerstve pre bývalú pruskú provinciu v Poznani a po amnestii sa roku 1921 vrátil do československej časti Tešínska. Od roku 1922 bol zamestnancom poľského konzulátu v Košiciach a od roku 1925 konzulátom (v roku 1939 – vyslanectvom) v Bratislave. Pracoval ako vedúci kancelárie a súčasne stál na čele referátu: právneho, obchodného, ekonomického, sociálneho a tlačového. Od roku 1932 bol tiež korešpondentom Poľskej telegrafickej agentúry (PAT). Dňa 1. septembra 1939 pristoval do Budapešti. Stál pri zrode Občianskeho výboru starostlivosti o poľských utečencov, v ktorom bol zamestnaný ako vedúci Odboru vyhľadávania a informácií, pomáhal vláde udržiavať spojenie s okupovanou krajinou, okrem iného organizoval ilegálne prechody cez hranice v regióne Senca (Szenc). Bol uväznený gestapom (marec–september 1944), z velenia bol prepustený vďaka intervencii maďarského MZV. Po oslobodení Budapešti sa stal tajomníkom poľského Repatriáčneho výboru. Po vojne sa usadil v Gdansku. Pozri AAN, MSZ, sign. 9148, s. 8–11; AAN, MSZ, sign. 5579, s. 1–2; RSZ 1939; MARKOWSKI, T.: 50. rocznica powołania dyrektora administracyjnego Politechniki Gdanskiej. In: Pismo PG – Pismo pracowników i studentów Politechniki Gdanskiej, 1998, č. 8 (47), s. 30–31; SROKA, B.: Wspomnienie o Moim Ojcu, Emilianie Sroce. In: Pismo PG. Pismo pracowników i studentów Politechniki Gdanskiej, 1998, č. 8 (47), s. 32–33; 1998, č. 9 (48), s. 37–38; 1999, č. 2 (50), s. 47; ČARNOGURSKÝ, P.: Wspomnienia, c.d., s. 148; KRZYŻANOWSKI, W.: Lata bukareszteńskie (1). Zeszyty Historyczne, 1976, č. 38, s. 195–196. JAMNICKÝ, A.: Oprášené historie, Bratislava : J. Malíček, 2002, s. 311.

³¹ ČARNOGURSKÝ, P.: 6. október, c.d., s. 312–313 (chybné iniciály Z. Jakubského a E. Sroka – Fr. a A.).

– Chowańczakovcov, Országhovcov a Hraškovcov, čo im nepochybne uľahčilo vstup do varšavských salónov.³²

Po československo-sovietskej zmluve

Atmosféra v polovici 30. rokov 20. storočia nepriala poľsko-slovenskému zblíženiu. Počet slovenských štáristov a štipendistov v Poľsku klesol aj v dôsledku reštrikcií zo strany československých osvetových úradov.³³ V októbri 1935 československé štátne orgány informovali, že nepriateľská agitácia z Poľska sa aktivizuje aj vo vzťahu k Slovákom, a preto je treba, aby okresné úrady v slovensko-poľskom pohraničí venovali tejto agitácii „mimoriadne bedlivú pozornosť.“³⁴ Tlač poukazovala na neustále nové prípady poľskej agitácie v pohraničnom území, upozorňujúc pritom, že ide o prípravy na novú irendentu.³⁵ Marcin Chodacki, chargé d'affaires poľského vyslanectva v Prahe, tvrdil, že tlak československého politicko-administratívneho aparátu spojený s propagandou zameranou na poľský revizionizmus, nutne musel vyvolať isté reakcie na Slovensku. Tie sa podľa neho prejavili okrem iného v odstupe, s akým Slováci vnímali Poľsko a Poliakov, dokonca aj tým, že Matica slovenská poľavila v spolupráci s Poľskom.³⁶ K zmene tohto nepriaznivého trendu v poľsko-slovenských kontaktoch prispel predovšetkým Karol Sidor, ktorý sa v HSEŠ stal hlavným kritikom československo-sovietskej zmluvy o vzájomnej pomoci z roku 1935.³⁷ A hlásal potrebu blízkej spolupráce s Poľskom, Treba však zdôrazniť, že Sidora vtedy síce v HSEŠ považovali za hlavného znalca medzinárodnej problematiky, no jeho propoľský kurz nebol všeobecne akceptovaný a prijatý ani v samotnej strane.³⁸

Dôležitým spoločným prvkom poľskej propagandy a Sidorovej retoriky bol antikomunizmus. Aj Andrej Hlinka vnímal antikomunizmus a kontakty s Poľskom ako dôležitý nátlakový prostriedok v politickom súboji s ústrednou vládou v Prahe. Poľská

³² Arpad Chowańczak (1863–1949), „kráľ varšavských kožušníkov“ – prišiel do Varšavy roku 1886 z Oravy. Vlastnil veľkú výrobu kožušín pri Puławskej ulici a obchod na prestížnom Krakovskom Predmestí. Bratia Országhovci spravovali jeden z najväčších obchodných domov vo Varšave (ul. Leszno 17). Porovnaj: ČARNOGURSKÝ, P.: 14. marec 1939, c.d., s. 168; FARKAŠ, J.: Moja cesta do Poľska a Maďarska. In: RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století : česko-slovenské vztahy 1914–1945, Bratislava 1997, s. 325–332.

³³ „Následkem zakročení čl. vysokých škol nepřišel sem zatím žádný Semkowiczův stipendista – čl. vysokoškolač“ (SNA, Krajiný úřad v Bratislavě, I., Prezidium (KÚ), 308, Československo. Konzulát ČSR Krakov : zpráva za I. čtvrtok 1936, odpis výňatku, s. 1). Československé orgány videli v štipendijné akcii skrytú politickú akciu. Československé zastupiteľstvá bedlivo pozorovali slovenských štipendistov prebývajúcich v Poľsku. Dokumenty československé zahraniční politiky (DČSZP) 1938, I, dok. 169, s. 282; CZAJKA, W.: Politické aspekty, c.d., s. 249.

³⁴ Znepokojenie vzbudil článok ZACHEMSKI, A.: Krzywda ludności polskiej na pograniczu spiskiem. In: IKC, č. 268 z 27. 09. 1935. SNA, KÚ, k. 308, č. 58108, prezidium MV v Prahe prezidium úradu v Bratislave, 3. 10. 1935.

³⁵ Napr. Nielsen Sliezsko, ale aj Oravu? Riport z hornej Oravy. Ako sa agituje stále v goralských dedinách. In: Slovenské národné noviny, 1935, č. 205.

³⁶ ORLOF, E.: Uwarunkowania polityczne, c.d., s. 25.

³⁷ Blížšie pozri: ARPÁŠ, R.: Postoj HSEŠ k československo-sovietskej zmluve z roku 1935. In: Ľudáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci? Zost. X. Šuchová. Prešov 2006, s. 102–107; ZEMKO, M.: Československo-sovietske spojenectvo z pohľadu mladoludáckeho Nástupu. In: Ľudáci a komunisti, c.d., s. 108–117.

³⁸ Na pôde pražského parlamentu mu oponoval poslanec za HSEŠ Mikuláš Pružinský. Pozri: ref. [;;; Digitální knihovna, NS RČS 1935–1938]

tlač neskôr s obľubou citovala Hlinku: „Ak si vy dovoľujete uzatvárať paky s komunistami, tak my budeme robiť paky s Poliakmi v záujme slovenského národa a našej republiky. Nám nie sú najbližší ruskí boľševici – nám sú bližší katolícki Poliaci.“³⁹

Po československo-sovietskej zmluve v poľskom Ministerstve zahraničných vecí udomácnilo presvedčenie, že Slovensko by malo byť pre Poľsko mostom na juh. Pred poľskou vládou však stála nesmierne zložitá úloha: musela totiž brzdiť náklonnosť Slovákov k Nemcom takým spôsobom, aby zároveň neprispela k zosilneniu pronemeckej orientácie v Maďarsku. V poľských projektoch prestavby strednej Európe a „konsolidácie“ politických pomerov v tomto regióne patrilo dôležité miesto Maďarsku, ktoré sa považovalo za potenciálneho spojenca. Počas celého medzivojnového obdobia bolo populárne heslo obnovenia poľsko-maďarskej hranice, čiže plán, s ktorým Budapešť spájala svoje nádeje na uskutočnenie „veľkej“ revízie hraníc a v jej rámci aj prinavrátenie Slovenska do hraníc svätoštefanskej koruny. Avšak kontakty so slovenskými autonomistami sa veľkou mierou pričínili o to, že v Poľsku sa začalo uvažovať o kreovaní samostatnej politiky voči Slovensku bez toho, aby sa prihliadalo na záujmy Budapešti. Vedúci predstavitelia poľskej diplomacie si uvedomovali, že „Slováci nemajú ani len najmenšiu vôľu dostať sa opäť pod maďarskú vládu.“⁴⁰

Józef Beck v decembri 1936 konštatoval, že Poľsko sa musí usilovať o vytvorenie spoločnej hranice s Maďarskom na území Podkarpatskej Rusi. Zároveň sa však Maďarom malo vysvetliť, že Slovensko nenávratne stratili. V zmysle Beckových úvah mal na Slovensku vzniknúť nárazníkový štát pod patronátom Poľska.⁴¹ Tento postoj komplikoval politiku zblíženia s Maďarskom. Poľskí politici tak stáli zoči-voči dileme, či majú podporovať slovenský separatizmus v záujme rozbitia Československa a vytvorenia nárazníkovej oblasti, alebo či majú pomáhať odstredivým politickým tendenciám Slovákov preto, aby pomohli uskutočniť maďarské plány inkorporácie Slovenska a pri takomto riešení sami, s použitím jazykových a etnických argumentov, získať isté slovenské územia. Napokon prevážil názor, že Poľsko nemá zaujať jasné stanovisko v tejto otázke, pričom podpora Ľudákov sa považovala za také riešenie, ktoré v budúcnosti, v závislosti od medzinárodného vývoja, bude možno využiť na uskutočnenie rôznych konečných politických variantov. Oslabovanie integrity Československa mohlo v tomto ponímaní prispieť k uskutočneniu revizionistických zámerov Maďarov, ale tiež slúžiť ako prostriedok, ktorým by sa pripravila pôda pre prípadné spojenie Slovenska s Poľskom. V kolísavom postoji Becka voči Slovensku existovala jediná istota, že nechcel, aby zostalo v spoločnom štátnom zväzku s Čechmi.⁴²

Nemenným a skôr dlhodobým cieľom pre poľskú vládnu garnitúru bolo uvoľňovať spojivá a zväzky, ktoré spájali Slovákov s Čechmi. Jan Szembek v apríli 1936 zhrnul

³⁹ [GWIZDZ, F.] Uzczenie wielkiego przyjaciela Polaków. Ziemia Podhalanska, 1937, č. 4, s. 19; podobný citát: FIŁOCHOWSKI, W.: Cierpkie pobratymstwo : książka o Czechosłowacji. Warszawa 1938, s. 204.

⁴⁰ TOMASZEWSKI, J.: Dokument z 1934 r. o zasadach polskiej polityki w Europie Środkowej i na Bałkanach. In: Przegląd Historyczny, 1985, s. 803, 806–807.

⁴¹ Dziariusz i teki Jana Szembeka (1935–1945). T. 2. Zost. T. Komarnicki. London [1965] (ďalej len DTJS, T. 2), s. 354.

⁴² ORLOF, E.: Kwestia słowacka w roku 1938 i stosunek do niej polskiego MSZ. In: Rok 1938 – aneksja Austrii i Monachium : materiały międzynarodowej sesji naukowej na Uniwersytecie Jagiellońskim w dniach 7 i 8 grudnia 1983. Zost. H. Batowski. Kraków 1987, s. 82–83.

poľský postoj k slovenskej otázke ako žičovosť „pre všetky kroky, ktoré oslabujú Čechov v tejto oblasti.“⁴³ Pri dosahovaní tohto cieľa sa používali rozličné prostriedky, pričom slovenská otázka sa spájala s autonomistickými požiadavkami Poliakov v Československu. Napríklad v roku 1935, pred parlamentnými voľbami do čs. parlamentu, poľská diplomacia podporila vznik volebného bloku slovanských menšín, ktorý vytvorili tešínski Poliáci, ľudáci a strana Rusínov.⁴⁴

Politickým argumentom, ktorý nepriamo legitimizoval poľské záujmy na juh od Karpát, bol aj rastúci záujem o Slovensko a živé kultúrne styky. Okrem iného aj s týmto cieľom vznikol v júni 1936 z iniciatívy MSZ vo Varšave Spolok priateľov Slovákov Ludovíta Stúra (*Towarzystwo Przyjaciół Słowaków im. Ludowita Śtury*). Jeho hlavným iniciátorom a po vzniku Spolku jeho predsedom bol senátor Feliks Gwiżdż, ktorý sa súčasne stal dôverníkom poľskej vlády pre všetky otázky, súvisiace so Slovenskom. Gwiżdż patril k elite politického tábora pilsudčikov⁴⁵. Bol aktívny v mnohých oblastiach politického, spoločenského a kultúrneho života, pritom ako publicista a prekladateľ venoval množstvo svojej energie aj činnosti, ktorá mala za cieľ poľsko-slovenské zblíženie.⁴⁶

Skutočnosť, že organizačné stretnutie Spolku sa uskutočnilo 23. júna 1936 vo varšavskom Klube pracovníkov Ministerstva zahraničných vecí, je charakteristická. Na zasadnutí správnej rady organizačného výboru 3. decembra 1936 sa zúčastnili aj konzul Łaciński a vedúci stredoeurópskeho referátu MSZ radca Zygmunt Vetulani. Posledný z nich opäť zdôraznil, že „Slováci sú svojbytnou národnou skupinou a poľsko-slovenské

kultúrne vzťahy sa musia vyvíjať celkom samostatne.“⁴⁷ Výrazným a symbolickým vyjadrením tohto princípu bol fakt, že na inauguračné zasadnutie Spolku nebol pozvaný vyslanec ČSR vo Varšave, Slovak Juraj Slávik. Z pohľadu Prahy mala nová organizácia za úlohu prehlbovať poľsko-československý antagonizmus a získať niektorých Slovákov pre propoľskú orientáciu.⁴⁸

Cieľom Spolku, ktorý bol zakotvený v štatúte, bolo „udržiavať a rozvíjať poľsko-slovenské priateľstvo v kultúrnej, vedeckej, hospodárskej a spolkovnej oblasti, ako aj prehľbovať vedomosti o Slovensku v poľskej spoločnosti.“⁴⁹ Postupne založili filiálky Spolku v Krakove, Katoviciach, Zakopanem, Poznani a v Čenstochove.⁵⁰ V apríli 1937 otvorili filiálku v Tešíne, ktorý bol významným strediskom poľsko-slovenských stykov – nielen politických, ale aj kultúrnych.⁵¹ Pod patronátom Spolku vyšla monumentálna práca Slovacja i Slowacy, ktorá sa stretla so živým záujmom nielen v Poľsku, ale aj na Slovensku.⁵² Semkowicz v úvode tejto publikácie zdôrazňoval, že obidva národy pociťujú „hlbokú potrebu vzájomného spoznania a zblížovania sa“, na druhej strane Henryk Batowski (neskôr sa stal profesorom Jagelonskej univerzity v Krakove) v krátkom náčrte najnovších dejín Slovenska zdôraznil, že na rozdiel od dovtedy prevažujúceho uhla pohľadu – česko-slovenského, prípadne maďarsko-slovenského – „tento náčrt je spracovaný z perspektívy úplnej nezávislosti slovenskej politiky.“⁵³

⁴⁷ Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Warszawa (APAN), III-168, j. 196, Protokół z posiedzenia Zarządu Komitetu Organizacyjnego Towarzystwa Przyjaciół Słowaków z 3 grudnia 1936, s. 12–13.

⁴⁸ DEÁK, L.: Slovensko v politike Poľska v rokoch 1933–1938 (do aneksie Rakúska). In: HČ, 1990, č. 3, s. 359.

⁴⁹ APAN, III-168, j. 196, Statut Towarzystwa Przyjaciół Słowaków im. Ludowita Śtury, Warszawa 1937, s. 3; Towarzystwo Przyjaciół Słowaków im. Ludowita Śtury w Warszawie. In: Kamena, 1937, č. 9–10 (39–40), s. 224.

⁵⁰ APAN, III-168, j. 196, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Przyjaciół Słowaków im. Ludowita Śtury w Warszawie za okres od 3 grudnia 1936 do 20 listopada 1937, s. 34–35; AUJ, D LXIII, sign. 4, Semkowiczowa, J.: Działalność kresowa, c.d., s. 97; Towarzystwo Przyjaciół Słowaków im. L. Śtury, Złazanie Śląskie, 1938, z. 3, s. 203–205. Sídlo spolku sa nachádzalo v priestoroch, ktoré poskytla redakcia časopisu Gospodarz Polski (hlavný redaktor: F. Gwiżdż), pri ulici Górskiego 6 m.19. vo Varšave. APAN, III-168, j. 196, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Przyjaciół Słowaków im. Ludowita Śtury w Warszawie za okres od 3 grudnia 1936 do 20 listopada 1937, s. 29. Neskôr (roku 1938) sa sídlo Spolku nachádzalo na ulici Świętokrzyskiej 9 m. 1. APAN, 186, s. 59. Jediným riadnym zamestnancom Spolku bol tajomník Reychman (príjmy v roku 1938–1964, 40 zł). APAN, III-168, j. 196, Zestawienie pracowników zatrudnionych w biurze T-wa w 1938, s. 201.

⁵¹ Vedúcim filiálky spolku v Tešíne bol Franciszek Popielek, riaditeľ Tešínskeho múzea, tajomníkom – známy spisovateľ Gustaw Morcinek. Členmi výboru tešínskej filiálky sa stali aj dvaja duchovní – prelát Emanuel Grim, ktorý ešte pred I. svetovou vojnou vo svojej básnickej tvorbe kritizoval maďarizáciu na Slovensku (blízky spolupracovník vojvodu Michala Grażyńskiego, od roku 1929 stál na čele Zväzu sliezskych katolíkov, od roku 1938 podpredseda OZN v Sliezskom kraji) a pastor Andrzej Wantuła z Wisły (neskorší biskup Evanjelickej cirkvi a.v. v Poľsku). Kronika. In: Ziemia Podhalańska, 1938, č. 4, s. 16; GOLEC, J. – BOJDA, S.: Słownik biograficzny Ziemi Cieszyńskiej. t. 1. Cieszyn 1993, s. 257–258; OLSZEWICZ, W.: O polsko-słowackiej współpracy na terenie Śląska Cieszyńskiego. Warszawa 1938; HVIŠČ, J.: Cieszyn w dejinách slovensko-poľských literárnych vzťahov. In: Historické a kultúrne zdroje, c.d., s. 181–193.

⁵² Slovacja i Slowacy (ed. W. Semkowicz). T. 1. Kraj i lud. Kraków 1937; t. 2, Dzieje i literatura. Kraków 1938. Pozri: Záujem o Slovákov v Poľsku. Prvý diel zborníka „Slovacja i Slowacy“ už vyšiel. Slovák, 25. 2. 1938.

⁵³ BATOWSKI, H.: Zarys dziejów Slowacji w ostatnim dwudziestolecu (1918–1937). In: Slovacja i Slowacy, t. 2, c.d., s. 121.

⁴³ DTJS, T. 2, s. 177.

⁴⁴ Z kandidátky autonomistického bloku Leon Wolf, hlavný exponent politiky varšavského Ministerstva zahraničných vecí na Zaolží. Myšlienka poľsko-slovenského volebného paktu sa objavila už roku 1932, avšak prekážkou sa stala volebná spolupráca sliezskych Poliakov so židovským zoskupením, ktoré by s najväčšou pravdepodobnosťou neakceptovalo HSLS ako koaličného partnera. AAN, MSZ, sign. 10406, s. 1, T.A. Kowalski, Pro Memoria.

⁴⁵ Feliks Gwiżdż (1885–1952) – novinár, politik, kultúrny a osvetový činiteľ; príslušník légii Józefa Piłsudskiego. Počas príprav plebiscitu na Spiši a Orave viedol poľskú propagandistickú akciu ako vedúci Vojenského referátu pre plebiscit (Wojskowy Referat Plebiscytowy) v Nowom Targu. Po vojne bol jedným zo zakladateľov Zväzu Podhalancov (Związek Podhalań), bol aktívny v rámci Zväzu poľských legionárov (Związek Legionistów Polskich) a Streleckého zväzu (Związek Strzelecki). V rokoch 1928–1935 bol poslancom, zvolený z kandidátky Nestraničného bloku spolupráce s vládou (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem, BBWR), okrem iného bol členom zahraničného výboru Sejmu. V sanačnom hnutí patril k agrárnemu smeru, bol jedným z predákov „ľudovej skupiny“ v BBWR, od roku 1930 bol členom prezidia parlamentného klubu BBWR. Následne bol senátorom za krakovské vojvodstvo (1935–38), predsedom Zväzku Podhalancov (1935–39) a členom rady Štátneho inštitútu kultúry vidieka (Państwowy Instytut Kultury Wsi). Sympatizoval so stúpenkami Waleryho Slawka z rozpusteného BBWR. Roku 1937 vstúpil do Tábora národného zjednotenia (Obóz Zjednoczenia Narodowego, OZN), stal sa členom predstavenstva Parlamentného kruhu OZN, avšak voči vedeniu OZN bol kritický, neprijal kandidaturu v parlamentných voľbách na jeseň 1938 a stiahol sa z politického života. Po vypuknutí vojny sa mal stať politickým komisárom pri Légii Čechov a Slovákov. Počas okupácie sa zúčastnil odboja a Varšavského povstania, následne pôsobil v Krakove. Po vojne ho obvinili zo špiónáže a po vykonštruovanom procese ho odsúdili. Zomrel v komunistickom vazení v roku 1952. Pozri: GALEŹOWSKI, M.: Wierni Polsce: ludzie konspiracji pilsudczykowskiej 1939–1947. Warszawa 2005, s. 185–197; REYCHMAN, J.: Gwiżdż Feliks. In: PSB, T. IX, s. 206.

⁴⁶ Preklady poézie Ivana Krasku z roku 1922 boli prvými prekladmi slovenskej tvorby, ktoré po roku 1918 vydali v Poľsku Gwiżdż prekladal do poľštiny aj diela Martina Kukučína, Jozefa Čigera Hronského a Jozefa Gregora Tajovského. PIOTROWSKI, A.: Feliks Gwiżdż a Slowacja, c.d., s. 216–217; GODLEWSKI, P.: Polskie widzenie Słowaków, c.d., s. 144–145.

K najdôležitejším sféram aktivít Spolku priateľov Slovákov Ľudovíta Štúra, ktorej venovalo mimoriadnu pozornosť MSZ, patrila tlač. Táto činnosť spočívala v udržiavaní kontaktov s redakciami slovenských a českých novín a časopisov a vo vydávaní bulletinu, venovaného Slovensku, ktorý sa poskytoval poľským médiám. Informácie z bulletinu sa uplatňovali najmä v literárnych a kultúrnych rubrikách poľských tlačovín.⁵⁴ MZV udeľoval spolku oficiálne subvencie. V roku 1938 Spolok dostal vyše 11-tisíc zlotých v daroch a subvenciách, čo – len pre porovnanie – v priemere na každý mesiac zodpovedalo sume, akú dostával brigádny generál poľskej armády, resp. piatim učiteľským mesačným platom.⁵⁵

Treba zdôrazniť, že Spolok sa otvorene distancoval od činnosti slovenských, promaďarských emigrantov-separatistov (František Unger, František Jehlička a ďalší) a určil si za cieľ skorigovať obraz promaďarského Slovenska, ktorý v Poľsku propagovali títo aktivisti a ich sympatizanti.⁵⁶ Už v máji 1935 poslala Varšava Maďarom jasné posolstvo, že slovenská iredenta nie je oprávnená k tomu, aby v Poľsku vystupovala v mene Slovákov.⁵⁷ Pre promaďarských slovenských separatistov bolo v polovici 30. rokov jasné, že Poliáci majú so Slovenskom svoje vlastné politické plány, podporujú HSLS a vážne rátajú s Karolom Sidorom.⁵⁸

Slovenská strana prijala vznik Spolku priateľov Slovákov Ľudovíta Štúra so živými sympatiami, no súčasne sa vyhýbala tomu, aby vysúdila do popredia politické aspekty práce s cieľom zblíženia. Stojí za pozornosť, že Sidor sa nechcel priamo zapojiť do prác Spolku napriek tomu, že ho o to opakovane prosil konzul Łaciński. Nechcel totiž, aby to „šlo pod mojou tak exponovanou politickou firmou.“ Preto sa prijalo rozhodnutie, aby Sidor bol vynechaný „vzhľadom na príliš veľkú zaangažovanosť v politickej činnosti“, najmä v oblasti poľskej zahraničnej politiky.⁵⁹

Aktívna činnosť Spolku sa v podstatnou mierou pričínila o to, že v Poľsku vzrástol záujem o slovenskú literatúru a zväčšil sa počet prekladov slovenských diel do poľštiny.⁶⁰ Činovníci Spolku udržiavali kontakty najmä s ľudackými kruhmi na Slovensku,

⁵⁴ Od októbra 1936 sa začal vydávať bulletin, ktorý bol oficiálne zaregistrovaný 17. 6. 1937 ako Agencja-Sztur. Do konca roku vyšlo 26 čísel, ktoré boli bezplatne distribuované do redakcií 23 časopisov. 12. januára 1938 bol tento bulletin zaregistrovaný pod názvom „Biuletyn Prasowy Towarzystwa Przyjaciół Słowaków im. L. Sztura“. APAN, III-168, j. 196.

⁵⁵ V rokoch 1937–1938 Spolok oficiálne dostal viac než 14,5 tisíc zlotých v daroch a subvenciách. APAN, III-168, j. 196, Zestawienie rachunków Towarzystwa Przyjaciół Słowaków im. Ludewita Sztura na 30 X 1937, s. 43 (dary i subwencje: 3491, 30 zł); Zestawienie rachunków Towarzystwa Przyjaciół Słowaków im. L. Sztura za okres od 1 XI 1937 do 30 X 1938, s. 52 (11569, 68 zł, w tym dary i subwencje 11108,20 zł). Porovnaj Mały Rocznik Statystyczny, 1939, tablica 41, s. 278.

⁵⁶ Pozri ORLOF, E.: Polska działalność, c.d., s. 147.

⁵⁷ DEÁK, L.: Slovensko v politike Poľska, c.d., s. 351.

⁵⁸ Unger koncom decembra 1935 hlásil Jehličkovi, že poľskí dôstojníci mu ponúkali spoluprácu pod podmienkou pripojenia sa k Sidorovi. KRAMER, J.: Iredenta a separatizmus v slovenskej politike. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1957, s. 236.

⁵⁹ APAN, III-168, j. 196, List W. Łacińskiego F. Gwiżdżowi z 2. marca 1937, s. 76; list W. Łacińskiego F. Gwiżdżowi, 30. marca 1937 r., s. 80; List K. Sidora F. Gwiżdżowi z 16. apríla 1937 r., s. 84.

⁶⁰ APAN, III-168, j. 21, Reychman, J.: Sto lat polsko-słowackich związków literackich, s. 43; RUSSOCKA, J.: Towarzystwo Przyjaciół Słowaków im. Ludewita Sztura i jego wkład w szerzenie znajomości słowackich problemów literackich w Polsce. In: Slawistyczne studia literaturoznawcze poświęcone VII Międzynarodowemu Kongresowi Slawistów (ed. J. Slizinski). Wrocław 1973, s. 195–206.

preto organizácia venovala veľa miesta propagácii tvorcov z radov mladej katolíckej inteligencie. V Poľsku bol veľký záujem o tvorbu básnikov zo skupiny, ktorá bola neskôr nazývaná Katolíckou modernou.⁶¹ Spolok však podporoval však kultúrny výmenu so Slovenskom nezávisle od politického zafarbenia jednotlivých skupín a kruhov, čím otváral dvere pre prezentáciu širokého spektra slovenského kultúrneho života. Napríklad dotácie od Spolku dostal kultúrny mesačník Kamena, ktorý venoval široký priestor slovenskej literatúre.⁶² V spolupráci v oblasti kultúry Spolok udržoval úzke styky s Maticou Slovenskou so sídlom v Turčianskom Sv. Martine, v ktorej množstvo konzervatívnych tvorcov malo tradične blízko k evanjelickej Slovenskej národnej strane (SNS). V predsedníctve filiálky Spolku v poľskom Tešine bol evanjelický kňaz Andrzej Wantula – životopisec Juraja Tranovského a prekladateľ literárnej tvorby Martina Rázusa.⁶³

Približne v roku 1936 sa do hnutia majúceho za cieľ poľsko-slovenské zblíženie zapojili skauti. V ich aktivite, ktorá dovtedy mala vo svojej slovenskej časti prvoplánovo charakter „poľskej buditelskej činnosti“ medzi Goralmi, sa od tohto roku čoraz častejšie prejavovala snaha vysúvať do popredia poľsko-slovenské priateľstvo.

Zbližovacie hnutie malo predovšetkým spoločensko-kultúrny charakter. Na základe jeho výsledkov v podobe publikácií možno usudzovať, že osobám, ktoré sa v ňom angažovali, nemuselo záležať na politických cieľoch. Výsledky práce hnutia boli pre poľské vládne dôležité, keďže mali vytvárať priaznivú atmosféru pre upevnenie kontaktov so slovenskými autonomistami. Pri týchto kontaktoch sa pritom cielene obchádzali československé inštitúcie a vytvárala sa nezávislá infraštruktúra kontaktov so Slováckmi. Z osláv a stretnutí, ktoré mali charakter demonštrácie proslovenských sympatií, sa poľské inštitúcie snažili vynechať československých diplomatov. K takýmto podujatiam patrilo slávnostné prijatie slovenskej delegácie, vedenej A. Hlinkom v Krynici a v Zakopanem v polovici augusta 1937 a krátko potom vyznamenanie Hlinku Veľkou stuhou rádu Polonia Restituta.⁶⁴

Postoj opozície

S istým zjednodušením možno konštatovať, že zdôrazňovanie slovenských aspirácií smerujúcich k svojbytnosti, a to jednak formou politickej podpory, udeľovanej autonomistickým zoskupeniam a jednak konkrétnymi krokmi s cieľom kultúrneho zblíženia, sa v rokoch bezprostredne pred 2. svetovou vojnou stali doménou sanačného politického tábora. Politická opozícia v Poľsku mala v tejto otázke buď opatrnejšie stanovisko, alebo

⁶¹ BROSZ, A.: Słowackie czasopisma literackie. In: Kamena, 1937, č. 9–10 (39–40), s. 221–223.

⁶² Časopis Kamena (Chełm Lubelski) viedol Kazimierz Andrzej Jaworski, ktorý na slovackistickom poli spolupracoval napr. so Stanislavom Mečiarom. F. Gwiżdż podporil z prostriedkov TPS vydanie dvojčísła Kameny (č. 9–10, 1937), venovaného slovenskej literatúre. RUSSOCKA, J.: Zagadnienia słowackie na łamach „Kamenu“, c.d., s. 171–189.

⁶³ WANTULA, A.: Jerzy Trzanoski: życie i twórczość. Cieszyń 1938.

⁶⁴ ORLOF, E.: Polska działalność, c.d., s. 211; GWIŹDŹ, F.: Wódz narodu słowackiego w Polsce. In: Ziemia Podhalaska, 1937, č. 8, s. 6–14; [GWIŹDŹ, F.]: Wielka wstęga „Odrodzenia Polski“ na piersiach Andrzeja Hlinki. In: Ziemia Podhalaska, 1937, č. 10, s. 11–12.

priamo vystupovala proti zasahovaniu do vnútorných záležitostí Československa.⁶⁵ Roman Dmowski, nespochybniteľná autorita národnodemokratického tábora, čiže najdôležitejšieho prúdu pravicovej opozície voči sanačnej vládnej garnitúre v rokoch 1926–1939, už roku 1925 zdôrazňoval, že: „všetky pokusy o zblíženie s Maďarskom a podporu jeho politických ambícií na Slovensku či kdekoľvek inde nie sú ničím iným, ako prácou pre Nemecko, prácou protirečiacou najsamozrejmejším záujmom nášho národa.“⁶⁶ V podobnom tóne sa proti „rozbíjaniu“ Československa vyslovili zástupcovia ďalšej dôležitej opozičnej sily – agrárnej ľudovej strany, ktorej politickí lídri od roku 1933 do jari 1939 našli útočisko práve v Československu.⁶⁷

Národná demokracia sa podobne ako vládny tábor vyslovila za to, aby Poľsko v strednej Európe postupne budovalo blok štátov pod svojím vedením, avšak v porovnaní so sanáciou mala iný názor na úlohu Československa. Národní demokrati sa vyslovili za zachovanie *status quo* a pripúšťali jedine menšie teritoriálne zmeny v strednej Európe. V prípade Československa to konkrétne znamenalo odstúpenie Tešínska Poľsku a určité územné korektúry v prospech Maďarska, pričom Československo sa malo zároveň zriecť spojeneckej zmluvy so sovietskym Ruskom a uznať primát Poľska v tomto regióne. Národní demokrati zároveň nechceli dopustiť, aby Československo kapitulovalo pred Nemeckom, keďže boli presvedčení, že by to v Nemecku zosilnilo protipoľské nálady a tendencie. Osamostatnenie Slovenska by k takémuto výsledku chitac-nechtiac viedlo. Pre národných demokratov bol preto postoj k úsiliu o svojbytnosť Slovákov dilemou.

Čo sa týka opozičných politikov, tí sa dokonca v nejednom prípade zapájali do iniciatív, ktoré mali za cieľ neutralizovať, resp. eliminovať poľské kroky, smerujúce k povzbudeniu odstredivých tendencií na Slovensku. Kresťanský demokrat Wojciech Korfanty, najväčší oponent sliezskeho vojvodu Michala Grażyńskiego, ktorý bol v emigrácii v Československu, navštívil začiatkom augusta 1936 Andreja Hlinku v Ružomberku. Podľa Jerzyho Kozeňského to boli vládne kruhy v Prahe, ktoré ho poverili misiou presvedčiť Hlinku, že sanačné Poľsko pre neho nie je vhodným partnerom.⁶⁸ V tejto súvislosti konzul Łaciński zaznamenal informácie, že Korfanty presvedčoval Hlinku argumentmi, že pre Poľsko je vláda vojenských kruhov zhubná, pričom dodal, že poľská vláda sa skladá z „bezbožníkov a radikálov“. Preto Korfanty považoval Sidorov politický kurz za katastrofálny a prosil Hlinku, aby tento kurz zmenil. Súčasne podotkol, že katolíkov v Poľsku reprezentuje on a preto sa musí skrývať vo vyhnanstve. Podľa informácií Łacińskiego návšteva Korfantyho urobila na Hlinku silný dojem, avšak neskôr údajne pochopil „ozajstný cieľ návštevy“ a opäť sa plne postavil za Sidorovu politiku.

Poľské médiá predstavovali aspirácie slovenského autonomistického hnutia prevažne žižlivo. Opozičné kruhy však bránili politiku Prahy a vnímali Československo ako

partnera, najmä v boji proti germánskej hrozbe. Niektorí publicisti zdôrazňovali, že napriek očakávaniam vládnej garnitúry v Poľsku „dvojazyčný československý národ a štát (...) má všetky predpoklady pre trvalý a vynikajúci rozvoj.“⁶⁹ Stanisław Stroński dokonca nazval proslovenské postoje vládnych kruhov „opičením sa po Nemcoch“ a prirovnal ich k podpore, ktorú Nemci udeľovali separatistickým aspiráciám Kašubov a Mazurov v Poľsku.⁷⁰ Podobne sa vyslovoval Kazimierz Kierski, predseda Poľsko-československého spolku, ktorý bol presvedčený, že slovenská otázka sa stala nástrojom falošnej, protičeskej propagandy a informácie o Slovensku „majú výnimočne tendenčný charakter.“⁷¹ Kierski pritom zdôrazňoval, že po hospodárskej stránke Slovensko v spoločnom štáte s Čechmi vôbec nestratilo a zatiaľ čo sanačná propaganda predstavuje autonomistov ako hlas celého slovenského národa, títo nikdy nereprezentovali väčšinu Slovákov.

„V novom roku do útoku“

Neúspešný zápas o autonómiu, aj keď už čiastočne unavoval členskú základňu HSLS, stimuloval radikálnu mladú generáciu.⁷² Do Varšavy prichádzali signály, ktoré svedčili o rastúcej podpore pre mladých radikálov. HSLS vstúpila do roku 1938 so známym heslom „V novom roku do útoku“. V súvislosti s 20. výročím podpísania Pittsburskej dohody sa pripravovali masové demonštrácie a zhromaždenia. Na začiatku roku 1938 si poľská vláda jasne uvedomovala, že maďarské vplyvy na Slovensku sú nepatrné, a rozhodla sa preto iniciovať samostatnú politickú iniciatívu, ktorá sa opierala o politické vplyvy HSLS.

O radikálnych tendenciách na Slovensku pomerne skoro informovali Poliakov niektorí ľudackí aktivisti. Maliar a grafik Jozef Ilečko, stipendista poľskej vlády, ktorý v januári 1938 pricestoval do Poľska spoločne s Karolom Sidorom, hovoril 31. januára 1938 radcovi MSZ, že „radikálne a protičeské hnutie na Slovensku neustále rastie. [...] Požiadavka autonómie sa na Slovensku stáva neaktuálna – cieľ, ktorý chce [ľudová] strana dosiahnuť, to je «národná samostatnosť» – zapísal si radca Vetulani – ktorú Ilečko bližšie definuje ako nezávislosť a slobodu svojho právno-politického vzťahu.“⁷³ Štátny tajomník MSZ Jan Szembek si vo februári 1938 poznamenal informáciu od Tadeusza Kobylańskiego (zástupcu riaditeľa Politicko-ekonomického departementu MSZ a náčelníka Východného oddelenia), že „Minister [rozumej Beck – M. G.] je toho názoru, že v prípade, ak budú k Ríši pričlenené nemecké územia súčasného Československa, slovenská

⁶⁵ Pozri np. STANISŁAWSKA, S.: Stosunek opozycji polskiej do polityki Becka wobec Czechosłowacji wiosną 1938 roku. In: Sprawy Międzynarodowe, 1959, č. 11–12, s. 30–67; Por. DCSZP 1938, I. c.d., dok. 169, s. 282.

⁶⁶ DMOWSKI, R.: Polityka polska i odbudowywanie państwa. T. I. Warszawa 1989.

⁶⁷ Pozri podrobnejšie: PASTERNAK, A.: Ludowcy wobec kryzysu polsko-czechosłowackiego w 1938 r. In: Stosunki polsko-czesko-słowackie w latach 1918–1945, c.d., s. 121–129.

⁶⁸ KOZEŃSKI, J., c.d., s. 207. Korfanty sa stretol s premiérom Hoďsom a prezidentom Benešom, v roku 1935 cestoval po Slovensku. FAŁĘCKI, T.: Pobyt Wojciecha Korfantyego w Czechosłowacji w świetle materiałów praskiego ministerstwa spraw wewnętrznych. In: Szkice Archiwalno-Historyczne, 1998, č. 1, s. 39–43.

⁶⁹ KURNATOWSKI, J.: Czesi i Słowacy. Warszawa 1933, s. 19. Pozri JAGIELLO, M.: Słowacy w polskich oczach : obraz Słowaków w piśmiennictwie polskim, t. 2, Warszawa–Nowy Targ 2005, c.d., s. 341.

⁷⁰ Na túto výpoveď S. Strońskiego (Kuriera Warszawski, 30. 5. 1938) reagoval SIDOR, K.: Prawda o wyprawie Słowaków do Polski. In: Ziemia Podhalanska, 1938, č. 8, s. 22.

⁷¹ KIERSKI, K.: Kwestia słowacka w przededniu rozstrzygnięcia. Poznań 1938, s. 4.

⁷² BYSTRICKÝ, V.: Štátoprávne predstavy na Slovensku v druhej polovici tridsiatych rokov. In: Slovensko v Československu 1918–1939 (eds. M. Zemko, V. Bystrický). Bratislava 2004, s. 173.

⁷³ Citované podľa: TOMASZEWSKI, J.: Polska wobec Czechosłowacji w 1938 r. In: Slezský zborník, 1996, č. 1, s. 10. Ilečkovu činnosť sledovalo československé vyslanectvo: „...má stipendium poľskej vlády, bydlí u úradníka poľského ministerstva zahraničných vecí a stýká sa často s úředníkmi maďarského vyslanectví“ (raport vyslanca Slávika z 26. marca 1938. In: DCSZP 1938, I, dok. 169, s. 282).

otázka by sa mala vyriešiť tak, že by sa vytvoril akýsi nezávislý slovenský štát.⁷⁴ Poľski diplomati v nasledujúcich týždňoch otvorene hovorili o myšlienke odtrhnúť Slovensko od českých krajín, nemali však jasnú predstavu o jeho budúcom postavení. Mimoriadnu pozornosť venovali mladým ľuďom. Vo februári 1938 konzul Łaciński radil Sidorovi, aby sa sústredil na organizovanie „radikálnej mládeže“ v mestách i na vidieku, pretože to podľa neho bude efektívnejšie a z perspektívneho hľadiska sľubnejšie, než boje vo vnútrostraníckych štruktúrach či v parlamentnom klube HSLS.⁷⁵

Informácie o tom, že československá vláda nastolila zmierlivejší kurz voči Slovákom vyvolali v MSZ znepokojenie. Keď premiér Milan Hodža (ktorý ako Slovák hlásal možnosť plného uplatňovania slovenských záujmov v rámci regionalizmu a jednotného štátnopolitického československého národa), adresoval A. Hlinkovi pozvanie, v ktorom navrhoval ľuďom účasť vo vláde, vyslanec v Prahe Kazimierz Papée dostal pokyn, aby tomu kategoricky zabránil. Konzul Łaciński sa pokúšal odradiť ľudáckych funkcionárov od myšlienky participovať v ústrednom orgáne výkonnej moci v ČSR.⁷⁶ Čoskoro prišlo k poľsko-maďarskému politickému zblíženiu. Z rozhovoru T. Kobylaňského s maďarským vyslancom v Poľsku Andrásom Horym, ktorý sa uskutočnil 4. marca 1938, vyplývalo, že v Maďarsku nabierajú na obrátkach prípravy pre prípad, ak by vypukla medzinárodná kríza a že sa rozhodlo o tom, že „čo sa týka Slovenska, nájde sa nejaká forma, aby sa oprelo o maďarský štát. Kobylański k tomu dodal, že Minister [Beck – M.G.] už vyjadril súhlas s takým riešením otázky Slovenska.“⁷⁷ Toho istého dňa Beck v rozhovore so Szembekom povedal, že „Slovensko musí byť každopádne odtrhnuté od Čechov.“⁷⁸ Anšlus Rakúska len povzbudil poľskú vládu k väčšej aktivite v slovenských záležitostiach. Vyslanec ČSR vo Varšave Juraj Slávik informoval pražskú centrálu, že je evidentne vidieť, že poľské vládne kruhy zosilňujú tlak na Československo, pretože sú presvedčené, že jeho pozíciu sa otriasla a oslabilo po anšluse a tiež v dôsledku aktivít národných menšín, žijúcich v ČSR i samotných ľudákov. V opozičných kruhoch vo Varšave podľa Slávika prevažoval názor, že „radikální kurz Ľudové strany je v neposlední míře posilován těmito tendencemi polské zahraniční politiky.“⁷⁹

Počas návštevy konzula Wacława Łacińskiego u Andreja Hlinku 2. apríla 1938 poľský diplomat v súlade s pokynom z 28. marca 1938 prehlásil, že Poľsko „sa veľmi žiľivo zaujíma o každý prejav formovania slovenskej štátnosti.“ Hlinka už skôr sugeroval, že s Čechmi „pravdepodobne sa rozídeme“, V rozhovore ďalej zdôrazňoval „potrebu, aby Slováci ukázali pred celým svetom, že slovenský národ je politicky vyzretý a rozhodne sa usiluje o samostatnú existenciu.“⁸⁰ Hlinkovi imponovala najmä deklarácia, že Poľsko

⁷⁴ Diariusz i teki Jana Szembeka (1935–1945). T. 4. Diariusz i dokumentacja za rok 1938 : diariusz i dokumentacja za rok 1939. Zost. Józef Żarański. London : Polish Institute and Sikorski Museum, [1972] (ďalej len DTJS, T. 4), s. 36.

⁷⁵ AAN, MSZ, sign. 5454, Raport W. Łacińskiego z 21. februára 1938, s. 50–52.

⁷⁶ DTJS, T. 4, s. 50; ORŁOF, E.: Kwestia słowacka w roku 1938, c.d., s. 83.

⁷⁷ DTJS, T. 4, s. 55.

⁷⁸ GROMADA, T.V.: Sprawa Słowacji w polskiej polityce zagranicznej okresu pomonachijskiego. In: Biuletyn Naukowy Zakładu Stosunków Międzynarodowych, 1972, č. 4 (40), s. 21.

⁷⁹ DCSZP 1938, I. dok. 169, s. 282.

⁸⁰ Monachium 1938 : polskie dokumenty dyplomatyczne (eds. Z. Landau, J. Tomaszewski), Warszawa 1985, s. 66–67, 77–79; Polskie dokumenty dyplomatyczne : 1938. Ed. M. Kornat. Warszawa 2007 (ďalej: PDD

vníma problém Slovenska „ako celok“ a uznal ju za dôkaz úprimnosti Poliakov k Slovákom a prísľub rešpektovania teritoriálnej integrity slovenského územia. Vtedy už bola na poľskej strane viditeľná snaha uspokojiť obavy Slovákov z poľskej iredenty⁸¹. Podľa Łacińskiego sa vtedy Hlinka „definitívne rozhodol pre propoľskú orientáciu.“⁸²

Podľa Becka sa Československo malo nevyhnutne rozpadnúť v dôsledku vnútorných odstredivých tendencií. Poľsko sa tak ocitlo pred potrebou konkretizovať svoju politickú líniu voči Slovensku. O tom, že význam a dôležitosť slovenskej otázky vo Varšave narástli, svedčilo stretnutie Becka so Sidorom 19. mája 1938. Sidor získal od Becka ubezpečenie, že „bez ohľadu na formu organizácie a štátnosti, akceptujeme požiadavku Slovákov na samostatnosť“ a „v každom prípade budeme požiadavke autonómie Slovenska žiľlivo naklonení vo všetkých jej atribútoch.“⁸³

Vyslovene politický charakter malo privítanie delegácie Slovákov zo Spojených štátov amerických v Poľsku v dňoch 26.–27. mája 1938. Americkí Slováci niesli na Slovensko kaligrafickú slovenskú verziu Pittsburskej dohody, na ktorú sa odvolávalo slovenské autonomistické hnutie. Beck naliehal na Sidora, aby sa oslavy výročia podpísania Pittsburskej dohody uskutočnili nie v duchu autonómie, ale federalizácie a podstatného uvoľnenia zväzkov, ktoré Slovákov spájali s Čechmi.⁸⁴ Tento cieľ sa napokon nepodarilo celkom dosiahnuť. Hostitelia, ktorí vítali v prístave v Gdyni vyše stočlennú delegáciu z USA, ignorovali československého vyslanca Juraja Slávika a na druhej strane zdôrazňovali prítomnosť ľudáckej delegácie na tejto ceremónii.

Pokus dať návšteve amerických Slovákov v Poľsku charakter demonštrácie za nezávislosť prijala delegácia s odstupom a jej vedúci, Peter Hletko, deklaroval lojalitu k Československu.⁸⁵ Aj napriek tomu však oslavy 20. výročia podpísania Pittsburskej dohody na Slovensku svedčili o tom, že politická sila autonomistického tábora rastie. Zbigniew Jakubski vtedy prezentoval politickej centrále názor, že „poskytnutie všestrannej pomoci slovenským autonomistom zrejme nikdy nebolo natoľko potrebné, ako v súčasnosti.

1938), dokument č. 82.

⁸¹ Pozri: ČARNOGURSKÝ, P.: 6. október, c.d., s. 304.

⁸² Podľa Łacińskiego kňaz Hlinka na smrteľnej posteli hovoril Sidorovi a ostatným spolupracovníkom „o swoim zaufaniu do Polski i uczuciu szczęścia, że nie pozostawia narodu słowackiego bez silnego opiekuna, za którego uważa wielki, braterski, katolicki naród polski («nasz szczery, wierny przyjaciel»). Poznámka p[ána] Łacińskiego, b[ývalého] g[enerálneho] konzula a vyslanca v Bratislave z 3. 10. [19]41. In: SEGEŠ, D. – BYSTRICKÝ, V.: Reflexia, c.d., s. 362–363.

⁸³ ČAPLOVIČ, M.: Tri dokumenty k slovensko-poľským vzťahom z jari 1938. In: HČ, 2000, č. 2, dok. č. 3, s. 347.

⁸⁴ ORŁOF, E.: Kwestia słowacka w roku 1938, c.d., s. 87–88; Por. ČAPLOVIČ, M.: Tri dokumenty, c.d., s. 346–348.

⁸⁵ GROMADA, T.V.: The May 1938 Pro-Slovak Manifestation in Poland. In: The Central European Federalist, 1967, č. 15 (1), s. 29–40; TOMASZEWSKI, J.: Wyprawa Słowaków z Ameryki w Polsce: maj 1938 r. In: Europa mezi Německem a Ruskem : sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty. Zost. M. Šesták, E. Voráček. Praha : Historický ústav AV ČR, 2000, s. 301–309; ORŁOF, E.: Kwestia słowacka, c.d., s. 88; DEAK, L.: Hra o Slovensko, c.d., s. 132–133. Pozri tiež dva čísla Ziemi Podhalanskiej (1938, č. 5, č. 6–7), ktoré sú takmer celé venované tejto návšteve a tiež pre tlač článku: SIDOR, K.: Prawda o wyprawie, c.d., s. 15–23. Papée v liste T. Gromadovi z roku 1963 opísal prijatie slovenskej delegácie v Poľsku ako „szczętywy punkt polskich wysiłków w dziele pogłębienia współpracy polsko-słowackiej i zachęcenia Słowaków do przesunięcia swojej państwowości poza ramy Czechosłowacji, gdyby było to konieczne“. GROMADA, T.V.: Sprawa Słowacji, c.d., s. 22.

Aj oni ešte nikdy nepožadovali a neočakávali našu pomoc tak veľmi, ako dnes.⁸⁶ Dôverné vzťahy poľského konzulátu s ľudákymi činovníkmi sa čoskoro odzrkadlili v neformálnych konzultáciách vo veci projektu autonómie, ktorý chcela HSLS oficiálne predstaviť pri príležitosti návštevy delegácie amerických Slovákov na Slovensku. Zmena štátneho zriadenia, ktorú ľudakom navrhovali poľskí experti, jasne svedčila o tom, že v prvých mesiacoch roku 1938 sa vo Varšave už nielen uvažovalo o myšlienke vytvoriť nárazníkový slovenský samostatný štát, ale podnikali sa aj určité kroky v tomto smere.⁸⁷

Avšak radikalizácia politiky vedenej predsedníctvom HSLS napriek tomu neprebíhala tak rýchlo, ako by si to želali poľské vládne kruhy. Nič podstatného na tom nezmenila ani skutočnosť, že 5. júna 1938 HSLS prezentovala vskutku odvážny projekt zákona o autonómii Slovenskej krajiny v rámci jedného štátu.⁸⁸ Projekt však nezohľadnil poľské pozmeňujúce „návrhy“, a všetko nasvedčovalo tomu, že cieľom HSLS je dosiahnuť reorganizáciu spoločného štátu s Čechmi na federatívnom základe. Dokonca v samotnej HSLS sa aj v kruhu mladých katolíckych aktivistov nezriedka objavovali hlasy, ktoré zdôrazňovali lojalitu k republike a odsudzovali poľskú politiku, smerujúcu k „rozbitiu“ ČSR.⁸⁹

Nezanedbateľný význam pre formovanie poľského postoja v slovenskej otázke mala myšlienka, ktorú v dňoch 17.–18. júna 1938 predstavil predstaviteľ maďarskej menšiny v ČSR János Esterházy štátnemu tajomníkovi MSZ Szembekovi a šéfovi poľskej diplomacie Beckovi.⁹⁰ Leitmotívom plánu Esterházyho bolo pričlenenie Slovenska do Maďarska ako autonómnej oblasti, pričom garantom tejto autonómie malo byť Poľsko. Niektorí poľskí historici poukazujú na to, že od tejto chvíle – teda od návštevy Esterházyho vo Varšave – poľská strana zmenila taktiku a začala sa prikláňať k myšlienke vyriešiť slovenský „problém“ v súlade s predstavami Budapešti.⁹¹ Gróf Esterházy bol toho názoru, že slovenská otázka by sa mala vyriešiť udelením širokej autonómie Slovensku v rámci Maďarska a že Slovensko by malo mať podobný status, aký získalo Chorvátsko po vyrovnaní v rámci Uhorského kráľovstva v roku 1868. Jednoznačne však zdôrazňoval, že si nerobí nijaké ilúzie o náladách na Slovensku, ktoré rozhodne neboli promaďarské a preto považoval za absolútne kľúčové, aby sa do tohto projektu zapojilo Poľsko. Szembek si po tomto rozhovore zapísal, že Esterházy „z hľadiska úplného získania Slovákov na svoju stranu a v úsilí ubezpečiť ich, že Maďarsko lojálne splní dohodu“ považuje za nevyhnutné, aby garancie autonómie Slovenska v rámci Maďarska navrhlo a prezentovalo

⁸⁶ JAKUBSKI, Z.: Sprawozdanie z uroczystości bratyslawskich. In: ORLOF, E.: Dyplomacja polska, c.d., s. 191. Z. Jakubského vyslalo MSZ do Bratislavy ako pozorovateľa.

⁸⁷ CZAJKA, W.: Polska penetracja, c.d., s. 285–286; ORLOF, E.: Projekty autonomii, c.d., s. 107–108.

⁸⁸ Slováč, č. 129, 5.06.1938.

⁸⁹ Pozri napr. CIEKER, J.: Polámané mosty : k otázke československo-poľskej spolupráce. Bratislava 1938. Autor bol úradníkom československého Ministerstva zahraničných vecí (neskôr viedol zastupiteľský úrad v Belehrade a v Madride).

⁹⁰ János Esterházy bol vnukom Stanisława Tarnowského, rektora Jagelovskej univerzity a predsedu Polskiej Akademii Umiejętności (PAU) v Krakove. Włodzimierz Mycielski, manžel (od 1931) Esterházyho sestry – Marie Zofie, bol syn Szembekovej sestry Marie Józefy. Pozri: MOLNÁR, I.: Zdradzoný bohater : János Esterházy (1901–1957). Warszawa : Fronda, 2004; MINAKOWSKI, M. J.: Genealogia potomków Sejmu Wielkiego [http://www.sejm-wielki.pl].

⁹¹ ORLOF, E.: Dyplomacja polska, c.d., s. 79, 85; SKRZYPEK, A.: W kręgu koncepcji Międzyzmorza i taktyki balansowania (maj 1935 – wrzesień 1938). In: Historia dyplomacji polskiej. T. IV, 1918–1939 (ed. P. Losowski). Warszawa 1995, s. 561.

Poľsko.⁹² Esterházy pritom ubezpečoval poľskú stranu, že maďarské elity si jasne uvedomujú, že Maďarsko nemôže ponúknuť Slovákom „menej než Česi“. Sľúbil pritom, že maďarská vláda „principiálne prijíma“ koncepciu širokej slovenskej autonómie. Napriek týmto veľmi optimistickým predpovediam a ubezpečeniam však Beck poznamenal, že poľská vláda by návrh, aby Poľsko bolo garantom slovenskej autonómie v rámci Maďarska mohla zvažovať jedine vtedy, „ak by sa na ňu s takouto prosbou obrátili obidve zainteresované strany.“⁹³

Ťažko preceňovať úlohu rozhovoru Becka s Esterházym, najmä ak zohľadníme skutočnosť, že sa informácie o ňom dostali k československým orgánom v takej forme, ktorá poukazovala na to, že Beck akoby akceptoval návrhy Esterházyho. Vo svetle správy, ktorú dostal premiér Milan Hodža, „plán autonómie Slovenska v rámci Maďarska bol už vypracovaný na varšavskom ministerstve“. Prvým krokom by mal byť „Návrh autonómie – ktorý mal predložiť čoskoro Sidor čsl. parlamentu“⁹⁴ Téza, podľa ktorej sa MSZ od momentu rozhovorov s Esterházym malo prikláňať k myšlienke anexie Slovenska Maďarskom, je však príliš zjednodušená. Poliáci totiž po rozhovoroch s Maďarmi museli pochopiť, že myšlienka poľských garancií pre autonómne Slovensko v rámci Maďarska nie je v Budapešti predmetom politického konsenzu, ba práve naopak. Aj samotný János Esterházy prezradil Szembekovi, že kým premiér Béla Imrédy prezentovaný plán podporuje, minister zahraničia Kálmán Kánya ho prijal s nevôľou.⁹⁵ Esterházy bol podľa svojich slov „znepokojený“ tým, čo v zime na prelome rokov 1937/1938 počul od regenta Horthyho, ktorý mu rozprával o svojich plánoch so Slovenskom a o tom, „čo s ním spraví, keď tam vkročí“.⁹⁶

Poľská strana teda mala množstvo dôvodov k pochybnostiam, pokiaľ išlo jednak o možnosti Maďarov na Slovensku a ich pôsobenia na Slovákov. K tomu treba dodať, že Szembek nemal vysokú mienku o politických schopnostiach svojho vzdialeného bratranca Eszterházyho.⁹⁷ Poľský vyslanec v Maďarsku Leon Orłowski v politickej správe z 3. júna 1938 informoval MSZ, že „Maďari sú presvedčení, že rozhodujúcim činiteľom, ktorý bude mať vplyv na to, aby získali Slovensko a Podkarpatskú Rus, je Nemecko“ a že Maďarsko podmieni svoj postup voči Československu postojom Nemecka.⁹⁸ Napriek tomu Varšava pri budovaní a udržiavaní politického vplyvu na Slovensko zohľadňovala viac než predtým možnosť spoločného postupu a porozumenia s Maďarskom. Súčasne Poľsko posmeľovalo Maďarov, aby sa porozumeli s HSLS, pretože jeho politické vedenie sa nazdávalo, že „tvrdý“ maďarský revizionizmus, ktorý by nezohľadňoval možnosť

⁹² DTJS, T.4, s. 189–193.

⁹³ Ibidem, s. 190, 192, 193.

⁹⁴ Archiv Národního muzea Praha, pozůstalost M. Hodži, inv. č. 490, kart. 11, správa o návštěvě Esterházyho u ministra Becka z 11. 7. 1938.

⁹⁵ DTJS, T.4, s. 193.

⁹⁶ Citované podľa DTJS, T.4, s. 191.

⁹⁷ ADAMCZYK, A.: Postać Jánosa Esterházy'ego w świetle wspomnień Polaków i historiografii polskiej. In: Per Saecula : dyplomacja – gospodarka – historiografia : studia ofiarowane Profesorowi Edwardowi Alfredowi Mierzwie w 45. rocznicę pracy naukowej. Olsztyn ; Piotrków Trybunalski : Polskie Towarzystwo Historyczne, 2009 s. 309–320.

⁹⁸ PDD 1938, dok. č. 135

dohody so Slovákmi, bude v konečnom dôsledku vodou na mlyn trvalého porozumenia medzi ľuďmi a Prahou.⁹⁹

Poľsko pred mníchovskou krízou bližšie nedefinovalo ani nekonkretizovalo svoj názor na budúcu formu štátnej existencie Slovenska. Zároveň existovalo množstvo signálov, ako napríklad demonštratívna účasť početnej poľskej delegácie na pohrebe Andreja Hlinku v auguste 1938, ktoré jednoznačne svedčili o tom, že Poľsko nezamýšľa zanechať politiku zblíženia so Slovákmi.¹⁰⁰ Poľsko síce spolupracovalo s Maďarskom, ale v slovenských záležitostiach sa snažilo mierniť maďarský revizionizmus voči Slovensku a sledovalo skôr zmierenie obidvoch národov, než podporu maďarských záujmov. V historiografii sa občas preceňuje priamy vplyv konzervatívnych maďarofilských kruhov na formovanie poľskej zahraničnej politiky voči Československu. Na druhej strane však pôsobenie týchto kruhov značnou mierou prispelo k tomu, že sa v Poľsku udomáčňoval pokrivený obraz o aspiráciách slovenskej spoločnosti a tiež k tomu, že v zahraničí sa šírili také predstavy o cieľoch poľskej zahraničnej politiky voči Slovensku, ktoré boli vzdialené od reality.

Autonómia ako sklamanie

Význam Slovenska pre poľskú politiku narástol po mníchovskej kríze. Poľsko nebolo spokojné s rozhodnutím Mníchovskej konferencie, pretože európske mocnosti v ňom nezohľadnili poľské ambície spolupodieľať sa na určovaní politických pomerov v strednej Európe. Nezávislosť Slovenska mohla byť z poľského pohľadu istou šancou, ako by sa tieto nezohľadnené očakávania dali čiastočne splniť a zároveň prvým krokom na ceste k uskutočneniu koncepcie „tretej Európy“. Tento ambiciózný a ťažko uplatniteľný projekt bol pozastavený hlavne preto, že západné mocnosti rezignovali na možnosť zadržiavať Nemecko a jeho vplyv v strednej Európe a ponechali mu „voľnú ruku“. Slovensko a Podkarpatská Rus pritom tvorili aj po Mníchovskej konferencii súčasť Česko-Slovenska a Nemci nemali záujem na rozdelení štátu predtým, ako by sa im podarilo umocniť v ňom svoj politický vplyv.

Vyhlasenie autonómie Slovenska bolo pre poľské vládne kruhy sklamaním a porážkou. V nasledujúcich týždňoch však, aj keď poľskú zahraničnú politiku v čoraz väčšej miere podmieňovala expanzívna politika Nemecka a pasívny postoj západných mocností, Beck sa opäť pustil do zápasu o uskutočnenie poľskej koncepcie a chcel, aby sa pri reorganizácii dunajského priestoru rešpektoval poľský postoj.¹⁰¹ Túto diplomatickú hru chcelo Poľsko rozohrať s využitím ľudáckej politiky i kontaktov s Maďarmi, a jeho prvoradým cieľom bolo vytvoriť spoločnú poľsko-maďarskú hranicu v Podkarpatskej Rusi. Maďari však zaujali vážavý postoj. V Podkarpatskej Rusi zachovávali pasivitú a na Slovensku svojím militantným revizionizmom len komplikovali rozchod Slovákov s Čechmi.

⁹⁹ Pozri napr. telegram pre vyslanca v Budapešti z 18. septembra, PDD 1938, dok. č. 225.

¹⁰⁰ Pohrebu v Ružomberku sa zúčastnili, okrem iných, aj vyslanec K. Papée, členovia parlamentu: senátor F. Gwiżdż, senátor D. Zbierski. Pozri: Poliaci na pohrebe. In: Slovák, 23. 8. 1938; Ako by sa bolo pohlo celé Poľsko. In: Slovák, 27. 8. 1938.

¹⁰¹ DEÁK, L.: O problemach stosunków slowacko-polskich od Monachium do rozbięcia republiki. In: Stosunki polsko-czesko-slowackie w latach 1918–1945 (ed. E. Orłof). Rzeszów 1992, s. 65

V období existencie autonómneho Slovenska sa prioritou, ba priam fetišom poľskej politiky aj napriek tomu stalo úsilie o spoločnú hranicu s Maďarskom, čoraz závislejším od Nemecka. Sústredenosť na tento cieľ výrazne oslabovala pokus umocniť poľský vplyv na Slovensku. Pre Maďarsko nebola najdôležitejšia „Tretia Európa“, ale „odčinenie“ Trianonu. Obsadenie Podkarpatskej Rusi bolo cieľom samo o sebe, preto si pre jeho realizáciu nehodlali znepriatelieť Nemecko. Poľské pokusy získať podporu Rumunska pre koncepciu stredoeurópskeho bloku štátov sa skončili bezvýsledne. Poľsko, ktoré si nárokovalo miesto v procese tvorenia politického poriadku v Podunajskej nížine, utrpelo prehru a muselo sa rozlúčiť aj s ambíciami spolurozhodovať o podobe hranice vo východnej časti Česko-Slovenska.

Skutočnosť, že Poľsko sa viedenskej arbitráže nezúčastnilo, pravdepodobne ovplyvnila rozhodnutie poľskej vlády formulovať územné nároky voči Slovensku, ktoré eufemisticky nazývala „korektúrou hranice“. Poľsko sa tu chovalo do istej miery podobne ako počas mníchovskej krízy. Síce v predarbitrážnom období sa dôrazne prihováralo za obmedzenie maďarských nárokov, no keď ho neprizvali do Viedne, konalo voči územnej integrite suseda zase „paralelne“ s rozhodujúcimi mocnosťami, čím sa neúspešne pokúsilo upevniť svoju pozíciu v strednej Európe. Z analýzy krokov, ktoré viedli poľskú vládu k tomu, aby nastolila teritoriálne nároky voči slovenským územiám vyplýva, že boli v podstate náhodným konglomerátom rôznych premis a činnosti nátlakových skupín, pričom ich výsledok nikoho neuspokojil. Okrem toho Nemcom nielen záležalo na eskalácii poľských nárokov a na vyostrení slovensko-poľských vzťahov, ale aktívne sa na tom podieľali.

Takzvaná revindikácia niekoľkých goralských obcí priniesla žalosťné politické výsledky a zároveň zmazala všetky pozitíva, ktoré v politickej rovine dosiahlo zblížovacie hnutie. Bezprostredne pred nastolením poľských teritoriálnych požiadaviek bola pritom pozícia polonofilov na slovenskej politickej scéne silná. Činnosť poľskej strany treba označiť za naivnú, najmä pokiaľ išlo o presvedčenie, že Slováci budú hraničné „korektúry“ považovať za dôkaz poľskej umiernenosti, prípadne sebaobmedzovania.

Poliaci nemali ilúzie, že neutralizácia Slovenska, či inými slovami akési politické vákuum v tomto priestore nebude možné, no zároveň mali nádej, že práve oni budú schopní toto vákuum vyplniť. Docielenie spoločnej poľsko-maďarskej hranice v marci 1939 v situácii, keď na troskách Česko-Slovenska vznikol slovenský štát, spojený vazalskou zmluvou s Nemeckom, už nezodpovedalo predstavám o Slovensku ako o subjekte „tretej Európy“, ktorý je k Poľsku priateľský. „Marcové Idy“ roku 1939 Poliakov zaskočili a aj keď ešte v prvých dňoch slovenskej samostatnosti mali ilúzie, že v tomto priestore budú môcť súperiť s Nemcami, veľmi rýchlo bolo jasné, že Slovensko vzniká z vôle Nemecka a zmluva o ochrannom pomere medzi Nemeckou ríšou a slovenským štátom búrala ilúzie. Nemecko vďaka ochrannej zóne na západe novej republiky získalo cenný nástupný priestor proti Poľsku. Minister zahraničia Józef Beck si neskôr uvedomil, že precenil poľský vplyv na Slovensku a priznal, že Poľsko prehralo slovenskú otázku, „pretože – ako povedal – sme mali na Slovensku príliš krátke ruky“.¹⁰² Vyslanec Kazimierz Papée po rokoch spomínal, že keď „osud Československa bol už spečatený“ vzhľadom na vnútorný

¹⁰² KAHÁNEK, F.: Informacja na temat rozmowy u byłego polskiego ministraspraw zagranicznych B[lecka]. (Ed. T. Kisielewski.) In: Dzieje Najnowsze, 1989, č. 3, s. 121.

rozklad, v poľskom záujme bolo „vytvorenie ochranného valu od juhozápadu a neuskutočnenie tejto koncepcie bolo jednou z príčin nášho debaklu v septembri 1939.“¹⁰³

Záver

V interpretácii poľskej politiky v období predchádzajúcim rozpadu Československa je výstižné konštatovanie Piotra Macieja Majewského a Marka Deszczyńskiego, ktorí poľské stanovisko v období československej kríže sorne označili za nepriateľskú neutralitu, v niektorých aspektoch prerastajúcu do nevraživosti.¹⁰⁴ K uvedeným aspektom istotne patrila poľská činnosť na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. Do nepriateľských aktivít treba zaradiť aj poľskú iredentu – čiže „buditeľské“ aktivity medzi Goralmi, ktoré však do istej miery kontrolovala, ale aj tlmila štátna moc. Úsilie o zblíženie so Slovákmi určite nebolo jedine kamuflážou, ktorá mala „uspať“ pozornosť Slovákov pre potreby iredentistickej akcie, ale vyplývalo z dôležitých cieľov poľskej politiky v stredoeurópskom priestore.

Poľskí bádatelia (podobne ako slovenskí) sa najčastejšie dosť kriticky vyjadrovali o zblížovacej akcii ako o politicky zaťaženej, „tendenčnej“ aktivite, čo zatienilo jej úspechy napríklad v kultúrnej oblasti. Je charakteristické, že mimo hlavného prúdu historickej produkcie sa formulovali aj iné názory. Sociológ a prekladateľ Piotr Godlewski zdôrazňoval, že „na uvedených aktivitách sa podieľali ľudia, ktorí nešetrili silami a energiou, aby úprimne formovali poľsko-slovenskú vzájomnosť a ktorí by sa len ťažko dali podozrievať z nezáujmu“.¹⁰⁵ Poľská podpora, udeľovaná slovenskému autonomistickému hnutiu prispela k tomu, že v Poľsku sa zakotvil pohľad, že Slovensko chce samostatne formulovať svoje záujmy. Nezávisle od politického zázemia akcie poľsko-slovenského zblížovania, ktorého protagonistami boli sanačné kruhy, sa v poľskej spoločnosti najmä vďaka nemu udomácnil názor, ktorý vyslovil senátor Gwiżdż, že „Slovensko nie je akýmisi efemérnym priestorom, ktorý údajne obývajú chudobní slovenskí drotári, ale samostatnou krajinou, obývanou svojbytným národom, ktorý rozvíja svoju kultúru, bojuje o svoje práva.“¹⁰⁶ Vedľajším produktom poľskej politiky zameranej na Slovensko bolo trvalé presvedčenie veľkej časti poľskej spoločnosti o potrebe nezávislej národnej existencie Slovákov, pričom paradoxne myšlienka slovenskej štátnej samostatnosti dlho nachádzala väčšie pochopenie v Poľsku, než medzi samotnými Slovákmi.

¹⁰³ PAPÉE, K.: Jeszcze na temat „Kroniki kilku dni“. In: Wiadomości, č. 862, 7. 10. 1962.

¹⁰⁴ MAJEWSKI, P. M. – DESZCZYŃSKI, M.: Polska wobec ČSR: marzec – wrzesień 1938 roku. In: Mnichovská dohoda : cesta k destrukci demokracie v Evropě (ed. J. Němeček). Praha 2004, s. 109–118.

¹⁰⁵ GODLEWSKI, Piotr: Polskie widzenie Słowaków. In: Dzieje Najnowsze, roč. XXVII, 1995, č. 2, s. 146.

¹⁰⁶ [GWIZDŻ, F.]: „Słowaczyna“ czy „Słowacja“. In: Ziemia Podhalanska, 1936, č. 6, s. 15.

Slovak autonomist movement in Polish politics in 1930s

Mateusz Gniazdowski

Just before 1939, Polish policy towards Czechoslovakia can be characterized as "hostile neutrality turning to displeasure". Therefore, some Polish politicians tried to contact Slovak autonomists and part of Polish public became sure that Slovakia should be independent.

POHĽAD POĽSKÉHO EXILU NA VZŤAH MEDZI SLOVÁKMI A ČECHMI POČAS 2. SVETOVEJ VOJNY¹

Dušan Segeš

Poľský faktor v česko-slovenských vzťahoch za druhej svetovej vojny predstavuje z hľadiska dejín Čechov a Slovákov relevantný a informačne nevšedne cenný, avšak zároveň pomerne dlho a naďalej často podceňovaný či prehliadaný aspekt. Ak by sme za meritum veci brali počet historických prác, dalo by sa konštatovať, že nedostatočné zohľadňovanie tohto faktoru bolo ešte na začiatku 90. rokov 20. storočia evidentné jednak v českej a slovenskej a jednak v poľskej historiografii, ktoré sa po zmene spoločenskej situácie a politického systému v Československu a Poľsku vysporiadávali s dlhodobými a tiež aktuálnymi problémami; spomedzi tých faktorov, ktoré ovplyvňovali novovznikajúce historické práce venované československo-poľským vzťahom, a nielen im, možno v krátkosti spomenúť potrebu kritickej reflexie a akéhosi „vstrebania“ exilovej literatúry a exilovej historickej produkcie, viac či menej úspešné a razantné korigovanie istých klišé a deformovaných výkladov režimovej marxistickej historiografie, či akýsi všeobecne badateľný pokus o „dobíhanie“ západoeurópskych historiografií bezprostredne po roku 1989.

Dnes je situácia iná, a ak by sme mali použiť hodnotiacu charakteristiku – lepšia. Do širšieho poľa záujmu historikov sa dostávajú aj témy, ktorých význam historiografický „mainstream“ sústredený na výskum vzťahov politických reprezentácií Poľska a Československa v emigrácii buď len načrtol, prípadne obchádzal. Za všetky možno spomenúť slovenský faktor v poľsko-československých reláciách. Na stránkach periodík venovaných najnovším dejinám sme v posledných rokoch neraz svedkami živých polemík, ktorých stredobodom sú štúdie, monografie či iné príspevky skoncipované za uplynulých 20, či 10 a menej rokov. Z môjho pohľadu sú tieto výmeny názorov jasným dôkazom toho, že na dejiny poľsko-československých vzťahov v 20. storočí sa jednak stále sústreďí značná pozornosť a jednak je pomerne zložitá (ak vôbec možné) skoncipovať takú formu interpretácie dejín československo-poľských politických, vojenských a spoločenských vzťahov (najmä ich stigmatizujúcich bodov), ktoré by boli akceptovateľné pre všetkých historikov zúčastňujúcich sa tejto nekončiacej sa vedeckej diskusie. Pritom však treba podotknúť, že pokiaľ ide o obdobie 2. svetovej vojny, najmä v Poľsku a v Českej republike je výskum týchto vzťahov v istom tieni bádania sústredeného na postoj veľmoci k Poľsku, resp. Československu v spomenutom období.

* * *

¹ Štúdia vznikla v rámci projektu VEGA č. 2/0024/09 Slovensko a slovenská otázka v období 1938–1939 v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch.

Charakteristickou črtou poľsko-česko-slovenských politických vzťahov v období rokov 1939–1945 je viacvrstvosť a zložitosť, ktorá rezultovala jednak zo zásadných zmien medzinárodnopolitickej situácie v Európe v tomto období a jednak z vnútorných špecifik tohto bi-, či presnejšie trilaterálneho vzťahu. Z poľského pohľadu možno hovoriť o neustálej konfrontácii s dvoma realitami: v marci 1939 po rozbití Československa vznikla Slovenská republika, s ktorou Poľsko ako jeden z prvých štátov nadviazalo oficiálne diplomatické vzťahy. Popri slovenskom vyslancovi však vo Varšave ďalej pôsobil aj vyslanec Československa Juraj Slávik (aj keď bez diplomatickej akreditácie). Poľsko na začiatku septembra 1939 (nota bene po útoku Wehrmachtu a troch slovenských divízií) ako prvý štát na svete prostredníctvom zákonnej normy umožnilo formovanie a pôsobenie československých vojenských oddielov v zahraničí – légie, resp. takzvaného legiónu Čechov a Slovákov (tento názov je pritom symptomatický pre vnímanie česko-slovenského problému vtedajšou poľskou vládou). Neskôr táto rozdvojená realita, či paralelne existujúce dve reality, vznikli z potreby zaujať postoj k dvom navzájom si konkurujúcim politickým reprezentáciám československého zahraničného odboja – Československému národnému výboru pod neformálnym vedením Edvarda Beneša a Česko-Slovenskej národnej rade s predsedom Milanom Hodžom. Týchto príkladov bolo za 2. svetovej vojny viac. Iste k nim patrí aj stály kontakt Kazimierza Papéeho, veľvyslanca Poľska, s Karolom Sidorom, vyslancom Slovenskej republiky vo Vatikáne pri súčasných oficiálnych diplomatických kontaktoch poľskej a československej exilovej vlády. Špecifikom poľsko-slovenských vzťahov bolo to, že ostrie problematických a stigmatizujúcich udalostí utopovali viaceré pozoruhodné okolnosti: účasť troch divízií Slovenského štátu v útoku na Poľsko 1. septembra 1939 a následné územné zmeny v prospech Slovenska na úkor poľského štátu zmierňovalo, resp. relativizovalo početné zastúpenie Slovákov v legióne (zhruba polovica), ako aj v poľských kruhoch všeobecne rozšírený názor, že Slovensko bolo ako vazal Tretej ríše k participácii na útoku proti svojmu severnému susedovi viac-menej donútené Nemcami (to však zároveň implikovalo otázku nezávislosti samostatného slovenského štátu a reprezentatívnosti jeho politického režimu). V tomto výpočte treba spomenúť ďalší príklad: aj keď Slovensko za druhej svetovej vojny nepredstavovalo pre poľských utečencov natoľko žičlivé prostredie, ako susedné Maďarsko, trasy poľských kuriérov zabezpečujúcich kontakt okupovaného domova so štruktúrami poľského štátu v exile viedli aj cez Slovensko, kde im mnohí Slováci – vrátane prominentných politických osobností – nezištne pomáhali. V lete 1944, po vojenskom obsadení Maďarska nemeckými jednotkami a odstavení Miklósa Horthyho, si Poliáci v Bratislave – opäť s neodmysliteľným príspevom Slovákov – vybudovali konšpiračnú základňu „S“. Tento zaujímavý úspech poľsko-slovenských vzťahov po počiatkových pokusoch o ich rekonštrukciu, prevažne v podobe spomienkových prác, stále čaká na dôkladné historické spracovanie. V tomto kontexte sa žiada dodať, že maďarská pomoc poľským civilným a vojenským utečencom za 2. svetovej vojny má v aktuálnom povedomí poľskej a maďarskej spoločnosti pomerne silné zastúpenie najmä vďaka aktívnej „reklame“ v podobe pribúdajúcich historických prác a intenzívnej historickej politike vo forme pamiatkových slávností či odhaľovania pomníkov, nehovoriac už o blízkych vzťahoch Poliakov a Maďarov daných historickou tradíciou pred 2. svetovou vojnou. Vďaka tomu je maďarská pomoc v aktuálnom historickom povedomí obidvoch národov zakotvená podstatne silnejšie než obdobná pomoc iných národov, vrátane Slovákov). Tieto príklady uvádzam pre ilustráciu toho, aké komplikované

a mnohými aspektmi determinované podmienky ovplyvňovali poľsko-československé politické vzťahy v období 1939–1945.

Poľská exilová vláda, ktorá sa sformovala na konci septembra 1939 v Paríži, stesňovala právnu kontinuitu poľského štátu a hneď si získala (na rozdiel od politických zoskupení reprezentujúcich Československo) plné diplomatické uznanie spojeneckých veľmocí. Z tejto pozície pristupovala k českým a slovenským politickým predstaviteľom v zahraničnom odboji, presnejšie k dvom súperiaciim politickým orgánom: Benešovmu Československému národnému výboru a Hodžovej Česko-Slovenskej národnej rade. Ak by som mal poľsko-československé vzťahy v prelomovom, ba v globálne katastrofálnom roku 1939 zhrnúť do krátkych hesiel, spomenul by som dve: vina a kontinuita. Obidva pojmy úzko súvisia.

Otázka viny za utrpenú porážku, hľadanie vinníkov a politizácia tejto otázky by ako súdobý fenomén nesporne predstavovala zaujímavý objekt výskumu, a iste by bolo zaujímavé porovnať jej vtedajšie vnímanie v radoch Poliakov, Čechov a Slovákov. Bližšie sa jej však venovať nebudem a v krátkosti pre relevantnosť pojmu „vina“ v exilovom vnímaní uvediem, že poľská vláda – na rozdiel od československej strany – ustanovila ešte roku 1939 mimoriadnu, tzv. Registračnú komisiu s úlohou vyšetriť príčiny (rozumej: vinníkov) septembrovej porážky – jej plný názov znel Komisja dla Rejestracji Faktów i Zbierania Dokumentów Dotyczących Ostatnich Zdarzeń w Polsce.² Otázka viny za kapituláciu v septembri 1938 bola intenzívne diskutovanou témou aj v česko-slovenskom exile (a takisto v radoch obyvateľstva v Protektoráte Čechy a Morava a v Slovenskom štáte), najmä v jeho vojenských kruhoch. Z príčin, ktoré sú vzhľadom na personálne obsadenie najvyšších orgánov československého politického exilu vcelku logické, však československá vláda (spočiatku s prídomkom „dočasná“) nepovolala komisiu na vyšetrovanie týchto udalostí, a pri hľadaní vinníkov v radoch československého exilu sa hlavná pozornosť sústredila na iné otázky, ako to názorne ilustruje príklad útokov a obvinení na adresu Štefana Osuského za organizačne nezvládnutú evakuáciu československých vojenských jednotiek z Francúzska do Veľkej Británie po útoku Wehrmachtu.

Pri zamýšľaní sa nad otázkou kontinuity poľskej „sanačnej“ zahraničnej politiky, ako to v určitých aspektoch prístupu poľskej exilovej vlády k problému Československa naznačujú niektorí českí historici, je kľúčové uvedomiť si jednu podstatnú vec: medzi poľskými, českými a slovenskými politikmi v exile by sa na prelome rokov 1939/1940 zrejme nenašiel ten, kto by zásadne polemizoval s názorom, že vzťahy Československa a Poľska v medzivojnovom dvadsaťročí boli chladné a v niektorých momentoch až nepriateľské. S tým priamo súvisel zďaleka nie ojedinelý názor, že zlé vzťahy boli v konečnom dôsledku jednou z objektívnych príčin násilnej likvidácie obidvoch štátov a pre ich obyvateľov národnou katastrofou. Každý zo súdobých politických či vojenských aktérov si vtedy uvedomoval, že svoj podiel na tom mali ústavní činitelia obidvoch štátov. Zásadný rozdiel však spočíval v tom, že kým Józef Beck bol v septembri 1939 zbavený postu ministra zahraničia, zatknutý a internovaný v Rumunsku a teda celkom odstavený od politického diania, jeho vis-à-vis Edvard Beneš stál na čele československého zahraničného odboja.

² Komisiu ustanovila Rada ministrov poľskej vlády 10. 10. 1939. Bližšie pozri HULAS, M.: Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939–lipiec 1943, Warszawa 1996, s. 152–153.

Poľská exilová vláda bola od začiatku 2. svetovej vojny veľkým, až priam nadšným stúpencom myšlienky európskej integrácie a federalistických projektov, ktoré v začiatčom štádiu vojny podporoval aj britský Foreign Office. Jej záujem o projekty federácií v rôznych konšteláciách a variantoch bol konštantný počas celej 2. svetovej vojny. S tým logicky súvisela potreba prehodnotiť medzivojnové vzťahy Poľska k jeho susedom – v prvom rade k Československu, ale tiež k Rumunsku, Maďarsku, Litve a iným štátom. Bol to predpoklad toho, ako tieto štáty zapojiť, v ideálnom prípade včleniť do spoločnej federácie, ktorá mala vzniknúť hneď po vojne. Otázka „kontinuity“ politických kádrov a tým aj politického myslenia a koncepcii tu nadobúda zvláštny význam: odhliadnuc od niektorých diplomatických postov a prezidenta Władysława Raczkiewicza (ktorého kompetencie boli oklieštené), pohľad na zloženie a stranícku príslušnosť členov poľskej exilovej vlády jasne svedčí o tom, že v nijakom prípade nemožno hovoriť o akejsi kontinuite „sanácie“ či „beckovštiny“, ako s dešpektom zvykla písať časť súdobej československej exilovej tlače. Presvedčivo to dokazuje príklad poľského premiéra a najvyššieho veliteľa poľských ozbrojených síl, generála Władysława Eugeniusza Sikorského, ktorý sa po májovom prevrate roku 1926 dostal do otvoreného konfliktu s Józefom Piłsudským, opustil Poľsko a angažoval sa v práci poľskej politickej opozície.

Kto však v období 1939–1940 stál vis-à-vis Sikorskému? Bol to jednak Milan Hodža a jednak Edvard Beneš. Hodža sa tešil sympatii časti poľských politických kruhov z viacerých dôvodov. Ako minister zahraničia a predseda vlády ČSR udeľoval podporu prominentným postavám Poľskej ľudovej strany (PSL), ktoré sa pred prenasledovaním sanačného režimu ukrývali v Československu. Poľskí ľudovci, ktorí po septembri 1939 obsadili časť ministerských postov v exilovej vláde a Národnej rade, to Hodžovi nezabudli. Iným poľským politikom zase imponovali Hodžove otvorené sympatie k federačným projektom, ktoré vyjadroval v osobných rozhovoroch a napokon aj zhrnul v publikácii *Federation in Central Europe* (1942). Zďaleka nie nepodstatné bolo aj to, že Hodža bol Slovák.

Avšak postavou, ktorá za 2. svetovej vojny z československej strany zohrala najvýraznejšiu úlohu vo vzťahoch s Poľskom (a možno jedným dychom dodať: nielen za druhej svetovej vojny a nielen vo vzťahoch s Poľskom), bol jednoznačne Edvard Beneš. Ako minister zahraničných vecí a prezident Československa bol hlavným architektom medzivojnovej zahraničnej politiky krajiny. Až na niektoré výnimky (Stanisław Kot) a isté výhrady Poliáci po uznaní československej vlády roku 1940 akceptovali Beneša ako lídra československého zahraničného odboja a aj keď mnohí nie bez predsudkov, boli pripravení dať Benešovi šancu a zaujať k nemu postoj podľa toho, ako sa postaví k spoločnému projektu poľsko-československej (kon-)federácie. Po počiatočných nádejach vyvolaných podpisom poľsko-československej deklarácie (november 1940) a neskoršej deklarácie (január 1942), v ktorej sa vlády oboch štátov zhodli na základných princípoch budúcej konfederácie, však prišlo vytriezvenie: československá vláda a Beneš, ktorý mimochodom o spoločnej federácii hovoril len ako o konfederácii *sui generis*, spoločný projekt s Poľskom storpédovali a napokon v máji 1943 otvorene vypovedali. Nazdávam sa, že navonok priaznivý postoj k federácii s Poľskom Beneš len predstieral a utilitaristicky využíval (a treba dodať – úspešne) na to, aby od britskej vlády získal najprv uznanie Československého národného výboru za dočasnú československú vládu a neskôr jej plné diplomatické uznanie bez pre nelichotivého prídومku „dočasná“. Briti totiž federačné plány až do útoku Nemecka na Sovietsky zväz otvorene podporovali a jedným z Benešových

argumentov bolo, že s Poliakmi nemože viesť nijaké záväzné rokovania, ak voči nim nebude môcť vystupovať ako rovnocenný partner. No zásadným prvkom, ktorý zablokoval projekt poľsko-československej federácie, bol odmietavý postoj Moskvy, ktorému sa Beneš a československá vláda absolútne podriadili. Po podpise československo-sovietskej zmluvy o priateľstve, vzájomnej pomoci a povojnovej spolupráci z decembra 1943 sa v prevažnej časti poľskej vlády definitívne presadilo vnímanie Beneša ako sovietofila a agenta vplyvu Moskvy. Nie náhodou si jeden z jej funkcionárov krátko po podpise zmluvy, ktorý Beneš mimochodom považoval za triumf svojej politiky, zapísal do denníka: „Skodradostný, panslavistický krok Beneša podpisom česko-ruskej [tak v origináli] zmluvy je korunovaním jeho vyše 25-ročnej politiky.“³ Už predtým však mnohých poľských politikov v rozhovoroch Benešom iritoval jeho mentorský tón a úplný nedostatok sebakritiky, ak sa rozprávalo o udalostiach z medzivojnového dvadsaťročia. To, ako Beneš osobne vnímal bolestné a vtedy ešte živé chvíle v československo-poľských vzťahoch (zároveň dodajme: aj chyby tých, ktorí tieto chvíle spôsobili) z rokov 1938/1939, názorne dokazuje jeho výpoveď v rozhovore s premiérom Sikorským a šéfom poľskej diplomacie Edwardom Raczynským z novembra 1942. Beneš vtedy povedal: „ak by [som] bol na mieste Sikorského, išiel by [som] na Trafalgar Square a v dlhom rečníckom prejave priznal, že Poliáci mali štátnika menom Beck, ktorý vo chvíli veľkej katastrofy zasadil Československu úder nožom do chrbta a nízkym a podlým spôsobom odtrhol od neho územie.“ Beneš argumentoval, že takéto gesto by bolo úprimným podaním ruky Čechom a vtedy by „on, Beneš, išiel nasledujúceho dňa na Trafalgar Square, zmienil by sa o veľkorysosti geste Poliakov a odsúdil by čin slovenských štátnikov, ktorí vzali Poliakom územie, keď bolo Poľsko v núdzi“.⁴ Je symptomatické, že v Benešovej výpovedi niet ani zmienky o jeho osobnom podiele – či už ako ministra zahraničných vecí, alebo ako prezidenta – na zlom stave československo-poľských bilaterálnych vzťahov. Napokon, v súvislosti s podpisom československo-sovietskej zmluvy a jej prípravou sa prejavila pozoruhodná zhoda medzi poľskou vládou a istou časťou slovenských politických osobností v exile: Edvard Beneš bol a zostal nielen stigmatizujúcou postavou v poľsko-československých vzťahoch v 20. storočí, ale aj spoločným protivníkom a dôležitým konsolidačným prvkom v poľsko-slovenských politických kontaktoch za 2. svetovej vojny. Práve v roku 1943 kulminovala nespokojnosť Slovákov v exile a v domácich odbojových organizáciách s prístupom E. Beneša k slovenskej otázke. Výhrady exilových politikov sa týkali aj smerovania československej zahraničnej politiky, ktorú mnohí vnímali ako prosovietsku. Strach pred komuniáciou strednej Európy a presvedčenie, že proti nej treba aktívne vystúpiť, zbližovali Milana Hodžu, Štefana Osuského, Petra Pridávku, Karola Sidora a iných slovenských politikov s poľskou vládou. Mnohých Poliakov, Slovákov a niektoré české politické osobnosti v exile (Lev Prchala a členov jeho Českej národnej únie, neskôr Českej národnej rady) spájal antibolševizmus.

Špecifickým prvkom v poľsko-slovenských vzťahoch bol katolicizmus, ktorý pripomínal dvojhlavú mincu: pomysleným vrubom bola jeho integračná funkcia, ktorá pozitívne vplývala na vnímanie slovenskej spoločnosti a niektorých politikov (Karol Sidor, Peter Pridavok) Poliakmi. V dobovej žurnalistike a politických úvahách sa najmä v roku

³ ESTREICHER, K.: *Dziennik wypadków 1939–1945* (red. E. Joniak), 1, Kraków 2001, s. 648.

⁴ The National Archives (TNA), Londýn, f. Foreign Office (FO) 817/1 (British Embassy to Czechoslovakia), 2106/62/42, záznam P. Nicholasa z rozhovoru s E. Benešom, 3. 12. 1942.

1943 spomínala katolícka federácia (s Poľskom a Slovenskom), ktorá však nikdy nepredstavovala reálnu politickú opciu. Pomyselným lícom katolicizmu bolo to, že vzbudzoval obavy v radoch slovenských evanjelikov, presnejšie významných predstaviteľov zahraničného a domáceho odboja (Hodža, Lichner, Osuský, Ursíny a ďalší) z možnej majorizácie Slovenska katolíckym Poľskom a diktoval im zachovať opatrné stanovisko, ak sa diskutovalo o spoločnom štátnom zväze Poľska a Československa po vojne.

Poľsko a čechoslovakizmus

Od Edvara Beneša je to už len krôčik k čechoslovakizmu, chápaného ako zahraničnopolitická a oficiálna vnútropolitická doktrína Československej republiky. Poľská vláda zaujímala k tomuto problému pragmatické stanovisko: na jednej strane rozlišovala medzi Čechmi a Slovákmí, na druhej strane dokázala takpovediac obetovať slovenskú otázku na úkor spoločnej poľsko-československej federácie a dobrých vzťahov s československou exilovou vládou. Akcent na slovenskej otázke sa pritom zoslaboval či zosilňoval úmerne tomu, aká atmosféra v poľsko-československých vzťahoch v danej chvíli vládla. V etape formovania ústredného orgánu československého zahraničného odboja (1939–1940) bol poľský záujem o Slovákov silný. Zbigniew Jakubski, ktorý v období 1933–1937 pôsobil ako poľský vicekonzul v Bratislave, konštatoval v memorande pre poľské MSZ z novembra 1939, že príčinou zlých vzťahov medzi Čechmi a Slovákmí v 1. ČSR boli „české centralistické vlády“ a „princíp čechoslovakizmu“.⁵ V máji 1940 prezentoval takmer identický pohľad veľvyslanec pri Svätej stolici Kazimierz Papée, bývalý vyslanec Poľska v Prahe, ktorý okrem iného tvrdil, že doktrína čechoslovakizmu sa „ukázala byť ideou neschopnou zabezpečiť trvalé spolunažívanie Čechov a Slovákov.“⁶ Tieto názory dopĺňali politické správy vychádzajúce z rozhovorov s Karolom Sidorom, ktorý za 2. svetovej vojny udržiaval nepretržité spojenie s Poliakmi. Koncom mája 1940 sa Sidor v spomienkach vrátil pred vznik Slovenského štátu a povedal, že počas jeho pôsobenia v Prahe roku 1938 považoval autonómiu pre Slovensko za riešenie uspokojujúce potreby Slovákov. Avšak odvtedy sa podľa neho situácia podstatne zmenila a Slovensko disponovalo dostatočne početnou národnou elitou schopnou riadiť vlastný štát. To bol hlavný dôvod, prečo podľa Sidora nebol možný návrat k štátnej jednote s Čechmi v jej prvorepublikovej podobe ani za predpokladu, že by Slovensko bolo autonómne. „Musíme mať vlastný snem, vlastné vojsko. Pochopiteľne môžeme Čechov považovať (...) za starších bratov, takisto ako Poľsko, ktoré už aj samotným počtom obyvateľov predstavuje väčšiu silu ako Česi a mohlo by byť pre nás oporou“ – hovoril Sidor.⁷ V podobnom duchu sa niesla jeho výpoveď z októbra 1942, keď okrem iného tvrdil, že o úplnej nezávislosti Slovenského štátu sa síce hovorí nedá, no za jeho nesporné pozitívum považoval vyškolenie úradníckych kádrov a obsa-

⁵ SEGEŠ, D. – BYSTRICKÝ, V.: Reflexia medzivojnového politického vývoja na Slovensku očami Varšavy. In: Historický časopis, 55, 2007, č. 2, s. 343–358.

⁶ KAMINSKI, M. K. – ORLOF, E.: Odpowiedź Kazimierza Papée na ankietę rządu polskiego na uchodźstwie dotyczącą polskiej polityki zagranicznej wobec Czechosłowacji w 1938 r. In: Dzieje Najnowsze, 30, 1998, č. 4, s. 153.

⁷ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (AZHRL), Varšava, fond Archiwum prof. Stanisława Kota, sign. 376, s. 35–36, zápis J. Kurcysza z rozhovoru s K. Sidorom, 29. 5. 1940. Jerzyho Kurcysza delegovala poľská exilová vláda do Talianska ako šéfa spravodajskej siete v Ríme dňa 26. 4. 1940.

denie štátnej správy, školstva, vojska atď. vlastnými kapacitami. Sidor doslova povedal „Už niet prázdnoty, do ktorej by sa mohli vliať Česi“ a tvrdil, že „aj preto už nemôže byť reči o obnovení starých vzťahov.“ Slováci v československých exilových orgánoch boli pre neho „stopercentní Čechoslováci“ a neuznával ich za reprezentatívne osobnosti. Sidor sa prezentoval ako stúpenec trojčlennej poľsko-slovensko-českej konfederácie, no budúcnosť stredovýchodnej Európy podľa neho závisela od toho, či „Varšava dokáže byť centrom tohto budúceho zväzu, alebo sa nechá ovládnuť Benešom“.⁸

Protipól týchto názorov predstavovali Edvard Beneš a československá exilová vláda. Bývalého prezidenta iritovalo to, že Poliaci nehovorili o Čechoslovákoch, ale o Čechoch a Slovákoch. Treba podotknúť, že Poliaci preukazovali väčší cit pre národné, resp. národnostné pomery v česko-slovenskom exile než napr. Briti či Američania. Týkalo sa to najmä vnímania jazykových, konfesionálnych a kultúrnych otázok. Možno to ilustrovať na zaujímavom príklade Jana Masaryka: 1. júla 1941 britský Foreign Office skoncipoval memorandum k uznaniu československej exilovej vlády, ktorého kópiu doručili prezidentovi USA Franklinovi D. Rooseveltovi. V bode č. 5 na s. 2 memoranda sa uvádza: „A list of the members of the Provisional Czechoslovak Government and of the other members of the National Council is attached. The Slovaks are marked with a cross. It will be seen that six of the thirteen members of the Government are Slovaks.“⁹ K memorandumu je priložený zoznam členov vlády tak, ako ho zostavila československá vláda. Krížik označujúci Slováka figuruje aj pri mene ministra zahraničných vecí – Jana Masaryka. Úmysel tohto „značenia“ je jasný: vyvolať dojem, že zastúpenie Slovákov a Čechov v exekutívnom orgáne je paritné. Nepochybujem o tom, že ak by československá vláda predstavila tento zoznam poľskej strane, krížik pri Masarykovom mene by tu v najlepšom prípade vyvolal úšmcky na tvárach poľských politikov. A ešte jeden príklad – Edvard Beneš koncom septembra 1939 informoval Roberta Brucea Lockharta, ktorý pôsobil ako spojka medzi predstaviteľmi československého exilu a Foreign Office, že „dokonca 95 percent Slovákov ho podporuje“.¹⁰ Súdnosť mu zrejme nedovoľovala vysloviť podobné tvrdenie pred poľskými politikmi.

Napriek tomu ho znepokojoval ich záujem o slovenský problém a slovenských politikov, najmä o jeho hlavného rivala – Milana Hodžu. Na zasadnutí československej ministerskej rady v auguste 1940 Beneš spomenul, že Briti už „dvakrát veľmi ostre vytkli Polákum, že se míchají do věcí našich, když se jim zdálo, že začínají s věcmi sloven-

⁸ SEGEŠ, D.: Wspólna droga Kazimierza Papée z Karolem Sidorem – z historii stosunków polsko-słowackich w okresie II wojny światowej. In: Niepodległość, 55. zväzok, 2005, dok. č. 2, s. 305–306. Kópie správy K. Papée možno nájsť v niekoľkých exemplároch a vo viacerých fondoch. Pozri Archiwum Akt Nowych (AAN), f. Akta Instytutu Hoovera (AIH), Poland. Poselstwo Czechoslovakia, mf. č. 7, s. 783; tamže, mf. č. 8, s. 637; tamže, mf. č. 15, 376–377. Archívny fond Hoover Institution v držaní AAN vo Varšave je prístupný v elektronickej podobe na webovej stránke <http://szukajwarchiwach.pl/800/>

⁹ Memorandum Foreign Office z 1. 7. 1941 k uznaniu československej exilovej vlády. <http://docs.fdrlibrary.marist.edu/PSF/BOX2/t19d02.html> (dokument prístupný v elektronickom archíve Franklin D. Roosevelt Presidential Library and Museum).

¹⁰ BRANDES, D.: Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939 – 1943. Die Regierungen Polens, der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Londoner Exil vom Kriegsausbruch bis zur Konferenz von Teheran, München 1988, s. 36; porovnaj TNA, f. FO 371, 22899, C 15433, memorandum R. B. Lockharta, 28. 9. 1939.

skými“.¹¹ Neskôr dal svoju nespokojnosť otvorene najavo v rozhovore s veľvyslancom Edwardom Raczynským, ktorého upozornil na slovenskú otázku: „Žádám je [rozuměj Poliakovi], – tvrdil Beneš – aby vždycky brali na vědomí, že mají před sebou Českoslováky, a nikoli Čechy a Slováky. Každé další pokusy o rozdělování zabrání nutně každé spolupráci s Čechy. To bylo právě to nejhorší v minulosti. Zejména přímo varují, aby se to nyní nedělalo s Hodžou.“¹² Táto výpoveď nasvedčuje tomu, že v počiatkovej fáze poľsko-československých politických vzťahov v exile sa aktivity Milana Hodžu a slovenská otázka neraz vnímali ako synonymický problém. Beneš na záver tohto inak zaujímavého a otvoreného rozhovoru požiadal Raczynského, aby upozornil poľských smerodajných činiteľov na mimoriadnu citlivosť, s akou vnímal poľské kontakty so slovenskými činiteľmi stojacimi mimo oficiálny rámec orgánov československého dočasného štátneho zriadenia. Beneš považoval za nemožné vytvoriť medzi poľskou a československou stranou atmosféru vzájomnej dôvery, ak by poľská vláda „konala rozvratne a podnecovala, prípadne podporovala slovenský antagonizmus proti Čechom“. Podľa Beneša bol slovenský problém komplikovaný, pretože – ako doslovne povedal: „slovenský národ sa ako celok ukázal byť politicky nedozretý. Slovenských politikov, ktorí túto skutočnosť majú na zreteli, to obmedzuje, dokonca aj tých, ktorí individuálne stoja na vyššej úrovni, než tí priemerní“ – dodal Beneš, ktorý mal očividne na mysli Milana Hodžu.¹³ Rovnaký postulát zopakoval aj premiérovi Sikorskému začiatkom septembra 1940, keď opäť zdôraznil, že „neexistujú Slováci, jsou jen Čechoslováci“.¹⁴

Pragmatizmus poľských štátnikov, ktorí v záujme spoločného federálneho projektu dokázali vypočítať Benešove slová a podriaďiť im svoju politiku, dobre dokumentuje práve premiér Sikorski. Krátko po spoločnom vyhlásení obidvoch vlád z 11. novembra 1940, v ktorom deklarovali zámer vytvoriť poľsko-československý konfederatívny zväz, ho člen poľskej Národnej rady (Rada Narodowa) za židovskú obec Ignacy Schwarzbart konfrontoval s otázkou, či sa neobáva ťažkostí so Slovákmi, ak by títo žiadali, aby poľská vláda hovorila priamo s nimi. Premiér mu na to odpovedal, že „Slováci už natoľko počúvajú Hitlerove rozkazy, že nemáme dôvod zasahovať sa touto otázkou. Napokon – dodal Sikorski – máme dohodu s Čechmi, že nebudú zasahovať do našich vecí, a my nebudeme zasahovať do ich vnútorných záležitostí.“¹⁵

Táto nepísaná dohoda sa však spochybnila, keď sa nad projektom federácie objavili prvé otázky. V kontexte prehodnocovania schém federatívneho usporiadania strednej Európy a v dôsledku evidentného odklonu čs. politickej reprezentácie od myšlienky československo-poľskej konfederácie sa zvyšoval záujem Poliakov o slovenskú

¹¹ Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty (ČSVDJ). J. NĚMEČEK – H. NOVÁČKOVÁ – I. ŠTOVÍČEK – M. TEJCHMAN (eds.), 1. (březen 1939–červen 1943), Praha 1998, dok. č. 57, s. 149.

¹² Československo-polská jednání o konfederaci 1939–1944. Československé diplomatické dokumenty (ČSPJK), 1., I. ŠTOVÍČEK ve spolupráci s J. VALENTOU (eds.), Praha 1994, dok. č. 21, s. 67–68.

¹³ AAN, f. AIH, MSZ, mf. č. 52, s. 409–413, záznam E. Raczynského z rozhovoru s E. Benešem, 26. 8. 1940; Tamže, Poland. Ambasada Great Britain, mf. č. 106, s. 212–218. Podobne sa o „nedospelosti“ Slovákov vyjadril Ján Papánek, čs. konzul v Pittsburghu. Pozri MICHÁLEK, S.: Ján Papánek za vojny Edvardovi Benešovi. Dokumenty 1939–1945. Bratislava 1997, dok. č. 11, s. 37.

¹⁴ ČSPJK, 1. diel, dok. č. 23, s. 70. Rozhovor Sikorského s Benešem sa uskutočnil 5. 9. 1940.

¹⁵ Yad Vashem, Archive Division, Jeruzalem, denník Ignacyho Schwarzbarta, mf. č. M–2/746, s. 119327–119328.

otázku. Možnosť presvedčiť sa o tom mali aj hodnostári čs. štátnych orgánov. Symptomatická je nasledujúca situácia: Jan Skalický, vyslanec československej exilovej vlády pri vláde Poľskej republiky, bol zaskočený názormi prednostu oddelenia v ministerstve informácií a dokumentácie Juliusza Sakowského a šéfredaktora dvojtyždenníka Free Europe Kazimierza Smogorzewského, ktorým musel vysvetľovať podstatu vzťahu medzi Čechmi a Slovákmi. Skalický pritom nadobudol dojem, že „někteří Poláci myslí, že mezi námi a Slováky je asi takový rozdíl jako na př. mezi Poláky a Ukrajinci“. Tento rozhovor považoval za dôkaz toho, že cesta k obojstrannému porozumeniu a zblíženiu „nebude snadná a že proto je nutno trpělivě a vytrvale odstraňovati překážky a vytvářeti postupně – řekl bych – „konfedačního ducha““.¹⁶ Československý vyslanec okrem toho vysvetľoval Smogorzewskému a Sakowskému problém česko-slovenskej príbuznosti, čím reagoval na tvrdenie, „jak Poláci dobře rozumí Slovákům, daleko lépe a rychleji než nám. Bylo zřejmé, – konstatoval Skalický – že chtěli tím říci, že Slováci mají k nim blíže než k nám.“ Na základe týchto skutočností formuloval záver, že „našich [rozuměj českých] nesnázi se Slováky bude v některých polských kruzích použito jako dobré příležitosti k vytváření nových politických eventualit, rezervních politických kombinací.“

Jan Skalický mal krátko po tomto stretnutí možnosť presvedčiť sa, že téza o československej jednote v tej podobe, v akej ju niekedy až na hranici absurdity prezentovali československé úrady, sa v poľskom politickom prostredí neprijíma ako samozrejmosť. Konkrétne išlo o prejav ministra financií Henryka Strassburgera v aule Liverpoolskej univerzity, kde v máji 1942 zorganizovali spoločné poľsko-československé podujatie. Strassburger v svojom prejave hovoril o potrebe blízkej únie českého, slovenského a poľského národa, pričom nepoužil slovo „Čechoslováci“. Skalický, ktorý o podujatí informoval čs. ministerstvo zahraničia, bol presvedčený, že nešlo o náhodu, ale skôr o výraz politických tendencií na poľskej strane. „Mám obavu, – varoval Skalický – že někteří Poláci začínají si zvykati na existenci slovenského státu a počítají s tím, že by mohl být pro ně dobrým partnerem v konfederaci česko-polsko-slovenské, který by měl blíže do Varšavy než do Prahy.“¹⁷

Balansovanie medzi pojmami československý, český a slovenský nebolo len akýmsi lingvistickým problémom. Premietlo sa totiž aj do politickej línie. Tu opäť jedna príznačná scéna: počas pracovnej návštevy premiéra Sikorského v Spojených štátoch (december 1942–január 1943) sa šéf poľskej diplomacie Raczynski vážne zaoberal myšlienkou zorganizovať kongres stredoeurópskych národov v USA. Jeho účastníci mali deklarovať, že sa budú usilovať o vytvorenie federácie, v ktorej by sa konflikty a spory (aj územné) riešili obojstranným porozumením. Patrónom federácie a súčasne arbitrom v územných sporoch mal byť prezident F. D. Roosevelt. Je zaujímavé, že v koncepte, vypracovanom v ministerstve zahraničia, Raczynski opravil pasáž o zástupcoch „českého a slovenského národa“ na „československého národa“ (podobne „srbského a chorvátskeho národa“ na „juhoslovanského národa“), čím myšlienku kongresu národov pozbavil zmyslu.¹⁸ Kongres sa napokon neuskutočnil, no táto iniciatíva je ilustratívnym príkladom

¹⁶ Masarykův ústav a Archiv AV ČR (MÚA AV ČR), f. EB II/1, sign. 40/XVIII/Polsko/30, šk. 471, správa J. Skalického z 7. 4. 1942.

¹⁷ Tamže, politická správa J. Skalického č. 21 z 29. 5. 1942.

¹⁸ AAN, f. AIH, MSZ, mf. č. 395, list E. Raczynského pre J. Ciechanowského č. 184/12, 22. 12. 1942. Koncept hlavných zásad kongresu národov pozri tamže, s. 110–115.

dilem a problémov, ktorým čelila poľská vláda v úsilí mobilizovať federalistické hnutie, čo v prípade samostatnej slovenskej akcie a spochybnenia fikcie o československom národe hrozilo nielen konfliktom s československou vládou, ale nesporne by vyvolalo nepriaznivú reakciu Spojencov.

Nečitateľnosť, respektive časté zmeny politickej línie poľskej vlády v československej otázke postrehli aj slovenskí politici. Po jednom z rozhovorov s veľvyslancom Papéem v marci si Karol Sidor zapísal si do denníka: „Dostal som informáciu, že Poliaci chcú, aby Slovensko bolo ako štát federované s ostatnými. A ich Sikorski hovorí o ČSR, teda neuznáva Slovenský štát. Je to chaos.“¹⁹

Zjednodušene možno konštatovať, že charakteristickou črtou postoja poľskej exilovej vlády k slovenskej otázke bolo balansovanie, absencia jasného, principiálneho názoru a chýbajúca kontinuita v jeho uskutočňovaní v praxi, čo bolo do istej miery dané aj podliehaním vonkajším tlakom zo strany Veľkej Británie, resp. diplomatickými vzťahmi s československou exilovou vládou.

Aspoň krátku zmienku si žiada poľské vnímanie českých krajín a Slovenska, resp. územia Československa ako geopolitického priestoru. S tým bezprostredne súviseli strategické a geopolitické koncepcie. Neúspešný projekt poľsko-československej (kon-)federácie som spomenul. V prípade Slovenska je dôležité, že poľská vláda o ňom uvažovala nielen v kontexte československom, ale tiež poľsko-slovenskom, resp. poľsko-slovensko-maďarskom. Dôležité je najmä to, ako Poliaci a Maďari v tajných rokovaníach prostredníctvom svojich diplomatických zastupiteľstiev v Portugalsku (Jan Szembek – Andor Wodianer) definovali politické usporiadanie v strednej Európe a podobu slovensko-maďarských hraníc. Ministerstwo Spraw Zagranicznych totiž podporilo maďarské územné postuláty a rešpektovalo rozhodnutie Viedenskej arbitráže z novembra 1938. Za 2. svetovej vojny sa teda Slovensko opäť, tak ako v období 1938–1939, stalo objektom záujmu a geopolitických úvah svojho severného a južného suseda, ktorí ho včlenili do vertikálnej geopolitickej koncepcie. Z pohľadu bezpečnosti Poľska pritom išlo o „upevnenie karpatského krídla južnej hranice Poľska.“ (parafráza Kazimierza Papée). Vertikálna koncepcia konkurovala – ako sa ukázalo neúspešne – s horizontálnou koncepciou Edvarda Beneša (jej prejavom bol podpis zmluvy so Sovietskym zväzom), ktorú poľská vláda interpretovala ako otvorenie brány pre vstup komunizmu do strednej Európy takpovediac „po slovenskom chrbte“.

Stigma z minulosti: hraničné kontroverzie

Témou poľsko-česko-slovenských rozhovorov v exile pochopiteľne boli aj územné spory. Otázka Těšínska sa ukázala byť nepreklenuteľným problémom napriek tomu, že v prístupe k nej sa uplatňovali rozličné prístupy – v závislosti od rokovania o federácii a podobne. V prípade slovensko-poľského pohraničia vyzerala situácia trochu inak. Možno konštatovať, že slovensko-poľský územný spor poľská strana nevnímala natoľko intenzívne – inak povedané, nepovažovala ho za natoľko vážny – ako spor o Těšínsko. Spomínaný Zbigniew Jakubski v memorande z novembra 1939 hodnotil poľské rozhodnutie anektovať časť severného Spiša, Oravy a Javoriny (v poľskom prostredí sa vžilo označenie

„hraničná korektúra“) negatívne a opätovné pripojenie tohto územia k Slovensku po septembrovom útoku roku 1939 bolo podľa neho „trpkou odplatou“ za tento krok. Tento územný spor bol predmetom rozhovorov medzi veľvyslancom Papéem a vyslancom Sidorom vo Vatikáne, pričom Papée prezentoval poľskej vláde zaujímavý návrh: v politickej správe z apríla 1943 upozornil na problematickú otázku poľsko-slovenských hraníc, „pre ktorú – ako tvrdil – sú Slováci voči Poľsku podozrievaví“. Súčasne navrhoval tri možnosti riešenia: prijať hranicu spred 1. novembra 1938, alebo hranicu z 1. septembra 1939, prípadne aktuálny stav, ktorý poľský veľvyslanec označil ako návrat k hraniciam spred 1. novembra 1938 „plus isté úpravy, uskutočnené svojvoľne v prospech Slovenska.“ Papée, ktorý roku 1938 aktívne zasiahol do nátlakovej akcie poľskej vlády na československú vládu, korunovanej anexiou Těšínska (Zaolzia) a územia Slovenska, označil všetky „úpravy“ poľsko-slovenskej hranice z roku 1938 s výnimkou Čadce a Javoriny za „minimálne“. – „Otázka hranice Slovenska, ktoré by bolo federované s Poľskom, má pre nás pochopiteľne iný význam, ako hranica Slovenska, ktoré by s nami nebolo vo federácii“ – rozvíjal svoje úvahy poľský veľvyslanec. Nazdával sa, že Poľsko federované s českými krajinami a Slovenskom „nepotrebuje Čadcu“. Z Javoriny chcel spraviť spoločný národný park „pri zachovaní politickej suverenity Slovenska. Zvyšné úseky nemajú žiaden význam“ – tvrdil Papée. Práve hraničná otázka mala podľa neho zásadný význam pre budúcnosť slovensko-poľských vzťahov. V tomto zmysle apeloval na MSZ. Vyjasnenie hraničnej otázky považoval za sùrne a dôležité, pretože tak „môžeme získať partnera, zatiaľ čo pri nejasnom stanovisku ho môžeme znechutiť. Moji interlokútori sa k tejto otázke neustále vracajú, benešovci z nej robia jeden z hlavných tromfov svojej lákavej propagandy. Kategorické stanovisko poľskej strany v tejto otázke je aktuálne už dnes“ – konštatoval poľský veľvyslanec a zároveň žiadal ministerstvo zahraničia o stanovisko.²⁰

Prvé reakcie poľskej vlády na tento konkrétny návrh objasňujú poznámky na Papéeho správe od autora, podpísané iniciálami JK²¹. Poznamenal, že v poľskej vláde „prevláda presvedčenie, že vzhľadom na výhody federácie je žiaduce, aby sa Slovensku vyhovel za cenu rezignácie z hraníc z roku 1938“.²² Povoľnová poľsko-slovenská štátna hranica mala byť akýmsi kompromisom medzi status quo spred 1. novembra 1938 a stavom spred 1. septembra 1939. Veľvyslanec Papée podrobne načrtnol jej líniu, a poľské ministerstvo zahraničia vyjadrilo súhlas s jeho návrhom. Vzhľadom na (samozrejme odlišný a podstatne komplikovanejší) postoj Poľska k otázke východnej hranice, v ktorom tvrdo presadzovalo zásadu *restitutio in integrum*, to bolo novum v poľskej zahraničnej politike, aj keď súčasne treba konštatovať, že táto tendencia pripúšťajúca zmenu územnej podoby poľského štátu spred 1. septembra 1939 sa nepremietla do žiadnej inštrukcie respektive dokumentu adresovaného autoritám Slovenskej republiky.

Otázka Javoriny, Oravy a Spiša sa v politickom ústredí poľskej vlády dostala na pretras ešte raz, v Papéeho správe z júla 1944, v ktorej sumarizoval politickú situáciu a spoločenskú atmosféru na Slovensku. Podľa poľského veľvyslanca boli hlavnými determinantami vývoja jednak všeobecne rozšírená túžba zachovať štátnu samostatnosť po vojne a jednak pocit bezmocnosti vyplývajúci z vedomia, že Slovensko nebude mať

²⁰ SEGEŠ, D.: Wspólna droga, c. d., s. 313–315.

²¹ Pravdepodobne Jan Karszo-Siedlewski, vedúci odboru pre južnú Európu (Departament Europy Południowej) v MSZ, t.j. teritoriálneho odboru, ktorý sa zaoberal aj Slovenskom.

²² SEGEŠ, D.: Wspólna droga, c. d., s. 313.

¹⁹ Historický ústav SAV, Bratislava. Denník Karola Sidora z roku 1943, s. 6, záznam z 26. 3. 1943.

vplyv na vývoj v Európe, ani na svoj ďalší osud. Papée v reflexii aktuálneho vývoja v Slovenskej republike konštatoval, že bežný Slovák, ktorý prichádzal každodenne do styku so štátnou správou a sledoval celkový rozvoj krajiny, nepociťoval nemecké rozkazy najvyšším predstaviteľom štátu, vnímal slovenskú štátnosť ako realitu a bol s ňou čoraz viac spätý, pričom upozornil, že pod pojmom štátnosť si v tomto prípade nemožno predstavovať vládnu skupinu ľudí s pronemeckým politickým kurzom. Prirodzené sympatie k Poľsku boli vlastné širším vrstvám slovenskej spoločnosti, istým problémom však bol nedostatok poznatkov o Poľsku. Obraz Slovákov o severnom susedovi kalil nános v podobe starých českých, ako aj novších nemeckých predsudkov o feudálnom a „kastárskom“ Poľsku a pod. Túto skutočnosť chcel Papée korigovať prostredníctvom propagandy bezprostredne po vojne, pričom sa domnieval, že u Slovákov padne na úrodnú pôdu. Mal predstavu o hlavných obrysoch tejto propagandy: považoval za vysoko pravdepodobné, že ak budú Poliaci akcentovať katolícky aspekt a patričnosť Slovenska k západoeurópskemu kultúrnemu spoločenstvu, nebude zložitá „presmerovať“ hmlisté všeslovanské sympatie Slovákov do roviny poľsko-slovenského priateľstva, „najmä, ak problém Javoriny, ktorý je pre Poľsko nepatrný [nieznacný] a ktorý tu vnímajú veľmi bolestne, bude vyriešený zmierlivo a priateľsky, podľa možnosti k spokojnosti oboch strán (napr. koncepciou nejakého spoločného národného parku)“ – dodal Papée.²³ Zatesnenie priateľských pút medzi Poliakmi a Slovákmi považoval za cennú a dôležitú základňu pre federatívnu štruktúru v strednej Európe. Jedným z prostriedkov, ako si získať dôveru Slovákov, malo byť v súlade s Papéeho návrhom konsenzuálne stanovisko poľskej vlády v povojnovom riešení sporu o Tatranskú Javorinu. Tieto kroky, pokiaľ by boli úspešné, mali vytvoriť priaznivú atmosféru pre myšlienku federácie v strednej Európe, ktorú mali tvoriť popri iných štátoch Poľsko a Slovensko. Zásadný problém však spočíval v tom, že zatiaľ čo ešte rok či dva predtým (1942–1943) by sa za istých podmienok dalo uvažovať o možnosti realizovať tento návrh, alebo aspoň jeho časť – stačí spomenúť živo diskutovanú možnosť invázie západných Spojencov na Balkán a koncepcie odvíjajúce sa od tohto predpokladu – medzinárodná politická a vojnová situácia roku 1944 takúto možnosť vylučovala.

* * *

Na rozdiel od Pavla Lukáča (parafrázujúc jeden z jeho článkov) si nemyslím, že Slováci a Poliaci boli dvaja susedia obrátení k sebe chrbtom.²⁴ Práve v exile, kde pôsobili poľská a československá vláda a mnoho poľských, českých a slovenských politikov za 2. svetovej vojny, vznikla priaznivá atmosféra pre otvorené rozhovory o nedávnej minulosti (najmä medzivojnovom období). Tie sa týkali aj menej prijemných, sporných a pre oboje strany bolestných otázok – okrem iného aj hraníc. Nie náhodou sa práve v exile zrodila pozoruhodná myšlienka poľsko-československej federácie/konfederácie, ktorá sa predtým ani potom neobjavila. Interakcie medzi Poliakmi, Čechmi a Slovákmi – nielen tie politické – boli počas vojny veľmi živé, prebiehali na rôznych poliach – za všetky príklady

²³ Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Generała Sikorskiego (AIPMS), Londýn, f. MSZ, sign. A.11. E/95, správa Papée pre MSZ č. 49/SA/7 z 6. 2. 1945 s informáciami o situácii na Slovensku z 17. 7. 1944.

²⁴ Lukáč, P.: Poľsko a Slovensko – susedia obrátení k sebe chrbtom? In Lukáč, P.: Dejiny a zahraničná politika v strednej Európe. Bratislava 2004, s. 182–191.

spomeniem vojsko, kde často bojovali nielen na jednom fronte, ale aj v spoločnom vojenskom oddiele. Písomné materiály, v ktorých sú tieto kontakty zaznamenané, sú ešte aj dnes, po siedmych dekádach, cenným, zaujímavým, a z mnohých hľadísk jedinečným (pretože často jediným) svedectvom.

Polish exile and the relations between Czechs and Slovaks during the WWII.

Dušan Segeš

The relations between the new Polish exiled government and the relation between Czechs and Slovaks in the context of their new exiled resistance movement is interesting. The question of borders still persisted. The political representatives of both countries were exiled, making their relations very specific.

SLOVENSKÝ FAKTOR V ČESKOSLOVENSKO-POLSKÝCH VZTAZÍCH V LETECH 1945–1949¹

Jiří Friedl

Už před druhou světovou válkou a také během ní hrál slovenský faktor při utváření vztahů mezi Československem a Polskem významnou roli. Varšava neuznávala ideu čechoslovakismu a podporovala slovenské autonomistické či separatistické tendence. Není třeba dodávat, že tato politika nebyla pozitivně přijímána jižním sousedem, který ji zase oplácel podporou ukrajinských snah o nezávislost. I za druhé světové války se slovenská karta při utváření vztahů mezi exilovými vládami obou států velmi často objevovala. Tato kapitola z historie československo-polských vztahů je dnes již detailně zpracována.²

Od roku 1945 však Polsko nesledovalo předválečnou politiku ve vztahu k slovenskému národu. Nebylo to z řady důvodů možné. Nová prosovětská vláda se distancovala od politiky předválečného Polska a v obnoveném Československu Slováci přece jen již měli poněkud jiné postavení než před válkou a idea čechoslovakismu prakticky vymizela. Naproti tomu na významu nabyla otázka horní Oravy a severní Spiše, která vzájemné vztahy v následujících letech významně ovlivňovala. Ve svém příspěvku bych chtěl představit hlavní fakta a závěry týkající se této problematiky, které jsem již prezentoval v knize *Rozpačité spojení*, v níž jsem analyzoval vývoj vztahů mezi Československem a Polskem v letech 1945–1949.³

Připomeňme jen, že o Oravu a Spiš Československo a Polsko vedly spor již po první světové válce. Řešením se stalo arbitrážní rozhodnutí Konference velvyslanců (stejně jako v případě Těšínského Slezska).⁴ Zejména však Polsko pokládalo výsledek arbitráže nespravedlivý a na podzim 1938 tyto oblasti získalo zpět. Na druhou stranu však tyto územní zisky měly fatální dopad na slovensko-polské vztahy a způsobily, že pozice Poláků na Slovensku, po léta budované, se prakticky rázem zhroutily. Sympatie naopak získalo nacistické Německo, které se v březnu 1939 stalo garantem slovenské „nezávislosti“. Čas

¹ Studie vznikla v rámci plnění výzkumného záměru AV0 Z80150510 „Český dějinný prostor v evropském kontextu: diverzita, kontinuita, integrace“.

² SEGEŠ, D.: *Dvojkříž v siločiarach bieleho orla. Slovenská otázka v politike poľskej exilovej vlády za 2. svetovej vojny*. Bratislava 2009.

³ FRIEDL, J.: Vztahy mezi Československem a Polskem v letech 1945–1949. In: FRIEDL, J. – JIRÁSEK, Z.: *Rozpačité spojení. Československo-polské vztahy v letech 1945–1949*. Praha 2008, s. 11–339. Problematice se věnoval rovněž GAREK, M.: *Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945–1947*. Krakov 2007. Por. recenzi v *Slovanském přehledu* 95, 2009, č. 4, s. 490.

⁴ Z prací na toto téma viz zejména: MAJERÍKOVÁ, M.: *Vojna o Spiš. Spiš v politike Poľska v medzivojnovom období v kontexte česko-slovensko-poľských vzťahov*; JAKUBEC, P.: *Formovanie československo-poľskej hraničnej čiary (s dôrazom na jej spišský úsek) počas Parížskej mierovej konferencie, 1919–1920*. *Slovanský přehled* 96, 2010, č. 5, s. 575–618. Z polské historiografie otázku Horní Oravy a severní Spiše ve vztazích mezi Československem a Polskem zmiňuje zvláště KAMIŃSKI, M. K.: *Polsko-czechoslowackie stosunki polityczne 1945–1948*. Warszawa 1990.

do vypuknutí druhé světové války byl příliš krátký na to, aby Poláci dokázali přiznat Slováky získat zpět. Slovensko se v září 1939 aktivně zapojilo do tažení proti Polsku a odměnou se mu stalo nejen vrácení těch částí Oravy a Spiše, které patřily k ČSR před rokem 1938, ale dostalo i ty, které byly součástí Polska.⁵

Poválečné Československo trvalo na svých hranicích z doby před Mnichovem a tento postulat hodlalo dodržet i v případě Oravy a Spiše. Na jaře 1945 se zde hranice vrátily tam, kde byly před zářím 1938. Nejednalo se však o zcela bezproblémovou záležitost, protože místní obyvatelstvo vzápětí po osvobození deklarovalo svou nechuť k tomu, že se znovu stanou polskými občany. Podle jednoho z polských činitelů, který navštívil Oravu a Spiš, hlavním důvodem odmítavého postoje místních obyvatel byly především obavy, že v Polsku se budou mít hůř, čehož využívali i místní slovenští agitátoři.⁶ Do Košic přijížděly deputace s žádostmi, aby Horní Orava a severní Spiš zůstaly součástí Československa. Po příchodu představitelů polské správy 15. února 1945 došlo k incidentům, v nichž se polská milice střetávala nejen s místními obyvateli, ale též s československou milicí. Srážky si přitom vyžádaly i ztráty na životech. Poláci se museli stáhnout a s nelibostí pozorovali, jak československé orgány provádějí nábor do československého armádního sboru. Nepomohly ani protesty u sovětského velitele, který polské stížnosti odmítl s tím, že nyní je válka a hraniční spory se budou řešit až po ní. Podle jeho názoru bylo úplně jedno, zda rekruti vstoupí do polské nebo československé armády, hlavně že budou bojovat proti Němcům. Polákům tedy nezbylo nic jiného, než vyzývat s pomocí letáků místní obyvatelstvo, aby do československých jednotek nevstupovalo.⁷

Otázka Oravy a Spiše přitom postupně začínala mít souvislost se znovu se rozhořívajícím sporem o Těšínsko. Ukázalo se to už na zasedání československé vlády v Košicích dne 5. května 1945, na kterém státní tajemník ministerstva zahraničních věcí Vladimír Clementis přečetl polskou notu týkající se Oravy a Spiše.⁸ Po té se rozběhla diskuse,

⁵ K účasti slovenské armády na vojenském tažení proti Polsku zatím nejpodrobněji BAKA, I.: Slovenská republika a nacistická agresie proti Polsku, Bratislava 2006; BAKA, I., Udział Słowacji w agresji na Polskę w 1939 r. Warszawa 2011.

⁶ Z šetření, provedeného polskou komisí v červnu 1947, vyplývalo, že na Horní Oravě a severním Spiši žije 26 500 osob, z nichž v některých obcích až 98 % mělo slovenské národní citění, třebaže hovořilo nářečím bližším spiše jazyku polskému než slovenskému. Před druhou světovou válkou se 50 až 60 % obyvatel hlásilo k polské národnosti. Místní obyvatelstvo nebylo tedy zcela národnostně vyhraněno, přičemž příklon k slovenské národnosti způsobila zejména hospodářská konjunktura v letech existence Slovenské republiky. I pozdější návštěvy československých diplomatů na Horní Oravě a severním Spiši později ukázaly potíže se slovenským národním uvědoměním místních obyvatel. Archiwum Akt Nowych Warszawa (AAN), Ministerstwo Administracji Publicznej (MAP), sign. 774, mikrofilm B-1793, s. 169–179, protokol komise ze dne 26. 6. 1946; KOWALSKI R.: Sprawozdania Tadeusza Kosmali inspektora Ministerstwa Administracji publicznej z sytuacji gospodarczej i społeczno-politycznej na Górnej Orawie w latach 1947–1949. In: Rocznik Orawski. Tom 1. Zubrzyca Górna 2001, s. 82–83, pozn. č. 8. Podle československých zdrojů mělo na Horní Oravě a severním Spiši žít 30 000 Slováků. Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV), Zastupitelství úřad (ZÚ) Varšava, kart. 107, složka 2, zpráva Horvátha ze dne 22. 5. 1947.

⁷ Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Warszawa (AMSZ), Departament Polityczny, wiązka (w.) 8,teczka (t.) 135, s. 18, hlášení ze dne 10. 4. 1945; AMZV, ZÚ Varšava, kart. 106, složka 39, Situace zpráva o horní Oravě po stránce vojenské; KAPICÁKOVÁ, V.: Severní hranice Slovenska po roku 1945. In: GLADKIEWICZ, R. – HOMZA, M. – PULASKI, M. – SLIVKA, M. (Eds.): Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša. Levoča – Wrocław 2003, s. 940.

⁸ Notu se mi nepodařilo nalézt. Podle W. Materského se text noty nachází v Archivu zahraniční politiky Ruské federace. Viz MATERSKI, W.: ZSRR wobec polsko-czechosłowackiego sporu terytorialnego (1944–1947).

během níž se ministři shodli na nutnosti vrátit tato území Polsku. Nicméně představitel Slovenské národní rady Ivan Pietor poukázal na to, že zmíněné oblasti jsou osídleny Slováky a navrhoval, aby nebyly Polsku vráceny, dokud Varšava neuzná předmnichovskou hranici na Těšínsku. Premiér Zdeněk Fierlinger ale nepatřil k zastáncům tak tvrdého postupu vzhledem k tomu, že se Poláci museli potýkat s řadou vnitřních problémů. Vyzýval naopak ke zdrženlivosti. Jakoukoli diskusi o Těšínsku ministři jednoznačně odmítli, maximálně byli ochotni uvažovat o vzájemné výměně slovenského a polského obyvatelstva.⁹

Dne 20. května 1945 československé orgány oficiálně předaly obce na Oravě a Spiši, které získalo v roce 1939 Slovensko, zpět Polsku.¹⁰ Československá strana nicméně dala najevo zájem o tamní obyvatelstvo, podle jejího názoru většinou slovenské národnosti. Když československý vyslanec ve Varšavě Josef Hejret informoval polské ministerstvo zahraničních věcí (Ministerstwo Spraw Zagranicznych – MSZ) o rozhodnutí pražské vlády, požádal zároveň, aby „tito slovenští obyvatelé některých obcí“ se mohli „vystěhovat na Slovensko. Ministerstvo zahraničních věcí by uvítalo, kdyby jim to bylo umožněno a kdyby mohli při vystěhování vzít si všechny svoje věci. Hlavně jde také o to, aby tito Slováci nebyli perseklováni různými skupinami, které se po těchto obcích pohybují.“¹¹ Vyslanec Hejret v rozhovoru s ministrem zahraničních věcí Wincentym Rzymowským přitom zdůraznil, že československá vláda zároveň vyjde vstříc Polákům z Těšínska, kteří se budou chtít odstěhovat do Polska. Rzymowski proti takovému řešení neměl námitek a slíbil, že polská vláda tento návrh projedná.¹² Podle dochovaných protokolů se však polští ministři tímto návrhem na svých schůzích nikdy nezabývali.

Následující měsíce byly především ve znamení diplomatických přestřelek v podobě nót, v nichž si Polsko stěžovalo na špatné postavení a perzekuci Poláků na Těšínsku. Orava a Spiš se pro Prahu přitom staly vítanou zbraní ve válce nót, jejichž předmětem bylo Těšínsko. Do značné míry se totiž československé stížnosti na životní podmínky tamního obyvatelstva stávaly odpovědí na polské protesty proti zacházení s Poláky na Těšínsku. Československo jako by tím chtělo Polsku říci: My jsme vám vrátili neprávem zabrané území Oravy a Spiše a nepožadujeme je nyní zpět. Proto ani vy nepožadujte Těšínsko. Stejně jako vy nacházíte materiál ke stížnostem proti postupu našich úřadů vůči Polákům na Těšínsku, i my máme dost důkazů o diskriminaci Slováků na Oravě a Spiši. Bude-li postupovat tvrdě vůči Slovákům, stejně tvrdě zakročíme proti Polákům na Těšínsku. I když ministr zahraničních věcí Jan Masaryk vytýkal polskému vyslanci Stefanovi Wierblowskému, že polské noty intervenují ve prospěch Poláků, kteří jsou československými občany, a tudíž vyslanectví zasahuje do vnitřních záležitostí ČSR, Československo praktikovalo stejný postup v případě Horní Oravy a severní Spiše, protože tamní Slováci

In: Nad Bałtykiem. W kręgu polityki, gospodarki, problemów narodowościowych i społecznych w XIX i XX wieku. Toruń 2005, s. 632, pozn. č. 24.

⁹ Národní archiv Praha (NA), Výběr ze zápisů schůzí československé vlády, duben 1945–únor 1948 (sbírka 83), archivní jednotka (a. j.) 6, zápis ze schůze dne 5. 5. 1945.

¹⁰ AMSZ, Departament Polityczny, w. 8, t. 135, s. 27, hlášení ze dne 23. 5. 1945. Viz též AAN, MAP, sign. 774, mikrofilm B-1793, s. 29–30. Avšak ještě v první polovině června 1945 si viceministr zahraničních věcí Berma stěžoval na potíže při předávání Oravy a Spiše. AMZV, fond Žourek, kart. 1, složka 19, zpráva Hejreta ze dne 12. 6. 1945.

¹¹ AMSZ, Departament Polityczny, w. 11, t. 161, s. 9, dopis Hejreta ze dne 11. 6. 1945. Viz též AMZV, ZÚ Varšava 1945–1955, karton 106, složka 39.

¹² AMZV, Generální sekretariát – Žourek, kart. 1, složka 19, zpráva Hejreta ze dne 12. 6. 1945.

měli polské státní občanství. Státní tajemník Clementis dokonce pohrozil Wierblowskému, že pokud nepřestane katovický rozhlas vysílat provokativní relace o Těšínsku, pak Československo zahájí vlastní vysílání, ve kterém bude informovat o událostech na Horní Oravě a severní Spiši.¹³

Během léta 1945 přicházely další zprávy o incidentech na Horní Oravě a severní Spiši. K jednomu z nich došlo 2. července 1945, kdy do několika oravských obcí přijela polská milice a zahájila palbu na sídlo milice složené z místních obyvatel. Polští milicionáři následně začali v domech rabovat, bít obyvatele a okrádat je o cennosti. Reakcí byl vznik „Národní rady odtrhnutých obcí hornej Oravy“ v čele s Ludmilou Verčekovou, která o všech incidentech informovala Slovenskou národní radu.¹⁴ Shromážděné informace pak v podobě nóty předal státní tajemník Clementis vyslanci Wierblowskému 23. srpna 1945. Další nóty následovaly 5. a 6. září 1945, zároveň se rozběhla i kampaň v tisku.¹⁵

Polský vyslanec Stefan Wierblowski nebral československé nóty na lehkou váhu a varšavskému ministerstvu zahraničních věcí radil, aby zvláštní meziministerská komise odjela na Oravu a Spiš incidenty vyšetřit. O výsledcích měla být pak informována pražská vláda. Případy, kde by se obvinění neprokázala, nebo by byla v Clementisových notách líčena přehnaně, měly být jasně a věcně vyličené podle toho, jak se (podle zjištění komise) skutečně odehrály. Tam, kde by se špatný postup polských orgánů prokázal, měla být uznána vina a přiznáno odškodnění postiženým osobám. K takovému postupu Wierblowského vedlo přesvědčení, že by nebylo dobré, aby si Polsko zhoršovalo vztahy ještě i se Slováků. Zřejmě si nepřál, aby Horní Orava a severní Spiš hrály roli „slovenského Těšínska“. Nelze také vyloučit, že od dobrých vztahů se Slováků si Wierblowski sliboval případnou podporu nároků na Těšínsko, protože vyzoroval, že Slováci nejsou v otázce Těšínska tak nekompromisní jako Češi.¹⁶ Varšava na Wierblowského rady dala, a tak Clementis již 15. září 1945 obdržel od chargé d'affaires Staniewiczze nótu s ujištěním, že na Horní Oravu a severní Spiš se vypravila zvláštní komise, která všechny stížnosti vyšetří. Nicméně Clementis i v následujících dnech doslova bombardoval polské vyslanectví notami, v nichž uváděl další příklady incidentů mezi místním obyvatelstvem a polskou správou.¹⁷

Komise na Horní Oravě a severní Spiši pobývala ve dnech 22.–25. září 1945 a její vyšetřování skutečně potvrdilo přehmaty ze strany polské administrativy. Na druhou stranu však komise zjistila, že ne všechny události se odehrály tak, jak je prezentoval Clementis. Zejména poukazovala na antipolskou propagandu podporovanou ze Slovenska bývalými exponenty Tisova režimu, kteří rozšiřovali fámy o brzkém připojení Horní Oravy a severní Spiše k ČSR. Komise proto doporučila, aby do milice nebyli přijímáni lidé

¹³ AMSZ, Departament Polityczny, w. 8, t. 135, zpráva Wierblowského ze dne 21. 8. 1945.

¹⁴ AMVZ, ZÚ Varšava, kart. 106, složka 40, dopis Národnej rady obyvateľsta obcí Hornej Oravy ze dne 5. 7. 1945, úřední zápis předsednictva Slovenské národní rady ze dne 18. 6. 1945; KAPICÁKOVÁ, V.: Severná hranica Slovenska po roku 1945, s. 941.

¹⁵ AMSZ, Departament Polityczny, w. 8, t. 135, s. 203–206; AMVZ, ZÚ Varšava, kart. 106, složka 39.

¹⁶ Ve zprávě adresované ústřednímu výboru Polské dělnické strany Wierblowski o rozhovoru s Viliame Širom na téma Těšínska doslova napsal: „Chcę dodać, że jeśli chodzi o sprawę Zaolzia to jest pewien nuans w zachowaniu się Czechów i zachowaniu się Słowaków. Słowacy są jednak trochę miększi.“ AAN, Polska Partia Robotnicza, sign. 295/VII/69, s. 100–103, zpráva S. Wierblowského z 18. 7. 1945.

¹⁷ AMSZ, Departament Polityczny, w. 8, t. 135, s. 221–222, dopis Wierblowského ze dne 9. 9. 1945, s. 260, nóta ze dne 15. 9. 1945. Zde viz také další nóty Clementise.

pochybného charakteru a navrhla jmenovat zvláštního zmocněnce pro Oravu a Spiš se sídlem v Nowém Targu. Za nejpodvrtnější element byli pokládáni slovenští kněží (zvláště na Spiši), kteří byli jmenováni faráři během existence Slovenské republiky. Arcibiskupství v Krakově mělo být proto požádáno, aby je nahradilo jinými. Komise dále doporučovala posílení pohraničních jednotek a zlepšení ostrahy hranice. Zároveň se měl vnést přísnější režim do vydávání hraničních propustek, aby je nemohli získávat pašeráci, nýbrž pouze lidé, kteří potřebují obdělávat svá pole ležící při hranicích. Velký důraz komise kladla i na rozvíjení propagační práce mezi místním obyvatelstvem s cílem zvýšit jeho propolské postoje.¹⁸ Velký problém též představovala skutečnost, že polské úřady dosud nezorganizovaly výměnu bývalých slovenských korun, kterých místních obyvatelstvo mělo hodně, za polské zloté. To samozřejmě nahrávalo propagandě, která se snažila horaly přesvědčit, aby své peníze uložili do banky v Spišské Staré Vsi. Později československá strana nepovolila převést tyto peníze do Polska a „místo toho navrhla, aby horalé za ně posílali své děti do škol na Slovensku, což také řada z nich udělala, nemajíce na výběr.“¹⁹

Z dochovaných dokumentů se zdá, že ministerstvo veřejné správy (Ministerstwo Administracji Publicznej – MAP) se na celou věc dívalo poněkud jinak. Bylo zastáncem spíše tvrdého postupu proti antipolské propagandě na Oravě a Spiši, což se ale zase příliš nezamlouvalo ministerstvu zahraničních věcí. Šéf jihovýchodního oddělení MSZ Wiesław Sobierajski proto důrazně žádal, aby MAP potrestal odpovědné činitele, protože vyšetřování komise přece prokázalo řadu přestupků polských orgánů. Zřejmě až na tento nátlak byl nakonec odvolán přednosta okresního úřadu (starosta powiatowy) v Nowém Targu a trestu neušlo ani několik příslušníků milice. Až po těchto opatřeních polské vyslanectví informovalo v nótě z 4. listopadu o výsledcích šetření událostí na Horní Oravě a severní Spiši.²⁰

Situace na Oravě a Spiši nedoznala v následujících měsících úplného uklidnění. V prosinci 1945 přijela do Prahy delegace Slováků z Oravy a Spiše pod vedením Jána Baďurika. Navštívila ministerstvo zahraničních věcí, kde předložila řadu konkrétních příkladů teroru ze strany polských orgánů, které se pak staly podkladem pro československou nótu z 20. prosince 1945. Vyslanec Wierblowski proto radil, aby se zásahy proti slovenské iredentě odehrávaly v přísné právních mezích.²¹ Delegace pak navštívila i polské vyslanectví, kde ji přijal chargé d'affaires Staniewicz a i jemu předložila své stížnosti vůči polské milici. Žádala také propuštění kněze Moše uvězněného za protipolskou agitaci. I když byl odvolán přednosta okresního úřadu v Nowém Targu, funkcionáři na nižších pozicích vyšetřování přestáli a nyní prý hrozili pomstou. Do kontrastu stavěla delegace chování polské armády, která měla k tamním Slovákům na rozdíl od milice bratrský vztah. Staniewicz dal ale delegaci najevo, že už její přijetí na vyslanectví představuje projev dobré vůle Polska vůči Slovákům, protože dva členové delegace jsou dezertéři a Baďurik

¹⁸ AAN, MAP, sign. 774, mikrofilm B-1793, s. 67–77, protokol ze dne 26. 9. 1945.

¹⁹ ORLOF, E.: Niektóre problemy pogranicza polsko-słowackiego po II wojnie światowej. Prace Pieninskie, 6, 1994, s. 47.

²⁰ AAN, MAP, sign. 774, mikrofilm B-1793, s. 66, dopis Sobierajského ze dne 16. 10. 1945; AMSZ, Departament Polityczny, w. 8, t. 135, nóta ze dne 4. 11. 1945.

²¹ Nótu viz AMSZ, Departament Polityczny, w. 10, t. 150, s. 15–17, s. 14, dopis Wierblowského ze dne 3. 1. 1946.

organizuje iredentistickou činnost. Odkázal je na krakovského vojvodu nebo ministerstvo veřejné správy, kteří jsou kompetentní řešit jejich stížnosti.²²

V zajímavých souvislostech se otázka polské části Oravy a Spiše objevuje počátkem roku 1946. V té době se Praha a Varšava dohodly pokusit se vyřešit vzájemné spory a uregulovat vztahy prostřednictvím jednání, s jejichž započítím se počítalo v únoru 1946. Nebylo pochyb o tom, že jednou z důležitých otázek se stane Těšínsko. I když Československo odmítalo jakoukoli diskusi na toto téma, přesto se objevovaly úvahy o tom, že by snad určitá menší rektifikace byla přece jen možná. V této souvislosti se objevuje i Horní Orava a severní Spiš. Podrobnosti se dovídáme z protokolu ze zasedání vlády ze dne 3. ledna 1946. Komunisté totiž ústy náměstka předsedy vlády Klementa Gottwalda vyjádřili ochotu k určitým územním ústupkům na Těšínsku, které by však nenarušily košicko-bohumínskou dráhou a uhelný revír. Z toho bylo zřejmé, že případná rektifikace hranice připadala v úvahu prakticky pouze na Jablunkovsku, které Z. Fierlinger navrhoval vyměnit za polské části Oravy a Spiše. S tímto řešením souhlasil i prezident Edvard Beneš.²³

Únorová jednání však vzájemné spory nevyřešila a z úvahy o výměně Jablunkovska za Oravu a Spiš nakonec nic nebylo. Československo ale tamní situaci neztrácelo ze zřetele. Postavení místního obyvatelstva, které se hlásilo k slovenské národnosti, se dokonce stalo předmětem poslaneckých interpelací. Dne 23. ledna 1946 se poslanci vedení Milanem Polákem domáhali ustavení mezinárodní komise, která by do definitivního vyřešení otázky zabráňovala násilí vůči Slovákům na Horní Oravě a severní Spiši. Podotkli přitom, že toto teritorium Polsko získalo pouze prozatímně. Vláda ale takovému požadavku nehodlala vyhovět, protože Horní Orava a severní Spiš se jí hodily (a zde je možné souhlasit s M. K. Kaminským) především jako protiváha polským požadavkům na Těšínsku.²⁴

I v dalších týdnech MZV posílalo polskému vyslanectví nóty se stížnostmi na situaci na Oravě a Spiši. Dne 18. dubna 1946 Varšava poslala obsáhlou nótu, v níž reagovala na několik dřívějších československých stížností. Zachovaná dokumentace ukazuje, že Varšava podnikla podrobné vyšetřování incidentů, při němž ovšem dospěla k podobným závěrům jako dříve. Nóta proto zdůrazňovala, že před válkou na tomto území nebylo žádných konfliktů a incidentů. Odpovědným za současný stav činila Komitét pre podporu utečencův z Hornej Oravy a Spiša v Trstenej vedený Slováci, kteří z Horní Oravy a severní Spiše utekli a za války byli přívrženci Tisova fašistického režimu. Varšava odmítala, že by polské místní orgány chtěly hospodářsky zničit tamní Slováci.²⁵

²² AMSZ, Departament Polityczny, w. 8, t. 135, s. 414–415, zpráva Staniewiczze ze dne 19. 12. 1945.

²³ NA, Výběr ze zápisů schůzí československé vlády, duben 1945–únor 1948 (sbírka 83), a. j. 254, protokol z tajného zasedání vlády dne 3. 1. 1946.

²⁴ http://www.psp.cz/eknih/1945pns/tisky/t0127_00.htm (21. 9. 2011); AMZV, ZÚ Varšava, kart. 105, složka 10, přípravný materiál k československo-polským jednáním; Protestní nóty viz v AMSZ, Departament Polityczny, w. 11, t. 161; KAMIŃSKI M. K.: Polsko-czechoslowackie stosunki polityczne 1945–1948, s. 192.

²⁵ AMSZ, Departament Polityczny, w. 10, t. 150, s. 315–324, nóta ze dne 18. 4. 1946. V této složce viz též obsáhlou dokumentaci k vyšetřování incidentů na Horní Oravě a Spiši. Původně vznikl Oslobodzovací výbor pře Spiš a Oravu, avšak 6. 2. 1946 na žádost ministerstva zahraničních věcí vyrozumělo povereníctvo vnitra výbor, aby se přejmenoval na Komitét pre podporu utečencův z hornej Oravy a Spiša. Pro Oravu měl sídlo v Trstenej, pro Spiš pak v Staré Spišské Vsi. ANDRÁŠ, M.: Severní Spiš v politických, vojenských a diplomatických aktivitách mezi roky 1918–1947. In: GLADKIEWICZ, R. – HOMZA, M. – PUŁASKI, M. – SLIVKA, M. (Eds.): Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša. Levoča – Wrocław 2003, s. 870.

Pražské ministerstvo zahraničních věcí si však hodlalo nótu prezentované údaje, stejně jako informace dodávané komitétem, ověřit a poslalo diplomata Mateje Andráše, aby se osobně se situací na místě seznámil. Jeho zpráva zcela popřela informace obsažené v polské nótě a dávala za pravdu zprávám dodávaným komitétem. Zpráva činí za situaci zcela bezvýhradně odpovědné polské orgány, které hospodářsky a národnostně utlačují Slováci, jimž nezbývá nic jiného než utíkat na Slovensko a vést odtud propagandu za připojení Horní Oravy a severní Spiše. I když není pochyb (a polské vyšetřování z podzimu 1945 to prokázalo), že se zde děly krivdy páchané zvláště polskou milicí a místními orgány, domnívám se, že není na místě situaci na Oravě a Spiši stavět do roviny „zlí Poláci, hodní Slováci“, jak to činil Andráš. Obě strany se dopouštěly chyb, přehmatů a omylů,²⁶ které mnohdy přinesly tragické následky znásobené poválečnými zmatky a chaosem, s nimiž se obzvláště Polsko dlouho potýkalo. A podobně jako na Těšínsku i zde situace přála různým šovinistům a štváčům.²⁷

Polsko si vážnost situace na Horní Oravě a severní Spiši uvědomovalo a nechtělo, aby tamními neurovnanými poměry získávala československá diplomacie argumenty, kterými by mohla operovat proti polským stížnostem na diskriminaci Poláků na Těšínsku. Dne 15. února 1946 proto v rámci okresního úřadu v Nowém Targu vznikl zvláštní spišsko-oravský referát, jenž měl připravit plány hospodářského rozvoje tohoto regionu a vykonávat dozor nad jejich realizací. Právě v likvidaci hospodářské zaostalosti kraje viděly polské orgány klíč k uspokojení požadavků tamního obyvatelstva, které často poukazovalo na lepší životní podmínky v době Slovenské republiky, a tím i ke zklidnění situace.²⁸

V obsáhlé nótě z 6. května 1946 československé ministerstvo zahraničních věcí představilo celou řadu dalších incidentů na Horní Oravě a severní Spiši a poukázalo zejména na terorizování místního obyvatelstva polskými orgány. Chargé d'affaires Staniewicz, podobně jako dříve Wierblowski, znovu naléhal na Varšavu, aby byla učiněna přítrž incidentům a Praha tím pádem neměla důvody k předávání takových nót.²⁹ Na lokální úrovni přitom existovala reálnější šance dosáhnout porozumění a vyřešit incidenty. Dne 4. dubna 1946 se setkali zástupci polské pohraniční stráže se starostou Spišské Staré Vsi Jozefem Linhartem a inspektorem finanční stráže Stanislavem Beňo. Polská strana dala jasně najevo, že si nepřeje, aby Slováci z polské části Spiše docházeli na slovenské území odebírat potraviny, které pro ně zajišťovala Spišská Stará Ves. Bylo to pochopitelné, protože takové

²⁶ Marek Syrný ve své studii, s odvoláním na archivní prameny, uvádí, že Slováci například odmítali odevzat nelegálně držené zbraně, které pak polská milice nacházela během domovních prohlídek a zabavovala je. Sloužilo to samozřejmě jako argument o protizákonném chování Slováků. SYRNY, M.: K problematice Hornej Oravy a severního Spiša po druhé světové vojne. Acta Historica Neosoliensis 8. Ročenka Katedry historie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Banská Bystrica 2005, s. 140.

²⁷ AMVZ, ZÚ Varšava, kart. 106, sl. 41, zpráva Andráše o cestě po Horní Oravě a Spiši konané ve dnech 13.–26. 4. 1946. V této složce jsou i zprávy Komitétu utečencův z Horní Oravy a Spiše. Další materiály k Oravě a Spiši viz tamtéž, Teritoriální odbor Polsko 1945–1959 – obyčejný (dále jen: TO Polsko), kart. 16, složka 1.

²⁸ AAN, MAP, sign. 774, mikrofilm B-1793, s. 208–209, zpráva přednosta okresního úřadu v Nowém Targu Skibiňského ze dne 23. 5. 1946.

²⁹ AMSZ, Departament Polityczny, w. 10, t. 150, s. 368, dopis Staniewiczze ze dne 13. 5. 1946, s. 336–355, nóta ze dne 6. 5. 1946.

akce jen zvyšovaly nechuť Slováků k Polsku, které se stále potýkalo se zásobovacími potížemi, a nepřispívalo to k urovnání národnostní situace v regionu. Starosta Linhart se zavázal potravinovou pomoc zastavit. Během schůzky se podařilo bez problémů vyřešit a vysvětlit všechny incidenty z poslední doby, velitel polských pohraničnicků se dokonce zeptal slovenského starosty, zda je v slovenském pohraničí prováděna polská propaganda. Linhart odpověděl negativně a slíbil, že se postará, aby přestala slovenská propaganda na území polské Spiše. Soudě podle dochovaného zápisu, setkání se odehrálo v přátelské atmosféře a slovenský starosta na závěr dokonce prohlásil, že schůzky se zúčastnil, aby vyřešil sporné otázky a navázal přátelské sousedské vztahy.³⁰

Z dokumentů vyplývá, že podobná setkání se připravovala i se starostou Trstené. Varšavskému ministerstvu zahraničních věcí se však takové iniciativy nezamlouvaly a šéf jihovýchodního oddělení ministerstva Wiesław Sobierajski v dopise novotarskému přednostovi okresního úřadu sdělil, že nepokládá taková setkání za aktuální. Požádal ho, aby v případě Horní Oravy a severní Spiše nečinil nic bez předchozí dohody s ministerstvem zahraničních věcí.³¹ Centrální polské úřady se totiž rozhodly znovu se důkladně zabývat situací na Horní Oravě a severní Spiši a 5. června 1946 vznikla koordinační komise pro záležitosti Spiše a Oravy. Jejími členy se stali za ministerstvo zahraničních věcí Wiesław Sobierajski, za ministerstvo veřejné správy Rudolf Kryspin, ministerstvo obrany reprezentoval pplk. Antoni Gać, zástupcem ministerstva veřejné bezpečnosti se v komisi stal mjr. Artur Jastrzębski. Od 13. do 17. června 1946 komise pobývala přímo v terénu, kde se chtěla podrobně seznámit se situací a na základě získaných poznatků se pak pokusila učinit závěry, které měly pomoci ke konsolidaci regionu. Lze říci, že v řadě ohledů vinu na tehdejším stavu národnostních poměrů měla špatná hospodářská situace a zejména nedostatečné zásobování. V prvních „divokých“ měsících po osvobození se do řad polské milice navíc dostaly zločinecké elementy a v kraji působily také jednotky bojující proti komunistickému režimu, které zároveň prosazovaly příslušnost Horní Oravy a severní Spiše k Polsku.³² Do určité míry se situace zlepšila až po obsazení hranice polskou pohraniční stráží, přesto stále odcházelo k incidentům; jejich počet se však snižoval. Podle komise nepřátelský postoj Slováků k Polsku živila hlavně slovenská propaganda, jejímiž iniciátory byli zejména katoličtí kněží. Komise proto pokládala za správné jejich odvolání. Na druhou stranu však označila za škodlivou a necitlivou i polskou propagandu organizovanou zejména krakovským Sdružením přátel Spiše a Oravy (Towarzystwo Przyjaciół Spisza i Orawy), vedeným knězem Ferdynandem Machayem. Jako příklad netaktního přístupu Machayových spolupracovníků komise uváděla případ, kdy utečenci z Oravy a Spiše se vraceli zpět domů a dostávali k podpisu deklaraci, v níž vyjadřovali lítost nad svým útekem. Podpisy navíc sbírali vojáci, kteří si ale práci chtěli usnadnit a deklarace podepisovali sami. Incidenty popisované v československých notách označila komise za zveličené a přehnané, připouštěla však potřebu zlepšení práce místní správy a zejména

³⁰ AAN, MAP, sign. 774, mikrofilm B-1793, s. 193, protokol ze dne 2. 5. 1946.

³¹ Tamtéž, s. 192, dopis Sobierajského ze dne 3. 7. 1946.

³² Například skupina Józefa Kuraša „Ogień“ kromě boje proti režimu zároveň rozhodně vystupovala proti slovenské propagandě za připojení Horní Oravy a severní Spiše k ČSR. Viz KORKUĆ, M.: Zostańcie wierni tylko Polsce... Niepodległościowe oddziały partyzanckie w Krakowskiem (1944–1947). Kraków 2002, zejména s. 260–262 a kapitoly III.7.7, VI.4.2.1, VI.4.3.2; SYRNY, M.: K problematice Hornej Oravy a severního Spisza po druhé světové válce, s. 140, pozn. 15.

zamezení zneužívání pravomocí. Místní orgány totiž mnohdy stále Slováky pokládaly za občany druhé kategorie, jak se například ukázalo při parcelaci půdy v obci Niedzica. Příběh půdy proto musel být na příkaz nadřízených orgánů zrušen. Komise znovu připomněla představitelům místní správy nutnost jednat ze Slováky stejně jako s Poláky.

V závěru své expertízy členové komise formulovali hlavní úkoly. Mezi nejdůležitější patřila likvidace antikomunistického odboje v regionu a jasné sdělení místnímu obyvatelstvu, že Horní Orava a severní Spiš zůstanou součástí Polska. Slováci měli být pro Polsko získáni také zásadním zlepšením hospodářské a zásobovací situace, stavu školství a kulturního zázemí. Zvláštní pozornost se měla věnovat popularizaci demokratických reforem zaváděných varšavskou vládou. Takové úkoly však mohl splnit pouze efektivně fungující správní aparát se schopnými pracovníky. Zde však komise dospěla k závěru, že vedení okresního úřadu v Nowém Targu takové úrovni nedosahuje a navrhovala, aby přednostou úřadu byl jmenován člověk „o vysokých kvalifikacích, gorąco oddany sprawie budowania Polski ludowo-demokratycznej. Tylko taki starosta będzie w stanie skoordynować pracę wszystkich władz powiatowych i pokierować nią zgodnie z interesem państwa.“³³

Z výše uvedeného vyplývalo, že konsolidace poměrů na Oravě a Spiši bude trvat delší dobu. Bylo ale přitom v polském zájmu, aby k tomu došlo co nejdříve. Uzavřením spojenecké smlouvy mezi Československem a Polskem 10. března 1947 totiž vešel v platnost i k ní připojený dodatkový protokol, který garantoval Polákům v ČSR a Čechům a Slováků v Polsku menšinová práva. Problém ale spočíval v tom, že práva měla být poskytnuta na základě vzájemnosti. Jinými slovy: co dostali Poláci na Těšínsku, museli dostat i Slováci na Oravě a Spiši a naopak.

Již v dubnu 1947 Varšava rozhodla o zřízení dvou slovenských škol, a to v Jablonci (pro Oravu) a v Nižných Lapšach (pro Spiš). Mělo se přitom jednat o internátní školy pro děti z celého kraje. Zároveň se začalo s opravami příslušných budov a přednosta okresního úřadu v Nowém Targu dostal příkaz, aby se úřady chovaly ke Slovákům dobře a aby zabránil kontaktům skupiny kolem kněze Ferdynanda Machaye s Oravou a Spiši.³⁴ Bližší se totiž příjezd rady československého velvyslanectví³⁵ Júlíuse Horvátha na Oravu a Spiš.

Horváth pobýval na Horní Oravě a severní Spiši ve dnech 13.–17. května 1947. O jeho cestě se nám zachovala jak jeho zpráva, tak i hlášení představitelů krakovského vojvodství a novotarského okresního úřadu, kteří ho doprovázeli. Horváth si pochopitelně všiml zejména špatného postavení Slováků, které zhoršovaly hospodářské problémy regionu, konflikty s polskými úřady atp. Polští zástupci naproti tomu velmi bedlivě registrovali všechny jevy, které zpochybňovaly slovenský charakter místního obyvatelstva, nebo jiné kompromitující projevy. Mezi ně například patřilo uvítání československého diplomata místními obyvateli v Nižných Lapšach (Poláci byli přesvědčeni, že místní museli dopředu vědět o jeho příjezdu), kteří Horvátha zdravili vztyčenou pravicí

³³ AAN, MAP, sign. 774, mikrofilm B-1793, s. 169–179, protokol komise ze dne 26. 6. 1946. Kromě toho prezidium rady ministrů zřídilo zvláštní finanční fond určený k likvidaci hospodářské zaostalosti Horní Oravy a Spiše. ORLOF, E.: Niektóre problémy pogranicza polsko-słowackiego po II wojnie światowej, s. 48.

³⁴ AMSZ, Zespół Depesz, w. 9, t. 101, telegramy ze dne 3. a 14. 5. 1947.

³⁵ Po podepsání spojenecké smlouvy byla diplomatická zastoupení obou států povýšena na velvyslanectví.

a voláním „Na stráž!“, na což prý rada reagoval úklonami. Horváth se o zdravení vztyčenou pravíci ve své relaci zmiňuje, uvádí však, že je nedoprovázel pozdrav „Na stráž!“. V každém případě mu vztyčené pravice podle polských průvodců nebyly příjemné.³⁶ Československého zástupce mnohde vítaly místní lidé květinami, jak ale hlásili jeho polští průvodci, nebyl Horváth spokojen zejména s nepříliš vysokým národním uvědoměním některých obyvatel. Například ve spišském Kacwině se rada zeptal jednoho muže, zda je Polák nebo Slovák. Dostal od dotyčného nejprve odpověď, že je Polák. Když se však muž zorientoval a uvědomil si, s kým mluví, začal najednou prohlašovat, že je Slovák. Jinde se zase Horváth zeptal malého chlapce, zda je Slovák. Když dostal pozitivní odpověď, vytkl rada chlapci, aby tedy nemluvil polsky, když je slovenské národnosti. V obci Podvlek jedna z dívek, která Horváthovi předala květiny, zkoušela recitovat slovensky, ale text musela nakonec číst z kartičky, kterou jí někdo napsal.³⁷

Horváth poukazoval na řadu problémů, které zdejšími Slovákům komplikovaly život. Týkaly se zejména obstrukcí při vydávání hraničních propustek a také hospodářské zaostalosti regionu (Spiš byla podle Horvátha zaostalejší, avšak národně uvědomělejší než Orava), působení jednotek banderovců a polského antikomunistického podzemí. Slovinci také neměli své zástupce v místních správních orgánech. Horváth nicméně připouštěl, že zvláště po lednových volbách³⁸ se situace na Oravě a Spiši pomalu konsoliduje. Za jeden z nejzávažnějších problémů označil otázku slovenských škol. V době Slovenské republiky zde existovalo 45 škol se 128 třídami, v Jablonci a Jurgově fungovaly dokonce měšťanské školy. Polský návrh na zřízení dvou internátních škol pokládal Horváth za nesmyslný: „Slovenský sedliak z týchto krajov nedá svoje deti do žiadneho internátu. Skoro v každej obci je vyhovujúca nateraz škola, v ktorej bude možno otvorit školu slovenskú. Okrem škô ľudových treba otvorit i dve školy meštianske a napokon umožniť nadaným Slovákom, aby mohli po prípade študovať i na stredných a vysokých školách v Československu.“³⁹ Problém však spočíval v tom, že v Polsku nebyl dostatek slovenských učitelů s polským občanstvím. Horváth se obával, že pokud by Československo vyslalo své učitele, pak by Polsko mohlo požadovat, aby polští učitelé na Těšínsku byli též polskými občany.

Zvýšení počtu slovenských škol požadoval i Komitét pre podporu utečencov z Hornej Oravy a Spiša na poradě se zástupci československého ministerstva zahraničních věcí a pověřence školství. Především však byla na pořadu otázka likvidace komitétu. Polská strana v tom totiž viděla recipocitu, protože sama vzápětí po podepsání spojenecké smlouvy rozpustila tajnou skupinu mjr. Mazurka působící v Těšíně, která měla připravovat připojení Těšínska k Polsku.⁴⁰ Ukončení činnosti komitétu požadoval velvyslanec

³⁶ Zástupce okresního úřadu v Nowém Targu Zielinski se dokonce žertem obrátil k Horváthovi a odpověděl „Heil Hitler“. AAN, MAP, sign. 775, mikrofilm B-1794, s. 75–88, zpráva F. Polaczyka, nedatováno. AMZV, ZÚ Varšava, kart. 107, složka 2, zpráva Horvátha ze dne 22. 5. 1947.

³⁷ AAN, MAP, sign. 775, mikrofilm B-1794, s. 75–88, zpráva F. Polaczyka, nedatováno; Tamtéž, s. 82–87 Spozprzeżenia i uwagi urzędnika Starostwa delegowanego do asysty radcy Horwatowi (dále jen Spozprzeżenia). Na neznalost slovenštiny dětí navštěvujících slovenské školy na Horní Oravě a Spiši upozorňuje též ORLOF, E.: Niektóre problémy pogrnicza polsko-slowackiego po II wojnie światowej, s. 48.

³⁸ V lednu 1947 proběhly v Polsku parlamentní volby, komunisty ovšem zfalšované.

³⁹ AMZV, ZÚ Varšava, kart. 107, složka 2, zpráva Horvátha ze dne 22. 5. 1947.

⁴⁰ Podrobněji viz MROWCZYK, S.: Sztab zaolziański. Wspomnienia o działalności grupy powołanej w 1945 r. mającej poczynić przygotowania do przejęcia Zaolzia przez Polskę. Przegląd Historyczny 93, 2002, č. 2, s. 211–236; NOWAK, K.: Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989. Między nacjonalizmem a idea

Wierbłowski 21. května 1947 a ministerstvo zahraničních věcí to slíbilo.⁴¹ Zástupci komitétu však byli ochotni organizaci formálně rozpustit pouze tehdy, pokud i polská strana zastaví činnost Towarzystwa Przyjaciół Spisza a Orawy a „polonizační propagandu“ periodika Gazeta Podhalańska. Zástupci komitétu také odmítli připravit seznam uprchlíků z Horní Oravy a severní Spiše, kteří by se byli ochotni vrátit domů. Podle nich to ani nebylo možné, jelikož uprchlíci nevěřili polským zárukám beztravnosti. Nepochybovali sice o dobrých úmyslech varšavské vlády, nevěřili však místním orgánům, ve kterých podle nich působila stále řada slovakofobů.⁴²

Horváth s výsledky své cesty na Horní Oravu a severní Spiš seznámil ministra zahraničních věcí Zygmunta Modzelewského (stal se ministrem v lednu 1947 místo W. Rzymowského) a i když měl výhrady k postoji místních orgánů vůči Slovákům, přiznával zlepšení situace.⁴³ Mnohem méně spokojený s průběhem Horváthovy návštěvy byl ovšem představitel okresního úřadu v Nowém Targu Franciszek Polaczyk. Horváthův pobyt na Horní Oravě a severní Spiši podle něj pouze posílil protipolskou propagandu vedenou ze sousedních slovenských okresů. „Przez cały czas objazdu robił wrażenie agitatora wykorzystującego nielojalnie pakt przyjazni [tj. československo-polskou spojeneckou smlouvu z března 1947 – JF] do propagandy“, psal ve své zprávě Polaczyk. „We wszystkich miejscowościach obiecywał, że będzie się starał o szkoły słowackie, że księżyz będą musieli być słowaccy, że granica zostanie przesunięta. W Niedzicy miał miejsce następujący fakt: otoczony przez ludzi odpowiadał na ich pytania kiedy tu będzie Słowacja, oczywiście po cichu, abym nie słyszał. Do dziecka, które matka trzymała na ręce a które bawilo się kłapą od marynarki, co wyglądało jakby się do niego rwało – powiedział niby mimochodem „przyjdziem, przyjdziem“. Wszyscy to oczywiście zrozumieli jako dalszy ciąg zapewnienia, że Słowacja zagarnie Spisz i Orawę.“⁴⁴ Podle Polaczyka se místní obyvatelé přihlásili za Slováky především v letech druhé světové války a v připojení k ČSR viděli návrat blahobytu z doby Slovenské republiky, čímž si bylo možné také vysvětlit časté fašistické pozdravy. Kritikou nešetřil ani reprezentant krakovského vojvodství Tadeusz Zielinski, který dokonce zaregistroval, že Horváth dával místním Slovákům peníze.⁴⁵

Na základě Horváthových zjištění československé velvyslanectví ve Varšavě připravilo diplomatickou nótu, kterou předalo polskému ministerstvu zahraničních věcí 2. června 1947. Jasně v ní dávalo najevo, že Československo hodlá požadovat pro Slováky na Horní Oravě a severní Spiši stejné podmínky pro národnostní a kulturní rozvoj, jaké ČSR poskytne polské menšině na Těšínsku. Slovinci tedy měli mít síť vlastních škol, možnost posílat své děti vzdělávat se do Československa a vlastní kulturní a mládežnické

internacionalizmu. Cieszyn – Katowice 2010, kapitola Mniejszość polska w okresie polsko-czechosłowackiego konfliktu granicznego (1945–1947).

⁴¹ AMSZ, Zespól Depesz, w. 9, t. 160, telegram ze dne 21. 5. 1947; Zaolzie w swietle dokumentów polskiej placówki dyplomatycznej w Pradze oraz Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie (1945–1949). Ed. J. FRIEDL. Český Těšín 2007, dokument č. 215, s. 218. Po uzavření spojenecké smlouvy oba státy vzájemně povýšily svá diplomatická zastoupení na velvyslanectví.

⁴² AMZV, ZÚ Varšava, kart. 107, složka 2, úřední záznam z porady konané ve dnech 25–26. 5. 1947.

⁴³ AMSZ, Zespól Depesz, w. 9, t. 101, telegram ze dne 6. 6. 1947.

⁴⁴ AAN, MAP, sign. 775, mikrofilm B-1794, s. 82–88, Spozprzeżenia i uwagi urzędnika Starostwa delegowanego do asysty radcy Horwatowi.

⁴⁵ AMSZ, Departament Polityczny, w. 12, t. 180, s. 116, zpráva Zielinského ze dne 16. 5. 1947.

spolky. S poukázáním na vydávání Glosu Ludu⁴⁶ na Těšínsku velvyslanectví požadovalo, aby i zdejší Slováci mohli vydávat svůj časopis ve slovenštině a mít svá družstva „v rámci jednotné organizace polského družstevnictví.“ Povoleny měly být také bohoslužby ve slovenském jazyce. Nóta také požadovala předání kulturního domu v obci Chyžne a apelovala na zlepšení hospodářské, sociální a bezpečnostní situace v regionu, což ještě rozváděla další nota z 20. června 1947.⁴⁷

Spory panovaly kolem menšinového školství a počátek školního roku se neobešel bez incidentů. Rápidní úbytek dětí zaznamenaly místní polské školy. Porady zástupců místní správy a představitelů centrální vlády dospěly sice k závěru, že je nutné zachovat polské školy v regionu, kde to jen bude možné, avšak klíč k uklidnění situace na Horní Oravě a severní Spiši správně viděli ve zlepšení tamních hospodářských poměrů a ve vyslání kvalifikovaných úředníků, kteří by místní správu pozvedli na odpovídající úroveň.⁴⁸

Situace na Horní Oravě a severní Spiši se postupně uklidňovala, místní úřady ovšem velmi citlivě vnímaly antipolskou propagandu prováděnou Komitétem utečencův z Hornej Oravy a Spiša. Ministerstvo veřejné správy se u ministerstva zahraničních věcí domáhalo, aby intervenovalo za zrušení této organizace. Jak bylo již zmíněno, československá strana se už dříve rozhodla komitét likvidovat a státní tajemník Clementis to znovu potvrdil při setkání s *chargé d'affaires* Staniewiczem.⁴⁹ Relativně spokojený se situací na Horní Oravě a severní Spiši byl také katovický konzul Matej Andráš, který sem počátkem prosince podnikl inspekční cestu a potvrdil, že „poměry se vcelku zlepšily“. Polská strana ustoupila také od původních plánů, které počítaly s existencí pouze dvou slovenských škol. Podle katovického konzula Andráše⁵⁰ se připravovalo zřízení dalších osmi škol a při polském gymnáziu v Krakově měla vzniknout slovenská pobočka. Z problémů, které Horní Oravu a severní Spiš stále tížily, upozornil konzul zejména na malý počet přechodů určených pro malý pohraniční styk a také ještě se objevující zákazy zpívat slovensky v kostelích. V obou případech polské úřady slíbily zakročit. Nedalo se však očekávat, že by v brzké době vznikly nějaké slovenské spolky, protože „na Oravě ani na Spiši není intelligence“, a tak kulturní rozvoj měl být podporován konzulátem, pro nějž Andráš navrhoval přidělení pomocné síly, jež by se touto otázkou zabývala. S ohledem na dodatkový protokol pokládal Andráš za nutné zrušit Komitét pro podporu utečencův z Hornej Oravy a Spiša. Jeho předseda Ján Baďurík slíbil, že vše zařídí tak, aby likvidace komitétu nevyvolala nepříznivý ohlas. Pověřenci školství a sociální péče měli převzít část činnosti výboru.⁵¹

⁴⁶ Polské noviny vydávané KSČ na Těšínsku.

⁴⁷ Viz AMSZ, Departament Polityczny, w. 12, t. 180, s. 124–136. Jak vyplývá z polských pramenů, nebylo například možné určit výši daní obyvatel Horní Oravy a Spiše, protože katastrální knihy byly odvezeny během války na Slovensko. AMSZ, Departament Polityczny, w. 12, t. 180, s. 164–172, hlášení ze dne 16. 9. 1947.

⁴⁸ AAN, MAP, sign. 776, mikrofilm B-1795, s. 109–117, záznam z porady konané dne 24. 11. 1947.

⁴⁹ AMSZ, Departament Polityczny, w. 12, t. 180, s. 210, dopis ministerstva veřejné správy ze dne 31. 10. 1947; Tamtéž, w. 12, t. 179, s. 314–316, záznam rozhovoru ze dne 29. 11. 1947; AMZV, TO Polsko, kart. 16, složka 3, záznam rozhovoru dne 29. 11. 1947.

⁵⁰ K jeho činnosti viz též NOWAK, K.: Konsulat czechoslowacki w Katowicach wobec problemu mniejszości slowackiej w Polsce po 1947 r. In: *Panstwo, Spoleczenstwo, Prawo w dziejach Europy Środkowej*. Katowice – Kraków 2009, s. 545–553.

⁵¹ AMZV, ZÚ Varšava, kart. 107, složka 2, záznam ze dne 11. 12. 1947.

Domnívám se, že na československé i polské straně se postupně začínala projevovat jistá únava z nekončících sporů a stížností, které se týkaly postavení Poláků na Těšínsku a Slováků na Horní Oravě a severní Spiši. Stále patrnější byla tendence kvůli těmto otázkám vzájemné vztahy zbytečně nekazit. Československo se proto rozhodlo definitivně zlikvidovat Baďuríkův komitét. Ten ovšem i nadále hájil zájmy Slováků z polské části Oravy a Spiše a ministerstvo zahraničních věcí stále informoval o různých incidentech. Ministerstvo to ovšem neslo nelibě a od Baďurika se snažilo maximálně distancovat. Také československý konzulát v americkém Pittsburgu, který neustále dostával stížnosti a petice tamního výboru na podporu Oravy a Spiše (18. března 1948 dokonce jeho delegace navštívila ministerstvo zahraničních věcí v Praze), dostal z centrály pokyny, aby formou soukromého dopisu apeloval na zanechání posílání rezolucí, „nakolko by tieto mohly nepriaznivo vplyvať na priateľské ovzdušie, v ktorom vzájemne pracujú obidve vlády, československá i polská, na vyriešení problémov svojich príslušníkov žijúcich na území vzájomného priateľského štátu a mohli by aj nežiadúce sťažiť úsilie čs. MZV v jeho práci na vyriešení týchto otázok.“ Měl ale přitom americké Slováci ujistit, že Československo udělá maximum pro to, aby Slováci na Horní Oravě a severní Spiši měli zaručena svá národnostní práva. Dodatkový protokol označilo ministerstvo zahraničních věcí za „vhodný instrument pro uplatňování všech oprávněných potřeb a požadavků této větve slovenského národa.“⁵²

Tento apel ovšem nepřinesl výsledky a američtí Slováci nadále bedlivě sledovali dění na Horní Oravě a severní Spiši a stále posílali zvláště katovickému konzulovi Andrášovi rezoluce, v nichž žádali připojení tohoto území k Československu. Konzulovi nezbylo nic jiného, než znovu ujišťovat, že československá vláda má na zřeteli postupné plnění menšinové klauzule dodatkového protokolu. „Ťažkosti, ktoré sa ešte stále vyskytujú, sú pôsobené miestnymi poľskými šovinistickými elementami, ktoré bez pochopenia súčasných československo-poľských vzťahov chovajú sa voči obyvateľstvu slovenskej národnosti, ako boli vychovaní a zvyknutí za poľských režimov Pilsudského a Becka. Táto ich činnosť je však odsúdená k nezdaru,“ napsal konzul Andráš v odpovědi Michaelovi Mladučkému, představiteli výboru v Chicagu.⁵³

Činnost konzula Andráše si brzy vyloučila kritiku Poláků. Podle školního inspektora Tadeusze Kosmaly Andráš svými častými cestami na Horní Oravu a severní Spiš zbytečně podporoval antipolskou propagandu. Důsledkem bylo zhoršení národnostních poměrů v regionu, místní obyvatelstvo hlásící se k slovenské národnosti opět odmítalo platit daně a jejich výběři se dokonce obávali do oravských a spišských obcí jezdit. Objevily se různé antipolské nápisy, nechybělo ani odstraňování polských státních znaků z budov škol. S blížícím se koncem lhůty dodatkového protokolu se mezi obyvatelstvem šířily pověsti o připravovaném připojení Horní Oravy a severní Spiše k Československu, které údajně nejvíce podporovali lidé udržující kontakt s konzulem. Kosmala ovšem

⁵² AMZV, TO Polsko, kart. 16, složka 3, čj. 61713/48; Tamtéž, ZÚ Varšava, kart. 107, složka 6, přípis určený povereníctvu vnitru ze dne 20. 1. 1949.

⁵³ AMZV, TO Polsko, kart. 16, složka 3, dopis Andráše ze dne 15. 11. 1948. Andráš souhlasil s názorem velvyslanectví, aby se Československo od aktivit výboru distancovalo a dokonce navrhoval, aby se československé zastupitelské úřady pokusily v těchto organizacích získat vliv, „paralizovat“ v nich pravicové elementy, přesvědčit ich o správnosti politiky ľudovodemokratickej ČSR, ktorej výsledky napr. v otázke postavenia slov. obyvateľstva Spiša a Oravy sa už ukazujú pri organizovaní slovenského školstva, ustanovení prvých slovenských učiteľov apod.“ Tamtéž, zpráva Andráše ze dne 2. 12. 1948.

z nastalé situace vinil i polské úřady, které se především nedokázaly dostatečně razantně postavit proti těmto pověstem. Prestiž místní administrativy se nedařilo zvýšit i kvůli různým chybám úředníků ve vztahu k místnímu obyvatelstvu, které se pak se svými stížnostmi obracelo přímo na katovický konzulát.⁵⁴

S polskými výhradami k činnosti konzula Andráše seznámil velvyslanec Františka Piška⁵⁵ ministr zahraničních věcí Modzelewski. Velvyslanec zřejmě uznával oprávněnost polských stížností, protože slíbil, že s konzulem promluví, a požádal Modzelewského o konkrétní doklady. Na druhou stranu si Pišek stěžoval na neprovedení dodatečného zápisu do slovenských škol, což ovšem Modzelewski slíbil napravit.⁵⁶ I když školní inspektor Tadeusz Kosmala v listopadu 1948 v jedné ze svých dalších zpráv konstatoval, že národnostní poměry na Horní Oravě a severní Spiši se poněkud zlepšily, představitelé zdejších Slováků byli opačného názoru. Dne 3. listopadu 1948 navštívila československého ministra zahraničních věcí Clementise jejich delegace a přednesla mu celou řadu stížností. Upozornila mezi jinými na potíže, jež polské úřady činily v komunikaci s katovickým konzulátem (několikrát na jeho adresu nebyla doručena pošta) a stěžovala si na stav školství (nedostatek místností, špatná odborná kvalita učitelů – jeden polský učitel prý prohlásil: „Naučil jsem se slovensky „Pochválen buď Ježíš Kristus. Dobrý den.“ A to budu učit, víc slovensky neumím.“). Další stížnosti byly vlastně již tradiční a týkaly se nepřátelského postoje některých kněží, Poláků a místních úřadů k Slovákům. Členové delegace se domáhali také urychleného ustavení kulturního spolku a „poukazovali [na to], co mají Poláci na Těšínsku.“⁵⁷ Srovnání polskou menšinou na Těšínsku ale nebylo zcela na místě. Mezi Slovaky a Poláky byly značné rozdíly, zvláště pokud se týče sociální struktury a úrovně kulturního rozvoje.

Katovický konzulát sice uznával postupné zlepšování se situace Slováků na Horní Oravě a severní Spiši, avšak k tomu, „aby sa mohlo hovoriť o normálnych pomeroch, treba vykonať ešte mnoho práce.“⁵⁸ Konzul Andráš přitom stížnostmi na chování polských úřadů, farářů, učitelů a také milice a pohraniční stráže vůči Slovákům doslova bombardoval novotargského přednostu okresního úřadu. Proto byla 4. ledna 1949 svolána do Nowého Targu porada představitelů civilních úřadů a bezpečnostních orgánů okresu, na níž ovšem pro změnu „padaly stížnosti“ na adresu konzula Andráše. Bylo mu zejména vytýkáno, že nepravdivě informuje své nadřízené a jako příklad bylo uvedeno dvacet jedna incidentů, o nichž konzul v poslední době polské úřady informoval. Vyšetřování přitom oprávněnost stížností nepotvrdilo a jeho výsledky stejně jako i další materiály svědčící o neloajalitě konzula vůči polským orgánům byly přes okresní Urząd Bezpieczeństwa Publicznego v Nowém Targu poslány do Varšavy ministerstvu veřejné bezpečnosti. Pravdou nicméně zůstávalo, že polská administrativa na Horní Oravě a severní Spiši stále ještě nefungovala bezchybně. Ukázalo se to například při registraci slovenských kulturních spolků, kdy nowotargský okresní úřad i přes jasné nařízení ministerstva veřejné správy

⁵⁴ KOWALSKI, R.: Sprawozdania Tadeusza Kosmali..., s. 102–106.

⁵⁵ František Pišek v červnu 1948 na postu velvyslance vystřídal Josefa Hejreta.

⁵⁶ AMSZ, Zespół Depesz, w. 16, t. 154, telegram ze dne 30. 9. 1948.

⁵⁷ AMZV, ZÚ Varšava, kart. 107, složka 6, záznam o přijetí delegace. Srovnání polskou menšinou na Těšínsku ale nebylo zcela na místě. Mezi Slovaky a Poláky byly značné rozdíly zvláště pokud se týče sociální struktury a úrovně kulturního rozvoje.

⁵⁸ AMZV, ZÚ Varšava, kart. 107, složka 7, zpráva katovického konzulátu ze dne 13. 12. 1948.

nedokázal připravit podklady pro okamžitou registraci spolků. Stalo se tak až na zásah inspektora T. Kosmaly.⁵⁹

Bližící se konec dvouleté lhůty platnosti dodatkového protokolu vyzýval k bilanování stavu menšinových práv. Polské velvyslanectví pokládalo postavení polské menšiny na Těšínsku za dobré, i když stále bylo co zlepšovat.⁶⁰ Pohled československé strany na aktuální otázky postavení Slováků na Horní Oravě a severní Spiši prezentovalo memorandum československého velvyslanectví z 11. února 1949. Jeho text sice uznával značné zlepšení národnostních poměrů a oceňoval snahu polských orgánů „mírnit a brzdit nežádoucí nacionalistické projevy.“ Podle velvyslanectví však „pozitivních výsledků bude možné dosáhnout jedině důslednou politikou odstraňování šovinistických elementů a výchovou a vlivem na všechny místní činitele, protože nejen místní administrativa, ale i učitelské síly a část polského obyvatelstva – nehovoře ani o farářích – jsou prosáknuti nevraživostí proti projevům slovenské národnosti a podráždění, jakmile přijdou do styku se slovenským živlem.“ Velvyslanectví vyjadřovalo uspokojení nad stavem školství a uznávalo snahu polské administrativy o otevření slovenských škol všude, „kde to je potřebné“, málo pozornosti se ovšem podle memoranda věnovalo otázce družstevnictví, kdy na základě dodatkového protokolu měla být zakládána slovenská nebo smíšená polsko-slovenská družstva. Posledním problémem, na které dokument upozorňoval, byla otázka hraničních propustek, které polské pohraniční orgány jen neochotně vydávaly Slovákům dojíždějícím za prací nebo za studiem na Slovensko: „Je to stav tím bolestnější, že na Těšínsku jsou tyto problémy vyřizovány československými orgány kladně a s největší blahovolností.“ Zároveň memorandum ujišťovalo, že Československo učiní maximum, aby tlumilo šovinistické vášně mezi slovenským obyvatelstvem Horní Oravy a severní Spiše.⁶¹

Memorandum velvyslanec Pišek osobně odevzdal ministrovi zahraničních věcí Modzelewskému, jenž slíbil jeho urychlené vyřízení, poukázal však na komplikace, které při spravování regionu přináší jeho zaostalost. Zcela pochopitelně Modzelewski odmítl vznik slovenských družstev a odvolával se na praxi na Těšínsku, kde též existovalo pouze smíšené česko-polské družstvo, což uznával i velvyslanec Pišek. Modzelewski také nesouhlasil s požadavkem slovenské delegace (jež předtím navštívila velvyslanectví), aby Slovákům byly nahrazeny škody způsobené „válkou a bandami“. Ministr ujistil velvyslance, že tyto škody se registrují, ale dodal, že „náhrada se za ně vůbec neposkytuje.“⁶²

Jak přitom vyplývá z archivních dokumentů, memorandum u polských diplomatů vzbudilo nelibost. Sobierajski v rozhovoru s legačním tajemníkem Šedivým vytkl zvláště mentorský tón memoranda a vůbec fakt jeho předání Modzelewskému. Sobierajski se domníval, že nejenom v tomto, ale i v řadě jiných případů by stačila osobní rozmluva s pracovníky ministerstva, kteří jsou připraveni kdykoli zástupce československého velvyslanectví přijmout a vyslechnout. Šedivý ale oponoval a zmínil několik případů, kdy na osobní intervence nebylo vůbec reagováno.⁶³

⁵⁹ KOWALSKI, R.: Sprawozdania Tadeusza Kosmali..., s. 107–109.

⁶⁰ AMSZ, Departament Polityczny, w. 15, t. 215, s. 63, zpráva J. Olszewského ze dne 15. 2. 1949.

⁶¹ AMZV, ZÚ Varšava, kart. 107, složka 6, memorandum ze dne 10. 2. 1949.

⁶² Tamtéž, zpráva Piška ze dne 12. 2. 1949.

⁶³ AMZV, ZÚ Varšava, kart. 107, složka 7, záznam o rozhovoru se Sobierajským ze dne 1. 3. 1949.

V každém případě bylo zřejmé, že obě strany si přejí uklidnění situace na Horní Oravě a severní Spiši. Únorové memorandum představovalo poslední výraznější pokus Prahy ovlivnit zdejší poměry před vypršením dvouleté lhůty stanovené dodatkovým protokolem. I když Československo mělo jisté výhry, lze konstatovat, že pokládalo zdejší situaci za splňující menšinovou klauzuli dodatkového protokolu. Nemělo také zájem na jítření vztahů s Polskem, což se projevovalo i v maximální snaze utlumit činnost Jána Baďurika, který stále pokračoval v propagandě za připojení Horní Oravy a severní Spiše k ČSR. Dne 4. ledna 1949 mu byl na základě příkazu okresního národního výboru ve Spišské Staré Vsi zabaven veškerý písemný materiál, týkající se propagandy za připojení Horní Oravy a severní Spiše k ČSR. Okresní národní výbor mu zároveň zakázal, „aby se jakoukoliv formou dále zabýval slovenským územím připojeným k Polsku.“ Na Baďurikovu obranu však rozhodně vystoupili američtí Slováci. American Liberation Committee for Spis and Orava vyzval československou vládu, aby se domáhala připojení Horní Oravy a severní Spiše k ČSR, přičemž hodlal tento požadavek předložit i Organizaci spojených národů. Československé ministerstvo zahraničních věcí ovšem pokládalo Baďurikův případ za čistě vnitropolitickou záležitost, a proto se rozhodlo nereagovat na intervence amerických Slováků ve prospěch Baďurika.⁶⁴

Neochota Prahy komplikovat kvůli Oravě a Spiši vztahy s Polskem se znovu projevila 2. března 1949, kdy se na ministerstvo zahraničních věcí dostavila delegace vedená Baďurikem. Žádosti o rozhovor s ministrem Clementisem nebylo vyhověno, delegaci přijala pouze přednostka jednoho z odborů ministerstva dr. Marta Gottwaldová-Čepičková za přítomnosti bývalého velvyslance ve Varšavě Hejreta a referentů Holického a dr. Kamenického. Rezoluce, kterou delegace předala, požadovala připojení území Horní Oravy a severní Spiše k ČSR, respektive provedení plebiscitu. „Baďurik se také dotazoval,“ čteme v záznamu ze setkání s delegací, „budou-li vedena jednání na základě dodatkového protokolu. Řekl, že dostal kopie dopisů, které výše uvedený americký výbor zaslal ministerstvu zahraničních věcí a předsedovi vlády. Zmínil se také, že americké výbory připravují vydání knihy o polských násilnostech na Oravě a Spiši, což prý se jim snaží vymluvit, poněvadž by to neprospělo Slovákům na Horní Oravě a že prý jim napsal, že by [se] vzdal své funkce, kdyby k vydání knihy došlo. Na jeho poznámky nebylo reagováno.“⁶⁵

Otázky spojené s postavením slovenského obyvatelstva v polské části Oravy a Spiše zaujímaly přední místo při utváření československo-polských vztahů během prvních let po druhé světové válce. Horní Orava a severní Spiš se zároveň staly vcelku vitálním nástrojem československé diplomacie ve sporech o menšinových otázkách Poláků na Těšínsku a hrály do určité míry úlohu „slovenského Těšínska“. Je ale třeba zmínit, že polské diplomatické zastoupení v Praze věnovalo značnou pozornost i přímo Slovensku, Slovákům a česko-slovenským vztahům. Jeho zprávy tak mohou přinést pohled na vztahy mezi Čechy a Slováky z jiné perspektivy.

⁶⁴ AMVZ, TO Polsko, kart. 7, složka 5, čj. 100.307/49/A-1/2 ze dne 16. 2. 1949 a čj. 100 299 A 1-2 ze dne 23. 3. 1949.

⁶⁵ AMVZ, TO Polsko, kart. 16, složka 3, záznam ze dne 3. 3. 1949.

The factor of Slovakia in Czechoslovak-Polish relations

Jiří Friedl

In autumn 1938, Polish government lost the trust of Slovak politicians and people. After 1945, the area of northern Orava and Spiš (Scepusia) region, inhabited mainly by Slovaks and ceded to Poland, became the main issue. Slovak minority was disadvantaged and underprivileged, forced to merge with the majority. Some problems were solved by Amendment Protocol of Czechoslovak-Polish Treaty in 1947. Polish minority in Czechoslovakia and Slovak (as well as Czech) minority in Poland were granted identical reciprocal rights..

TĚŠÍNSKÉ SLEZSKO V ČESKO-SLOVENSKÝCH VZTAZÍCH

Krzysztof Nowak
Józef Szymeczek*

Juž samo spojrzenie na mapę Europy środkowej poucza nas, że położony między rzekami Ostrawicą na zachodzie a Białą na wschodzie Śląsk Cieszyński (2,5 tys. km²), z dolinami rzeki Olzy i górnej Wisły, z przełęczą jabłonkowską (553 m.n.p.m) stanowi ważny strategicznie obszar między północą, południem, wschodem a zachodem Europy środkowej, terytorialny bufor i pogranicze Górnego Śląska, Moraw, Słowacji i Małopolski (Ziem Żywieckiej), bramę z Europy zachodniej do wschodniej, ważny punkt na dawnym pograniczu polsko-czechosłowackim. Tędy w starożytności biegła jedna z odnóg słynnego „bursztynowego” szlaku z Rzymu nad Bałtyk a w średniowieczu „miedziany szlak” i „droga toruńska” z Węgier do Czech i Polski.

Położony także między historycznymi organizmami państwowymi Węgier, Czech i Polski Śląsk Cieszyński w XIII wieku odpadł od Królestwa Polskiego i do końca I wojny światowej pozostawał w granicach Królestwa Czech – od XVI w. w ramach monarchii habsburskiej; od 1867 r. graniczył jako część austriackiej tzw. Przedlitawii z węgierską Zalitawią. Tędy biegła łącząca obie części monarchii ważna strategicznie kolej koszycko-bogumińska. Jako obszar położony między wyodrębniającymi się regionami historycznymi: Górnym Śląskiem, Morawami, Słowacją i Małopolską, Śląsk Cieszyński był i jest także typowym śródoeuropejskim pograniczem narodowościowym i narodowym, ze wszystkimi tego konsekwencjami, z przenikającymi się wzajemnie elementami kultury polskiej, czeskiej, niemieckiej, słowackiej, żydowskiej, węgierskiej i wołoskiej, ze zróżnicowanymi zjawiskami asymilacji, stopniami narodowej identyfikacji i postaw narodowych. Region ten stanowi też do dziś, wywodząc się z XVI-wiecznej reformacji, enklawę polskiego protestantyzmu. W XX wieku, podobnie jak w przypadku wielu innych pograniczy, Śląsk Cieszyński zapisał się w pamięci głównie jednak jako obszar konfliktów narodowościowych polsko-czeskich i politycznych polsko-czechosłowackich.

Przy problematyce konfliktów granicznych na Śląsku Cieszyńskim warto także wspomnieć o zapomnianych już dzisiaj w podręcznikach historii sporach śląsko-węgierskich o przebieg granicy między Księstwem Cieszyńskim a węgierskimi panami feudalnymi z komitatu trenczyńskiego, które toczyły się od połowy XV wieku do końca XVIII wieku a więc wiązały się w pewien sposób również z problematyką słowacką. Przedmiotem sporu były przede wszystkim leśne obszary przygraniczne w okolicach górnokisuckiej Czadcy, które dla książąt cieszyńskich stanowiły naturalny kordon „sanitarny” oddzielający Księstwo Cieszyńskie od ziem Korony św. Stefana. Wycinanie lasów przez Węgrów

* J. Szymeczek opracował problematykę religijną.

prowarziło do ostrych sporów, które formalnie zostały zakończone wyrokiem specjalnie powołanej komisji cesarskiej w 1793 r., gdy wyznaczono granicę między Śląskiem a Węgrami w przybliżeniu tak jak ona przebiega obecnie – między gminą Mosty koło Jabłonkowa/Mosty u Jablunkova w Rep. Czeskiej a gminą Swierczynowice/Svrčinovec na Słowacji. Spory o linię graniczą widoczne są również na XVIII wiecznych mapach Księstwa Cieszyńskiego: wystarczy porównać mapę Nigriniego z 1724 i Wielanda z 1736 r.¹

Śląsk Cieszyński pełnił również ważną rolę w religijnych kontaktach czesko-słowackich, co dotyczyło głównie protestantów. Luteranizm przeniknął na Śląsk Cieszyński jeszcze za życia Marcina Luthera. Fundamenty pod kościół lutherański w regionie położył książę² cieszyński Wacław III Adam (1524–1579) wydaniem w 1568 r. „Porządku Kościelnego”. W ten sposób powstał klasyczny kościół krajowy, który do dziś funkcjonuje w czeskiej części Śląska Cieszyńskiego w postaci Śląskiego Kościoła Ewangelickiego Augsburskiego Wyznania.³ Od swego początku kościół ten był miejscem, gdzie spotykały się polskie, niemieckie i czeskie wpływy kulturalne. Utrzymywały się również bliskie kontakty z ewangelikami z Górnych Węgier, czyli dzisiejszej Słowacji a kościół ten był czynnikiem, który przez stulecia wpływał na stosunki czesko-słowackie.

„Porządek Kościelny” Wacława III Adama został spisany w języku czeskim, który w XVI wieku był językiem urzędowym. Nie oznacza to jednak, że reformacja na Śląsku Cieszyńskim miała czeskie oblicze. Cieszyńscy protestanci stawiali podstawy swej wiary wyłącznie na konfessji lutherskiej, czy augsburskiej. Tym się też różnili od takich ewangelików w Czechach i na Morawach, którzy organizowali się wokół tradycji ojezycznej, a więc braterskiej. Swoją literaturę religijną ewangelicy cieszyńscy sprowadzali bezpośrednio z Halle, tylko częściowo z „husyckich” Czech, też z obszaru Polski i Prus, przede wszystkim z miast, gdzie ewangelicy augsburscy mieli znaczne wpływy, czyli z Królewca, Wilna, Torunia, Gdanska, Poznania. Podobnie było i z kontaktami osobistymi, chociaż ewangelicy duchowni na szluby w zborach cieszyńskich byli w pierwszym rzędzie poszukiwani w innych częściach Śląska i na Górnych Węgrzech.⁴

W 1595 r. książę Adam Wacław, syn Katarzyny Sydonii i Wacława III Adama osiągnął pełnoletność i rozpoczął rządy samodzielne. Od początku swoich rządów kontynuował politykę wyznaniową swych poprzedników. W 1598 r. mianował pastorem ewangelickim w Cieszynie Tymoteusza Lovčianiego, dotychczasowego pastora w Żylinie.⁵ Ten ukazał drogę wiary Jerzemu Trzanowskiemu (Jurajovi Tranoseiovi).

Jerzy Trzanowski urodził się w Cieszynie 27.03.1592 r. Był znanym ewangelickim duchownym, pisarzem i autorem pieśni religijnych, działającym wśród Polaków, Czechów

¹ ŽILINČÍK, I.: Stručný náčrt osídlení horných Kysuc a hraničních sporů o toto území. In: Czadecka ojeowizna. (ed. NOWAK, K.) Lublin 2000, s. 27–35.

V rámci země koruny české těšínské vlády měli hodnost a pravomoci vévody (lat. dux, něm. Herzog). Poština tuto hodnost neumí pojmenovat (pozn. red.).

³ Szerzej ma temat dziejów cieszyńskich ewangelików zob. WAGNER, O.: Kościół macierzysty wielu krajów: Historia Kościoła Ewangelickiego w Księstwie Cieszyńskim w latach 1545–1918/1920. Bielsko-Biała 2009, 560 ss.

Szerzej zob. SZYMECZEK, J.: Vznik Československa a evangelici augsburského vyznání v Těšínském Slezsku 1918–1923. Český Těšín 2010, 135 ss.

⁵ MICHEJDA, K.: Dzieje Kościoła ewangelickiego w Księstwie Cieszyńskim. Cieszyn 1909, s. 14.

i Słowaków. Dlatego nazywany jest „słowiańskim Lutrem”. W stosunkach czesko-słowackich odegrał znaczącą rolę nie tylko w swoich czasach – jako autor bardzo popularnego między Słowakami czeskiego kancjonału Cithara sanctorum (Lewocza 1636), którym przyczynił się do zachowania słowiańskiej mowy między ludem na Górnych Węgrzech, ale i w XX wieku, gdy jako symbol intelektualisty działającego dawniej między Czechami a Słowakami był w okresie międzywojennym holubiony jako prototyp Czechosłowaka. Uroczystości 300. rocznicy jego śmierci w 1937 r. ówczesne władze uznawały za bardzo ważne i wykorzystywały je do demonstracji „odwiecznych” wzajemnych stosunków między Czechami a Słowakami. W Pradze na Malej Stranie, na budynku szkoły, gdzie uczył, umieszczono więc tablicę z następującym tekstem: „Zde na škole svatomikulášské působil léta páně 1611–1612 a 1613 slavný český pěvec duchovní Jiří Třanovský – Tranoseius, nar. 1592 v Těšíně, zem. 1637 v Liptovském svatém Mikuláši. Jeho kancionál Cithara sanctorum z r. 1636 se stal zdrojem duchovní národní síly a symbolem jednoty československé”.⁶

Na początku XVII wieku wydawało się, że rozwój protestantyzmu na Śląsku Cieszyńskim jest niezagrażony, głównie dlatego, że wolność wyznaniowa w Czechach była zagwarantowana prawnie – tzw. Majestatem cesarza Rudolfa II z 9.06.1609 r. dla ziem czeskich i „Majestatem” dla Śląska z 20.08.1609 r. Ewangelicy mogli zachować przejęte przez siebie kościoły katolickie oraz uzyskali zezwolenie na budowę nowych świątyń i szkół.⁷ W tej triumfalnej dla cieszyńskich ewangelików dobie, książę Adam Wacław na przełomie lat 1609/1610 zdecydował się powrócić na łono Kościoła katolickiego.⁸

W okresie powstania zbrojnego czeskich stanów panował w Cieszynie książę Fryderyk Wilhelm (1617–1625) a następnie księżna Elżbieta Lukrecja (1625–1653), ostatnia cieszyńska władczyni z rodu Piastów. Mimo, iż sama była zwolenniczką Kościoła katolickiego aż do swej śmierci w 1653 r. ochraniała swoich ewangelickich poddanych, którzy tracili bądź zyskiwali budynki kościelne. Po jej śmierci, Księstwo Cieszyńskie przeszło pod bezpośrednie władanie Habsburgów i dla ewangelików nastąpiły lata wyznaniowej nietolerancji oraz ucisku, trwające do początku XVIII wieku.

W okresie prześladowan wyznaniowych przybywali na Śląsk Cieszyński z Górnych Węgier tajni ewangelicy kaznodzieje, którzy skrycie odprawiali nabożeństwa i szliżyli inną posługę, zwłaszcza na lesnych polanach w Beskidach. Obecnie znamy 6 takich miejsc.⁹

⁶ Památce Jiřího Třanovského (Tranoseia). K 330 výročí jeho smrti vydal Společný výbor pro oslavy třanovského v Praze 1937. Praha 1937.

⁷ PIWAŃSKI, K.: Dzieje polityczne do 1675 r., kontrreformacja. In: Historia Śląska, Tom I do 1763. Czasy III od końca XVI w. do r. 1763, pod red. K. MAŁEŹYŃSKIEGO, Wrocław-Warszawa-Kraków: 1963, s. 317.

⁸ Szerzej zob. KUŚ, J.: Z dziejów kościelnych Ziemi Cieszyńskiej. Kraków 1983; MACHEJ, A.: Adama Wacława księcia cieszyńskiego zmiana wyznania w 1610 roku i okoliczności tego wydarzenia. „Pamiętnik Cieszyński” 1998, t. 13, s. 5–12; WINKELBAUER, T.: Fürst und Fürstendotter. Gundaker von Liechtenstein. Ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters. Wien-München 1999, s. 132–133.

⁹ Szerzej zob. Leśne kościoły. Miejsca tajnych nabożeństw ewangelickich w Beskidzie Śląskim. Bielsko-Biała 2009.

Sytuacja polepszyła się w latach wojny północnej, gdy król szwedzki Karol XII uzyskał dla cieszyńskich protestantów istotne ulgi od cesarza Józefa I. W 1709 r. uzyskali oni zgodę na budowę kościoła w Cieszynie. Punktem zwrotnym w dziejach Kościoła ewangelickiego na Śląsku stał się tzw. patent tolerancyjny cesarza Józefa II z 1781 r., dzięki któremu można było zakładać zbory, budować domy modlitwy, zakładać szkoły i powoływać własnych duchownych. Proboszczami zostawali także pastory z Górnych Węgier. Według słowackiej encyklopedii ewangelickiej, po tym patencie tolerancyjnym przybyło na Śląsk ze Słowacji 5 duchownych: Karol Jozef Nikolaides, Samuel Kossány, Michal Orgon, Ondrej Paulini i Ján Schmitz.¹⁰ Inne źródła podają jeszcze nazwiska: Stefan Nikolaides (zbór w Ligotce Kameralnej/Komorní Lhotce), Michał Seletin (zbór w Golezowie i Ustroniu).¹¹ Najmocniej zapisał się w historii cieszyńskiego protestantyzmu Ondřej Paulini młodszy, który był od 1811 r. seniorem śląskim a dwa lata przed swoją śmiercią (1827 r.) został wybrany superintendentem dla Moraw i Śląska. Był autorem pierwszego na Śląsku Cieszyńskim polskiego podręcznika do nauczania religii: *Nauka ewangelii Chrystusowej* (1818 r.), który był używany w szkołach do końca XIX wieku.¹² Nie sposób nie odnotować wreszcie ważnego faktu sprawowania w latach 1858–1869 posady rektora ewangelickiego kolegium w Cieszynie przez znanego działacza słowackiego Jána Kalinčiaka (1822–1871).

Odrębność ziem Korony czeskiej od Węgier powodowała, że czynnik (faktor) polski na Śląsku Cieszyńskim w politycznych stosunkach czesko-słowackich przez wiele lat miał charakter epizodyczny. Należy jednak wspomnieć o kontaktach XIX wiecznego polskiego ruchu narodowego a zwłaszcza polskiego „budziciela” narodowego, ewangelika Pawła Stalmacha (1824–1891) z słowackim kręgiem działaczy pod wodzą Ľudovíta Štúra w Preszburgu (Bratysławie). Jako student gimnazjum ewangelickiego w Cieszynie Stalmach w latach 1843–1844 przebywał w ewangelickim gimnazjum preszburkim, gdzie zetknął się ze słowackim ruchem narodowym. Kontakty te w okresie „Wiosny Ludów” nabrały już politycznego charakteru i wiązały się z tzw. nurtem słowiańskim – alternatywą dla nurtu frankfurckiego, przez co nabierały też szerszego polsko-czesko-słowackiego charakteru. Śląsk Cieszyński i pobliskie Morawy były jednym z ośrodków azylu i koncentracji dla walczących z Węgrami, u boku żołnierzy austriackich, słowackich powstańców. W maju Słowacy 1848 r. odpoczywali w Jabłonkowie, na przełomie listopada i grudnia 1848 r. 200 osobowy oddział pod wodzą Štúra i Jozefa M. Hurbana przebywał w Cieszynie i okolicach. Po raz drugi Štúr przebywał w Cieszynie 15.03.1849 r., w drodze z delegacją słowacką na dwór cesarski w Wiedniu. Ze względu na sympatie części polskich działaczy narodowych ze Stalmachem na czele (który dał imię Ľudovit swojemu synowi) dla nurtu słowiańskiego, kontaktów tych nie można nazwać przypadkowymi. Od roku 1867 aż do swej śmierci w 1870 r. na politycznej emigracji mieszkał w Cieszynie znany słowacki działacz narodowy, ksiądz ewangelicki Michal M. Hodža.¹³

Kilkadziesiąt lat później Górne Kisuče za przełęczą jabłonkowską stały się z kolei miejscem azylu dla działacza społecznego z bielskiego okręgu przemysłowego na Śląsku

¹⁰ PETRÍK, B. – RYBÁR, P. (eds.): *Evanjelická encyklopédia Slovenska*. Bratislava 2001, s. 382.

¹¹ „Przegląd Ewangelicki”, wiosna – lato 2008, nr 1–2, s. 83–90 a 116–126.

¹² Biografický slovník Šlezska a severní Moravy, sešit 5. Ostrava 1998, s. 89.

¹³ Na ten temat w 2005 r. ukazał się w „Česko-slovenskéj historickej ročenke” artykuł GAWRECKIEHO, D.: *Těšínsko a Slováci*. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2005*. Brno 2005, s. 209–215.

Cieszyńskim księdza Stanisława Stojalskiego, który prześladowany przez policję w założonej przez siebie w Czadcy drukarni Katolickiej w latach 90. XIX wieku wydawał kilka pism dla robotników Śląska Cieszyńskiego i Galicji zachodniej.¹⁴

Częściej jako czynnik w stosunkach między Czechami a Słowakami Śląsk Cieszyński gościł na arenie politycznej dopiero od zakończenia I wojny światowej. Stało się tak na skutek polsko-czechosłowackich konfliktów granicznych. Polska domagała się Śląska Cieszyńskiego z racji etnograficznych, wskazując, że większość tego obszaru zamieszkiwali Polacy, Praga początkowo wskazywała na racje historyczne, potem na gospodarcze, w tym na wagę cieszyńskiego odcinka kolei koszycko-bogumunskiej, łączącego Czechy ze Słowacją. Po ataku wojsk czeskich na obszar zarządzany przez polską Radę Narodową Śląska Cieszyńskiego w dniu 23.01.1919 r., Warszawa zaczęła bardziej interesować się Słowacją i szukać tam sojuszników przeciwko politykom czeskim. Zwracano także większą uwagę na sytuację wewnętrzną ČSR, w tym stosunki czesko-słowackie, które prezentowano wyłącznie w negatywnym świetle. Klęski wojsk czeskich na Słowacji w walkach z Węgrami miały być dowodem braku poparcia narodu słowackiego dla idei państwa czechosłowackiego. Na przywódcę duchowego Słowaków wyrósł w polskich oczach przeciwstawiający się praskiemu centralizmowi ks. Andrej Hlinka. W prasie polskiej na Śląsku Cieszyńskim w pozytywnym świetle wypowiadano się o takich działaczach jak Viktor Dvořák, Ferdiš Juriga, ksiądz František Jehlička, ksiądz Stefan Mnohel, František Unger i oczywiście Hlinka, którzy podjęli na forum międzynarodowym akcję przeciwko rządowi w Pradze. „Centralisci” słowacy byli potępiani. Przecistawiano Słowaków Czechom a Słowację określano jako kraj pod czeską okupacją. Generalnie, strona polska popierała zasadniczo dwa nurty słowackie: autonomiczny ks. Hlinki oraz niepodległościowy, choć faktycznie związany z Węgrami ruch Dvořáka, akcentując większe zainteresowanie raz jednym raz drugim, w zależności od rozwoju sytuacji. Z poparciem dla Słowaków wiązano nadzieje na korzystne dla Polski załatwienie spornych kwestii granicznych, powstrzymanie marszu Czechów w stronę Rosji bolszewickiej i łatwiejsze kontakty z Węgrami. Podkreślano prawo Słowaków do samostanowienia a także stały wzrost niechęci Słowaków do „czeskich okupantów”. Wpływu Budapesztu za bardzo nie akcentowano. Zakładano, że Węgrzy wyciągną wnioski z przeszłości, tym razem ofiarując Słowakom szeroką autonomię.¹⁵ Przez Cieszyn wiodła też droga do Paryża ks. Hlinki, który zjawił się tam wraz z ks. Mnohelem koncem sierpnia 1919 r. i wspomagany przez działacza cieszyńskiego ks. Józefa Londzina wyjechał z Cieszyna do Warszawy a stamtąd z polskim paszportem do Paryża z memoriałem domagającym się autonomii dla Słowacji na podstawie umowy pittsburskiej, lub plebiscytu, który miał określić stanowisko Słowaków wobec swej państwowo-politycznej przyszłości. W Paryżu delegacją słowacką opiekował się przebywający tam jako ekspert przy delegacji polskiej na konferencję pokojową członek Rady Narodowej Księstwa Cieszyńskiego Gustaw Szura, który przekazał Hlince 10 tys. franków pomocy finansowej od rządu polskiego. Fakty te oraz przyczyny

¹⁴ W Czadcy ukazywały się: „Dzwon” 1893–1894, „Niewiasta” 1896, „Pszczółka” 1892–1895, „Wieniec Polski” 1892–1894. ZAHRAĐNIK, S.: *Czasopiśmiennictwo w języku polskim na terenach czechosłowackich*. Opole 1989, s. 61–64, 121, 168–169, 208–210.

¹⁵ „Dziennik Cieszyński” nr 158 z 22 VII; nr 170 z 5 VIII; nr 173 z 8 VIII; nr 175 z 10 VIII; nr 198 z 7 IX; nr 205 z 16 IX 1919; SZKLARSKA-LOHMANNOWA, A.: *Polska wobec sprawy słowackiej w latach 1919–1921*. In: *Studia z Najnowszych dziejów Powszechnych*, 1964, t. 5 s. 28–30.

niepowodzenia misji Hlinki zostały się już omówione w historiografii.¹⁶ Ze Śląskiem Cieszyńskim wiąza osobę ks. Hlinki także plany jego uwolnienia z aresztu domowego w Brodku w okrese Přerov – gdzie trafił 11.10.1919 r. – podjęte przez członków cieszyńskiej Tajnej Organizacji Wojskowej, przy współpracy Ungera i Jehlički.¹⁷

Późną jesienią 1919 r. prasa polska na Śląsku Cieszyńskim, podobnie jak prasa centralna, skłaniała się ku opcji prowęgierskiej – autonomii Słowacji w ramach Węgier, z uznaniem odnosząc się do aktywności Mnoheľa i Dvorčaka w Krakowie, gdzie wydawali pismo „Slovák”.¹⁸ W miarę rozwoju wypadków pojawiały się też opinie odzwierciedlające podziały wewnętrzne wśród polityków słowackich, zasadniczo jednak władze polskie – nie mając faktycznie sprecyzowanych planów na odcinku słowackim – oficjalnie unikały jednoznacznych wypowiedzi na temat przyszłego statusu Słowacji, traktując jej problematykę instrumentalnie – jako oręż dla osłabienia Pragi i politycznych związków czesko-słowackich.

Problem Śląska Cieszyńskiego w stosunkach czesko-słowackich w okresie polsko-czechosłowackiego konfliktu granicznego 1918–1920 wiązał się także z kwestią dawnej granicy galicyjsko-węgierskiej na odcinku Górnych Kisuc (Czadeckiego), Górnej Orawy i Północnego Spisza, zamieszkiwanych przez około 100 tys. – według źródeł polskich – etnicznie polskich „górali”. W odróżnieniu od Śląska Cieszyńskiego ludność ta w większości nie posiadała jednak polskiej świadomości narodowej. Pretensje polskie do tych obszarów, formułowane głównie w Krakowie, obejmowały na Spiszu powiaty: Spiska Stara Wieś, Stara Lubowla, Kieżmark, część powiatu Poprad, kilkanaście wsi w pow. Szarysz; na Orawie powiaty: Trzciana (Trstená), Namestów (Námestovo), Twardoszyń (Tvrdošín); w Czadeckiem okolice Czadcy i dolinę Oszczadnicy.¹⁹

Bezpośrednio do Śląska Cieszyńskiego przylega obszar Cadecka, gdzie na początku listopada 1918 r. miał miejsce zapomniany epizod pośrednio również związany ze stosunkami czesko-słowackimi. Chodzi o wyprawę oddziału wojskowego pod dowództwem polskiego porucznika Jerzego Szczurka w dniu 5.11.1918 r. z Cieszyna do Czadcy i krótkotrwałe zajęcie tego miasta. Akcja ta nastąpiła na prośbę przedstawicieli władz lokalnych w Czadcy, którzy zjawili się w lokalu powstałej 19.10.1918 r. polskiej Rady Narodowej Księstwa Cieszyńskiego w Cieszynie i „błagali o pomoc”, twierdząc, że w ich powiecie wybuchła „rewolucja bolszewicka”. W Cieszynie zebrano ze szczupłych sił, którymi dysponowała Rada Narodowa dwa plutony żołnierzy – w tym jeden złożony nawet z oczekujących na transport do domu żołnierzy czeskich z rozwiązanego austriackiego pułku [sic!]. W Czadcy Polacy nie rozmawiali z Węgrami, lecz z utworzoną 3 listopada słowacką „radą ludową”, na czele z F. Hirschem. Na jej prośbę, pod groźbą bagietów, zmusili węgierskiego starostę, niechającego uznać „państwa słowackiego”, do przekazania „radzie” władzy. Szczurek, który dowodził placówką w śląskich Mostach k. Jabłonkowskiej, obiecał pozostawić jeszcze na krótki niewielką grupę żołnierzy w Czadcy oraz patrolować

¹⁶ SZKLARSKA-LOHMANNOWA, A.: Polska wobec..., s. 31.

¹⁷ BORÁK, M.: Czy Polacy chcieli porwać Andreja Hlinkę? In: Kalendarz Śląski 1998. Czeski Cieszyn 1997, s. 143–146; SOMMER, K.: Zatčení a internace Andreje Hlinky. Slezský sborník 1998, č. 2, s. 106–108.

¹⁸ NOWAK, K.: Kwestia słowacka w opiniach polskich na Śląsku Cieszyńskim w latach 1918–1920. In: Śląsk Cieszyński u zarania polskiej i czechosłowackiej niepodległości 1918–1920. (NOWAK, K. ed.). Cieszyn 1999, s. 47.

¹⁹ Zob. SEMKOWICZ, W.: O Spisz, Orawę i Czadeckie. Wierchy 1930.

teren za przełęczą jabłonkowską w celu niedopuszczenia do grabieży domostw, co także było w interesie Polaków, gdyż zabezpieczało południową flankę Śląska Cieszyńskiego. W świetle dokumentów, misja Szczurka nie miała jednak związku z planami cieszyńskich Polaków zajęcia Czadeckiego, gdyż takich planów w Cieszynie nie było. Dążenia polityków krakowskich odnośnie granicy polsko-słowackiej na razie nie interesowały Polaków ze Śląska Cieszyńskiego, tym bardziej, że listopadzie 1918 r. mogli oni zająć Czadeckie bez większego problemu. W następnych tygodniach polskie oddziały wojskowe pomagały w transporcie na Morawy blakającym się po Górnych Kisucach żołnierzom czeskim z oddziałów rozbitych w walkach z Węgrami. W praktyce więc dowodzeni przez Szczurka żołnierze utrwalali rządy Słowaków w Czadcy a cieszyńska Rada Narodowa starała się w tym okresie lojalnie wykonywać postanowienia umowy z powstałym 29.10.1918 r. Zemským národním výborem pro Slezsko w sprawie zabezpieczenia swobody czeskiego transportu na Słowację przez Bogumin, Cieszyn i Przełęcz jabłonkowską, czym de facto wzmacniała czeski potencjał militarny na Słowacji.²⁰ Z kolei rząd czechosłowacki, po skłonieniu w styczniu 1919 r. szefa alianckiej misji wojskowej w Budapeszcie pułkownika Ferdinanda Vyxa do nakazania polskim oddziałom wojskowym wycofania się ze Spisza i Orawy – co te posłusznie uczyniły, w ten sam sposób próbował wykorzystać alianckich oficerów, aby skłonić polskie wojsko do ustąpienia bez walki ze Śląska Cieszyńskiego, co tym razem jednak się nie powiodło i doszło do, trwających od 23.01. do 30.01.1919 r. walk polsko-czeskich w strefie zarządzanej przez Radę Narodową Księstwa Cieszyńskiego.²¹

Choć w miarę rozwoju konfliktu granicznego zainteresowanie polskich polityków ze Śląska Cieszyńskiego sprawami granicy polsko-słowackiej nieco wzrosło, to generalnie obawiali się oni o wagę sprawy cieszyńskiej na tle innych odcinków granicy z Czechosłowacją w działaniach dyplomatycznych Warszawy. Z drugiej strony, konflikt o Spisz, Orawę i Czadeckie prasa polska prezentowała z reguły jako konflikt polsko-czeski a nie polsko-słowacki, uznając, że to Cześć poprzez okupację Słowacji są wszystkim winni. Opisywane przez polską prasę przypadki zatargów mieszkańców słowackich wsi z wojskiem czeskim miały być przestrożą dla tych mieszkańców Śląska Cieszyńskiego, którzy opowiadali się za przyłączeniem tego obszaru do ČSR. Powoływano się także na opinie Słowaków Dvorčaka, Ungera, a nawet Hlinki, którzy – w świetle polskiej prasy – mieli akceptować pretensje Polski do części Spisza, Orawy a Czadeckiego.²² Po nieudanych polsko-czechosłowackich rokowaniach w Krakowie w dniach 21–29.07.1919 r., gdzie po raz pierwszy otwarcie delegacje obu państw poruszyły problem plebiscytu na spornych terenach, związki problematyki cieszyńskiej ze Spiszem, Orawą i Czadeckiem będą już stale przewijać się jako temat politycznych dyskusji.

27.09.1919 r. paryska Rada Najwyższa Konferencji Pokojowej zatwierdziła decyzję o przeprowadzeniu plebiscytu na Śląsku Cieszyńskim, Orawie i Spiszu. Wbrew polskim oczekiwaniom, głosowanie na Spiszu miało się odbyć jedynie w powiecie Spiska Stara Wieś i w części okresu Kieżmark. Na Orawie obszar plebiscytowy odpowiadał polskim

²⁰ NOWAK, K.: Kwestia słowacka..., s. 34–35.

²¹ KAMINSKI, M. K.: Konflikt polsko-czeski 1919–1921. Warszawa 2001, s. 14. Por. JELÍNEK, P.: Zahraníční politické vztahy Československa a Polska 1918–1924. Opava 2009, 31–32, 58.

²² „Dziennik Cieszyński” nr 201 z 10 IX 1919. Hlinka zdementował informacje, jakoby chciał oddać Polakom część Spisza i Orawy.

aspiracjom, natomiast Czadeckie zostało w ogóle z głosowania wykluczone i przyznane Czechosłowacji.²³ 30.01.1920 r. do Cieszyna przybyła Międzysojusznicza Komisja Plebiscytowa, z której wyłoniła się kierowana przez Francuza de la Forest-Divone'a Subkomisja dla Spisza a Orawy. W dniach 7–18.02.1919 r. odbyła ona objazd po pograniczu polsko-słowackim. W tym okresie w prasie polskiej na Śląsku Cieszyńskim częściej pojawiały się artykuły na temat granicy ze Słowacją, choć polska Główna Komisja Plebiscytowa w Cieszynie nie zgadzała się z sugestiami Głównego Komitetu Plebiscytowego w Nowym Targu, aby Cieszyn objął propagandą i pomocą aprowizacyjną Górne Kisuce.²⁴ Decyzji paryskiej w sprawie przyznania Czadeckiego bez plebiscytu Czechosłowacji Polacy nie chcieli jeszcze zaakceptować. Poza tym, sprawa plebiscytu komplikowała popieranie przez Polaków działań na rzecz autonomii Słowaków, gdyż pojawiły się zapytania, czy Spiszacy i Orawiaczy będą chętnie głosowali już nie przeciwko przynależności do ČSR, ale do autonomicznej Słowacji. Z kolei w rękach dyplomacji czechosłowackiej sprawa pogranicza słowacko-polskiego spełniała również rolę instrumentu służącego osłabianiu pozycji rządu polskiego w kwestii cieszyńskiej. Akceptując przeprowadzenie plebiscytu również na Orawie i Spiszu, szef dyplomacji ČSR Edvard Beneš liczył na rozproszenie sił polskich, gdyż ludność tych obszarów-choć etnicznie polska, ze względu na swoje niskie bądź zerowe uświadomienie narodowe wymagała od Polaków znacznego wysiłku propagandowego i finansowego, z czym Polacy radzili sobie gorzej niż Czesi.

Ostatecznie, 28.07.1920 r. Rada Ambasadorów dokonała podziału spornych terenów. Granica przecięła miasto Cieszyn, pozostawiając po stronie czechosłowackiej cały przemysł ciężki regionu i ważną linię kolejową. Na Spiszu Polsce przypadło 14, na Orawie 13 miast i wsi. Dla ČSR takie zakończenie konfliktu było kompromisem, dla Polski porażką. Zgoda Beneša na oddanie Polsce wsi na Spiszu i Orawie dało jednak wielu Słowakom asumpt do oskarżeń pod adresem Pragi o „przehandlowanie” ziemi słowackiej w zamian za karwiński węgiel i kolej koszycko-bogumińską.²⁵ Obszar przyznanej Czechosłowacji zachodniej części Śląska Cieszyńskiego zaczęto odtąd w Polsce określać jako Zaolzie.²⁶

Pobyt w Cieszynie komisji koalicyjnej podniósł również rangę tego miasta w oczach słowackiej emigracji w Polsce. 14.02.1920 r. Mnoheľ i Unger wręczyli jej przedstawicielom a następnie posłom Sejmu Ustawodawczego w Warszawie memoriał domagający się poszanowania dążeń niepodległościowych Słowaków i pomocy w uwolnieniu ks. Hlinki. Jehlička natomiast, chcąc wyrzucić nacisk na Budapeszt, który zwałekał z opublikowaniem uchwalonego już w 1919 r. projektu autonomii Słowacji, utworzył w 1920 r. w Polsce Słowacką Radę Narodową z własną osobą jako jej przewodniczącym oraz Dvorčakiem i Ungerem jako członkami. Rada miała objąć władzę na Słowacji w chwili

²³ SEMKOWICZ, W.: O Spisz..., s. 7.

²⁴ NOWAK, K.: Sprawy słowackie..., s. 47–48.

²⁵ KAMIŃSKI M.K.: Konflikt polsko-czeski..., s. 251, 332. Zob. BORÁK, M. – ŽÁČEK, R.: „Ukradené” vesnice. Musí Češi platit za 8 slovenských obcí?, Český Těšín 1993.

²⁶ Termin *Zaolzie* występuje głównie w języku polskim i oznacza (nie zawsze) obszar zamieszkiwany w czeskiej części Śląska Cieszyńskiego przez Polaków, bez powiatu frydeckiego. (Přebírat do češtiny otrocky tento výraz je nesmysl, neboť významově je český *Zaolší* či *Zaolží* naopak terén jedině na východ od toku řeky Olzy/Olše. (Pozn. red.: Logické řešení by bylo přijmout pojmenování Západní Těšínsko/Východní Těšínsko, a to i v polské jazykové verzi. Tím spíše, že i v polštině se výraz Zaolzie často používá pro celé Těšínsko na západ od Olzy.)

zajęcia jej przez Węgrów i ogłosić plebiscyt na temat przyszłego jej statusu – przyłączenia do Polski, Węgier lub całkowitej niepodległości. Rozwiązanie kwestii słowackiej w oparciu o Polskę stało się jednak nieaktualne również z tego powodu, iż koncem kwietnia Hlinka po wyjściu z więzienia ponownie powrócił do programu autonomistycznego w ramach Republiki Czechosłowackiej, zaś Mnoheľ, popierając ten program wyjechał do Popradu, gdzie włączył się w agitację plebiscytową przeciwko polskim roszczeniom, za co został uznany w Polsce za zdrajcę.²⁷ Niezależnie od tego, prasa nadal potępiała czeską „okupację” Słowacji, choć jednoznacznie brzmiących rozwiązań kwestii słowackiej nadal trudno było w tych wypowiedziach odnaleźć.²⁸

W następnych latach polityczna rola Śląska Cieszyńskiego w stosunkach czesko-słowackich była widoczna na kilku płaszczyznach. Przede wszystkim z racji osiedlenia się w polskim Cieszynie Ungera, przez co miasto to stało się szybko głównym ośrodkiem antyczeskiej politycznej emigracji słowackiej w Polsce. Unger mieszkał w Cieszynie wraz rodziną przy placu św. Krzyża 1 w wynajętych pokojach od Jadwigi Kunickiej, żony znanego na Śląsku Cieszyńskim i w Galicji działacza socjalistycznego Tadeusza Kunickiego (po 1920 r. wyjechał do Łodzi). Początkowo Unger współpracował z Jehličką w ramach Słowackiej Rady Narodowej, a w maju 1921 r. obaj proklamowali nawet w Krakowie „Niepodległą Republikę Słowacką”. Niechęć Warszawy do Czechosłowacji po przegranym przez Polskę sporze granicznym oraz wrogi stosunek polskich elit politycznych i kulturalnych w Cieszynie do Czechów sprzyjał popularności tego nurtu słowackiej emigracji. W lutym 1922 r. przy wsparciu byłych członków Rady Narodowej Księstwa Cieszyńskiego, zwłaszcza księdza Londzina, powstała w Cieszynie Liga Polsko-Słowacka. 30.03.1922 r. gazeta „Dziennik Cieszyński” ogłosiła „List otwarty do ks. Andreja Hlinki”, lidera opozycyjnej do rządu praskiego Slovenskej ľudovej strany z prośbą o pomoc w sprawie polepszenia sytuacji Polaków na Zaolziu. Działalność przerzucającego z Cieszyna za granicę antyczeską prasę i ulotki Ungera nadzorowała i finansowała miejscowa placówka wojskowego kontrwywiadu kapitana Kowalskiego a następnie „referent d. s. zaboru czeskiego” kapitan Wadoń. 2 II 1924 r. ukazał się w Cieszynie w języku polskim i słowackim pierwszy numer tygodnika „Wiadomości Słowackie” (Slovenské noviny) z Ungerem jako redaktorem naczelnym, jednak bez podania adresu redakcji, drukarni i nazwiska redaktora odpowiedzialnego, co było sprzeczne z polskim prawem prasowym. W czerwcu 1924 r. tytuł zmieniono na „Wiadomości Polsko-Słowackie” (Polsko-slovenské noviny) – organ Ligi Polsko-Słowackiej. Redaktorem odpowiedzialnym był Wadoń a drukarzem Henryk Nowak. W tym okresie wybitnie antyczeska treść gazety nie wzbudzała już jednak poza Cieszynem takiego zainteresowania jak dawniej, tym bardziej, że ze względu na zagrożenie rewizjonizmem ze strony Niemiec, Warszawa starała się wówczas łagodzić napięcia w stosunkach z Pragą. Chociaż Warszawa generalnie popierała tendencje decentralistyczne w ČSR, jednak faktycznie prowęgierska działalność Ungera nie miała w Słowacji zbyt wielu zwolenników, w odróżnieniu od ruchu autonomistycznego ks. Hlinki. Poza tym, wiążące się z nazwiskiem Ungera afery i jego niejasne interesy finansowe a także spowodowana jego obecnością w Cieszynie zwiększona penetracja miasta przez czeskie służby wywiadowcze i agentów, stały się dla strony polskiej zbyt dużym ciężarem. Władze

²⁷ „Dziennik Cieszyński” nr 40 z 20 II; nr 163 z 22 VII 1920; SZKLARSKA-LOHMANNOWA, A.: Polska wobec sprawy..., s. 34.

²⁸ NOWAK, K.: Sprawy słowackie..., s. 50–54.

centralne nakazały więc miejskim i powiatowym władzom w Cieszynie zaprzestania otwartego popierania emigracji słowackiej. W 1925 r. ukazało się tylko 16 numerów „Wiadomości Polsko-Słowackich” a w 1928 r., po wypuszczeniu kilku podwójnych numerów, gazeta w ogóle przestała wychodzić. Unger działał jednak dalej. Po kilku miesiącach ukazało się bowiem w Cieszynie pismo „Samośtátnost”, które stało się przedmiotem ponownego nasilenia aktywności czeskich agentów. Gazetę składał i drukował w porze nocnej zamieszkały na Zaolziu Alojzy Branny, który w marcu 1928 r. został przez sąd w Ołomuńcu skazany za to na pół roku więzienia. W listopadzie 1928 r. za związki z Ungerem na 13 miesięcy ciężkiego więzienia został także skazany literat z Zaolzia Paweł Kubisz. Z drugiej strony, władze polskie podejrzewały, że za wiedzą Ungera wiele egzemplarzy, lub nawet cały nakład „Samośtátnosti” jest sprzedawany czechosłowackiej policji, dzięki czemu mógł on czerpać środki na dalsze funkcjonowanie. W marcu 1929 r. prasa polska doniosła o próbie zamachu bombowego na znajdującą się przy ul. Schodowej w Cieszynie drukarnię H. Nowaka, w której drukowano gazetę Ungera. W rzeczywistości, w budynku wyważono jedynie okno a artykuł na temat zamachu Polacy przypisali starającemu się zwrócić na siebie uwagę Ungerowi. Właścicielowi drukarni H. Nowakowi władze czechosłowackie wydały zakaz wstępu do Republiki, co stało się przyczyną odmowy przez niego dalszego drukowania pisma. Strona czeńska zakazu jednak nie cofnęła. Od 1935 r., kiedy Warszawa popierała już otwarcie partię ks. Hlinki, aktywność Ungera była finansowana przez węgierskie poselstwo. Chociaż władze polskie zmusiły wówczas Ungera, aby pisemnie zobowiązał się do zaprzestania aktywności politycznej, jego ulotki ukazywały się jednak aż do wybuchu II wojny światowej.²⁹ Ze względu na antyczeską wymowę propagandy słowackiej emigracji, Warszawa tolerowała jego działalność.

Z wykorzystywaniem konfliktów w stosunkach czesko-słowackich wiązały się również koncepcje polityczne Polaków na Zaolziu, które były oczywiście konstruowane w Warszawie. Liderzy mniejszości polskiej utrzymywali kontakt z Ungerem, który uważał, że Zaolzie powinno należeć do Polski, oraz z ks. Hlinką, mając nadzieję na możliwość administracyjnego przyłączenia Zaolzia do Słowacji, gdy kraj ten uzyska odrębny status autonomiczny. Ze względu jednak na zmiany w polskiej polityce zagranicznej, w 1922 r. z nakazu Warszawy działacze mniejszości polskiej zerwali jednak kontakty z Ungerem, choć nie bez pewnych oporów, gdyż polski konsul w Morawskiej Ostrawie Zygmunt Vetulani musiał wręcz wymuszać na nich przysięgę, że nie będą się spotykać z przebywającymi w Cieszynie Słowakami. Z kolei przed wyborami parlamentarnymi w Czechosłowacji w 1925 r. polska dyplomacja rozważała szanse wystawienie kandydatury lidera polskiej partii Związek Śląskich Katolików w Czechosłowacji adwokata dr Leona Wolfa w słowackich częściach Spisza i Orawy – za zgodą ks. Hlinki lub utworzenie tam wspólnej listy polsko-słowackiej i zmianę nazwy partii Wolfa na „Związek Katolików”. Jednak ze względu na obawy przed przegraną oraz ze względu na toczące się wówczas rokowania międzyrządowe na temat uregulowania powstałych po podziale Cieszyńskiego problemów, Warszawa porzuciła na razie opcję słowacką. 25.04. 1925 r. podpisano polsko-czechosłowacką umowę, tzw. likwidacyjną, a 15.11.1925 r. L. Wolf został wybrany na posła do Zgromadzenia Narodowego w Pradze z listy wyborczej zjednoczonych

stronnictw polskich w ČSR i, zgodnie z aktualną linią polityczną Warszawy, wszedł do klubu koalicji rządowej.³⁰

Przy omawianiu związków Zaolzia ze stosunkami czesko-słowackimi należy również przypomnieć udział członków mniejszości polskiej w prowadzonej przez Kraków a głównie przez krąg działaczy skupionych wokół filologa prof. Władysława Semkowicza akcji mającej na celu rozbudzenie polskiej świadomości narodowej wśród zamieszkujących słowackie części Spisza i Orawy polskojęzycznych „górali”. Chociaż Semkowicz uchodził za „słowakofila” i wiele uczynił na rzecz kulturalnego przybliżenia Słowacji Polakom, to w sprawach pogranicza spisko-orawskiego był fałszywie przekonany, że Słowacy prędzej czy później pogodzą się z dążeniami Polski do uzyskania obszarów etnicznie polskich na Słowacji. Polacy z Zaolzia w działaniach na terenie Spisza, Orawy i Czadeckiego brali udział od 1924 r., ale dopiero od 1929 r. Zaolzie stało się główną bazą polskiej akcji na pograniczu słowacko-polskim. Przyczyną było fiasko dotychczasowych działań prowadzonych z terytorium Podhala. Polakom z Zaolzia jako obywatelom czechosłowackim łatwiej było dotrzeć na Słowację. W Czadeckie, Orawę i na Spisz udawały się z Zaolzia wycieczki szkolne, organizowano obozy harcerskie (skautowskie), w polskim prywatnym gimnazjum w Orłowej na Zaolziu uczyli się pochodzący z rodzin „góralskich” uczniowie. Prowadzona do lata 1938 r. przez Polaków akcja, finansowana przez wojewodę śląskiego w Katowicach Michała Grażyńskiego, nie przyniosła jednak spodziewanych rezultatów. Od początku też budziła wątpliwości niektórych polskich dyplomatów, gdyż niewątpliwie komplikowała stosunki polsko-słowackie, a Słowacy do spraw granicznych podchodzili bardzo emocjonalnie.³¹

Polityczne zbliżenie mniejszości polskiej (bez socjalistów i oczywiście komunistów) do opozycyjnych wobec Pragi „ludaków” nastąpiło dopiero podczas kampanii wyborczej do Zgromadzenia Narodowego w Pradze w 1935 r. Ze względu odmienny od połowy 1933 r. kurs polityki Warszawy, wybór stronnictwa ks. Hlinki jako partnera wyborczego Polaków w ČSR był z góry przesądzony. Mniejszość polska przeszła do opozycji i chcąc przeforsować swego kandydata musiała zjednoczyć się z silnym ugrupowaniem opozycyjnym, choć wybór partii Niemców sudeckich (Sdp) nie wszedł w grę. W odróżnieniu od wyborów w 1929 r., tym razem z sojuszu z Polakami zrezygnowali Żydzi, nie chcący popierać ugrupowań opozycyjnych. Polacy związali się więc z ideowo bliższymi sobie „ludakami” i ewangelikami ze Słowackiej Partii Narodowej (Slovenská národna strana) Martina Rázusa, których popierał także Autonomistyczny Związek Rolniczy z Rusi Podkarpackiej (Autonomický zemedelský zóuz). Bezpośrednie rokowania polskiego kandydata na posła L. Wolfa ze Słowakami odbyły się w kwietniu 1935 r. Koszty wyborów każdy z partnerów na swoim terenie miał ponosić sam. W przypadku, gdy polski kandydat nie uzyskałby 30.000 głosów, to miałby zapewniony mandat, dzięki dodaniu głosów słowackich w II skrutynium. W zamian Polacy mieli oddać głosy „ludakom” na listę senacką. O ile polski kandydat na posła uzyskałby 30.000 głosów, to Polacy mieli mieć także zapewnione miejsce w senacie. Na spotkaniu Wolfa z Hlinką 16.04. 1935 r. w Ružomberku doszło jednak do komplikacji, gdyż przywódca „ludaków” zamierzał zapewnić Polakom swoje poparcie dla uzyskania tylko jednego mandatu. Wolf liczył

²⁹ Szerzej zob. ORLOF, E.: Stosunek Polski i Węgier do słowackiego ruchu separatystycznego w okresie międzywojennym. In: Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie 1991, z. 2, s. 95–109; DŁUGAJCZYK, E.: Tajny front na granicy cieszyńskiej. Wywiad i dywersja w latach 1919–1939. Katowice 1993, s. 35–42.

³⁰ Szerzej zob. NOWAK K.: Leon Wolf (1883–1968). Biografia polityczna. Katowice 2002, s. 96.

³¹ Szerzej zob. NOWAK K.: Polacy z Zaolzia w „akcji spisko-orawsko-czadeckiej” w okresie międzywojennym. In: Rocznik Orawski 2003. T. IV, s. 39–57.

natomiast na wybór także polskiego senatora. Polacy mieli wtedy pokryć część kosztów ks. Hlinki. Uczestniczący w dyskusji ks. Jozef Tiso radził więc odłożyć rokowania w sprawie Senatu do ogłoszenia wyników I skrutynium. Hlinka jednak obstawał przy swoim. W tej sytuacji Wolf, zdając sobie sprawę z trudności uzyskania przez Polaków nawet 30.000 głosów, wyraził zgodę, ale tylko w swoim imieniu, prosząc o trzy dni zwłoki na podpisanie protokołu rozmów w celu konsultacji z rodakami. Podczas rokowań rozważano także ewentualność wciągnięcia do układu Węgrów, ale Hlinka stwierdził, że są oni skłóceni wewnętrznie, co uniemożliwiało osiągnięcie porozumienia. Ostatecznie, na wspólnej liście wyborczej „ludaków” i polskich partii narodowych w morawsko-ostrowskim okręgu wyborczym były polskie kandydatury zarówno do Sejmu jak i do Senatu. Jednak w przypadku osiągnięcia wymaganej dla wybrania polskiego senatora liczby głosów, przejść one miały na konto stronnictwa Hlinki. Lista polsko-słowacko-rusińska miała nazwę „Autonomistycznego Bloku Słowackiej Partii Ludowej, Słowackiej Partii Narodowej, Autonomistycznego Związku Rolniczego i Polskich Stronnictw w Czechosłowacji”.³² 30 kwietnia Wolf przemawiał na wiecu Bloku w Mukaczewie na Rusi Podkarpackiej.³³

9.05.1935 r. w hotelu „Polonia” w Českim Těšinie Polacy witali uroczysto przybyłych na zgromadzenie przedwyborcze Slovákov a Rusínů z ks. Hlinką na czele pieśnią *Pride Hlinka z Ružomberku*. Przemawiali kolejno: polski działacz ewangelicki Jan Buzek, ks. Hlinka, M. Rázus, działacz rusiński Jan Brody, Karol Sidor, Polacy: Jarosław Waleczko, Alojzy Bonczek i L. Wolf. W godzinach wieczornych Polacy wydali na cześć ks. Hlinki uroczystą kolację, w której wzięło udział 300 zaproszonych gości.³⁴

W odbytych 19.05.1935 r. wyborach parlamentarnych na listę polską w morawsko-ostrowskim okręgu wyborczym padło prawie 29.000 głosów, z czego 27.500 na Zaolziu. Wolf uzyskał mandat poselski w II skrutynium. Innych mandatów nie udało się Polakom uzyskać. Ks. Hlinka nie chciał uszczuplać liczby swoich posłów i senatorów.³⁵

W wielu wypowiedziach przedstawicieli warszawskiego MZV nie ukrywano pewnego rozczarowania związanego z utratą szansy na wybór polskiego senatora czy drugiego posła z Zaolzia. Odczuwano też pewien zawód związany z nadziejami pokładanymi w sojuszu z Hlinką. Jednak stanowisko ks. Hlinki w sprawie polskich mandatów do Sejmu i Senatu wyraźnie wskazywało na rezerwę przywódcy autonomistów słowackich w kwestii sojuszu politycznego z Polakami. Hlinka świadomy był faktu, że to Polacy bardziej potrzebowali jego poparcia, bez którego uzyskanie przez nich nawet jednego mandatu mogło się okazać bardzo utrudnione. Ostrożność słowackiego lidera podyktowana była także obawami przed radykalizmem polskiej mniejszości, przeniesieniem odium irredenty na jego partię i ewentualnością trwałego rozciągnięcia politycznego „parasola” Warszawy nad „ludakami”. Plany polityczne ks. Hlinki w 1935 r. szły w kierunku ustrojowej przebudowy ČSR i nie przewidywały ścisłego współdziałania w tym z Warszawą, wobec której on pełen nieufności i nie miał w tym czasie bliżej sprecyzowanego poglądu

³² SIDOR, K.: Slovenská politika na pode pražského snemu, sv. I Bratislava 1943, s. 200–207, 231; sv. 2, s. 110–112; NOWAK, K.: Leon Wolf..., s. 169–171.

³³ „Slovák” č. 100 z 1 V; č. 107 z 10 V 1935.

³⁴ „Dziennik Polski” (Český Těšín) nr 89 z 11 V 1935.

³⁵ GAWRECKI, D.: Politické a národnostní poměry v Těšínském Slezsku 1918–1938. Český Těšín 1999, s. 293; NOWAK, K.: Leon Wolf..., s. 174–175.

co do celów i kierunków współdziałania słowacko-polskiego. Podejrzenia Słowaków budziła także prowadzona przez krąg prof. Semkowicza akcja kulturalna na słowackim pograniczu, czyniąca w ich oczach polskie deklaracje o współpracy i przyjaźni wysoce problematycznymi. Ale Warszawa, mimo wielu działań na rzecz politycznego i kulturalnego zbliżenia polsko-słowackiego, budowanego oczywiście na antyczeskim, antycentralistycznym fundamencie także nie miała sprecyzowanych planów wobec kwestii słowackiej. W Polsce istniały też wątpliwości co do zakresu programu reformatorskiego ks. Hlinki, na co miał często wpływ nadal aktualny w działaniach polskich dyplomatów prymat stosunków polsko-węgierskich nad polsko-słowackimi. Nie przeszkadzało to natomiast Polakom w propagandowym prezentowaniu negatywnych skutków „czechoslovakizmu”. Na żądanie Warszawy Wolf miał pozostać w opozycji, nawet jeśli partia ks. Hlinka z niej wyjdzie.³⁶ Interesującym epizodem związków Zaolzia ze sprawami czesko-słowackimi może być także propozycja konsula polskiego z Morawskiej Ostrawy Aleksandra Klotza, aby oskarżonego o udział w antyczeskiej manifestacji w Cieszynie w lipcu 1935 r. harcerza (skauta) z Zaolzia Jana Delonga bronił podczas procesu adwokat Karol Sidor – uważany za polonofila jeden z liderów HSLS, co jednak odrzucił L. Wolf, negując potrzebę mieszania Słowaków w typowo wewnętrzne sprawy mniejszości polskiej.³⁷

Nastawione na osłabienie związków czesko-słowackich propagowanie związków polsko-słowackich na Śląsku Cieszyńskim zaowocowało po polskiej stronie granicy wydaniem w 1938 r. w Cieszynie broszury filologa Wacława Olszewicza O polsko-słowackiej współpracy na terenie Śląska Cieszyńskiego, w której autor opisał dawne kontakty polsko-słowackie w tym regionie, głównie religijne i wezwał, aby Cieszyn stał się, po Krakowie i Zakopanem, trzecim ośrodkiem kontaktów polsko-słowackich w Polsce.³⁸ Lecz w kilka tygodni po przyłączeniu Zaolzia do Polski (2 X 1938 r.), kiedy dokonano także zmian na granicy polsko-słowackiej na niekorzyść Słowacji, Słowacy wycofali się ze współpracy z Polakami.³⁹ Po wybuchu II wojny światowej większość Słowaków przyjęła z zadowoleniem odzyskanie przez Państwo Słowackie przy pomocy III Rzeszy utraconych na rzecz Polski terenów nie tylko w 1938 r., ale i w 1920 r.

Rola Śląska Cieszyńskiego w stosunkach czesko-słowackich w odniesieniu do kwestii granicznych dała znać o sobie także i po zakończeniu II wojny światowej, podczas kolejnego konfliktu polsko-czechosłowackiego, gdy Polska pragnęła zatrzymać Zaolzie a ČSR domagała się ziem poniemieckich, głównie Kłodzka, Głubczyckiego i Raciborskiego.⁴⁰

³⁶ „Dziennik Polski” nr 98 z 20 V 1935; ORLOF E.: Kwestia słowacka w polskiej polityce zagranicznej w latach 1938–1939. Rzeszów 1977, s. 45; RYCHLIK J.: Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945. Bratislava 1997, s. 126; NOWAK K.: Leon Wolf..., s. 184.

³⁷ DLUGAJCZYK, E.: Tajny front..., s. 76–79.

³⁸ OLSZEWICZ, W.: O polsko-słowackiej współpracy na terenie Śląska Cieszyńskiego. Cieszyn 1938. Por. REYCHMAN, J.: O polsko-słowackiej współpracy na Podhalu. Warszawa 1938.

³⁹ Na podstawie umowy podpisanej w Zakopanem Polska przejęła 226 km² terytorium Słowacji (głównie Głodówkę i Suchą Górę na Orawie, Jaworzynę na Spiszu i linię kolejową Skalite- Czadca-Swierczynowiec/Svrčinovec w Czadeckiem).

⁴⁰ Z prac polskich na ten temat zob. zwłaszcza KAMIŃSKI, M. K.: Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948. Warszawa 1990; z prac czeskich: FRIEDL, J.: Vztahy mezi Československem a Polskem v letech 1945–1949. In: FRIEDL, J. – JIRÁSEK, Z. (ed.): Rozpačité spojení. Československo-polské vztahy v letech 1945–1949. Praha 2008.

Mimo nadziei wielu Słowaków, utrzymanie granicy na Spiszu i Orawie z lat 1939–1945, a więc na dawnej granicy galicyjsko-węgierskiej, nie było przez najwyższe czynniki ČSR popierane, ze względu na wiążącą się ze sprawą Zaolzia niechęć Pragi do stwarzania precedensów w sytuacji, gdy jedną z podstaw czechosłowackiej polityki zagranicznej miał być powrót do granic Republiki sprzed października 1938 r.⁴¹ I chociaż Polska oficjalnie nie wysuwała propozycji wymiany swoich części Spisza i Orawy za część Zaolzia, to nawet w przypadku zaistnienia takiej sytuacji, odpowiedź Pragi byłaby negatywna, co do dnia dzisiejszego daje ponownie pretekst niektórym środowiskom na Słowacji do wysuwania tezy o handlowaniu przez Czechów rodakami w Polsce w zamian za utrzymanie na Śląsku Cieszyńskim granicy sprzed października 1938 r.⁴² Zainteresowanym przynależnością do Czechosłowacji działaczom słowackim, głównie z grona uchodźców z polskiej części Spisza i Orawy, nie udało się także oddzielić dyskusji o granicach na tych obszarach od problemu granicy w Cieszyńskim. Władzom czechosłowackim udało się natomiast stworzyć iunctim w dyskusjach z Warszawą na temat nadawania praw dla Polaków na Zaolziu a ich gwarancją dla Czechów i Słowaków w Polsce, co znalazło swój finał w tzw. Protokole-Załączniku do układu z Polską z 10.03.1947 r. o zapewnieniu Polakom w Czechosłowacji, względnie Czechom i Słowakom w Polsce – na zasadzie wzajemności – „możliwości rozwoju narodowego, politycznego, kulturalnego i gospodarczego (szkoły, stowarzyszenia, spółdzielnie na zasadzie jedności spółdzielczości w Polsce czy w Czechosłowacji)”,⁴³ przy odłożeniu terminu załatwienia spornych kwestii granicznych na okres dwóch lat. Strona polska poniosła więc ponownie porażkę, gdyż zgodziła się na postawienie znaku równości między problematyką česką i słowacką w Polsce a nieporównywalną z nią z wielu względów kwestią Zaolzia. Dla Pragi był to oczywiście sukces, z drugiej strony argument i mechanizm nacisku w sprawie mniejszości polskiej na Zaolziu, której aktywność władze czechosłowackie chciały wyraźnie ograniczyć. Świadczyła już o tym dyskusja na temat ratyfikacji umowy w praskiej izbie poselskiej 14.05.1947 r.⁴⁴

Wielu mieszkańców Górnej Orawy i Północnego Spisza miało zresztą nadzieję, że po dwóch latach granica powróci do stanu z okresu wojny. Władze polskie były zobligowane do wspierania słowackiego życia kulturalnego, o co upominała się, zainteresowana wówczas sytuacją rodaków w Polsce, Praga. Zebrani na naradzie w słowackim Sviacie przedstawiciele władz szkolnych z Bratysławy, Ligi Słowackiej, władz powiatowych i służby bezpieczeństwa, Komitetu Utečencov, w obecności posła Zgromadzenia Narodowego w Pradze Ľudovíta Linczény, radcy ambasady ČSR w Warszawie Júliusa Horvátha i Mateja Andráša z Ministerstwa Spraw Zagranicznych uchwalili po jej zakończeniu rezolucję, w której podkreślano, aby nie łączyć problematyki spisko-orawskiej

⁴¹ RYCHLÍK J.: Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992. Bratislava 1998, s. 379–380.

⁴² Slovenský Národný Archív Bytča, Komitét utečencov; BORÁK, M. – ŽÁČEK, R.: „Ukradené” vesnice.... KAMINSKI, M. K.: Polsko-czechosłowackie..., s. 82–83, 90, 110–111; 121, 140–144; 175–178, 185–186, 191–193, 225–229, 243–244; GAREK, M.: Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945–1947. Kraków 2007; FRIEDL, J.: Vztahy mezi Československem..., s. 67–69, 127–130, 164–165, 173, 204–206, 252–254.

⁴³ Tekst umowy z 10 III 1947 r. zob. np.: Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-czechosłowackich. (ed. Balcerak W.) T.I: 1944–1960. Cz.I: 1944–1948. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 170–172.

⁴⁴ Zob. <http://www.psp.cz/eknih/1946uns.stenprot/052schuz/s052003.htm>.

z problemami Zaolzia, gdzie większe znaczenie mają nie kwestie narodowe a gospodarcze, poza tym „za nepodložené svoje nároky na Těšínsko – jak twierdzili autorzy – je Polsko až nadmíru odškodnené privtlením bývalých německých krajov”. Przy sprawie Zaolzia autorzy rezolucji domagali się wzajemności, z drugiej strony nie pozostawiali też wątpliwości co do swoich rzeczywistych pragnień, czyli powrotu polskiej części Spiša i Oravy do ČSR.⁴⁵

Od października 1947 r. nad wypełnianiem przez Polskę postanowień umowy dwustronnej w kwestiach mniejszościowych czuwał dodatkowo konsul ČSR w Katowicach M. Andráš, Słowak urodzony w Żdziarzu na słowackim Spiszu. W tym okresie konsulat katowicki miał silne wsparcie ze strony praskiej dyplomacji i jej ambasady w Warszawie, która wyrażała zainteresowanie rodakami w Polsce. Można było jednak zauważyć celowe podnoszenie przez stronę czechosłowacką kwestii rodaków ze względu na naciski Warszawy w sprawach realizacji postanowień Protokołu-Załącznika na Zaolziu. Również konsul Andráš w korespondencji ze swoimi zwierzchnikami i w rozmowach z władzami polskimi taktycznie wskazywał na koncesje udzielane Polakom w Czechosłowacji, domagając się wzajemności. Z drugiej strony, Praga podchodziła na razie dość ostrożnie do kwestii wysyłania do Polski českich i słowackich nauczycieli, gdyż pociągnęłoby to za sobą konieczność zaakceptowania przybycia nauczycieli z Polski na Zaolzie. Czechosłowacja godziła się natomiast z polskimi sugestiami likwidacji organizacji społecznych skupiających uchodźców i propagatorów rewizji granic, co oznaczało początek końca działalności Komitétu utečencov, a w Cieszyńcu Polskiego Komitetu Zaolziańskiego.⁴⁶

Także po komunistycznym „zwycięskim lutym” 1948 r. sytuacja na Zaolziu była brana pod uwagę przez dyplomację czechosłowacką w rozmowach z Polakami o Spiszu i Orawie. Pojawiła się w nich ponownie kwestia wysłania do Polski nauczycieli ze Słowacji. Jak twierdził jeszcze przed lutym 1948 r. konsul Andráš, sytuacja otwieranych przez Polaków szkół ze słowackim językiem nauczania poprawi się dopiero wówczas, gdy w każdej wsi będzie jedna szkoła a w każdej szkole przynajmniej jeden nauczyciel, ale ze Słowacji. Praga dalej podchodziła do tego problemu dość ostrożnie, obawiając się, że wynikająca z Protokołu-Załącznika zasada wzajemności spowoduje wzmocnienie polskich narodowych pozycji na Zaolziu. Także Warszawa była początkowo przeciwna przyjazdowi do Polski Słowaków. Po lutym 1948 r. sytuacja uległa zmianie. Nawiązując do sprawy Zaolzia konsul Andráš stwierdzał bowiem: „[...] z čs. strany treba hájit stanovisko, že školstvo polské na Tešínsku je vybavené polskými učitel'skými silami a otázku vybavenia slovenských škôl na Orave a Spiši je treba posudzovať úplne samostatne, čo vyplýva z odlišného charakteru tohto ľudu (hospodárska a kultúrna zaoštosť, neuznávanie ich slovenskosti polským režimom v rokoch 1920 až 1939 na rozdiel od čs. postojá voči Poliakom na Tešínsku, preto nemohol byť vytvorený ani kader inteligencie z miestnych ľudí, atd.). Zo zásadných dôvodov nemožno pristúpiť na viazanie otázky vyslania slovenských učiteľov na Oravu a Spiš s polským návrhom na výmenu polských učiteľov na Tešínsku, ktorí sú teraz polskými činitelmi, na rozdiel od nedávneho stanoviska, charakterizovaní ako reakční za pokrokových učiteľov, ktorí by boli vyslaní z Poľska. Bez ohľadu na

⁴⁵ Archiv ministerstva zahraničních věcí České republiky Praha (dále jen AMZV), Zastupitelský úřad Varšava 1945–1955: Zápisknica napísaná dňa 6 mája 1947 vo Svite.

⁴⁶ FRIEDL, J.: Vztahy mezi Československem..., s. 299–305; NOWAK, K.: Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989. Między nacjonalizmem a ideą internacjonalizmu. Cieszyń–Katowice 2010, s. 195–196.

wyřešenie tohoto problému malo by sa z našej strany žiadať vyslanie na Oravu a Spiš aspon po jednom učiteľovi do každej slovenskej školy, aby sa tak aspon relativne dosiahlo reciprocity s dnešným stavom poľského školstva a na Tešínsku po stránke vybavenia učiteľskými silami“.⁴⁷ Niezależnie od tego, ostateczna zgoda władz polskich na przyjazd nauczycieli z ČSR była wymuszona nie tylko częstym bojkotem polskich nauczycieli ze strony słowackich rodziców i uczniów, ale i ceną, jaką Warszawa płaciła za rozwój życia kulturalnego Polaków na Zaolziu, w tym i możliwość wysłania tam nauczycieli z Polski, których Polakom w Czechosłowacji brakowało. Odpowiednią umowę w sprawie nauczycieli oba kraje podpisały w październiku 1948 r.: do Polski miało przybyć 24 nauczycieli z ČSR i tyle samo do ČSR z Polski. Limitów tych nie dotrzymywano. W Pradze i Bratysławie postanowiono, że w roku szkolnym 1948/1949 do działających wówczas w Polsce 30 słowackich szkół przyjedzie 15 nauczycieli ze Słowacji oraz 2 nauczycieli czeskich do szkół w Kłodzkiem. W międzyczasie na Zaolzie przybyło 21 nauczycieli z Polski.⁴⁸ W planach Warszawy i Pragi wysyłani nauczyciele – jako komuniści – mieli wychowywać młodzież w duchu komunistycznym i internacjonalistycznym.

Od czerwca 1947 r. na Zaolziu działał Polski Związek Kulturalno-Oświatowy (Polský svaz kulturně-osvětový) z odrębnymi zarządami w Czeskim Cieszynie i Frysztacie/Karviné a w styczniu 1949 r. władze polskie zezwoliły na działalność Spolku Slovákov (Stowarzyszenia Słowaków) z odrębnymi zarządami dla Spisza i Orawy. W odróżnieniu od Zaolzia, gdzie działało Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej (Svaz polské mládeže) w Polsce nie zezwolono jednak na założenie słowackiej organizacji młodzieżowej. W następnych miesiącach postępująca w obu krajach stalinizacja ograniczyła zainteresowanie rodakami w „bratnich” krajach, co w ČSR było bardziej rygorystyczne. Mnożyły się oskarżenia o „burżuazyjny nacjonalizm”, których ofiarą padł także konsul Andráš oraz polski konsul w Morawskiej Ostrawie Stefan Wengierow.⁴⁹ W następnych latach sprawa Polaków na Zaolziu w problematyce stosunków czesko-słowackich w odniesieniu do Spisza i Orawy sporadycznie dawała o sobie znać, głównie poprzez porównywanie przez dyplomację obu krajów położenia rodaków w sąsiednim państwie. W tym czasie Protokół – Załącznik do układu z 10.03. 1947 r. poszedł już jednak w zapomnienie (układ graniczny podpisano jednak dopiero 13.06.1958 r.). Z kolei interesującym epizodem na temat związków Zaolzia z problematyką wewnętrznych stosunków czesko-słowackich w dobie komunizmu może być dyskusja na temat reformy statusu mniejszości narodowych podczas Praskiej Wiosny 1968 r. Jak wspominał przedstawiciel mniejszości polskiej w przygotowującej zmiany konstytucyjne podkomisji rządowej Jan Rusnok: „Delegaci mniejszości często odnosili – słuszne zresztą – wrażenie, że Czesi i Słowacy byli bardziej zajęci wzajemnymi stosunkami niż dyskutowaniem nad problemami innych narodowości, które jakby lekceważyli lub uważali za problem drugiego narodu. [...] słowaccy eksperci do spraw narodowości mieli widoczną satysfakcję kiedy krytykowałem politykę narodowościową

⁴⁷ AMZV, Zastupitelský úřad Varšava, 1945–1955. Zápisnica napísaná dňa 6. mája 1947.

⁴⁸ KAMIŃSKI, M. K.: Polsko-czechosłowackie..., s. 365; FRIEDL, J.: Vztahy mezi Československem..., s. 322–325; AMZV, Zastupitelský úřad Varšava, 1945–1955. Stěhování slovenských učitelů na Horní Oravu a Spiš a českých učitelů do Kladka na menšinové školy, 16 VIII 1948.

⁴⁹ Zob. NOWAK, K.: Stefan Wengierow i Matej Andráš – konsulowie „mniejszościowi” początków komunizmu. In: Polska między Wschodem a Zachodem, t.II: W kręgu polityki zagranicznej. (A. Szczepańska, H. Walczak, A. Wątor, eds.). Toruń 2008, s. 269–270.

wobec nas w Czechach, a Czesi przytakiwali Węgrom i Ivanowi Macińskiemu [delegatowi Ukraińców-Rusinów, KN], kiedy ci skarżyli się na dyskryminację ze strony Słowaków”.⁵⁰ Poza problematyką polską, Śląsk Cieszyński w politycznych stosunkach czesko-słowackich po 1948 r. związany jest ze skutkami imigracji zarobkowej Słowaków do tego regionu, co zostało już wielokrotnie przebadane przez socjologów.⁵¹

Na koniec warto powrócić jeszcze do kwestii religijnych. Po powstaniu Czechosłowacji w 1918 r. doszło na ziemiach czeskich do podziału Kościoła ewangelickiego na Kościół niemiecki – Deutsche Evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien oraz polski- Augsburski Kościół Ewangelicki na Wschodnim Śląsku w Czechosłowacji.⁵² W 1945 r., pod wpływem sytuacji politycznej ożywiła się czeska koncepcja połączenia wszystkich ewangelików na ziemiach czeskich we wspólnym Czeskobraterskim Kościele Ewangelickim. Sprawa była przedmiotem obrad IX. synodu Kościoła Czeskobraterskiego w Pradze 6.12.1945, który poparł próby zjednoczeniowe i wezwał do współpracy. Synod „wyszedł naprzeciw prośbom niemieckich ewangelików o przyłączenie do kościoła czeskobraterskiego” i uchwalił ich przyłączenie do swoich struktur.⁵³ Wspomniany synod wezwał i inne kościoły ewangelickie na ziemiach czeskich i Słowacji do „braterskiej” współpracy i połączenia się. Prowadzone rozmowy na ten temat okazały się jednak bezskuteczne. Odwrotnie, na Słowacji apele czeskobraterskie były brane za przygotowanie do ataku na podstawy samodzielności tamtejszego luteranizmu. W sporze polskich ewangelików ze Śląska Cieszyńskiego z braćmi czeskimi Słowacy stanęli jednoznacznie po stronie tych pierwszych.⁵⁴ I dzięki temu poparciu śląscy ewangelicy zachowali własną autonomię, którą odpowiedzialne za sprawy wyznaniowe Ministerstwo Szkolnictwa i Oświaty uznało 19.05.1948 r. Słowacki i śląski Kościół ewangelicki do dnia dzisiejszego utrzymują przyjacielskie kontakty. Adepti na ewangelickich duchownych ze Śląska najczęściej studiują na Ewangelickiej Katedrze Teologicznej w Bratysławie.

Śląsk Cieszyński, jako obszar między Czechami a Słowacją niewątpliwie odgrywał pewną rolę kulturalnych i politycznych stosunkach między Czechami a Słowakami, od okresu reformacji, przez lata tworzenia się polskiego i czeskiego ruchu narodowego w regionie, po okres konfliktów granicznych. W pamięci współczesnego pokolenia cieszyńskich protestantów tradycja kontaktów ze Słowakami jest szczególnie żywa, z kolei historycy wskazują częściej na kwestie polityczne, związane z odgrywaniem przez Zaolzie roli specyficznej „karty przetargowej” w politycznych rozgrywkach między Warszawą a Pragą o wpływ na sprawy słowackie w I połowie XX wieku.

⁵⁰ RUSNOK J.: Kiedy byłem urzędnikiem i redaktorem. „Kalendarz Cieszyński 1995”. Cieszyn 1994, s. 141–142.

⁵¹ Szerzej zob. „Česko-slovenská historická ročenka” 2005, s. 15–84.

⁵² Čeští evangelici augsburského vyznání se organizačně sjednotili s českými reformovanými (kalvinisty) a v r. 1919 vytvořili Českobratrskou církev evangelickou, s novou konfesi. Organizační spolupráce a ekonomická vzájemná výpomoc mezi převážně německojazyčnými luterány a převážně českojazyčnými kalvinisty se ovšem na Moravě uplatňovala už od 19. století. Iniciativa z r. 1945 je tedy jen po sto letech opakovaná repríza. Navíc jde o ryzi projev ekumenismu. (Pozn. red.)

⁵³ Archiv Českobratrské církve evangelické Praha, k. 16, IX synod ČCE (5.–7.12.1945), Rezoluce a usnesení.

⁵⁴ O losach polskich ewangelików po 1945 r. szerzej zob. SZYMCEK, J.: Augsburski Kościół Ewangelicki w czechosłowackiej części Śląska Cieszyńskiego w latach 1945–1950. Cieszyn 2008, 183.

*Teschen Silesia in Czech-Slovak relations**Krzysztof Nowak – Józef Szymeczek*

Teschen Silesia played important role in cultural and political relations between Czech and Slovaks since the reformation. This tradition is still perceived among Teschen Protestants. In the 20th century, this fact was moved in the background due to political struggle as well as open fight for Teschen and some parts of Northern Slovakia. These struggles were incited by Czechoslovak and Polish central politicians.

**ZO SPOMIENOK ČESKOSLOVENSKÉHO KONZULA
V KATOVICIACH (1947–1950)**
Matej Andráš

Pozn. editora: Na konferencii v Tešíne prednášal aj JUDr. Matej Andráš, bývalý československý konzul v Katoviciach. Podat' redakcii svoj písomný príspevok však už nestačil. Vďaka sprostredkovaniu dcéry pána dr. Andráša, pani Oľgy Ruppeldtovej, boli redakcii sprístupnené texty, ktoré M. Andráš pripravil pre edície Spolku Slovákov v Poľsku a kde vyšli pod redakciou pani PhDr. Milice Majeríkovej-Molitoris.

Prvý dole uvedený príspevok bol vydaný v zborníku *Nepokojná hranica* v Krakove roku 2010, ďalšie dva v krajskom mesačníku *Život*, ktorý je orgánom Spolku Slovákov v Poľsku a v ktorom zaviedli pred časom rubriku *Ako sme začínali*; v nej krajanovia spomínajú, ako po druhej svetovej vojne začali organizovať svoj spolkový krajský život, ale ich spomienky majú často širší záber a dotknú sa aj iných otázok, ktoré mali základný význam v ich živote, ako boli a sú školy, kostol, sociálne problémy.

Redakcia vyjadruje hlbokú vďaku pani dr. Majeríkovej za poskytnutie textov tu reprintovaných, ktoré obsahovo zodpovedajú referátu M. Andráša v Tešíne.

**Obnovenie československo-poľských hraníc po druhej svetovej vojne
na slovenskom úseku¹**

Keďže som sa narodil v Ždiari ako potomok starých goralských rodín po otcovi i po mame, rodenej Olekšákovej, musel som sa časom stretnúť s problémom Slovákov na severnom Spiši v Poľsku. Prvá spomienka, ktorá sa mi vryla natrvalo do pamäti, sa viaže na môj dosť útlý vek. Bývali sme od roku 1924 s rodičmi v Tatranskej Kotline, kde však škola nebola, a tak som navštevoval ľudovú školu v Ždiari, kde som býval u starých rodičov. V sobotu som chodieval domov do Kotliny, prirodzene pešo, veď vtedy ešte autobusy nechodili. Raz sa mi pritrafil furman, ktorý ma vzal na voz, bol to gazda so synom asi v mojom veku. Cestou sme sa rozprávali a gazda sa ma pýtal, do akej školy chodím. Nerozumel som sprvu jeho otázke, do akej školy som mohol chodiť v mojom veku, len do ľudovej, veď som mal vtedy asi desať rokov, bolo to okolo roku 1930. Keď sme si vyjasnili, že chodím do slovenskej školy, gazda ťažko vzdychol a povedal, akí by boli šťastní, keby v Novej Belej mali slovenskú školu. Pravda, doma som sa potom pýtal rodičov, ako to je, a vtedy som dostal prvú informáciu o krivde, ktorá sa stala Slovákom na severnom Spiši, kde leží aj dedina Nová Belá, keď ich po prvej svetovej vojne pripojili k Poľsku.

¹ Pôvodne vydané in: *Nepokojná hranica* (zost. M. Majeríková). Kraków 2010, s. 213–235.

Roky utekali a už ako gymnazista som prežíval roky 1938–1939. Sledovali sme vtedy s obavami vývoj politickej situácie a priame ohrozenie Československa zo strany nacistického Nemecka a horthyovského Maďarska. Rozpakmi nás naplňal aj postoj Poľska, ktorý bol voči nášmu štátu nepriateľský. V marci 1938 Nemecko obsadilo Rakúsko. V máji československá vláda vyhlásila čiastočnú mobilizáciu. Nasledovali búrlivé mesiace, ktoré sa skončili Mnichovskou dohodou 29. septembra; nasledujúci deň sa československá vláda diktátu podvolila. A ešte v ten istý deň 30. septembra 1938 pred polnocou doručila poľská vláda československej vláde ultimátum, na základe ktorého vyslovila československá vláda súhlas s odstúpením Tešínska Poľsku.

Boli to veľmi neblahé dni, v ktorých sme vtedy žili ako v akejsi horúčke. A neobišlo to ani nás v Tatrách, na hraniciach s Poľskom. Ako dnes vieme, poľská vláda mala vtedy vypracované dva varianty svojho postupu voči Slovensku. Prvý variant predpokladal pripojenie celého Slovenska k Maďarsku. Beck bol veľmi nespokojný s málo energickým maďarským postupom voči Slovensku, lebo očakával súbežnú maďarskú akciu voči Slovensku s poľskou akciou na Tešínsku. V takom prípade boli beckovci ochotní obnoviť poľsko-uhorskú hranicu z roku 1918 a vrátiť hornú Oravu a severný Spiš Maďarom. Keďže sa tak nestalo a Maďari sa rozhodli postupovať formálne v zmysle Mnichovskej dohody, čo napokon viedlo k Viedenskej arbitráži, spustila s v poľskej tlači kampaň proti „nespravodlivému“ rozhodnutiu konferencie veľvyslancov z 28. júla 1920, pričom sa beckovci usilovali vrázať vytrvalo klin medzi Čechov a Slovákov. Beckov zástupca gróf Szembek si vo svojom denníku zaznačil pod dátumom 11. októbra 1938 z porady u Becka: Ak sa bude rokovať so Slovákmí, tak nastolíme program minimálny. „Ak s vládou českou – tak predložíme maximálne požiadavky. Voči Slovákom treba postupovať veľmi obozretné, aby sme ich neodpuďili.“²

V rámci tejto kampane uverejnili krakovské noviny *IKC* 14. októbra 1938, článok *Co je polské, musí sa vrátiť Poľsku*, v ktorom sa písalo: „... V požiadavkách, ktoré sme prednedávnom predložili vo veci úpravy hraníc na juhu, to znamená v čadčianskom okrese, na Orave a na Spiši – domáhame sa oblastí obývaných výlučne poľským obyvateľstvom.“

Ako píše poľská historička Ewa Orlof v práci *Poľská diplomacia a slovenská problematika v rokoch 1938–1939*, zachoval sa rukopis „pamätného spisu“ W. Semkowicza pre Ministerstvo zahraničných vecí vo Varšave, v ktorom načrtnol maximálny a minimálny program požiadaviek na slovenské územie. Profesor Semkowicz navrhol žiadať celý okres čadčiansky a z Oravy predložil dve alternatívy: pri takzvanom maximálnom programe žiadať Rabču, Rabčice, Oravskú Polhoru, Mútne, Sihelné, Oravské Veselé, Novot', Zakamenný Klin, Herdutku a Benedítkov, ďalej Hladovku, Suchú Horu spolu s mestom Námestovom a obcami Breza, Oravská Jasenica, Námestovský Klin a Vitanová. Pri minimálnom programe rezignoval na mesto Námestovo a na obce Breza, Jasenica, Námestovský Klin a Vitanová.

Na Spiši maximálny program zahrnoval Javorinu, Ždiar, Belianske Tatry, celú Spišskú Maguru a na juh od nej celú Popradskú dolinu s mestami Kežmarok, Ľubica, Spišská Belá, Spišská Stará Ves, ďalej na severovýchode mestá Podolinec a Stará Ľubovňa. Minimálny program predpokladal zrieknuť sa nárokov na mestá Kežmarok a Ľubica.

² SZEMBEK, J.: *Journal* 1933–1939. Paris 1952.

Napokon predložil poľský veľvyslanec v Prahe Papée dňa 1. novembra 1938 tieto poľské požiadavky československej vláde: železničnú trať zo Zwardóna do Jablunkova, ale bez mesta Čadca, vo Vysokých Tatrách Javorinu a Ždiar, ďalej pravý breh Dunajca v Pieninách aj s obcou Lesnica, železničnú trať medzi Žegestowom a Piwnicznej, napokon vo Vysokých Tatrách pri Cisnej posunúť hranice hlbšie na slovenské územie kvôli železničnej úzkokolejke.

Zverejnenie poľských požiadaviek vyvolalo medzi obyvateľstvom Slovenska ozajstný šok, lebo nič také od Poliakov nečakalo. Navyše sa to časovo zbežlo s Viedenskou arbitrážou, ktorou boli 2. novembra 1938 odtrhnuté od Slovenska veľké južné oblasti so státisícmi občanov nielen maďarskej, ale aj slovenskej národnosti s mnohými mestami, v ktorých žila slovenská väčšina, až po Košice vrátane. Opomenutie poľského ministerstva zahraničí vecí žiadať oravské dediny Hladovku a Suchú Horu bolo na zárok profesora Semkowicza rýchlo napravené.

Tieto poľské požiadavky, ktoré boli poznačené túžbou získať perly slovenskej prírody – Javorinu s vnútornými Tatrami a celé Pieniny aj s Lesnicou –, boli pod hrubým nátlakom plne uspokojené, zachrániť sa nám podarilo jedine Ždiar. Nebyť však odhodlaného odporu našich vojakov, pričom padol na Príslope nad Ždiarom jeden poľský major a jeden kaprál, bolo by poľské vojsko vniklo aj do Ždiaru.

Tak sa uzatvárala jedna kapitola – i keď nie dlhá, ale tragická – slovensko-poľských stykov v rokoch 1918–1939. Chýbal už len posledný akt tejto tragédie: prepadnutie Poľska hitlerovským nemeckom 1. septembra 1939 a účasť vojska Slovenskej republiky po boku wehrmachtu. Výsledkom tejto nevyhlásenej slovensko-poľskej vojny bolo obnovenie historických hraníc pred rokom 1918, a teda prinavrátenie všetkých poľských záberov i z roku 1920 a 1938.

Vojna sa skončila víťazstvom spojeneckých mocností a Československo i Poľsko oslobodila Červená armáda. Východné Slovensko, celý Spiš a hornú Oravu v januári 1945.

Do služieb Ministerstva zahraničných vecí ČSR v Prahe ma prijali v auguste 1945 a zaradili ma do politickej sekcie ako referenta pre Poľsko. ... Predovšetkým som sa pustil do štúdia všetkých dostupných materiálov, aby som zvládol náležitosti diplomatickej korešpondencie. To predpokladalo navyše dokonalé poznanie situácie na celej československo-poľskej hranici.

Vojna sa skončila 8. mája 1945 a bolo treba riešiť množstvo problémov mierového života, okrem iného aj štátnych hraníc. Československo stálo na zásadách štátnych hraníc prvej – predmnichovskej – republiky, neuznávalo ani mnichovskú „dohodu“, ani Viedenskú arbitráž, ani odstúpenie území Poľsku... Iné stanovisko zaujala poľská vláda, ktorá požadovala odstúpenie Tešínska, ktoré bolo ihneď po oslobodení začlenené do štátneho organizmu československého.

Odlíšná bola situácia na slovensko-poľskom úseku hraníc. Tie obce a územia, ktoré si prisvojilo Poľsko po Mnichove, sa začlenili do československého štátu, ale aj v obciach, ktoré boli od roku 1920 súčasťou Poľska, fungovali československé orgány, a to z vôle miestneho obyvateľstva, ktoré si podľa československého vzoru vytvorilo národné výbory ako orgány ľudovej samosprávy, a verejnú bezpečnosť zabezpečovali ľudové milície, ktoré bránili vstupu poľských orgánov. Obyvateľstvo využilo prítomnosť

sovietskej vojenskej správy a usporiadalo podpisovú akciu za ponechanie svojich obcí v Československu. Tento stav trval od oslobodenia tohto územia v januári 1945 a skončil sa až 20. mája 1945, keď podpredseda Slovenskej národnej rady Milan Polák formálne odovzdal správu tohto územia poľským orgánom, a tak boli obnovené predmnichovské hranice aj na tomto úseku.

Takto sa takmer po šiestich rokoch dostali Slováci hornej Oravy a severného Spiša späť do poľského štátu. Začalo sa pre nich neobyčajne ťažké a zložené obdobie. Zo strany poľských orgánov dochádzalo k tvrdým opatreniam proti občanom, hlásiacim sa k slovenskej národnosti. Do Československa utieklo vyše päťtisíc ľudí, najmä mladých, ktorí tu našli svoju novú vlasť.

Po prevzatí správy poľskými orgánmi boli miestne národné výbory ako orgány ľudovej samosprávy rozpustené a na ich miesto dosadení poľskí starostovia. V obciach otvorili len poľské školy. Dochádzalo k prepadam banditmi, napríklad známy vodca bandy „Ogien“ vydával „rozhodnutia“ o vypovedaní Slovákov pod trestom smrti na Slovensko.

Napätie medzi Poľskom a Československom sa prejavovalo rozličnými formami. Napríklad mottom katovických rozhlasových relácií, vysielaných v tých rokoch po vojne každý večer o dvadsiatej hodine boli vety: „Pre nás Poliakov otázka Tešínskeho Sliezka existuje a je otázkou otvorenou. A ani Kladsko, ani Ratiborsko, ani Hlubočinsko si nedáme vyrvať!“ (24. 9. 1945)

Toto vysielanie sa hemžilo invetivami, ktoré sa ničím nelíšili od známeho predvojnového štvania katovickej vysielacky. Napríklad 16. júla 1945: „Zdá sa, že Česi a Slováci až príliš ochotne sa prispôbovali germánskym požiadavkám a vedeli ťažiť z ich úspechov.“ Alebo 5. augusta 1945: „Zaolzie nie je Kamerun a metódy českej správy v tomto kraji nemôžu byť kolonizačnými metódami Herrenvolku.“

Mlčanie československej tlače a rozhlasu, v ktorých sa nanajvýš vyskytli hlasy o nevhodnosti poľskej propagandy, našli svoj odraz v povzdychu katovického hlásateľa 15. septembra 1945: „Ach, škoda, že sa nepokúsili Česi vyvrátiť verejne aspoň jednu nepravdu – povedzme napríklad toho štvavého katovického rozhlasu.“

Dnes, z odstupe desaťročí, sa to zdá priam neuveriteľné, ale vtedy akútne hrozilo, že dôjde k ozbrojenému konfliktu medzi Poľskom a Československom, aspoň je známe, že generál Alexander Zawadzki hrozil útokom „pancernej“ divízie, ktorej velil.

Proti prenasledovaniu občanov slovenskej národnosti na Orave a Spiši sme sústavne podávali protesty diplomatickou cestou formou diplomatických nót. Takýchto zákrokov za takmer dvojročné obdobie bolo viac. Uvediem aspoň jednu nótu pod č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946, v ktorej je podrobne rozvedená celá situácia na tomto území od januára 1945 až po podanie diplomatickej nóty s uvedením konkrétnych prípadov prenasledovania občanov pre ich slovenskú národnosť. (Celé znenie tejto diplomatickej nóty je v prílohe.)

Na základe našich zákrokov diplomatickou cestou vyslali z Varšavy poľskú vládu komisiu, aby prešetrila pomery na hornej Orave a severnom Spiši. Poľský vyslanec v Prahe Wierblowski oznámil potom nótou zo 4. novembra 1946 Ministerstvu zahraničných vecí ČSR, že „slovenské obyvateľstvo bolo sice vystavené prenasledovaniu zo strany poľských úradov a orgánov, ale príčiny toho treba hľadať v aktívnej svojho času obrane obyvateľstva proti zavedeniu poľskej správy.“ V diplomatickej note sa okrem iného

priznáva, že kraj je obývaný veľkým počtom obyvateľstva slovenskej národnosti, čo bolo vôbec prvýkrát, keď poľská strana oficiálne priznala existenciu Slovákov na tomto území.

Po zdĺhavých rokovaniach napokon došlo 10. marca 1947 vo Varšave k podpísaniu priateľskej a spojeneckej zmluvy medzi Československom a Poľskom a *Dodatkového protokolu*, ktorým boli zaručené národnostné práva Slovákov a Čechov v Poľsku a Poliakov v Československej republike. Obidve zmluvné strany sa dohodli, že otvoria svoje konzuláty, poľský v Ostrave a československý v Katoviciach. Poslaním týchto konzulátov bolo popri zabezpečovaní klasických konzulárnych činností bdiť spoločne so svojimi veľvyslanectvami nad dodržiavaním ustanovení protokolu v oblasti národnostných práv, to znamená nad rozvojom národnostného školstva, spolkového života a ostatných foriem spoločenského života.

Ešte sa stručne vrátim k obsahu *Dodatkového protokolu*, ktorý obsahuje rôznorodé ustanovenia svedčiace o tom, že došlo sice k dramatickému prielomu vo vzájomných vzťahoch, ale nie k vyriešeniu všetkých otvorených otázok. Predovšetkým v prvom odseku tohto protokolu sa hovorí, že zmluvné strany na základe vzájomnej dohody najneskôr do dvoch rokov odo dňa podpísania zmluvy o priateľstve a vzájomnej pomoci vyriešia všetky územné otázky, ktoré sa teraz vyskytujú medzi oboma štátmi. V druhom odseku sa hovorí o potrebe dohôd v oblasti hospodárskej a kultúrnej. Tento sa priebežne plnil. V treťom odseku sa zmluvné strany zaviazali, že zabezpečia Čechom a Slovákom v Poľsku a Poliakov v Československu v rámci právneho poriadku a na základe vzájomnosti možnosť národnostného, politického, kultúrneho a hospodárskeho rozvoja (školy, spolky, družstvá).

Po prijatí poverovacieho listu prezidenta Eduarda Beneša, ktorý kontraskoval minister zahraničných vecí Jan Masaryk, som v jeseni 1947 navštívil Ministerstvo zahraničných vecí Poľskej ľudovej republiky vo Varšave a za pomoci vojvodských orgánov v Katoviciach, kde bol v tom čase sliezsko-dąbrowským vojvodom Alexander Zawadzki, prikočil som k otvoreniu konzulátu Československej republiky, do ktorého pôsobnosti patrili vojvodstvá katovické, krakovské, wrocławské, rzeszovské a mesto a okres Czeszochowa.

So svojimi spolupracovníkmi som sa od začiatku pustil do intenzívnej činnosti pri organizovaní krajského života na Orave a Spiši a na Strzelinsku, kde žili potomkovia českých náboženských exulantov.

Od začiatku som si bol vedomý, že nebude stačiť udržiavať oficiálne styky s poľskými orgánmi, ale že krajanovia budú musieť cítiť moju prítomnosť a že im budem musieť poskytovať aktívnu pomoc a podporu.

Ak situácia Poliakov na Tešínsku bola do značnej miery už znormalizovaná a mali napríklad svoje poľské školy ako za prvej republiky, tak celkom iná bola situácia Slovákov a Čechov v Poľsku. Aktuálnou a naliehavou bola predovšetkým otázka otvorenia slovenských škôl na Spiši a Orave. Z československej strany sme formulovali stanovisko, že počet potrebných škôl možno určiť len základe počtu žiakov, prihlásených v normálne uskutočnených zápisoch vo všetkých obciach. Poľská strana toto stanovisko nechcela akceptovať, poľské orgány prikočili v septembri 1947 k otvoreniu dvoch slovenských škôl, jednej na Spiši v Nižných Lapšách a jednej na Orave v Jablonke, do ktorých urobili zápisy. Na Spiši sa prihlásilo 439 a na Orave 1 272 žiakov, čo bola len časť

slovenských detí, pretože jednak zápisy neboli vykonané vo všetkých obciach a jednak sa na nich obyvatelia zo vzdialenejších obcí nezúčastnili. Vyučovanie sa začalo pri počte 63 detí v Nižných Lapšách a 191 v Jablonke. Vzhľadom na počet prihlásených detí boli poľské orgány nútené prikrčiť v polovici školského roka 1947/1948 k otvoreniu ďalších ôsmich slovenských škôl, z toho boli dve na Spiši v Novej Belej a Kacvine a šesť na Orave v Podvlku, Chyžnom, Oravke, Nižnej Lipnici, Jablonke-Boroch a Vyšnej Zubrici. Tieto školy otvorili na základe nových zápisov. Školský rok 1947/1948 sa takto skončil za stavu 10 slovenských škôl, ktoré navštevovalo 879 žiakov – 195 na Spiši a 684 na Orave.

Poľská strana prisľúbila, že usporiada koncom júna 1948 vo všetkých slovenských obciach zápisy, aby sa tak s konečnou platnosťou mohlo prikrčiť k otvoreniu potrebného počtu slovenských škôl, túto dohodu poľské orgány však nedodrжали. Na základe našich protestov Ministerstvo školstva a osvety Poľskej ľudovej republiky vo Varšave oznámilo dodatočné zápisy na koniec augusta 1948, po dlhých vyjednávaniach medzi československým veľvyslanectvom a poľským Ministerstvom zahraničných vecí sa dodatočné zápisy aj uskutočnili, no len v niektorých obciach na Orave. Poľské Ministerstvo školstva a osvety oznámilo potom 5. novembra 1948, že sú predpoklady na otvorenie 33 slovenských škôl, do ktorých bolo na hornej Orave zapísaných 1 287 a na severnom Spiši 1 021 žiakov, spolu teda 2 308 žiakov.

Katastrofálna situácia bola s učiteľmi. Keďže slovenských učiteľov poľské orgány vyhnaní, v slovenských školách nemal kto učiť. Po dlhých vyjednávaniach sa nám podarilo postupne dostať na slovenské školy do Poľska osemnásť učiteľov a učiteľiek, ktorí zohrali v nasledujúcich rokoch významnú úlohu nielen v školstve, ale boli nápomocní aj pri rozvíjaní spolkovéj a kultúrnej činnosti našich krajanov. Zo Slovenska dostali krajanovia pomoc aj vo forme premietacích prístrojov na 16. milimetrové filmy, kníh pre žiakov i do knižníc.

Veľmi ťažká bola situácia s používaním slovenčiny v kostoloch. Keďže štátne orgány naše požiadavky odmietali s tým, že do cirkevných vecí nemôžu zasahovať, navštívil som 29. marca 1948 spolu s československým veľvyslancom vo Varšave Hejreťom v Krakove arcibiskupa-metropolitu krakovského kardinála knieža Adama Sapiehu a požiadali sme ho, aby pôsobil na vytváranie priateľských vzťahov medzi miestnym slovenským obyvateľstvom a cirkevnými činiteľmi na Orave a Spiši. Kardinál Sapieha nám prisľúbil, že osobne zájde do tejto oblasti, pri rozhovore sa však ukázalo, že je príliš zhovievavý k činnosti poľských duchovných na Orave a Spiši. Lutoval, že sa z tejto veci robí politika, ktorá vraj rozoštváva ľud. Počas rozhovoru prejavil informovanosť o mojom pôvode zo Ždiaru. Ako ukázali ďalšie skúsenosti, naša návšteva u Sapiehu nepriniesla nijaké zlepšenie.

Dodatkový protokol z 10. marca 1947 zaručoval aj široké kultúrno-spoločenské práva na zakladanie krajaňských spolkov. Ministerstvo vnútra Československej republiky v Prahe schválilo už 16. júna 1947 stanovy poľských spolkov v Československu: PZKO (Polski Związek Kulturalno-Oświatowy) a SMP (Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej). Kvôli zjednodušeniu schvaľovania stanov pre náš krajaňský spolok v Poľsku sme vzali za základ stanovy PZKO a v priebehu rokov 1947/1948 si podávali občania slovenskej národnosti z jednotlivých obcí žiadosti o schválenie Spolku Čechov a Slovákov v Poľsku. V tejto záležitosti ma tiež navštevovali zástupcovia krajanov na konzuláte v Katoviciach, ktorým som dal potrebné podklady na ich žiadosti. Takto boli založené spolky v obciach

Nedeca, Kacvín, Nižné Lapše, Nová Belá, Krempachy, Jurgov, Fridman, Vyšné Lapše, Malá Lipnica, Nižná Zubrica, Jablonka, Chyžné, Pekelník..., ale až v januári 1949.

Spolkový život sa začal pomaly rozbiehať a veľkou pomocou pre krajanov boli slovenskí učitelia, ktorí prichádzali pôsobiť do slovenských škôl. Aj ich počet sa začal zvyšovať, a keď som v septembri 1950 opúšťal post konzula v Katoviciach, pôsobili tu osemnásť učiteľov a chystalo sa otvorenie slovenského lýcea v Jablonke. Chýbal ešte stále tlačový orgán, krajanovia sa ho dočkali v roku 1958 v podobe Života, ktorý vychádzal ako mesačník a redakciu mal sprvu vo Varšave a teraz ju má v Krakove.

Sľubne sa rozbiehajúci národnostný život Slovákov v Poľsku nemal však v ďalších rokoch dobré podmienky. Pohon na slovenských „buržoáznych nacionalistov“, ktorý prebiehal v Československu v päťdesiatych rokoch 20. storočia a bol poznačený uväznením slovenských politikov na čele s Vladimírom Clementisom, viedol doma k celkovému okliešteniu práv slovenského národa a navonok sa to prejavilo nezáujmom československých štátnych orgánov o osud Slovákov v zahraničí. Postihlo to aj Slovákov v Poľsku, ktorí koncom päťdesiatych a začiatkom šesťdesiatych rokov 20. storočia stratili slovenské školy, slovenčina bola vytlačená z kostolov a napokon im ostal len mesačník Život a veľmi obmedzená spolková činnosť.

PRÍLOHA

Verbálna nóta č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 vyslanectvu Poľskej republiky v Prahe

V súvislosti s nótou vyslanectva Poľskej republiky č. SM 26/36 zo dňa 10. apríla 1946 a na základe zovrubného šetrenia, ktoré previedla zvláštna komisia ministerstva zahraničných vecí na česko-slovensko-poľskom pohraničí na Orave a Spiši v mesiaci apríli t. r., má ministerstvo zahraničných vecí česť zdeliť vyslanectvu Poľskej republiky v Prahe k problému pomerov, aké panujú na území horného Spiša a Oravy, toto:

Územie horného Spiša a Oravy bolo oslobodené koncom januára 1945. Miestne obyvateľstvo si ihneď vytvorilo národné výbory, resp. tieto prestali byť ilegálnymi. Na zabezpečenie verejného poriadku a bezpečnosti bola utvorená občianska milícia, ktorej členmi boli výlučne len miestni občania. Zo strany poľských orgánov boli urobené kroky k zavedeniu na týchto územiach poľskej správy a k obnoveniu hraníc z r. 1938. Miestne obyvateľstvo sa však rozhodným spôsobom proti tomu postavilo a dosiahlo u orgánov Červenej armády, že po dôkladnom preskúmaní situácie a národnostného zloženia obyvateľstva rozhodli, že až na ďalšie má byť tento stav zachovaný a územie hornej Oravy a Spiša má naďalej tvoriť časť správneho obvodu okresov Spišská Stará Ves, Kežmarok a Trstená. Taktiež ostali na svojich miestach slovenskí kňazi a učitelia.

Československá vláda, vedená snahou odstrániť všetky príčiny, ktoré by mohli nepriaznivo vplyvať na vzťahy našich slovanských štátov, a riadiac sa záväznosťou predmnichovských hraníc, urobila potrebné opatrenia, aby aj na tomto úseku hraníc bolo tomu urobené zadost'.

K formálnemu prevzatíu správy horného Spiša a Oravy poľskými reprezentantmi došlo dňa 20. mája 1945 v Trstenej, kde odovzdanie správy v zastúpení československej vlády previedol podpredseda SNR pplk. Milan Polák.

Poľské orgány po prevzatíu správy rozpustili miestne národné výbory a občiansku milíciu. Okresný starosta v Novom Targu menoval do jednotlivých obcí starostov poľskej národnosti, hoci Poliáci tvoria sotva päť percent miestneho obyvateľstva. Namiesto československej milície, ktorá sa skladala výlučne z miestnych občanov, bola utvorená milícia obywatelska, ktorej členmi sa stali jednak miestni Poliáci, jednak Poliáci z poľského zázemia. Vzápätí sa prišlo k zatváraní a trýzneniu Slovákov, predovšetkým bývalých členov milície. Nastáva hromadný útek obyvateľstva do Československej republiky.

Poľské orgány opätovne vyzývali slovenských učiteľov, aby urýchlene ukončili školský rok a odsťahovali sa na Slovensko. Konečne dostali riaditeľstvá škôl písomný príkaz od okresného starostu v Novom Targu, aby sa slovenskí učitelia vysťahovali do Československej republiky do 28. júna. Hoci boli prázdniny, väčšina učiteľov ostala na svojich miestach. Dňa 10. augusta 1945 obdržal každý učiteľ písomný rozkaz prostredníctvom obecných úradov, aby sa do 13. augusta, t. j. v priebehu troch dní, vysťahoval pod hrozbou násilného vysídlenia v prípade neuposlušnosti, čo sa aj stalo, a slovenskí učitelia boli vysťahovaní milíciou veľmi nezodpovedným spôsobom.

Po odchode učiteľov ostali na hornom Spiši a Orave zo slovenskej inteligencie iba kňazi. Aj títo však dostali koncom novembra 1945 od milície príkaz, aby sa do 48 hodín vysťahovali. Všetok súkromný i hnuťelný majetok mali zanechať na mieste; táto otázka sa vraj bude riešiť medzinárodnou dohodou. Toto drastické opatrenie sa dotklo i samých obyvateľov poľského čítania a títo intervenovali v prospech postihnutých. Nakoniec dostali slovenskí kňazi povolenie k vyvezeniu hnuťelného majetku okrem potravín a poľnohospodárskych produktov, čo museli zanechať pre svojich nástupcov – Poliakov. S ostatnými bol vysťahovaný aj kacvínsky farár Ignác Lihosit. Tento žiadal poľské úrady, aby mohol aj ďalej ostať na svojom pôsobisku, nakoľko aj jeho rodisko Jablonka je pod poľskou správou (horná Orava). Bolo mu odpovedané, že nakoľko je Slovák, musí sa vysťahovať z tohto územia do 24 hodín. Takto boli vypudení všetci slovenskí kňazi.

O spôsobe, akým boli vysídlení slovenskí kňazi, svedčí aj prípad jurgovského farára Kubalu, na ktorého ešte pred vypovedaním robila poľská milícia nátlak, aby z Jurgova odišiel (napr. strelbou pod oblokmí fary). Keď si po vypovedaní išiel vykonať do Nového Targu povolenie k prevezeniu svojho majetku do Československej republiky, bol uvrhnutý do väzenia.

Prenasledovania, ktorým boli vystavení Slováci zo strany poľských orgánov, malo ministerstvo zahraničných vecí česť tlmočiť vyslanectvu Poľskej republiky niekoľkými nótami v auguste a septembri m. r., na základe ktorých vyslala v septembri m. r. poľská vláda medziministerskú komisiu na Spiš a Oravu. Podľa zdelenia vyslanectva Poľskej republiky nótou č. M/4/0/C/5 zo dňa 4. novembra 1945 boli tieto prechmaty potrestané a poľská vláda vydala miestnym úradom príslušné nariadenia.

Ministerstvo zahraničných vecí však nemôže, s poľutovaním, zaznamenať podstatné zlepšenie situácie a po pomernom pokoji v mesiacoch októbri a novembri 1945 dochádza k novej vlne prenasledovania slovenského obyvateľstva hornej Oravy a Spiša. V poslednom čase možno dokonca hovoriť o stupňovaní represálií proti Slovákom.

Slovenské obyvateľstvo trpí predovšetkým silným hospodárskym útlakom. Okrem toho, že práve na Slovákov sa uvalujú najťažšie bremená vo forme kontingentov poľnohospodárskych a živočíšnych produktov, pričom ani nevedia, na aký čas majú splniť povinnosť, a okrem toho, že v poslednej dobe im boli uložené nové bremená daňové, je ešte slovenské obyvateľstvo úplne vylúčené z prídlov. Tieto dostávajú výlučne iba Poliáci. Podobne aj baličky od UNRRA. Poľskí činitelia sa pritom vôbec netaja, že tieto diskriminácie sú národnostného rázu a že každý, kto sa prihlási k poľskej národnosti, bude účastným všetkých výhod. Napríklad 14. marca t. r. v obci Kacvín rozdávali baličky UNRRA starosta obce Ján Hasaj a jeho zástupca Kravcyk. Menovaní pritom vyhlasovali, že Slováci nech si idú po baličky do Československa. Taktiež 14. marca t. r. bolo zvolané obyvateľstvo obce Vyšné Lapše do ľudovej školy, kde starosta Dominik Jadamec vyhlásil, že dal zvolať všetkých občanov, aby videli, komu budú dávané baličky. Po rozdání baličkov prehlásil k prítomným zástupcu starostu obce Dominik Knutel, že keby sa všetci boli hlásili za Poliakov, všetci by boli obdržali baličky. „My svojim vždy dáme,“ prehlásil doslovne, „a vám, Slovákom, keď sa hlásite k nim, prečo vám nedajú oni?“ Aj v obci Nová Belá boli dňa 21. marca t. r. starostom Ricyrom rozdávané baličky, a to len osobám poľskej národnosti.

Podobné neutešené pomery sú aj v peňažnej otázke. Slovenské a československé peniaze neboli poľskými inštitúciami vymenené za poľské platidlá, takže obyvateľstvo prišlo o všetky svoje úspory. Slovenské obyvateľstvo nemá žiadnych zárobkových zdrojov, naproti tomu musí platiť vysoké dane a dávky.

Obyvateľstvo Jurgova, Repísk a Čiernej Hory na hornom Spiši nemá na svojom chotári dostatok lesov a pašienkov a je v tomto ohľade závislé od príľahlého československého územia. Celý komplex otázok, viažucich sa k hospodárskej situácii, ako vznikla hraničnými úpravami po prvej svetovej vojne na Orave a Spiši, bol upravený Krakovským protokolom z r. 1925. Poľské orgány však teraz nepostupujú podľa neho, takže obyvateľstvo si nemohlo doviezť ani dreva na zimu, ba naopak, zakázali im (napr. wojt gminy Bukovina) výrub vo vlastných lesoch a žiadali, aby sa obyvateľstvo podpísalo na prehlásenie, že nemôže bez Javoriny hospodársky žiť.

Poľské orgány zabránili taktiež v činnosti slovenským samopomocným hospodárskym ustanovizniám. V Jurgove zavreli mliekareň, ktorá mala odbočku v Kacvine a v Durštine. Zariadenie bolo vyvezené, alebo zničené.

Taktiež slovenské potravné družstvá v Nedeci, v Novej Belej, Fridmane, Jurgove, Čiernej Hore boli zatvorené a ich majetok zhabaný. V Nedeci bola likvidovaná píla „Ličko“ a šťastí odvezená do Poľska. Správca Juraj Bodický bol vypovedaný.

Drobní živnostníci (obuvníci, stolári atď.), pokiaľ ostali v Poľsku, nemôžu prevádzať živnosť pre úmyselne vysoké poplatky, ktoré sú im ukladané. Živnostníkom a vôbec občanom, ktorí sa vysťahovali na Slovensko, bol majetok zhabaný a pozemky rozdelené medzi Poliakov.

V Jurgove bola zo Slovenska zriadená rezbárska dielňa. Jej inventár bol teraz z väčšej časti rozkradnutý a len nepatrná časť bola prevezená do Československej republiky. Zamestnanci dielne sú vystavení prenasledovaniu poľskej milície a mnohí z nich sa museli zachrániť útekou na Slovensko.

Veľkostatky sú parcelované a pozemky rozdeľované len medzi Poliakov. Ak nestačí počet miestnych uchádzačov – Poliakov, sú dovážaní noví osadníci z poľského vnútrozemia. Slováci, ktorí sa uchádzali o pozemky, boli surovým spôsobom odmietnutí.

Slovenské obyvateľstvo je vystavené taktiež bezohľadnému kultúrnemu útlaku.

Pomery v kultúrnej oblasti sú pre Slovákov dané skutočnosťou, že ich národnosť im nie je uznávaná. Nemajú školstvo, úradnou rečou je poľština, v kostoloch sa smie modliť a spievať len po poľsky, slovenské kultúrne podniky ako divadlá, večierky a pod. nie sú povolené.

Školy sú iba poľské. Obsadené nie sú ani polovičným počtom potrebných síl a väčšina prítomných učiteľov nemá potrebnú kvalifikáciu. V Nedeci vyučuje napríklad bývalý dozorca väzňov.

Deti odmietajú za týchto okolností navštevovať školu a taktiež rodičia sa zdráhajú posilať svoje deti do poľských škôl.

V nôte vyslanectva Poľskej republiky č. 26/36 zo dňa 18. apríla t. r. sa spomína otázka školských pomerov na hornom Spiši a Orave v takom osvetlení, akoby ministerstvo zahraničných vecí bolo svojimi predošlými nótami protestovalo proti povinnej dochádzke školopovinných detí do škôl. Táto otázka nemôže byť na dnešnom stupni kultúry a civilizácie predmetom diskusie. Na čom však ministerstvu zahraničných vecí záležalo a záleží, je, aby slovenské deti Spiša a Oravy mali možnosť navštevovať slovenské školy a neboli nútené chodiť do škôl poľských.

Zmienka vyslanectva o odmietnutí žiadosti Poliakov z obcí ležiacich na českej strane o zapísanie detí do škôl v Poľsku nie je ministerstvu zahraničných vecí dosť jasná, keďže mu je dostatočne známe, že z Československa dochádza so súhlasom príslušných československých orgánov denne do rôznych typov škôl v Poľsku niekoľko sto poľských detí.

Veľkému počtu detí z hornej Oravy a Spiša zabraňuje sa naproti tomu v navštevovaní škôl v Československu. Na Vianoce 1945 išli títo žiaci domov na československé priepustky. Milícia zhabala priepustky a deti, terorom a nátlakom na rodičov, nútila ostať doma. Napriek tomu odišli títo žiaci po prázdninách na Slovensko, a to ilegálne cez lesy nocou a snehom pešo až 30 kilometrov. Pred časom dostali všetci rodičia, ktorých deti sú na štúdiách v Československej republike, k podpisu prehlásenie, že po prázdninách nepošlú svoje deti na Slovensko, ale dajú ich do škôl v Poľsku.

V Jurgove bola zo Slovenska zriadená meštianska škola do r. 1944 a celkom zariadená novým inventárom. Teraz zariadenie bolo odvezené a budova urobená nepoužívateľnou tým, že napr. aj kľučky z dvier boli odmontované a odvezené.

Z Československa je zakázané objednávať noviny a časopisy. Slovenské knihy sú ničené. Občania, ktorí sú, resp. boli členmi Matice slovenskej a Spolku sv. Vojtecha, sú vystavení perzekúciám.

Slovenské spolky, väčšinou náboženského rázu, boli zakázané. Spolkový a divadelný ruch celkom umŕkol. Nie je dovolené stykať sa obyvateľstvu ani na večierkoch, lebo poľská milícia to pokladá za protištátnu činnosť.

Útlak, hospodársky a kultúrny, je však len malou čiastkou utrpenia, ktorému je vystavené slovenské obyvateľstvo Spiša a Oravy. Najhroznejšie sú národnostné prenasle-

dovania, väznenia a trýznenia; niet tu skoro rodiny, ktorá by nebola postihnutá a ktorej niektorý člen nebol väznený, stýraný, alebo sa musel zachrániť útekem do Československej republiky.

Vyššie spomenutá nóta vyslanectva Poľskej republiky obsahuje obvinenie čiastky slovenského obyvateľstva z fašistického zmýšľania. Podľa prevedených šetrení bolo dokázané, že poľské orgány prenasledujú Slovákov bez ohľadu na ich politické presvedčenie. Na Slovensko bolo nútených utiecť niekoľko sto partizánov, ktorí bojovali v rôznych partizánskych skupinách, a mnoho vojakov československého armádneho zboru zo ZSSR.

Ministerstvo zahraničných vecí má česť uviesť aspoň niekoľko prípadov takého to prenasledovania, ktoré sa stali v posledných mesiacoch:

Dňa 28. júla 1945 zatkli poľskí vojaci v Jurgove Jozefa Koterbu a predviedli ho na vojenské veliteľstvo v Lapšanke. Tam ho zbili automatom a puškou, pričom ho zranili ťažko na tvári. Týranie bolo také silné, že začal krváčať z úst a z rán, ktoré utrpel. Odtiaľ bol prevezený znova do Jurgova a tu v jednom humne priviazaný na lavicu a bitý kyjakmi, korbáčmi a kopaním. Pritom trikrát upadol do bezvedomia a bol kriesený studenou vodou. Okrem menovaného bol vtedy uväznený Jozef Lacniak, Andrej Gomboš a Ján Vojtas. Tito boli podobne týraní a okrem toho museli takto v zbadačenom stave bubnovať po obci. Koterba sa bubnovania nezúčastnil, lebo bol fyzicky vyčerpaný a na celom tele opuchnutý. Odtiaľ boli prevezení do Zakopaného a Nového Targu, a po čase prepustení. Ako dôvod zatknutia uvádzali vojaci, že menovaní ukrývajú zbrane, avšak prehliadky, ktoré vykonal, boli bezúspešné.

Dňa 18. decembra 1945 bol Jozef Koterba znovu zatknutý vojakmi a milíciou a odvedený do Nového Targu, kde bol uvrhnutý do pútnice, napustenej do výšky 30 cm vodou, a tam v úplnej tme bol držaný 18 dní. Vyšetrovaný nebol, lebo ho nútili, aby sa podpísal na prehlásenie, že je poľskej národnosti. Keď odmietol, bol týraný. Jednej noci prišli do pútnice štyria členovia bezpieky a jeden z nich sa mu začal vyhrožovať, že ak nepodpíše žiadané prehlásenie, nevráti sa viac domov. Keďže aj tentoraz odmietol, bol znova týraný, pričom strašne trpel, lebo od predošlých týraní mal telo podliate modrinami a stále krvácal z úst a z plúc. Podmienky tohto väzenia boli strašné, lebo za celých 18 dní si nemohol ani odpočinúť pre vodu na podlahe a následkom utrpených rán cítil silnú horúčku. Následky pozoruje ešte aj dnes a pri odkasliavaní vyskytujú sa v hliene chuchvalce zrazenej krvi, čo podľa lekárskeho dobrozdania je uvoľňovanie krvavých zrazenín, ktoré mu boli spôsobené vnútorným krvácaním počas týrania.

Po 18 dňoch väznenia bol prepustený, pričom mu bolo prikázané, aby o týraní a podmienkach väznenia nikomu nič nehovoril, v opačnom prípade že bude znovu uväznený a odvezený do Krakova, odkiaľ sa viac nevráti.

Dňa 6. januára 1946 sa Jozef Koterba dozvedel od členov poľskej milície, že má byť znova zatvorený, a preto prebehol na územie Slovenska. Od toho času sa zdržuje v Československej republike.

Dňa 10. júla 1945 odišiel z Chyžného (horná Orava) Ján Červeň, pretože sa obával prenasledovania zo strany poľských orgánov pre svoje nekompromisné slovenské vystupovanie a pretože bol členom československej milície.

Na Nový rok 1946 išiel navštíviť svojich rodičov v Chyžnom. Dňa 4. januára 1946 bol zatknutý poľskými orgánmi a uväznený v pútnici obecného domu. Odtiaľ bol

prevedený na vojenské veliteľstvo do Jablonky, kde bol bitý korbáčmi a inými predmetmi, a bolo pritom naň kričané, že pracuje proti Poľsku. Bol vyzvaný, aby podpísal prehlásenie, že sa zrieka pracovať pre ČSR a že je za pripojenie hornej Oravy k Poľsku. Keďže to odmietol, bol ďalej trýznený. Musel si sadnúť na stoličku a na maličky obidvoch rúk mu boli pripevnené drôty elektrického vedenia. Elektrický prúd mu úplne pokrútil údy, padol zo stoličky a zmietal sa po zemi. Po chvíľke poručík poľského vojska, ktorý riadil toto trýznenie, prerušil elektrický prúd, Červeň musel znovu sadnúť na stoličku a bolo mu predložené spomínané prehlásenie. Keďže znovu odmietol, pokračovali vojaci v jeho trýznení elektrickým prúdom, čo trvalo asi jednu a pol hodiny. Potom bol zatvorený do pivnice, na ktorej boli nezasklené obloky a cementová dlážka, takže následkom prežitého trýznenia a strašnej januárovej zimy strašne trpel. Na druhý deň musel vykonávať rôzne práce, pričom bol neustále napádaný a bitý. Počas siedmich dní, čo bol zatvorený v Jablonke, bol každý deň predvádzaný pred poľského poručíka, ktorého meno mu nie je známe, a zakaždým bol trýznený elektrickým prúdom, a to každý deň asi pol hodiny, pričom ho stále nútili, aby podpísal prehlásenie, že je za pripojenie hornooravských obcí k Poľsku.

Po týždni bol prevedený do väzenia v Novom Targu, kde nebol vôbec vyšetrovaný a ani mu nebol udaný dôvod väznenia. Jest' dostával, ako aj ostatní väzni, len každý tretí deň a to ráno hrnček čiernej kávy a kúsok chleba, na obed trochu polievky a na večer zase čiernu kávu s kúskom chleba. Pritom museli pracovať a boli neustále bití a kopaní.

Po troch týždňoch sa menovanému spolu s Karolom Červeňom, ktorý prekonal to isté, čo Ján Červeň, podarilo utiecť z väzenia a prebehnúť do Československa, kde sa odvtedy zdržuje.

Dňa 15. apríla 1946 prišiel vo večerných hodinách do obce Nová Belá (horný Spiš) oddiel poľského vojska v sile asi 70 mužov. Čiastka z nich obštúpila obec a ostatní pod vedením miestneho starostu Jána Ricyra (poľskej národnosti), jeho otec sa prístáhoval do Novej Belej z poľskej obce Šinava) začali robiť domové prehliadky podľa vopred pripraveného zoznamu. Za tento večer vyrabovali poľskí vojaci úplne 5 slovenských usadlostí a odviekli so sebou štyroch otcov rodiny, a to Jána Ščurka, Jozefa Chalúpku, Jána Kraka a Jána Lapšanského. O ich ďalšom osude nie je nič známe. Ďalším dvom Slovákom, Františkovi Brodovskému a Dominikovi Kaľatovi, sa podarilo uprchnúť na Slovensko.

František Brodovský vypovedal o prípade nasledovne: 15. 4. t. r. vnikli do jeho príbytku poľskí vojaci a jemu, hoci už ležal v posteli, sa podarilo v spodnej bielizni utiecť na dvor a tam sa ukryť. Vojaci vnikli do domu oblokom, ktorý vylámali a dvermi. Tam zastihli nevlastného syna Brodovského, ktorého začali biť bykovcom, a pýtali sa ho, kde je otec. Keď im odpovedal, že odišiel kamsi ešte večer a doteraz sa nevrátil, znova ho týrali a potom sa dali do rabovania domácnosti. Odcudzili 60 m domáceho plátna, 10 m látky na ženské šaty a iné veci, o ktorých Brodovský, podľa svojej výpovede, nemôže vedieť, keďže ešte tejto noci prebehol na Slovensko, kde sa odvtedy zdržuje. Brodovský, ktorý sa narodil r. 1909, zanechal doma ženu s piatimi deťmi, z ktorých najstaršie má 18 a najmladšie 3 roky.

Dominik Kaľata uvádza o prehliadke poľských vojakov toto: dňa 15. apríla 1946 vo večerných hodinách som bol znepokojený hlukom, ktorý sa ozýval na ulici, a žijúc v ustavičnom strachu pred poľskými orgánmi, utiekol som cez oblok na dvor a tam som sa ukryl. Potom, cez otvorený oblok, som pozoroval, ako vnikli do izby poľskí vojaci a osopili sa na prítomnú manželku slovami: „Kde je ten z kurvy syn, odišiel na Slovaciju?“

Žena odpovedala, že šiel do mlyna. Vojaci ju potom začali biť nahajkami a kopat' ťažkými bagančami. Potom sa rozbehli po dome a odcudzili väčšie množstvo bielizne, niekoľko oblekov, 20 kg slaniny, 60 m domáceho plátna, 10 m plátna na posteľ. Potom vnikli do zatvorenej maštale, na ktorej rozbúrali dvere, a odtiaľ vyviedli koňa s postrojmi, zapriahli ho do voza, na ktorý naložili ukradnuté veci, a odišli zoberúc so sebou aj dve kravy.

Kaľata obávajúc sa represálií, prípadného väznenia, prebehol na Slovensko. Doma zanechal manželku a štyri deti. Z nich najstaršie má 15 rokov a najmladšie 1 rok. Okrem toho žije v jeho domácnosti 80-ročná matka.

Poľskí vojaci vzali ďalej z hospodárstva Jána Ščurku 2 kravy, 1 ošípanú a väčšie množstvo šatstva a potravín, z hospodárstva Jozefa Chalúpku 1 koňa s postrojmi a vozom, 2 ošípané, 2 kravy, šatstvo a potraviny a konečne z hospodárstva Jána Lapšanského väčšie množstvo šatstva, osiva a rôzne poľnohospodárske produkty.

V júli 1945 utiekol Karol Mišinec z obce Zubrica spoločne s viacerými Slovákami na Slovensko pred prenasledovaním poľskými vojakmi, ktorí nútili Slovákov, aby sa prihlásili k poľskej národnosti. Po čase sa menovaný vrátil do svojej obce. Medzitým, čo bol vzdialený, vyrabovali mu Poliáci obchod s miešaným tovarom a po návrate mu poľská milícia oznámila, že obchod nesmie otvoriť, pretože Slováci nesmú mať obchody. Pritom mu výslovne povedali, že keď sa prihlási za Poliaka, bude môcť ďalej prevádzať obchodnícku živnosť. Mišinec však odmietol a venoval sa poľnohospodárskym prácam, aby zaistil výživu svojej rodiny. Tento stav trval až do polovice apríla 1946.

Dňa 15. apríla t. r. o druhej hodine po polnoci vnikli do domácnosti Karola Mišince traja poľskí milicisti pod vedením istého Felixa Špaka, poľskej národnosti, ktorý je známy ako zločinec z povolania, ktorý bol prednedávnom prepustený z väzenia. Mišinec, ktorému bolo nápadné, že celé odpolednia toho dňa obchádzali milicisti okolo jeho domu, nezdržoval sa večer doma a ukrýl sa u známych. Jeden z milicistov prehlásil pred jeho manželkou, že „toho z kurvy syna musíme dopadnúť a zabiť“. Potom hľadali milicisti menovaného ešte dvakrát. Mišinec sa preto rozhodol utiecť do Československa, kde sa odvtedy zdržuje.

Dôvod, prečo milicisti hľadali Mišince, je udanie Felixa Špaka. V ten samý deň boli zatvorení aj iní Slováci v Zubrici, ktorí boli členmi československej milície. Pri ich zatýkaní boli poľskí milicisti vedení Špakom, ktorý bol ozbrojený puškou. Špak je všeobecne známy ako zloděj a lupič a svojho času bol zatvorený orgánmi Červenej armády. Po svojom nedávnom návrate bol prijatý do poľskej milície a od toho času začalo v Zubrici vo zvýšenej miere prenasledovanie Slovákov.

Dňa 27. marca 1946 sa vracala Irena Pavlíková, nar. r. 1929 vo Fridmane, zo Spišskej Starej Vsi domov. Prechádzala spolu s inými spoluobčanmi štátne hranice bez priepustky, keďže orgány nevydávajú, alebo len v zriedkavých prípadoch, priepustky občanom slovenskej národnosti. Po prejení štátnych hraníc zišla skupina, v ktorej sa nachádzala aj Pavlíková, na cestu vedúcu zo Spišskej Starej Vsi do Fridmana a pri prechode cez most, ktorý je vzdialený od hraníc asi 2 km, boli zrazu napadnutí poľskou pohraničnou strážou výstrelmi automatu. Skupina sa rozprchla a Irena Pavlíková utekala po poli, pričom bola zasiahnutá výstrelom do hlavy a padla na mieste mŕtva. Okrem nej bolo ranených ešte niekoľko Slovákov, ale tým sa podarilo utiecť. Členovia pohraničnej poľskej stráže stiahli potom mŕtvolu Pavlíkovej do okolo tečúceho potoka a nechali ju tam ležať. Predtým jej odobrali niektoré kusy šatstva a batožinu, ktorú niesla so sebou.

Poľské orgány v snahe zatajiť skutočnú príčinu smrti Ireny Pavlíkovej prehlásili, že pri úteku padla do riečky a utopila sa.

Pavlíková spolu s ostatnými spoluobčanmi slovenskej národnosti bola v Spišskej Starej Vsi za účelom zaopatriť si niektoré najnutnejšie potraviny, keďže Slováci v Poľsku nedostávajú vôbec žiadne prídely.

Ignác Šašek z Chyžného vstúpil po oslobodení hornej Oravy do občianskej milície, ktorá sa starala v spolupráci s orgánmi CA o udržiavanie verejného poriadku. Po prevzatí správy poľskými orgánmi prešiel menovaný z obavy pred represáliami do Československa.

Dňa 17. decembra 1945 prešiel ilegálne hranice, aby navštívil svoju 70-ročnú, ťažkou chorobou na lôžko pripútanú matku. Bol však toho istého dňa zatknutý a uväznený v pivnici obecného domu. 18. decembra bol prevedený na vojenské veliteľstvo do Jablonky, kde bol ihneď po príchode týraný poľskými vojakmi. Za nadávok, urážajúcich jeho slovenské presvedčenie, bol bitý korbáčmi, pästami, gumovou hadicou, kopaním, násilným vtlačaním prstov do krku a pod. V Jablonke bol väznený 7 dní a po celý čas bol neustále trýznený a vodený z miestnosti do miestnosti. Keď omdlel, kriesili ho rozžeraveným železom, ktoré mu prikladali k rukám. Po 7-dňovom trýznení bol prepustený s poznámkou, že veď beztak čoskoro zomrie. Cestu z Jablonky do Chyžného, t. j. vzdialenosť asi 7 kilometrov, prešiel za viac ako 8 hodín, pretože následkom prežitého nebol schopný rýchlejšieho pohybu. Miestami klesol na zem a ťahal sa dopredu po rukách.

V Chyžnom ostal určitý čas a keď sa trochu zotavil, prešiel hranice a zdržuje sa od toho času na Slovensku. Ako sa dozvedel, bol asi 3 dni po svojom odchode znova hľadaný poľskými orgánmi.

V obci Kacvine (horný Spiš) konala sa v septembri 1945 schôdzka rodičov, ktorí majú školopovinné deti. Schôdzku zvolal riaditeľ školy, poľskej národnosti, ktorý prehovoril k prítomným, aby posielali deti do poľských škôl, a hovoriac o národnostných pomeroch horného Spiša prehlásil, že tu vždy žili Poliaci a tak tomu bude i v budúcnosti, aby si to všetci uvedomili a riadili sa podľa toho. Na schôdzi bol prítomný aj Ján Venit, ktorý prerušil vývody poľského učiteľa a prehlásil, že jeho vývody nezodpovedajú pravde, nakoľko on, Venit, je Slovák a podobne aj ostatní prítomní sa vždy cítili byť Slovákmi a ostanú aj naďalej. Po tomto prerušení povstali všetci prítomní a demonštratívne odišli z miestnosti. Len čo však vyšli na ulicu, boli zadržaní poľskými vojakmi a predvádzaní na vojenské veliteľstvo. Venit sa snažil zachrániť útekem, pričom vojaci za ním strieľali. Po trojdňovom skrývaní sa bol zadržaný vojakmi a odvedený do väzenia v Kroščenku. Odtiaľ bol eskortovaný do Nového Targu poľskými vojakmi, ktorí ho cestou bili, nadávali mu a vyhrožovali sa, že ho odstrelia, keď sa bude hlásiť k slovenskej národnosti a „politizovať“. Týranie poľských vojakov bolo veľmi kruté. Po troch dňoch väzenia v Novom Targu bol menovaný prepustený.

V januári 1946, dátum si menovaný presne nepamätá, vnikli vo večerných hodinách do jeho domu poľskí vojaci, ktorí boli v opilom stave. Venit pred nimi vyskočil oblokom v obave, že môže byť znovu zatknutý a uväznený. Po návrate domov zastihol svoju manželku silne zranenú v obličaji sklom, ktoré na ňu vyrazili vojaci z okna.

O tom, že poľské orgány prenasledujú Slovákov bez ohľadu na ich politické presvedčenie a postoj k fašizmu, je prípad Jána Repiščáka z Nižných Lápš (horný Spiš).

Menovaný prebehol v jeseni v r. 1943 ako príslušník slovenskej armády so svojou jednotkou na stranu Červenej armády. Tam sa hlásil do československého armádneho zboru a bol zaradený k parašutistom. Po výcviku bol zhodený v auguste 1944 na Slovensko a bojoval v priestore Turčiansky Svätý Martin, Banská Bystrica a Kežmarok, kde bol ranený a zajatý, ale sa mu podarilo utiecť a prebiť znovu k partizánom. Bojoval ďalej v jednotke Suvorov (veliteľ pplk. Velička) až do oslobodenia Slovenska. Za bojov bol viac razy ranený do pravej nohy, napriek tomu zotrval pri svojej jednotke v boji a následkom zanedbanosti rany musela mu byť v r. 1945 pravá noha amputovaná. Za statočnosť v boji obdržal 3 vysoké vyznamenania.

Po oslobodení priestoru Liptovský Svätý Hrádok odišiel s niekoľkými veliteľmi partizánov, ruskými dôstojníkmi domov na horný Spiš do Nižných Lápš. Tam zastihli skupinu Poliakov, ktorí sa vydávali za partizánov a rekvirovali u obyvateľstva rôzne potraviny. Ruski dôstojníci, ktorí boli s Repiščákom, ich legitimovali a keďže sa nevedeli preukázať svojou príslušnosťou k niektorej partizánskej jednotke, zadržali ich a nechali odvieť na veliteľstvo hlavného partizánskeho štábu do Košíc.

Pretože sa Repiščák zúčastnil tejto akcie, začali poľské orgány po ňom pátrať a vyhrožovali sa mu, že ho zastrelia. Po odchode sovietskych orgánov z územia horného Spiša bol menovaný nútený zachrániť sa útekem do Československej republiky. Poľské orgány perzekvujú teraz jeho rodičov a súrodencov, ktorí ostali v Nižných Lápšach. V ich dome boli prevedené časté prehliadky, pričom si poľské orgány počínali veľmi brutálne proti Repiščákovým starým rodičom a proti jeho súrodencom. V novembri 1945 zatkli jeho sestru Máriu Repiščákovú, 18-ročnú, stýrali ju a odviekli do väzenia v Novom Targu. Odtiaľ sa jej podarilo utiecť a zdržuje sa teraz na území Československa.

V poslednom čase podľa správ, ktoré dostal Repiščák, ktorý sa toho času zdržuje na Slovensku, bolo jeho príslušníkom hrozené, že budú presťahovaní do vnútra Poľska.

Dňa 2. apríla 1946 obštúpili členovia bezpieky asi o 11. hodine dopoludnia obec Nižné Lapše (horný Spiš) a začali prevádzať domové prehliadky. Zatýkali pritom mužov slovenskej národnosti podľa zoznamu, ktorý mali vopred pripravený. Medzi postihnutými bol aj Peter Gorel, ktorému sa však podarilo utiecť a ktorý sa skrýval dva dni v lese. Zatiaľ členovia bezpieky zatvorili jeho 16-ročného syna Jána a neľudským spôsobom ho týrali, aby im prezradil, kde sa skrýva otec. Keď ani kruté bitie na chlapca nezapôsobilo, postavili ho ku stene a hrozili mu zastrelením. Keď ani to nepomohlo, bol prevezený do Nového Targu a uvrhnutý do väzenia, kde sa pravdepodobne dosiaľ nachádza. Peter Gorel obávajúc sa podobného zachádzania utiekol na územie Československej republiky.

Menovaný uvádza, že 2. apríla t. r. boli zatvorení ešte títo občania slovenskej národnosti v Nižných Lápšach: Stefan Kalafut, Vincent Novák, č. d. 107, Vojtech Hatala, Mikuláš Tinus, Jozef Mazurek, František Haber, Kvirin Sova, Vincent Novák, č. d. 33. Všetci menovaní boli veľmi neľudským spôsobom týraní a 14 dní väznení v Novom Targu. Dosiaľ nebol prepustený syn Petra Gorela, Ján, Mikuláš Tinus a Vincent Novák, č. d. 107.

U všetkých menovaných bola prevedená domová prehliadka, ktorá bola bezvýsledná, avšak orgány bezpieky vo väčšine prípadov vzali z jednotlivých domácností rôzne potraviny, ako slanine, maso, cukor a iné.

Koncom marca 1946 bol zatknutý poľskými vojakmi v Zubrici na hornej Orave Slovák Ján Vikrent a prevezený do Jablonky, kde bol väznený v pivnici obecného domu. Tu bol držaný asi týždeň, pričom bol ťažko týraný. Istého dňa vošli do pivnice k Vikrentovi traja poľskí vojaci a začali ho týrať: jeden mu pristúpil prsty na nohách, druhý mu tlačil prsty pod krk a tretí ho bil býkovcom. Týraný zamdlel a padol na zem. Jeden z vojakov ho chytil za vlasy a udieral hlavou o zem, zatiaľ čo ďalší dvaja skákali nohami po Vikrentovi, pričom mu zlomili tri rebrá. Vojaci ho potom nechali v bezvedomí ležať bez ošetrovania.

V tom čase prišla väzneného navštíviť jeho sestra, ktorú po veľkom prosení vpustil jeden vojak do pivnice, ale bez vedomia ostatných. Menovaná po vkročení do pivnice, a po zočení zohaveného a bez hnutia ležiaceho brata, omdlela. Poľský vojak, ktorý ju vpustil dnu, ju kriesil a vyviedol von. Zakázal jej, aby nikomu nehovorila o tom, čo videla.

Ján Vikrent bol prevezený do nemocnice v Zakopanem, kde dňa 3. apríla 1946 podľahol následkom trýznenia.

Všetky tieto ako aj mnoho ďalších prípadov prenasledovania a týrania slovenských občanov horného Spiša a Oravy poľskými orgánmi pre ich slovenské presvedčenie má ministerstvo zahraničných vecí protokolárne zachytené orgánmi československej verejnej správy.

Vzhľadom na uvedené má ministerstvo zahraničných vecí česť poukázať na postavenie Poliakov v Československej republike. Občania poľskej národnosti majú svoje školstvo, zastúpenie v národných výboroch a v závodných výboroch. Taktiež sa doteraz nezakročilo proti poľským štátnym občanom, ktorí sa nasťahovali na České Tešínsko po poľskom zabore r. 1938 ako úradníci, učitelia a členovia bezpečnostných orgánov. Sú to ľudia, ktorí na Českom Tešínsku predtým vôbec neboli, a ich politické presvedčenie v prevažnej miere reprezentuje smer beckovsko-fašistický, a ktorí sú vážnou prekážkou rýchlejšej konsolidácie na uvedenom území.

Títo ľudia zaberajú na Tešínsku najlepšie byty a mnohí z nich nemajú žiadne zamestnanie, časť z nich dochádza do zamestnania do Poľska.

Postoj Československých orgánov k poľskému školstvu a taktiež k návšteve škôl v Poľsku je krajne benevolentný. Právý opak toho je osud slovenského školstva Spiša a Oravy. Poľské orgány sa tu snažia obnoviť stav spred r. 1938, ktorý sa diametrálne rozchádza so základnými právami slovenských obyvateľov horného Spiša a Oravy. Postup poľských orgánov voči rodičom a voči študentom samým, ktorí navštevujú školy na území Československej republiky, je popretím práva Slováka hlásiť sa k svojej národnosti.

Československej vláde veľmi záleží na uspokojivom vývoji života Slovákov horného Spiša a Oravy, ktorých osud jej nebol ani v minulosti a nemôže byť ani v budúcnosti ľahostajný.

Československá vláda by preto s veľkým uspokojením vzala na vedomie zastavenie prenasledovania Slovákov poľskými orgánmi, zmenu stanoviska poľskej vlády k otázke ich práv a z toho vyplývajúce povolenie slovenských škôl, pripustenie slovenského elementu do obecných správnych orgánov a ustanovenie slovenských kňazov.

Ministerstvo zahraničných vecí využíva túto príležitosť, aby ubezpečilo vyslanectvo Poľskej republiky o svojej hlbokéj úcte.

V Prahe dňa 6. mája 1946

K verbálnej nóte č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 chcem uviesť niekoľko poznámok, ktoré bližšie osvetlia vtedajšie udalosti.

Od odovzdania severného Spiša a hornej Oravy dňa 20. mája 1945 poľským orgánom nastalo obdobie skutočného nemilosrdného prenasledovania každého, kto sa hlásil k slovenskej národnosti. Proti týmto výčinom sme opakovane protestovali diplomatickou cestou. Ako vyplýva z uvádzanej nóty, opierali sme sa o prípady dokumentované výpovedami konkrétnych osôb, ktoré protokolárne zachytili československé orgány. Týmto osobám sa podarilo utiecť na naše územie. To znamená, že išlo len o časť prípadov, lebo nie každému postihnutému sa podarilo nadviazať kontakt s československými orgánmi. Táto nepriateľská činnosť poľských štátnych orgánov, to znamená štátnej správy, bezpečnostných orgánov, cirkevných hodnostárov, čo sa prejavovalo vypovedaním slovenských učiteľov, kňazov, diskrimináciami pri zásobovaní a podobne, sa ešte umocňovala teroristickou činnosťou jednotlivcov a najmä skupín, ktoré vyvíjali zločineckú činnosť na vlastnú päsť. V tom vynikla najmä Ognova banda, ktorá sa neštítala ani vražd. Taký bol aj osud štyroch občanov slovenskej národnosti z obce Nová Belá na Spiši, o ktorých sa hovorí aj v našej verbálnej nóte. Jána Ščureka, Jozefa Chalúpku, Jána Kraka a Jána Lapšanského odvliekol 15. apríla 1946 „oddiel poľského vojska“, no boli to príslušníci Ognovej bandy, oblečení do poľských vojenských uniforiem. Vo verbálnej nóte sme uviedli: „O ich ďalšom osude nie je nič známe.“ Bohužiaľ, ako sa potom ukázalo, všetkých štyroch zavraždila banda Ogňa a sú pochovaní na cintoríne v Novej Belej. V rámci osláv päťdesiat rokov Spolku Slovákov v Poľsku dňa 16. novembra 1997 po slávnostnej slovenskej svätej omši sa delegácia krajanov a Únie slovenských spisovateľov, umelcov a kultúrnych tvorcov žijúcich mimo územia Slovenska poklonila ich pamiatke a položila kyticu kvetov na hrob týchto štyroch Slovákov, zavraždených za ich národné presvedčenie.

K podstatnému upokojeniu pomerov na týchto územiach došlo až po podpísaní zmluvy o priateľstve a vzájomnej pomoci medzi Československou republikou a Poľskou republikou 10. marca 1947 vo Varšave a po zlikvidovaní Ognovej bandy poľskými bezpečnostnými orgánmi. Ogieň, vlastným menom Józef Kuraś, zahynul vo februári 1947.

Ako ma menovali³

[1]

V auguste 1945 som nastúpil do služieb Ministerstva zahraničných vecí (MZV) v Prahe. Zadelili ma do politickej sekcie a prideli mi poľský referát. Právnické štúdium na Slovenskej univerzite v Bratislave som ešte nemal ukončené. Promoval som až vo februári 1946. Štúdiu jazykov som sa venoval systematicky (na gymnáziu latinčinu, nemčinu a francúzštinu, počas univerzitných štúdií súkromne ruštinu, angličtinu a taliančinu), štúdium dejín, taktiež súkromne, sa dopĺňalo „univerzitami“ udalostí tridsiatych a štyridsiatych rokov, keď som dospieval. A poľská problematika mi bola navyše blízka ako rodákovi z Tatranského Zdiaru.

³ Pôvodne vydané in: *Život* (Kraków), 2002, č. 4, s. 8–9, č. 5, s. 10–11. Reedícia in: *Almanach. Słowacy w Polsce. Słowáci w Polsce*. XII., Kraków 2011, s. 236–245.

Mojím bezprostredným šéfom na ministerstve mi bol starší pán Kabelka, kariérny diplomat, ktorý mal za sebou roky strávené aj na vyslanectve v Japonsku, no moja pracovná prax sa spontánne vyvinula tak, že som správy a návrhy aj diplomatických nót predkladal bezprostredne štátnemu tajomníkovi JUDr. Vladimírovi Clementisovi.

V poľskom referáte bolo práce nad hlavu, lebo československo-poľské vzťahy boli horšie ako zlé. Stručne povedané, čs. strana stála na stanovisku obnovy predmníchovských hraníc, kdežto poľská strana požadovala zmenu hraníc, najmä na Tešínsku. Prvé rokovanie v Moskve v júni 1945 sa skončilo neúspešne. Prof. Goetel mal vtedy povedať V. Clementisovi, že za šesť rokov urobia Poliaci zo slovenského mesta Ružomberok mesto poľské, keď Clementis dôvodil, že na Orave a Spiši žije slovenská väčšina. Rinčali aj zbrane. Generál Aleksander Zawadzki hrozil, že obsadí Tešínsko obrnenou divíziou. Katovická rozhlasová stanica viedla v éteri protičeskú vojnu, akoby bol ešte rok 1938. Boli aj ďalšie oficiálne rokovania, ale bezúspešne. Medzitým prebehla Postupimská konferencia i Mierová konferencia v Paríži, na ktorej som sa tiež zúčastnil, ako aj na podpísaní mierových zmlúv vo februári 1947 s Talianskom, Maďarskom, Rumunskom, Bulharskom a Fínskom. A vzťahy s Poľskom sme mali stále neusporiadané.

Až došlo naozaj k osobnému zásahu Stalina, ktorého výsledkom bolo podpísanie Zmluvy o priateľstve a vzájomnej pomoci medzi ČSR a Poľskom vo Varšave 10. marca 1947. Súčasťou zmluvy bol Dodatokový protokol, ktorý mal niekoľko bodov, okrem iného záruku poskytovania recipročne menšinových práv Poliakov v ČSR a Čechom i Slovákom v Poľsku.

Aká bola situácia na severnom Spiši a hornej Orave po oslobodení koncom januára 1945 jednotkami Sovietskej armády, ako aj po ich boku bojujúcimi čs. a poľskými jednotkami? Treba jednoznačne povedať, že slovenské goralské obyvateľstvo tohto územia sa nechcelo zmieriť s opätovným začlenením do poľského štátu a vyvíjalo nesmierne úsilie, aby ostalo pri Slovensku. Vysielanie delegácií, posielanie petícií, až po usporiadanie ľudového hlasovania, pri ktorom sa 98 % obyvateľov prihlasovalo k slovenskej národnosti. Tieto materiály odovzdali orgánom Sovietskej armády na podporu svojej požiadavky, aby boli ponechaní ako súčasť ČSR. Ako som už spomenul, Československo trvalo na obnove predmníchovských hraníc, čo našlo vyjadrenie v uznesení čs. vlády na poslednom zasadnutí v Košiciach dňa 5. mája 1945. Toto uznesenie splnila SNR dňa 20. mája 1945, keď podpredseda SNR N. Polák formálne odovzdal toto územie v Trstenej poľským zástupcom a slovenské pohraničné orgány sa okamžite stiahli na hranice podľa stavu pred Mnichovom. To znamená, že v Poľsku ostali obce podľa hranice ustálenej r. 1924, a k Slovensku sa vrátili územia, ktoré si Poľsko vynútilo po boku Nemecka v r. 1938, v dôsledku Mníchovského diktátu.

No slovenské obyvateľstvo sa s tým nechcelo zmieriť a došlo aj k ozbrojeným zrážkam. Definitívne bola poľská administratíva na týchto územiach zavedená až v júli 1945, keď sa stalo jasné, že júnové rozhovory poľsko-československé sa skončili fiaskom. Takto sa to aspoň hodnotí v poľskej literatúre (napr. J. Kwiek: Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwie krakowskim w latach 1945–1949/50, s. 166).

Súčasne prebiehala represívna činnosť proti občanom, ktorí sa hlásili k slovenskej národnosti. Táto nepriateľská činnosť poľských štátnych orgánov, to znamená štátnej správy, bezpečnostných orgánov, cirkevných hodnostárov, čo sa okrem iného prejavovalo vypovedaním slovenských učiteľov, kňazov, diskrimináciami pri zásobovaní a pod.,

sa ešte umocňovala teroristickou činnosťou jednotlivcov a najmä skupín, ktoré vyvíjali zločineckú činnosť na vlastnú päsť. V tom vynikala najmä banda Kuraša-Ogňa, ktorá sa neštítala ani vražd. Tieto chaotické pomery mali za následok, že v priebehu rokov 1945–47 utieklo do Československa asi 6 tisíc Slovákov z poľskej časti Oravy a Spiša.

Ako referent pre Poľsko som navštívil pohraničie s Poľskom jednak na Náchodsku pri Kladsku, kde český živel presiahol bývalé nemecké hranice na tomto jedinom úseku a pri osídľovaní Kladska poľskými presťahovalcami dochádzalo tiež k rozličným prechmatom k autochtónnemu českému obyvateľstvu, a taktiež na oravskom a spišskom úseku hraníc. V Spišskej Starej Vsi som bol zhodou okolností na prelome apríla a mája 1946, keď vrcholili protislovenské excesy a došlo napr. aj k odvláčaniu a zavraždeniu štyroch Slovákov, otcov rodín z obce Nová Belá na Spiši. Bolo to dielo bandy Ogňa. Na základe prípadov, zachytených čs. orgánmi, podalo 6. mája 1946 MZV obsiahlu nótu poľskej vláde, ktorá bola nútená priznať oprávnenosť našich sťažností, argumentovala aktívnym odporom slovenského obyvateľstva a bol to prvý prípad, keď poľská strana uznala existenciu Slovákov na týchto územiach.

Pri podpise Zmluvy o priateľstve a vzájomnej pomoci a Dodatokového protokolu sa dohodlo, že Poľsko otvorí konzulát v Ostrave a Československo konzulát v Katoviciach, ktoré budú mať okrem bežnej konzulárnej agendy aj na starosti svoje menšiny. Na vlastnú žiadosť som bol vymenovaný za titulára konzulátu ČSR v Katoviciach. V lete som ešte absolvoval kurz Akadémie medzinárodného práva v Haagu a v septembri po obdržaní menovacieho dekrétu, podpísaného prezidentom ČSR Edvardom Benešom a ministrom zahraničných vecí Jánom Masarykom, ako aj afidevitu podpísaného z poľskej strany prezidentom B. Bierutom a ministrom zahraničných vecí Modzelewskim, som navštívil Katovice a dohodol technické podmienky, ktoré viedli k otvoreniu konzulátu ČSR na Poniatowského ulici č. 23. Nebola to veľká vila, ale zmestili sa v nej na prízemí úradné miestnosti a na poschodí som mal byt. Keďže som bol ešte slobodný, vzal som so sebou sestru Julianu, vtedy tiež ešte slobodnú (mala dvadsať rokov), aby mi viedla domácnosť.

Katovickým vojvodom bol vtedy generál Aleksander Zawadzki, ktorý mi vychádzal ochotne v ústrety. A bol prekvapený, keď som odmietol samostatnú vilu na rezidenciu s tým, že mi stačí objekt na ul. Poniatowského. Konzulárny obvod zahŕňal okrem Sliezskeho-dąbrowského vojvodstva, ešte wrocławské, krakovské, rzeszowské a okres i mesto Čenstochová.

Urobil som nástupné návštevy, predovšetkým na MZV vo Varšave, kde ma dost' prekvapila netaktnosť p. Wiesława Sobierajského, vedúceho pracovníka, ktorý sa nezdržal poznámky, že sa aspoň naučím „svoj rodný jazyk“, čím narážal na môj goralský pôvod.

Tu by som chcel aspoň niekoľkými slovami zaujať stanovisko k nášmu goralskému dialektu a slovenskému národnému povedomiu. Pochádzam z čisto goralskej ždiarskej rodiny (otec Matej Andráš, matka Rozália Olekšáková, otcova matka Tekla, rod. Kriššáková a mamina matka Mária, rod. Mihaláková). Doma sme hovorili medzi sebou i s ďalšími rodinnými príslušníkmi zásadne vždy ždiarskym dialektom, aj keď sme už absolvovali strednú i vysokú školu. S cudzími ľuďmi sme konverzovali spisovnou slovenčinou. Tento bilingvizmus nebol ničím násilným, plynul celkom prirodzene. Spisovná poľština nám bola cudzou rečou, vzdialenejšou ako spisovná čeština. Prispiievalo k tomu nesporne aj poľské oslovovanie cez tretiu osobu, čo nám pripadalo vyumelkované, cudzie. Keď som si osvojil spisovnú poľštinu počas môjho trojročného pôsobenia v Poľsku, nerobilo

mi nijaké problémy hovoriť s ktorýmkoľvek z týchto troch jazykov, resp. štyroch vrátane češtiny, pretože chápem aj goralský dialekt ako odlišný, výrazne odlišný od poľštiny i slovenčiny. Pritom som si poľštinu osvojil dokonale, takže sa mi často stávalo, že ma neznámi považovali za Poliaka. Čo sa týka slovenského národného povedomia, docentka Kriššáková-Dudášová dokazuje, že je to výsledok asi päťstoročného spoločného vývoja s národom slovenským, takže násilné narušenie tohto stavu, o ktoré sa usilujú niektorí Poliaci, spôsobuje tomuto etniku výraznú ujmu a krivdu. Viac k tomu nemám čo dodať, iba ak to, že vystaňovalci z tohto regiónu v Amerike si zachovali svoje slovenské národné povedomie a aktívne bojovali proti pripojeniu svojich dedín k Poľsku. To tiež nevyžaduje nijaký komentár.

Práca v novom prostredí sa rozbiehala veľmi rýchlo. Spolupráca s čs. veľvyslanectvom vo Varšave bola dobrá, veľvyslanec p. Hejret, starý mládenec, mi vychádzal v ústrety, rovnako ako radca Julio Chorváth a tlačový pridelenec Jozef Šedivý ma ochotne sprevádzal na služobných cestách ku krajanom na Oravu a Spiš.

Slovenská menšina sa ocitla v Poľsku roku 1920 aj so svojím územím a hoci aj vtedy sa domáhala svojich menšinových práv, z čs. strany jej neposkytli nijakú ochranu. Poľská strana ich odmietala uznať za Slovákov, tvrdiac, že sú to etnickí Poliaci. A keď v tridsiatych rokoch Karol Sidor sa verejne ohlásil a vystúpil na ich ochranu, dostal na stránkach poľských novín tvrdú odmietavú odpoveď, že v Poľsku nežije nijaká slovenská menšina. Cez vojnu v rokoch 1939 až 1945 boli súčasťou Slovenskej republiky a za tých krátkych šesť rokov sa národne naplno rozžili a potom od oslobodenia koncom januára 1945 až do začlenenia do poľského štátu v júli – hoci slovenské orgány toto územie formálne odovzdali 20. mája 1945 poľským zástupcom – tvrdo a húževnato bojovali, aby ostali v rámci Slovenska.

Mojím poslaním bolo predovšetkým pôsobiť, aby sa upokojila celková atmosféra medzi obyvateľstvom a aby sa prišlo k reálnemu zavádzaniu menšinových práv, k čomu sa zaviazala poľská vláda v Dodatkovom protokole. Slováci odmietali posilať svoje deti do poľských škôl, napr. v septembri 1945 nebola otvorená ani jedna škola a vo februári 1946 navštevovalo poľské školy len 72 % detí. V apríli 1947 vyslalo Ministerstvo osvety z Varšavy na Spiš a Oravu školského vizitátora Stefana Bąkowského, ktorý po návrate navrhol otvoriť jednu slovenskú školu pre Spiš v Nižných Lapšoch a jednu slovenskú školu pre Oravu v Jablonke. Mali to byť akési zberné školy s internátmi. Toto riešenie sme odmietli ako neprijateľné a stáli sme na stanovisku, že potrebný počet škôl so slovenským vyučovacím jazykom možno otvoriť len na základe riadne uskutočnených zápisov vo všetkých obciach, v ktorých Slováci žijú. Vzhľadom na počet už prihlásených žiakov boli poľské školské orgány nútené prikráčať v polovici šk. roka 1947/48 k zriadeniu ďalších 8 slovenských škôl, z toho 2 na Spiši v Novej Belej a Kacvine a šesť na Orave – v Podvlku, Chyžnom, Oravke, Malej Lipnici, Hornej Zubrici a v Jablonke-Boroch. V tejto posledne menovanej obci na začiatku šk. roka 1947/48 do poľskej školy začalo chodiť len jedno dieťa. Až 10. decembra 1947, keď bola otvorená slovenská škola, prihlásilo sa do nej 67 žiakov. Na základe vytrvalých požiadaviek Slovákov, podporovaných zákrokmi a urgenciami veľvyslanectva ČSR vo Varšave a konzulátu ČSR v Katoviciach, oznámilo Ministerstvo školstva vo Varšave 5. novembra 1948, že sú predpoklady pre otvorenie 33 slovenských škôl, do ktorých bolo prihlásených 2308 žiakov. Podľa našich odhadov nezapísaných ostávalo vtedy ešte asi 1465 žiakov slovenskej národnosti.

[2]

Budovanie slovenského školstva bolo nerozlučne späté s učiteľským silami. Československá strana prejavila ochotu vyslať potrebné učiteľské sily zo Slovenska, poľská strana však neprejavila ochotu prijať takéto riešenie a usilovala sa nájsť potrebné učiteľské sily v Poľsku. Tento stav bol skutočne veľmi zlý, lebo na slovenských školách pôsobili nekvalifikovaní a k tomu šovinistickí protislovensky zameraní učitelia. Napokon v lete 1948 poľská strana bola nútená zo svojho meravého stanoviska ustúpiť a prejavila zásadný súhlas s vyslaním učiteľov z ČSR, avšak ich počet obmedzila na päť až šesť. My sme však zastávali názor, že v každej slovenskej škole by mal byť aspoň jeden slovenský učiteľ. Nakoniec bola otázka vyslania učiteľov zo SR spojená poľskou stranou s vyslaním učiteľov z Poľska na poľské školy v ČSR. Rokovania medzi poľským veľvyslanectvom v Prahe a československým ministerstvom školstva boli v októbri 1948 ukončené dohodou, že z Poľska má prísť do ČSR 24 učiteľov a z ČSR do Poľska taktiež 24, z toho 20 na slovenské školy a 4 na české školy v Kladsku a Střelínku. Túto dohodu však neakceptovali činitelia vo Varšave s poukazom na to, že nemôžu pristúpiť na recipročné vyslanie 24 učiteľov vraj pre pár tisíc Slovákov na Spiši a Orave za 24 učiteľov vraj pre stotisíc Poliakov na Tešínsku. Pritom na Tešínsku na poľských materských, národných a odborných školách a na gymnáziách pôsobilo dokopy 282 učiteľov, a to poľskej národnosti, kým na slovenských školách v Poľsku nepôsobil ani jeden učiteľ slovenskej národnosti. Treba pritom podčiarknuť, že pre Slovákov a Čechov v Poľsku sme bojovali o základné školy, keďže o stredných, odborných a materských nebolo zatiaľ ani reči. Počas môjho pôsobenia do roku 1950 sa nám podarilo zvýšiť počet slovenských učiteľov na slovenských školách v Poľsku na osemnásť! Len vďaka agilite a obetavosti krajanov sa podarilo r. 1951 otvoriť v Jablonke slovenské lýceum, na ktoré tiež prišli pôsobiť učitelia zo Slovenska. V tých rokoch mali krajanovia v Poľsku plnú podporu Povereníctva školstva v Bratislave, ktoré zásobovalo menšinové slovenské školy v Poľsku potrebnými pomôckami, premietacími prístrojmi, filmami, knihami aj učebnicami, pokiaľ dalo súhlas poľské ministerstvo. Podobný zápas sa zvädzal aj o slovenské učebnice a až po dlhých rokovaníach sa dosiahla v máji 1948 dohoda, že poľské ministerstvo školstva schválilo určitý počet učebníc zo Slovenska.

Ako určitú kuriozitu spomeniem, že pri prekonávaní odporu poľských orgánov som sa pokúsil o istú konfrontáciu situácie slovenských škôl na Orave a Spiši so situáciou poľských škôl na Tešínsku a dohodol som s KNV v Ostrave pozvanie školského inšpektora v Novom Targu Witolda Raganowicza na návštevu poľských škôl na Tešínsku. Toto pozvanie bolo síce prijaté, no nikdy nebolo z poľskej strany zrealizované. Po týchto pomerne sľubne sa rozvíjajúcich rokoch nastáva obrat, ktorý je očividný najmä v šesťdesiatych rokoch, poznamenaných redukovaním slovenských škôl. Pre porovnanie uvádzam:

rok 1952/53 – 2471 žiakov – 33 škôl
 rok 1961/62 – 1241 žiakov – 21 škôl
 rok 1964/65 – 495 žiakov – 9 škôl
 rok 1969/70 – 221 žiakov – 3 školy

Dnes už niet ani jednej slovenskej školy. Na niektorých sa vyučuje slovenčinu ako nepovinný predmet. Čo je však frapujúce, je paralelná likvidácia slovenského menšinového školstva v šesťdesiatych rokoch aj v Maďarsku. To predsa nemohla byť náhoda!

Dodatkový protokol zaručoval aj široké kultúrno-spoločenské práva a zakladanie krajských spolkov. Na čs. strane boli veci v takom pokročilom stave, že Ministerstvo vnútra ČSR schválilo už 16. júna 1947 – to znamená tri mesiace po podpísaní čs.-poľskej medzistátnej dohody – statuty poľských spolkov v ČSR: PZKO (Polski Związek Kulturalno-Oświatowy) a SMP (Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej). Kvôli zjednodušeniu schvaľovania stanov pre náš krajský spolok v Poľsku sme vzali za základ statuty PZKO a v priebehu roku 1948 si podávali občania slovenskej národnosti z jednotlivých obcí žiadosti o schválenie stanov Spolku Čechov a Slovákov v Poľsku. Medzi prvými boli obce: Nedeca, Kacvín, Nižné Lapše, Nová Belá, Krempachy, Jurgov, Fridman, Vyšné Lapše, Malá Lipnica, Dolná Zubrica, Jablonka, Chyžná, Pekelník...

Spolkový život sa začal pomaly rozbiehať a veľkou pomocou pre krajanov boli slovenskí učitelia, ktorí prichádzali pôsobiť do slovenských škôl. Keď som v septembri 1950 opúšťal svoj post konzula v Katoviciach, pôsobili tu osemnásť slovenskí učitelia. Chýbal ešte stále tlačový krajský orgán a krajanovia sa ho dočkali až v roku 1958 v podobe mesačníka Život, ktorý vychádzal vo Varšave. Teraz má, podobne ako Spolok Slovákov v Poľsku, svoje sídlo v Krakove.

Samostatného spolku mládeže, tak ako mala poľská menšina na Tešínsku, sa Slováci na Orave a Spiši nedočkali.

Osobitnou kapitolou v obciach Spiša a Oravy sú poľskí farári. Keďže tu ide o hlboko veriaci katolícky ľud, spoločenské postavenie katolíckeho kleru tu vždy bolo veľmi silné, pričom jeho protislovenský postoj mal korene v minulosti, pretože prijal za svoje pavedecké tézy o poľskosti tohto ľudu a pociťoval ako svoju porážku hlásenie sa drvivšej väčšiny obyvateľstva k slovenskej národnosti. V okruhu svojej bezprostrednej pôsobnosti, v kostoloch, uvzato bránili, aby sa pri pobožnostiach používala slovenčina. V otázke slovenského spevu viedlo obyvateľstvo ustavičný boj a dochádzalo aj k bojkotovaniu bohoslužieb.

Rokovania, ktoré sme mali s reprezentantmi poľského štátu po roku 1947, nevedli ku kladným výsledkom, lebo sa bránili tvrdením, že do vecí cirkevných nemôžu zasahovať. Preto sme 20. marca 1948 spolu s veľvyslancom ČSR vo Varšave p. Hejre-
tom navštívili arcibiskupa-metropolitu, krakovského kardinála kniežaťa Adama Sapiehu. Požiadali sme ho, aby pôsobil na vytváranie priateľských vzťahov medzi miestnymi Slováckmi a cirkevnými činiteľmi na Orave a Spiši, respektíve v krakovskej kúrii. Kardinál Sapieha nám prisľúbil, že osobne zájde do tejto oblasti. Rozhovor však ukázal, že je príliš zhovievavý k činnosti poľských duchovných na Orave a Spiši. Vyslovil poľutovanie, že sa z tejto veci robí politika, ktorá vraj rozoštváva ľud. Miestne horské obyvateľstvo vraj rozumie poľštine, takže by vôbec nemuseli byť ťažkosti, nebyť politického vplyvu a „hlavne nemeckých zásahov“ v čase vojny. Ako ukázali ďalšie skúsenosti, návšteva u kardinála Sapiehu nepriniesla zlepšenie.

Vtedy som ešte nevedel, že aj spišský biskup Ján Vojtaššák sa už 5. januára 1946 obrátil na krakovského metropolitu, kardinála Sapiehu a na poľského primasa, kardinála Hlonda s listom, v ktorom rekapituloval históriu spišského dekanátu s 9 farnosťami a oravského dekanátu taktiež s 9 farnosťami a ich pripojenie k Poľsku v roku 1920. V liste okrem iného uviedol:

Eminencia, knieža kardinál! Čo som tuná uviedol, je písané viac krvou ako atramentom. Krvou, tečúcou zo srdca obyvateľov a veriacich hornej Oravy a Spiša, ktorí

ZO SPOMIENOK ČESKOSLOVENSKEHO KONZULA V KATOVICIACH

nás stále prosia, aby sme ich, odtrhnutých, nenechali ich osudu. Krvou, tečúcou z môjho vlastného srdca, lebo vo veci odtrhnutých a proti vôli obsadených pokrvných Slovákov sa musím zastat'.

Ako dnes vieme, na tento list ako ani na ďalší, ktorý biskup Vojtaššák napísal krakovskému arcibiskupovi po svojom prepustení z väzenia z českého vyhnanstva roku 1965, neprišla nijaká odpoveď.

Za vyvrcholenie protislovenskej aktivity možno považovať udalosti, ku ktorým došlo v roku 1966 v spišskej obci Nová Belá, kde sa spievalo dovtedy v kostole výlučne po slovensky. Pôsobil tu dlhé roky farár Môš, miestny spišský rodák, za ktorého bol v obci pokoj. Po ňom prišli kňazi poľskej národnosti, ale aj s tými sa Novobeľania akosi dohovorili, ako napríklad s farárom Galasom, ktorý tu pôsobil do roku 1963: spievali po slovensky, ale dve piesne sa naučili po poľsky a spievali ich napríklad, keď prišiel biskup (!). V jeseni 1963 prišiel do obce nový farár menom Zbigniew Bączkiewicz, ktorého farníci prijali s úctou a nádejou, že všetko ostane po starom. Ale on už v jednej zo svojich prvých kázni oznámil, že „prišiel k Poliakom“ a že odtiaľ sa tu bude spievať po poľsky. Keď obyvatelia vyslali k nemu delegáciu, aby bránili svoje práva, tak sa nazlostil a vykrikoval, že keby vraj aj múry kostolné popukali, on neustúpi. Došlo to tak ďaleko, že sa v kostole spievalo súčasne po slovensky i po poľsky... Dochádzalo nielen k prekrikovaniu piesňami, ale začali padať aj nadávky, ľudia sa opľúvali a po odchode z kostola sa púšťali do bitiek. Napokon prišiel z Krakova arcibiskup Karol Wojtyła a rozhodol, že odtiaľ budú všetky omše len tiché, bez spevu. Tak to vydržalo niekoľko mesiacov, ale ľudia to natrvalo vydržať nevedeli, lebo čo je to za omša bez spevu. Začali sa nové výstupy, potom súdy. Skončilo sa to tým, že arcibiskup vyhlásil nad Novou Belou interdikť a kostol zavrel.

Obdobie starostlivosti o Slovákov v Poľsku po roku 1945, ktoré sa opieralo o medzinárodný právny dokument, akým bol dodatkový protokol k Zmluve o priateľstve a vzájomnej pomoci medzi ČSR a Poľskom z 10. marca 1947, zapadá do obdobia, ktoré bolo vytvorené na základe Košického vládneho programu z roku 1945. Z historického pohľadu môžeme povedať, že počas existencie Česko-Slovenska od roku 1918 to bolo obdobie, kedy bola v najvyššej miere zabezpečená suverenity slovenského národa. Je síce pravda, že okliešťovanie Košického vládneho programu sa začína takpovediac hneď po roku 1945 a výrazom toho sú tzv. tri pražské dohody, no završenie tohto deštruktívneho pôsobenia sme vo vzťahu k starostlivosti o Slovákov v Poľsku pocítili až po známych kampaniach a procesoch proti slovenským „buržoáznym nacionalistom“, po poprave Vladimíra Clementisa a uväznení celého radu slovenských politikov a kultúrnych činiteľov.

Starostlivosť o Slovákov v Poľsku sa ani po roku 1968 vôbec nezlepšila⁴ a tak ako s nimi, ani s krajanmi v iných štátoch sveta nebolo radno sa veľmi sťahovať a prejavovať záujem o ich život a potreby. Za posledné desaťročia naproti tomu vytrvalé úsilie o polonizáciu Slovákov prináša svoje ovocie. Slovenské školy, ako sme už spomenuli, prestali existovať a krajanovia zúfale bojovali aspoň o vyučovanie slovenčiny ako nepovinného predmetu. Slovenčina bola takmer bezo zvyšku vytlačená z kostolov, najmä na Orave.

Od týchto (spomínaných) neblahých udalostí v roku 1966 uplynulo ďalších, teraz už 34 rokov a Slováci v Novej Belej sa dočkali ďalšieho aktu: odstránenia slovenských nápisov zo svojho kostola. Udialo sa to v poslednom roku 20. storočia. No tento znepo-

⁴ V Československu bol prijatý ústavný zákon o menšinách, reciprocita by bola na mieste.

kojujúci jav ničenia slovenských nápisov a iných historických pamiatok v sakrálnych objektoch a na cintorínoch prebieha už celé desaťročia. Najvhodnejšia príležitosť je pri renovačných prácach. Tak sa stalo aj teraz v Novej Belej pod rúškom vymaľovania interiéru kostola.

Od začiatku 90. rokov v šiestich spišských a jednej oravskej farnosti sa slúžia raz v týždni sväte omše po slovensky. Odbavujú ich poľskí kňazi, ktorí sú schopní – pravda, nie na spisovnej úrovni – prečítať jedine liturgické texty. Krakovská cirkevná hierarchia aj toto považuje za božie dopustenie a nezamýšľa udeľovať povolenia ďalším farnostiam, aby sa v kostoloch používal slovenský jazyk. Napríklad katolíci z oravskej farnosti Podvln pred šiestimi rokmi poslali žiadosť o takéto povolenie, ale do dnešného dňa sa nedočkali odpovede. Poľskí duchovní aj dnes negujú fakt existencie Slovákov v Poľsku.

Z postupu poľských kňazov v južnom pohraničí Poľska – aj v súčasnosti – jasne vidieť, že na prvom mieste uplatňujú poľské národnostné prvky a až potom náboženské. To je presvedčenie, ku ktorému dospeli naši krajanovia v Poľsku na základe dlhodobých skúseností.

Komentár⁵ k správam Tadeusza Kosmalu o situácii slovenskej menšiny na Hornej Orave v rokoch 1947–1948⁶

[1]

Pán Robert Kowalski uverejnil štúdiu a dokumenty pod titulom Správy Tadeusza Kosmalu, inšpektora Ministerstva verejnej administratívy o hospodárskej a spoločensko-politickej situácii na Hornej Orave v rokoch 1947–1949 v Roczniku Orawskom.⁷

Autor konštatuje, že od jesene 1947 národnostné vzťahy v poľsko-československom pohraničí sa stali predmetom stálej pozornosti poľských centrálnych orgánov. Ich hlavným cieľom bola kontrola a dozor nad realizáciou Dodatočného protokolu z marca 1947. V AAN (Archiwum Akt Nowych) vo Varšave, v súbore Ministerstva verejnej administratívy sa nachádzajú zaujímavé materiály v správach ministerského inšpektora Tadeusza Kosmalu zo služobných ciest na Spiš a Oravu. Predmetom nášho záujmu je päť týchto správ z ciest, uskutočnených:

1. 10.–13. októbra 1947,
2. 18.–22. decembra 1947,
3. 4.–11. novembra 1948,
4. 2.–6. januára 1949,
5. júl 1948 (správa z konferencie, usporiadanej na okresnom úrade v Nowom Targu).

⁵ Povodne vydané in: *Życie* (Kraków), 2011, č. 8, s. 26–27, č. 9, s. 28–30. Reedícia in: *Almanach. Słowacy w Polsce. Słowacy w Polsce. XII.*, Kraków 2011, s. 349–362.

⁶ K referátu Roberta Kowalského (z Poľského historického spolku, Nowy Targ): Poľsko-slovenské pohraničie na spiško-oravskom území na základe dokumentov Ministerstva verejnej administratívy v rokoch 1946–1949.

⁷ *Rocznik Orawski*, III., 2001, s. 79–111 (vydavateľ: Muzeum – Orawski Park Etnograficzny w Zubrzyce Górnej).

Správy mali označenie „tajné“, príp. „dôverné“ a boli určené výlučne pre potreby ministerstva. Pán Kowalski ich sprístupnil v roku 2001 a teraz z nich čerpal pre svoj referát na konferencii, resp. poľsko-slovenskom vedeckom seminári, venovanom vzájomným stykom v rokoch 1938–1948, v Nowom Targu dňa 25. novembra 2008.

Ako účastník tohto seminára som pozorne počúval referát pána Kowalského a po jeho skončení s faktickými pripomienkami vystúpil pán Julian Kwiek a upozornil na rozporné tvrdenia v správach T. Kosmalu. Po ňom som vystúpil s krátkym komentárom ja, pánu Kwiekovi som poďakoval za jeho konštatovanie a tiež som uviedol, že vystúpenie pána Kowalského mi poskytuje možnosť zaujať stanovisko k niektorým tvrdeniam pána inšpektora Kosmalu, čo týmto činím.

Správy Tadeusza Kosmalu majú svoj špecifický význam, lebo poskytujú možnosť poznať takrečeno zvnútra stanoviská poľských činiteľov k riešeniu záväzkov, ktoré poľská vláda prijala, čiže sa zaviazala plniť voči slovenskej menšine v Poľsku.

Mojím poslaním, ako konzula ČSR, bolo konať recipročne, ako poľský generálny konzul v Ostrave Stefan Wengierow vo vzťahu k poľskej menšine v ČSR, voči slovenskej a českej menšine v Poľsku.

Po niečo viac ako ročnom pôsobení – od októbra 1947, keď bol konzulát v Katovicích otvorený, do novembra 1948 – som spracoval situáciu Slovákov v Poľsku (Horná Orava a Spiš) – politická správa č. 9, č. 508/48, Katovice dňa 19. novembra 1948 a rozoslal som ju na 21 miest od MZV v Prahe, veľvyslanectva ČSR vo Varšave, Kancelárie prezidenta republiky v Prahe, Generálneho sekretariátu KSČ v Prahe až po slovenské národné orgány, menovite Širokému, Baštovanskému, Husákovi, Okáli-mu, Novomeskému, Pavlíkovi až po V. Chamráda, predsedu ZNV, expozitúry v Ostrave. Najmä z tejto práce budem čerpať svoje stanoviská k niektorým tvrdeniam T. Kosmalu.

V správe z 13. júla 1948 Kosmala uvádza: „Miestne orgány získali informácie, že so súhlasom Dr. Andráša sa má organizovať delegácia slovenského obyvateľstva, ktorá má ísť do českej Prahy a ku generálovi Stalinovi, v záležitosti pripojenia Spiša a Oravy k Slovensku. Tieto chýry boli čiastočne potvrdené faktom, že skutočne dvaja Slováci, známi ako významní šovinisti, odcestovali do Československa s pasmi vraj dodanými z Varšavy Dr. Andrášom...“ Túto „informáciu“ sám Kosmala zoslabuje dovetkom: „Bližšie podrobnosti viažuce sa k tomu faktu bude možné uviesť po získaní príslušných informácií od starostu okresu v Nowom Targu.“ Odhliadnuc od absolútnej absurdnosti uvedenej informácie, uvediem racionálne jadro, z ktorého vykvitla táto jedovatá bylina: V spomínanej správe konzulátu z 19. 1. 1948 uvádzam aj nasledujúci „prípád“. V Prahe sa konal v dňoch 30. 6. až 1. 7. 1948 Tretí svetový zjazd delegátov zahraničných krajanov, na ktorom sa mala zúčastniť aj dvojčlenná delegácia slovenskej menšiny v Poľsku. Delegácia nemohla byť vyslaná, pretože poľské orgány záležitosť odsabotovali a nevydali delegátom – poľským štátnym občanom cestovné pasy. Za akých sprievodných šumov, o tom svedčí „správa“ T. Kosmalu.

Poľské orgány sa vôbec stavali záporne k stykom Slovákov zo Spiša a Oravy s Československom. Napríklad konzulát ČSR v Katovicích sa dňa 14. júna 1948 obrátil na Povereníctvo sociálnej starostlivosti v Bratislave s návrhom, aby umožnilo zájazd asi 200 deťom z Oravy a Spiša do niektorého rekreačného strediska na Slovensku. Povereníctvo akciu schválilo a bola preto podaná žiadosť poľským orgánom o povolenie výjazdu týchto detí. Zásada reciprocity bola z čs. strany splnená a z Českého Tešínska bol povo-

lený podobný zájazd 300 deťom do Poľska na podklade hromadných súpisiek, teda bez požadovania splnenia normálnych pasových povinností. Jednania sa pretiahli až do konca augusta 1948 a ako zámenky oddaľovania vydania hromadného pasu sa zo strany poľského ministerstva zahraničných vecí uvádzalo aj to, že príslušný referent je chorý! V septembri zasa poľská strana uviedla, že zájazd počas školského roka by poškodil priebeh vyučovania, hoci pedagogická výchova bola na Slovensku zabezpečená na potrebnej úrovni. Akcia sa pre neochotu poľskej strany neuskutočnila. Poľské deti z Tešínska do Poľska vycestovať mohli, a to aj s finančným príspevkom Ministerstva informácií ČSR.

Obyvateľstvo Spiša a Oravy bolo v tom čase odkázané hľadať pracovné možnosti v ČSR, pretože na celom Podhalí ani na prilahlých poľských územiach nebol takmer nijaký priemysel. Konzulát ČSR v Katoviciach sa preto obrátil na podklade listu podniku Baťa-Svit Batizovce v augustu 1948 na vojvodský úrad v Krakove, aby mohlo odísť na práce do uvedeného podniku asi 250 pracovníkov z územia Spiša a Oravy. Vojvodský úrad odpovedal záporne motivujúc to potrebou pracovných síl pre uhľový priemysel v Sliezsku a v stavebníctve. K tomu treba uviesť, že v tom bola určitá nezrovnalosť voči realite, keďže v ČSR na Ostravsku v tom čase pracovalo asi 7 až 8 tisíc robotníkov z Poľska, ktorí mali napr. bližšie do baní v hornosliezskej panve, ako občania zo Spiša a Oravy. Navyše práve v tom čase sa uskutočňoval aj nábor 10-tisíc poľnohospodárskych robotníkov na práce v ČSR, a to aj z krakovského vojvodstva, ale s vylúčením okresu Nowy Targ, kam patrí aj Horná Orava a Spiš. To ešte viac zvyrazňuje fakt, že poľské orgány nechceli povoliť odísť na práce do ČSR občanom aj slovenskej národnosti z Oravy a Spiša. Bola to teda motivácia nepriateľská a diskriminačná voči poľským občanom, ktorí sa hlásili k slovenskej národnosti.

Ako je známe, po prvej svetovej vojne, keď územie Hornej Oravy a Spiša pripojili k Poľsku, bol v roku 1924 uzavretý tzv. Krakovský protokol, ktorý umožňoval pohraničný styk na tomto úseku spoločných hraníc, keďže územia, pripojené k Poľsku, gravitovali hospodársky k prilahlým územiám Slovenska. Po roku 1945 nebol Krakovský protokol v praxi obnovený, čím trpelo najmä obyvateľstvo Spiša a Oravy. Vzhľadom na naliehavosť týchto problémov navrhol som v januári 1948 zvoliť poradu zainteresovaných činiteľov z čs. i poľskej strany. Vec som zásadne dohodol s vojvodskými činiteľmi v Krakove, no k porade nedošlo pre údajne pripravované zmeny v administratíve okresu Nowy Targ. Keďže zvolanie porady sa stále oddaľovalo, nadviazal v apríli 1948 ONV v Kežmarku priamo styk s Nowym Targom a dohodli aj dátum schôdzky zástupcov týchto dvoch okresov. Schôdzka sa napokon nekonala, keďže ju v poslednej chvíli poľská strana odvolala.

Po dlhšom rokovaní s vojvodským úradom v Krakove som dohodol, že porada bude v Zakopanem 10. júla 1948 za účasti z čs. strany predsedov ONV v Kežmarku, Spišskej Starej Vsi a Trstenej, zástupcu Povereníctva vnútra v Bratislave a konzula ČSR v Katoviciach; z poľskej strany sa mal na porade zúčastniť zástupca vojvodského úradu v Krakove, zástupca okresného úradu v Nowom Targu a poľský generálny konzul v Bratislave. K porade však zasa nedošlo pre negatívny postoj poľského ministerstva zahraničných vecí. Generálny sekretár tohto ministerstva Wierblowski, ktorý predtým pôsobil ako poľský veľvyslanec v Prahe, ako jeden z dôvodov proti zvolaniu porady uviedol veľvyslancov ČSR vo Varšave F. Piškovi, že by to vraj bola separatistická slovenská záležitosť. V skutočnosti išlo o zabránenie styku Slovákov z Oravy a Spiša s Československom.

Československá strana oznámila poľskému veľvyslanectvu nótou 15. júla 1947, že prezident Beneš udelil 15. júna exequatur generálnemu konzulovi PR Węgie rowowi v charaktere konzula v Ostrave.

„V najbližšom čase obyvateľstvo Českého Tešínska malo teda dostať starostlivosť od poľského štátu, o ktorú bolo pripravené od samého začiatku existencie povojnovej republiky, to znamená od roku 1945, že poľská strana veľakrát sa usilovala dosiahnuť otvorenie tohto konzulátu v rokoch 1945–1947,“ ako uvádza poľský historik Marek Kamiński.⁸

Prosím čitateľa, aby si prečítal predchádzajúci odsek ešte raz pozorne a aby si naň spomenul, keď bude čítať o úsilí poľskej strany zbaviť sa československého konzula ako osoby non grata, keď ten sa usiloval vyvíjať starostlivosť o českú a slovenskú menšinu v Poľsku. Pritom poukážem hneď na takú drobnosť: československá strana súhlasila s umiestnením poľského konzulátu v Ostrave, hoci pracovníci poľského konzulátu, ktorý bol v období rokov 1920–1938 práve v Ostrave, sa aktívne zúčastňovali v iredente na českom i slovenskom úseku poľsko-československých hraníc.⁹ Pritom československá strana vyhovelá poľskej strane a súhlasila s tým, že československý konzulát nebude v Krakove, čo by bolo bývalo logické vzhľadom na to, že poľský Spiš a Orava sa nachádzajú v Krakovskom vojvodstve, ale vo vzdialených Katoviciach, vo vojvodstve Sliezsko-dąbrowskom!

V Zmluve o priateľstve a vzájomnej pomoci, podpísanej vo Varšave 10. marca 1947, v Dodatkovom protokole sa zakotvilo: Vysoké zmluvné strany presvedčené, že trvalé priateľstvo vyžaduje vybavenie všetkých otázok, existujúcich medzi oboma krajinami, sú zajedno v tom (odsek tretí), že zabezpečí Čechom a Slovákom v Poľsku a naopak Poliakom v Československu v rámci zákonnosti (právneho poriadku) a na základe vzájomnosti možnosti národnostného, politického, kultúrneho a hospodárskeho rozvoja (školy, spolky, družstvá na základe jednoty družstevnej organizácie v Československu, resp. v Poľsku).

Uvádanie ustanovení Dodatkového protokolu do života si vyžadovalo politickú dobrú vôľu. Poľská strana sa naďalej nechcela vzdať nároku na České Tešínsko (Zaolzie) a v Dodatkovom protokole sa na to pamätalo dvojročnou lehotou, zatiaľ čo Praha nehodlala ustúpiť zo zásady nemennosti predmnichovských hraníc. Uspokojenie poľských požiadaviek napriek istému odporu, najmä zo strany českých národných socialistov a lídakov, sa postupne a v krátkom čase niekoľkých mesiacov dosiahlo, hoci niektoré z týchto požiadaviek boli dosť arogantné, ako napr. začlenenie do poľskej menšiny aj poľských „okupantov“, čiže poľských štátnych príslušníkov, ktorí sa na Tešínsko prisťahovali po poľskej okupácii Tešínska po Mnichove koncom roku 1938. To si Poliaci napokon aj vytrucovali, čo malo napríklad nemalý význam pri určovaní množstva poľských škôl. Išlo pritom o nezanedbateľných asi 8 tisíc poľských štátnych občanov.

Poľská strana sa pri presadzovaní svojich nárokov odvolávala aj na úroveň menšinových práv, ktoré požívala v predmnichovskom Československu, hoci poznáme argumenty nielen poľskej propagandy, ale aj tvrdenia poľských vládnych miest v tom období,

⁸ KAMIŃSKI, M. K.: *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948*. Warszawa 1990, s. 329.

⁹ Odkazujem čitateľa na publikáciu: DŁUGAJCZYK, E.: *Tajny front na granicy cieszyńskiej. Wywiad i dywersja w latach 1919–1939*. Katowice 1993; ďalej na článok: CZAJKA, W.: *Politycké aspekty v poľsko-slovenských vzťahoch v rokoch 1927–1938*. Historický časopis, 35, 1987, s. 229–255.

ktoré napokon vyústili do málo slávneho poľského ultimáta z 30. septembra 1938 a nasledujúcej vojenskej okupácie Českého Tešínska a potom v novembri 1938 aj území na slovensko-poľských hraniciach, Kysúc pri Čadci, Suche Hory a Hladovky na Orave, Javoriny, Podspádov a celých vnútorných Vysokých Tatier a časti belianskych Tatier, ako aj časti ždiarskeho katastra, časti Pienin s obcou Lesnica a na východnom Slovensku napríklad aj žriedel minerálnych vôd Sulína a Cigel'ky, atď.

Jedným slovom, poľská menšina, a teda poľská strana sa mala po roku 1947 na čo odvolávať, naproti tomu slovenská strana, resp. menšina v Poľsku v medzivojnovom období nemala nijaké práva. Keď sa Karol Sidor opovážil v roku 1936 upozorniť na zlu situáciu Slovákov v Poľsku, okamžite ho poučili, že v Poľsku nijakí Slováci nežijú.¹⁰

Situáciu v oblasti Severného Spiša a Hornej Oravy po oslobodení Červenou armádou v januári 1945 poznačilo násilné vystaňovanie slovenských učiteľov a slovenských kňazov, ako aj útek asi 6-tisíc občanov slovenskej národnosti, čo predstavovalo asi štvrtinu Slovákov, žijúcich v tom čase na tomto území. Ich útek vyvolal teror, poznačený aj vraždami, čiže táto situácia bola celkom odlišná od situácie poľskej menšiny na Tešínsku, kde čs. orgány pristúpili ešte z jari 1945 k otvoreniu nielen českých, ale aj poľských škôl, ktoré boli počas okupácie zavreté.

Poľský autor Julian Kwiek¹¹ takto citoval doklad o histórii zavádzania slovenských škôl na Orave a Spiši v dôsledku plnenia zmluvných záväzkov medzi Poľskom a Československom 10. marca 1947: „Poľské školstvo sa nachádzalo na Spiši a Orave vo veľmi ťažkej situácii. V septembri 1945 nebola činná ešte ani jedna škola. Do konca roka ich otvorili ledva 21 (z 35 jestvujúcich). Vo februári 1946 vo všetkých oravských a spišských obciach navštevovalo základné školy len 72 % detí.“¹² Reč je len o poľských školách.

Do času utvorenia slovenských škôl slovenské deti navštevovali školy poľské alebo vôbec nechodili do školy, lebo Slováci často neposielali svoje deti do poľských škôl. Dochádzalo k situáciám, keď napriek existencii školských budov a učiteľov školy nezačali s vyučovaním, alebo sa vyučovalo len vo veľmi obmedzenom rozsahu. V Jablonke – Borocho na začiatku školského roka 1947/48 školu navštevovalo len jedno dieťa.¹³ Časť detí navštevovalo školy na Slovensku, bývali v internáte v Kežmarku. Na Slovensku dostávali bezplatne ubytovanie a stravu, a taktiež bezplatné vyučovanie, čo výrazne vplývalo na počet záujemcov o túto formu výučby.¹⁴

¹⁰ SIDOR, K.: *Diplomacia srdca*. Slovák, 15. 2. 1936.

Žle pojeta „Dyplomacja serca“. Brednie Karola Sidora w „Słowaku“ o stosunkach polsko-słowackich. (Táráčky Karola Sidora v Slováku o poľsko-slovenských vzťahoch.) *Polska Zachodnia*, 22. 2. 1936.

¹¹ KWIEK, J.: *Żydzi, Lemkowie, Słowacy w województwie Krakowskim w latach 1945–1949/50*. Kraków 1988, s. 188–197.

¹² APNT, SPNT, t. 27. List nowotarského starostu krakovskému vojvodovi.

¹³ BIEL, W.: *Dzieje szkoły podstawowej w Jablonce-Bory na tle przemian społecznych i historycznych*. In: *Orawa*, 1994, nr. 32, s. 41.

I až 10. decembra 1947, keď bola otvorená slovenská škola, zapísalo sa do nej 67 žiakov.

¹⁴ J. Kwiek sa odvoláva na E. Orlof, podľa ktorej obyvatelia zo Spiša a Oravy mali deponované slovenské koruny v banke v Spišskej Starej Vsi a z nich uhrádzali náklady na školskú dochádzku svojich detí na Slovensku. Tých prípadov nemohlo byť veľa. Pozn. M. A.

Prvé zmienky na tému možnosti utvorenia slovenského školstva sa objavili až koncom roka 1946 počas návštevy krakovského vojvodu Pasenkiewiczza na Spiši a Orave. Jeho slová súviseli skôr so sľubom pred voľbami do Zákonodarného sejmu. Otvorenie slovenských škôl bolo výsledkom až podpísania dohody o priateľstve medzi Poľskom a Československom v marci 1947 a k nej pripojeného dodatkového protokolu o národnostných menšinách.

[2]

V apríli 1947 Ministerstvo školstva vyslalo na Spiš a Oravu školského inšpektora Stefana Bąkowského. Po oboznámení sa so situáciou navrhol nasledujúci postup:

1) Otvoriť v Jablonke na Orave a v Nižných Lapšach na Spiši po jednej škole s vyučovacím jazykom slovenským. Navrhol dať im charakter súbornej školy s internátom pre deti zo vzdialených obcí, spracovať zvláštnu inštrukciu pre názvy škôl, učebný plán ako aj vyriešenie problému učebníc. Možno usudzovať, že nepredvídal masový nábor žiakov do slovenských škôl, keďže navrhol štvorčlenný učiteľský kolektív. Navrhoval súčasne s rozvojom slovenského školstva posilniť kultúrno-osvetovú činnosť na týchto územiach a povzniesť úroveň poľského školstva. Ministerstvo školstva rozhodnutím zo dňa 16. mája 1947 založilo dve slovenské školy a súčasne prijalo zásadné rozhodnutie, že vznikajúce školy treba považovať za verejné školy. Mali sa do nich prijímať iba deti slovenskej národnosti. Rozhodlo sa, že školský rok sa začne 10. septembra 1947. „Státny tajomník Clementis chargé d'affaires Krajowskému, ktorý navštívil dňa 12. júna 1947 MZV v Prahe s prosbou o vyjasnenie čs. stanoviska v otázke poľských škôl na Českom Tešínsku, vyhlásil, že je proti otvoreniu výlučne dvoch škôl na Hornom Spiši a Orave. O dva dni neskôr taktiež predseda vlády Gottwald zopakoval Krajewskému stanovisko československých vládnych činiteľov, že dve školy nemôžu stačiť pre obyvateľstvo týchto území.“¹⁵

Keďže sa predvídalo, že obyvateľstvo prejaví veľký záujem, rozhodlo sa, že zápis do slovenských škôl sa bude konať v dňoch 8. a 9. septembra s možnosťou predĺžiť ho do 13. septembra. Začiatok školského roka prebiehal za prítomnosti predstaviteľov orgánov ministerských, vojvodských i „powiatových“ (okresných). Prejav školského inšpektora Andzeja Zarębu prerušovali výkriky detí i starších osôb, žiadali slovenských učiteľov, kňazov ako aj pripojenie k Slovensku. Do školy v Nižných Lapšach sa zapísalo z 8 obcí na Spiši 386 detí, z čoho z obvodu Nižných Lapš – 65. V škole pôsobili 4 učitelia. Inšpektor S. Bąkowski, ktorý navštívil túto školu, skonštatoval, že pri vyučovaní „vznikajú vážne ťažkosti v dôsledku toho, že deti nepoznajú slovenský jazyk a často nerozumejú učiteľom. Ledva desať starších detí používa ako-tak slovenčinu“.¹⁶ Ďalej konštatoval, že „všetci učitelia dosť energicky neprekonávajú tieto ťažkosti“. Výsledky vyučovania všeobecne ohodnotil ako slabé.

¹⁵ KAMINSKI, M. K.: *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948*. Warszawa 1990, s. 331.

¹⁶ Poznámam, že z nich predsa ani p. Zaręba, ani učitelia a koniec koncov ani žiaci neovládali slovenský jazyk. Chudáci žiaci, hovorili goralským dialektom a chceli sa naučiť spisovnú slovenčinu, čakali, že ich ju budú učiť aj učitelia, títo však slovenčinu neovládali. Ktovie, ako to hovorili, keď ich „slovenčine“ žiaci nerozumeli. Pozn. M. A.

Do školy v Jablonke sa zapísalo z 12 oravských obcí 1 078 detí, z čoho z obvodu Jablonky – 244. V škole pracovali 4 učitelia. Vyučovali (okrem jazyka poľského) po „slovensky“. Napriek didaktickým ťažkostiam (bez učebníc a učebných pomôcok) škola v ministerskom hodnotení „získala celkom uspokojivé výsledky“. Činnosť školy bola pod trvalou kontrolou slovenského obyvateľstva, ktoré pozorne sledovalo priebeh výučby a správanie sa učiteľov. Učitelia, aby sa vyvarovali akýchkoľvek konfliktov, pri rozhovore s rodičmi používali slovenský jazyk alebo miestny dialekt.

Inšpektor pri návšteve škôl uznal, že im naliehavo treba dodať potrebné množstvo učebníc. Postavil sa proti tomu, aby náboženstvo vyučovali katolícki kňazi v poľskom jazyku, keďže sa nazdával, že náboženstvo majú vyučovať učitelia. Dospel k poznatku, že dve školy neuspokojujú slovenské požiadavky, a preto navrhol zvýšiť ich počet. Poukázal však na dve základné ťažkosti: nedostatok budov a učiteľov. Čo sa týka prvej ťažkosti, upozornil na možnosť využiť existujúce školské budovy, aby sa v nich učili na zmeny poľské a slovenské školy. Toto riešenie malo zabezpečiť slobodnú voľbu pre slovenské deti. Uvedomoval si však, že pri takom riešení klesne návštevnosť v poľských školách. Podľa uvedeného návrhu, ktorý Bąkowski spracoval, predpokladal otvorenie 8 slovenských škôl na Spiši a 22 na Orave pri skutočných (podľa navrhovateľa) potrebách, a to 18 a 36, spolu teda 56 škôl. Pri takomto počte bola predpokladaná požiadavka zamestnať 54 učiteľov so znalosťou slovenského jazyka.¹⁷

Súčasne so začiatkom nového školského roka slovenské obyvateľstvo začalo s agitáciou za zapisovanie detí do slovenských škôl a zároveň bojkotovalo poľské. Počas prvých dní zostali poľské školy prázdne, postupne sa však situácia zlepšovala a v slovenských zhoršovala. Okresný úrad v Nowom Targu, berúc do úvahy skoršie i terajšie protipoľské nálady slovenského obyvateľstva, sa nazdával, že existencia dvoch slovenských škôl je „celkom postačujúca a dávanie ďalších koncesii Slovensku na Spiši a Orave nie je žiaduce, keďže to len podnecuje tamjšie obyvateľstvo a zvyšuje mu apetít“.¹⁸

Ministerstvo školstva však nezastávalo tento názor. No ďalšie kroky podniklo až na jeseň, keď 9. novembra vydalo rozhodnutie v záležitosti slovenského školstva. Na jeho základe kuratórium Krakovského školského obvodu uložilo školskému inšpektorovi v Nowom Targu:

1. spracovať a predložiť ministerstvu návrh rozšírenia siete slovenských základných škôl na Spiši a Orave;
2. okamžite povoliť slobodné zapisovanie do slovenských škôl, rodičia alebo opatrovníci detí pritom súčasne podpíšu zodpovedajúce vyhlásenie;
3. otvoriť v čo najkratšom čase niekoľko slovenských škôl, najmä v tých obciach, kde sú najpotrebnejšie;
4. vyhľadať kandidátov na dvojmesačný kurz slovenského jazyka, ktorý bude mať za cieľ pripraviť zodpovedajúce množstvo učiteľov pre slovenské školy so slovenským vyučovacím jazykom;
5. dozrieť, aby gymnázium a lýceum S. Goszczyńskiego v Nowom Targu prijalo v školskom roku 1948/49 absolventov slovenských škôl;

¹⁷ AAN, Spuścizna St. Skrzyszewskiego, 478/138/135, k. 41. Sytuacja w szkolnictwie na Spiszu i Orawie stwierdzona w dniach 5–8. 10. 1947 r. (opracowana przez S. Bąkowskiego).

¹⁸ APKr, UW II SP/930. Správa nowotarského starostu za mesiac september 1947.

6. vynaložiť úsilie pri hľadaní určitého počtu kandidátov na učiteľov spomedzi Slovákov – poľských občanov.

Školský inšpektor už za týždeň spracoval a poslal kuratóriu návrh na rozšírenie siete slovenských škôl. Pre úplné uspokojenie potrieb sa plánovalo perspektívne otvoriť 39 škôl so slovenským vyučovacím jazykom. Na ich uvedenie do prevádzky bolo potrebných 86 učiteľov, zatiaľ však inšpektorát disponoval iba 16, ale ani jedným Slovákom. V zhode s odporúčaním kuratória inšpektorát otvoril 8 základných škôl, z toho 2 na Spiši a 6 na Orave, do ktorých bolo spolu zapísaných 871 detí a začalo sa v nich vyučovať v prvých decembrových dňoch. Treba k nim ešte zaradiť 2 školy, ktoré boli otvorené 10. septembra v Jablonke a Nižných Lapšách. Spolu teda v školskom roku 1947/48 pôsobilo 10 základných škôl s vyučovacím jazykom slovenským, do ktorých bolo zapísaných 1 085 žiakov (stav v apríli 1948). K tomu autor J. Kwiek uvádza: „Pozornosť vyvoláva fakt, že len 72 % detí zapísaných do slovenských škôl pokračovalo v návšteve. Ostatné sa učili v poľských školách. Na túto situáciu malo určite vplyv zavedenie akcie výživy detí do poľských škôl, čo malo obrovský význam v ťažkej zásobovacej situácii na Orave a Spiši.“¹⁹

Školský inšpektorát v Nowom Targu považoval za naliehavé otvoriť základné školy v obciach Vyšné Lapše, Lapšanka, Krempach, Veľká Lipnica, malá Lipnica, Dolná Zubrica a Podvilk. Vyplývalo to buďto z faktu, že taká škola v danej obci ešte nebola, alebo pre veľký počet detí (napr. v Zubrici a Podvilku). Zápis do škôl prebiehal v pokojnej atmosfére a v niektorých obciach značne prekročil kapacitu škôl. Vedenia škôl sa usilovali, aby sa slovenské deti zapisovali do slovenských škôl a poľské deti do poľských.²⁰

Hneď po otvorení slovenských škôl ich navštívil československý konzul v Katoviciach, ktorý sa zaujímal najmä o jazykovú prípravu učiteľského zboru, počet a účasť detí na vyučovaní.

Cieľom návštevy inšpektora Tadeusza Kosmala z Ministerstva verejnej správy bolo otvorenie slovenských škôl na Spiši a Orave v decembri 1947. Z informácií nowotarského školského inšpektora Andzeja Zarębu vyplynulo, že Kosmala mu vyčítal príliš rýchle otvorenie ďalších 8 slovenských škôl. „To sa mohlo tiahnuť dokonca aj dva roky,“ mal vyhlásiť.²¹

„Od samého začiatku slovenské školstvo zápasilo s veľkými problémami. Jeho rozvoj sťažoval nedostatok školských priestorov (ktoré buďto neexistovali alebo boli zničené a vyžadovali opravu), nedostatok učiteľských kádrov a značné vzdialenosti od škôl. Ďalšou prekážkou bola slabá znalosť slovenského literárneho jazyka medzi deťmi, ktoré veľmi často poznali len magursko-oravský dialekt. Kuratórium Krakovského školského

¹⁹ APKr, UW II SP/930. Správa nowotarského starostu za mesiac september 1947. K tomu však ešte treba uviesť prípady, keď rodičia neposielali deti do „slovenských“ škôl na protest proti vyučovaniu v poľštine. Napr. v Jurgove, kde pôsobil učiteľ Wrona. Pozn. M. A.

²⁰ Toto konštatovanie bolo v príkrom rozpore s celkovou situáciou. Odkazujem na informácie obsiahnuté v správe konzulátu ČSR v Katoviciach z 19. 11. 1948. Počas celého pôsobenia slovenských škôl sa v slovenskom jazyku vyučovalo len v 1. až 4. triede. Vo vyšších triedach sa vyučovalo len po poľsky. Pozn. M. A.

²¹ AAN, Spuścizna St. Skrzyszewskiego, 478/135, k. 67. List školského inšpektora v Nowom Targu S. Bąkowskému, ministerskému vizitátorovi vo Varšave zo dňa 29. decembra 1947. Takto T. Kosmala dostatočne zreteľne prejavil svoj negatívny postoj k slovenskej menšine v Poľsku. Pozn. M. A.

obvodu, aby aspoň čiastočne odstránilo kadrové nedostatky, pristúpilo na prelome rokov 1947 a 1948 k zorganizovaniu kurzu slovenského jazyka a kultúry v Krakove, do ktorého sa prihlásilo 56 osôb. Kurz sa uskutočnil v januári a februári 1948. Nepodarilo sa však získať žiakov IV. triedy Pedagogického lýcea v Zakopanem, ktorí ovládali slovenský jazyk, aby nastúpili ako učitelia do vznikajúcich slovenských škôl. Podarilo sa získať len jedného absolventa lýcea a gymnázia v Nowom Targu ako aj Mariána Stańczaka, ktorý sa kvôli tomu vrátil zo Slovenska.²²

Utvorenie slovenských škôl neuspokojilo agresívnejšie naladených Slovákov. V Podvľku, Oravke a Čiernej Hore došlo k protipolským vystúpeniam a predkladaní ďalších požiadaviek v oblasti školstva. Jednako sa však školský inšpektor v Nowom Targu Witold Raganowicz nazdával, že slovenskí občania by mohli zaujať pozitívny postoj, ale „zabrahujú im v tom rozliční podozriví vyslanci, ktorí podstrkujú obyvateľstvu iné koncepcie“.²³ Inšpektor navrhol, aby vzhľadom na úporné tvrdenie časti slovenského obyvateľstva, že súčasne existujúce školy „si vybojovalo a o ďalšie bude bojovať“, nezvyšoval sa v tomto školskom roku počet slovenských škôl, keďže ich zvýšenie by len potvrdzovalo uvedené presvedčenie.

Ministerstvo školstva si neosvojilo tento názor. Koncom septembra 1947 referát pre školské záležitosti národnostných menšín Ministerstva školstva vypracoval podrobný plán práce v tejto oblasti. Okrem iného hodlal spracovať aj podrobný návrh racionálnej siete slovenských škôl, zásad udeľovania finančných príspevkov učiteľom slovenských škôl, zorganizovanie výučby slovenského jazyka pre učiteľov, ako aj spracovanie učebných plánov v slovenskom jazyku.²⁴

V školskom roku 1948/49 nastal ďalší rozvoj slovenského školstva. Do škôl so slovenským vyučovacím jazykom sa prihlásilo 1 932 žiakov, ktorí navštevovali 30 škôl.

Vyučovanie na slovenských školách v školskom roku 1948/49 prebiehalo vo veľmi zlých podmienkach. Do polovice októbra bolo činných len 22 škôl, v 11 školách prebiehal zápis a 2 sa nachádzali v štádiu zakladania...

Pod tlakom obyvateľstva robili poľské orgány ďalšie ústupky. Boli nútené čast učiteľov preložiť na iné školy na území okresu, niektorých prepustili z práce. Napriek týmto ústupkom sa Slováci domáhali, aby v slovenských školách učili len učitelia Slováci. Slovenskí obyvatelia hrozili, že nebudú posilať deti do škôl, kde učitelia sú Poliaci a nedovolia im učiť sa poľský jazyk. Keď v Tribši školský inšpektor vyhlásil, že nemôže otvoriť školu, pretože nemá vhodné priestory, počul od Slovákov, že slovenskú školu môžu umiestniť v poľskej škole, lebo sa nachádza na slovenskej zemi.

Čiastočným riešením bolo vyslanie skupiny 8 učiteľov z Československa na Oravu a Spiš, do Poľska prišli 29. januára 1949. Potreby slovenského obyvateľstva v oblasti školstva to v úplnosti neuspokojilo, keďže podľa odhadov školského inspektorátu bolo potrebných 39 učiteľov.

²² APNT, SPNT, t. 32. List školského inspektorátu v Nowom targu KOSz-u v Krakove zo dňa 27. novembra 1947.

²³ AAN, Spuścizna St. Skrzyszewskiego, 478/135, k. 71. Všeobecné poznámky (k správe za mesiac február 1948) školského inšpektorátu v Nowom Targu. Odpis.

²⁴ AAN, Spuścizna St. Skrzyszewskiego, 478/135, k. 63–64. Návrh plánu práce referátu školstva pre národnostné menšiny.

Slovenské školstvo bolo predmetom stáleho záujmu československých orgánov. Veľvyslanectvo ČSR v Poľsku 28. novembra 1948 odovzdalo poľskej strane aide-mémoire v záležitosti slovenského školstva. Podľa československej strany, napriek stálemu narastaniu počtu detí, ktoré majú možnosť učiť sa v slovenskom jazyku, 1 465 detí nenavštevovalo slovenskú školu. V decembri 1948 územie Oravy a Spiša navštívil československý konzul v Katoviciach. V jeho prítomnosti sa slovenské obyvateľstvo sťažovalo na nedostatok učebníc v slovenských školách a domáhalo sa odstránenia poľského jazyka zo škôl. Nebola to prvá návšteva konzula na tomto území. Pred rokom konzul navštívil školy v Nižných Lapšách a Jablonke, kde sa zhováral s učiteľmi v snahe – ako zdôrazňovala poľská strana – zorientovať sa, či učitelia Poliaci ovládajú slovenský jazyk. Prekvapením bolo správanie sa detí, ktoré na konzulove otázky odpovedali zväčša po poľsky.²⁵

Československé orgány prišli s pomocou slovenskému školstvu na Spiši a Orave a dodali v marci 1949 školské učebnice v počte 2 900 kusov pre najnižšie triedy, poľské školské orgány ich skontrolovali a odovzdali slovenským školám. O jestvujúcich potrebách v tejto oblasti najlepšie svedčí fakt, že dané učebnice predstavovali asi 58 % vtedajšej potreby. Slovenské školy nemali nijaké knižnice.

V školskom roku 1949/50 na Orave a Spiši vzrástol počet slovenských škôl na 31. Školský inšpektorát v Nowom Targu predpokladal otvorenie ďalších nových 6 škôl so slovenským vyučovacím jazykom. Súčasne plánoval získať 18 učiteľov ovládajúcich slovenský jazyk. Za týmto účelom plánoval zorganizovať špeciálny kurz.

Ani teraz sa to neobišlo bez sporov a konfliktov. Slovenské obyvateľstvo naďalej nebralo do úvahy nedostatok učiteľov a domáhalo sa okamžitého otvorenia nových škôl, okrem iného v Chyžnom, kde zo 148 detí 108 prejavilo záujem učiť sa v slovenskej škole. V dvoch obciach, v ktorých existovali len poľské školy, Slováci odmietli posilať do nich svoje deti. V Hornej Zubrici na Orave 98 žiakov hromadne prešlo do slovenskej školy, v poľskej škole zostalo len 5 žiakov. Dost' bežným javom vraj bolo časté menenie slovenských škôl za poľské a naopak. Prechádzanie zo slovenských do poľských škôl zapríčinilo poskytovanie stravovania v poľských školách. Opačné prípady často súviseli s príchodom učiteľov zo Slovenska, čo sa však udialo až v januári 1949. Do toho času vo všetkých školách vyučovali len Poliaci. Podľa názoru nowotarského starostu sa poľskí učitelia často stavali negatívne voči slovenskému školstvu. „Prevažná časť učiteľov považuje slovenské školstvo na Spiši a Orave za nutné zlo“, napísal starosta.

Tento názor, vyslovený začiatkom roka 1949, bol bezpochyby zaujatý a nebol v súlade s pravdou. Jednako predstavoval prejav nového prístupu k slovenskej otázke na Spiši a Orave. Vo vzťahu k postojom poľského obyvateľstva okresný úrad čoraz častejšie začína používať pojmy ako „internacionalizmus“, „šovinizmus“ a „nacionalizmus“. Stalo sa prvý raz, že okresné orgány priznali celkom pravdu slovenskej strane, keď prisúdili vinu za školské konflikty poľským učiteľom. Nazdávali sa, že „nutná je okamžitá zmena postoja učiteľstva a celková zmena školskej politiky na Spiši a Orave jej premenou z nacionalistickej na internacionalistickú“. Naproti tomu chválili slovenských učiteľov za internacionalistické postoje. Všetci boli členmi Československej komunistickej strany. Oveľa miernejšie hodnotil situáciu krakovský vojvoda, ktorý sa nazdával, že vyučovanie v slovenskom jazyku sa nemá hodnotiť ako „nutné zlo“, ale naozaj v duchu tolerancie.

²⁵ Išlo zväčša o dialekt, keďže slovenčinu asi neovládali. Pozn. M. A.

V januári 1950 existovalo 32 slovenských škôl. Boli to najmä školy s triedami I.–IV., jedine v Nižných Lapšách a v Jablonke boli školy s vyššími triedami. Charakteristickou črtou slovenského školstva bolo jeho rozdrobenie, čo vyplývalo z toho, že slovenské školy boli organizované popri poľských školách (v rovnakej budove). Existoval značný počet škôl s jedným alebo dvoma učiteľmi. Na Orave pôsobilo v slovenskom školstve 59 učiteľov a na Spiši 38, spolu 97 osôb. V školách pôsobilo 12 slovenských učiteľov, ktorí prišli z Československa, ostatní učitelia boli Poliaci. Z nich mali 64 kvalifikáciu, potrebnú pre učiteľskú profesiu. Časť z nich absolvovala kurzy slovenského jazyka. Slabá znalosť slovenčiny bola častou výčitkou slovenského obyvateľstva voči poľským orgánom. Tie netajili, že poľskí učitelia „neovládajú dobre slovenský jazyk a v mnohých prípadoch používajú pri vyučovaní poľské výrazy“.²⁶

Taká bola situácia slovenskej menšiny v Poľsku koncom štyridsiatych rokov 20. storočia.

Memories of Czechoslovak consul in Katowice

Matej Andráš

The author worked at Ministry of Foreign Affairs since August 1945, since October 1947 he was the Czechoslovak consul in Katowice. He tried to protect the interests of Czech and Slovak minorities in problem, that were covered by Amendment Protocol of Czechoslovak-Polish Treaty in 1947. Polish repression of these minorities was stopped, some minority schools were opened and institutions permitted. Most of these partial successes were abolished in 1960s.

ZO ŽIVOTA KOMISIE

²⁶ APKr, UW II SP/1077. List nowotarského starostu UW/SP v Krakove zo dňa 17. I. 1950. Napriek tomu o niekoľko dní neskôr ten istý starosta písal, že „učitelia vo väčšine zvládli dostatočne slovenský jazyk“. List nowotarského starostu UW/SP v Krakove zo dňa 31. I. 1950.

Česko-slovenská komisia historikov v roku 2010

Rok 2010 začal pre komisiu v marci V. ročníkom seminára o česko-slovenských, slovensko-českých a československých dejinách 20. storočia v Hradci Královém. Rôznorodé sekcie, 43 účastníkov (z toho až tretina zo Slovenska), vysoká odborná a spoločenská úroveň svedčili, že seminár si našiel už trvalé miesto v kalendári najmladšej vedeckej generácie v oboch republikách.

V apríli roku 2010 zavítala komisia po dlhšom časovom odstupe znovu do Banskej Bystrice. V poradí už 32. zasadanie sa zorganizovalo v spolupráci s poprednými univerzitnými a muzeálnymi pracoviskami v meste. Právnická fakulta Univerzity Mateja Bela poskytla ubytovanie, rektorát priestory na rokovanie komisie a Fakulta humanitných vied spolu s Múzeom SNP zabezpečovali priebeh tradičného vedeckého podujatia, tentokrát s názvom *Školstvo a vzdelanosť ako aspekt česko-slovenských vzťahov*. Seminár sa konal v priestoroch Múzea SNP a záverečné zasadanie komisie sa uskutočnilo na pôde Stredoslovenského múzea. Čaša vína v réžii katedry histórie s takmer kompletnou účasťou jej členov a slávnostná večera komisie a jej hostí v hoteli Lux, ako aj prítomnosť nestora banskobystrickej historiografie profesora Júliusa Albertyho, dodali zasadaniu adekvátny spoločenský a ľudský rozmer. Vďaka spojeným silám toľkých inštitúcií i vydarenému semináru mohli členovia komisie odchádzať z Banskej Bystrice spokojní.

Rokovanie komisie sa sústredilo na prípravu libereckého seminára, ako aj jesenného zasadania komisie v Českom Těšine, k prerokovaniu ktorého sa dostavili aj dvaja poľskí kolegovia. Zo schválenej témy vyplývala organizácia medzinárodného česko-slovensko-poľského seminára, čo zvyšovalo nároky na prípravu. Komisia pozitívne zhodnotila seminár českých a slovenských doktorandov v Hradci Králové. Z interných záležitostí komisie si zaslúži pozornosť, že J. Schulz informoval o svojom zámere rezignovať na miesto v komisii.

Začiatkom júla sa v Brne zišla na tradičnom zasadnutí redakčná rada *Česko-slovenskej historickej ročenky*. Na tradične plodnom a srdečnom stretnutí nikto z účastníkov určite netušil, že bude na dlhší čas posledné.

Koncom augusta sa v Liberci uskutočnil tradičný seminár pre učiteľov dejepisu a občianskej náuky. Pod gesciou komisie sa sústredil na krátke a bohaté obdobie od novembra 1989 do prvých slobodných volieb. Na programe mal okrem referátov aj didaktickú časť a okruhly stôl s vystúpeniami pamätníkov, v tom čase aktívnych českých a slovenských politikov. Dodatočné hodnotenie seminára komisiou v Českom Těšíně malo prevažne kritický charakter a bolo zrejmé, že liberecké podujatie stálo na istej križovatke a pred významnými zmenami.

V októbri 2010 sa stretla komisia na svojom 33. zasadaní v už spomínanom hraničnom sliezskom meste Český Těšín. Seminár na tému *Pol'ský faktor v česko-slovenských vzťahoch (1918–1948)* sa konal na poľskej strane v Tešínskej knižnici (Książnica Cieszyńska v Cieszyńie). Tým komisia rozšírila svoje vedecké aktivity na územie ďalšieho susedného štátu, rovnako aj referenti reprezentovali všetky tri zainteresované historiografie.

Komisia seminárom pokračovala v problematike národnostných faktorov ovplyvňujúcich česko-slovenské vzťahy v 20. storočí.

Českoťešinske zasadnutie komisie bolo spojené s dvoma pre budúcnosť významnými udalosťami. Predsedajúci privítal na zasadnutí nového člena českej časti komisie Jana Mervarta z Univerzity Hradec Králové, čím sa komisia podstatne omladila a získala bezprostredné spojenie na podujatie v Hradci a jeho hlavného organizátora.

Súčasne R. Holec informoval prítomných členov komisie o pláne podať si žiadosť o grant na Medzinárodný vyšehradský fond (IVF). V septembri 2010 sa ešte nestihli pripraviť všetky podklady, ale marec 2011 by mohol byť veľmi reálnym termínom na prípravu podkladov. Grant IVF by zabezpečil nielen jedno číslo ročenky, ale pomohol nám veľkoryso uskutočniť viacero podujatí v priebehu jedného roka i s výstupmi, vrátane aktív mimo pravidelných akcií komisie. Podmienkou takéhoto grantu by bol stredoeurópsky kontext, v ktorom by sa vnímali česko-slovenské vzťahy, čo by nemal byť žiadny veľký problém. Napokon komisia v takomto rámci česko-slovenské vzťahy tradične skúma a viackrát ich podobným spôsobom už uchopila.

Komisia tak vstupovala do roku 2011 s optimizmom a s úplne novými perspektívami.

Roman Holec

RECENZIE. KRITIKA

**Miroslav Michela: Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike
Maďarska 1918–1921. Bratislava, Kalligram 2009, 272 s.
ISBN 978-80-8101-261-7**

Práca mladého slovenského historika, pracovníka HÚ SAV v Bratislave, je založená na bohatom faktografickom materiáli, ktorý autor získal podrobným výskumom archívnych materiálov Ministerstva zahraničných vecí v Prahe, archívu Ústavu T. G. Masaryka v Prahe, NA ČR v Prahe a viacerých archívoch v Maďarsku a na Slovensku. Nevynechal ani dôležité rukopisné materiály v knižniciach a publikované pramene české, maďarské, nemecké, anglické, poľské a samozrejme slovenské. V práci uvádza aj zoznam literatúry k danej problematike z pera maďarských, českých, slovenských, nemeckých, anglických, poľských a iných autorov. Publikácia obsahuje šesť kapitol, venovaných základným problémom vybraného časového úseku predovšetkým z pohľadu ich riešenia v Maďarsku so zohľadnením ich zahraničnopolitického a ekonomického kontextu s dôrazom na slovensko-maďarské a bilaterálne medzištátne československo-maďarské vzťahy.

Prvá kapitola má charakteristický názov *Čo so starým Uhorskom?* Autor sa v nej zamerail na pokusy dvojice politikov, tandemu Károlyi-Jászi, ktorí sa ako prví oficiálne predstavitelia „nového“ Maďarska snažili zachovať integritu Uhorska a vyskúšali pri tom rôzne metódy: od násilného udržania Slovenska, cez ponuku autonómie a rozdelenie Slovenska až po odovzdanie moci do rúk predstaviteľom Maďarskej republiky rád, vznik jej „klona“ Slovenskej republiky rád, neslávny koniec oboch a odchod maďarskej armády z územia Slovenska v lete roku 1919. Tým však zápas o integritu neskončil. Autor v nasledujúcej kapitole pod názvom *Menšiny ako zradcovia alebo záchrancovia integrity?* analyzuje situáciu v Maďarsku po páde Bélu Kúna, ktorá sa vyznačovala chaotickým striedaním vlád a úsilím o vytvorenie lepšieho mena Maďarska pred mierovými rokovaniami. Hlavnou prioritou, na ktorej sa zhodli všetci vtedajší maďarskí politickí predáci, však zostávala snaha o obnovenie celistvosti Uhorska. Z autorovho rozboru týchto aktivít vyplýva, že absentovala jednotná programová línia ako tento cieľ realizovať. Oficiálne vládne kruhy, ktoré sa snažili vo svojej propagande používať „vedecké“ argumenty v prospech nutnosti zachovania integrity bývalého Uhorska, sa dostali do rozporu s rôznymi aktivitami vlasteneckých spolkov, ktoré šířili nepravdivé informácie a vzbudzovali nedôveru voči Maďarsku. Dôveryhodnosť malo Maďarsko získať vylepšením svojej politiky voči národnostiam, priznávaním chýb vo vzťahu voči nim, zdôrazňovaním, že národnostný zákon č. XLIV z roku 1868 nebol dostatočne uvedený do praxe. Túto oficiálnu líniu, presadzovanú Ministerstvom pre národnosti na čele s Jakobom Bleyerom, neprijali „vlastenecké“ kruhy, ktoré zdôrazňovali zradenie Uhorska zo strany menšín a ich nevďak za to čo im Uhorsko poskytovalo. V tejto súvislosti si autor všimá aj aktivity prouhorských príslušníkov menšín, tak v Maďarsku ako aj na odtrhnutých územiach, ktoré boli zo strany vlády finančne bohato dotované a dobre honorované. Zástupcovia menšín mali vyslať na mierovú konferenciu svoje delegácie a zdôrazniť, že sebaurčovacie právo nebolo dostatočne uplatnené a rešpektované. Autor sa v tejto súvislosti dotýka aj protičeskoslovenskej agitácie a protivládnej propagandy na Slovensku, ktorú platení maďarskí agenti robili osobne i prostredníctvom letákov, zneisťovaním obyvateľstva a využívaním

zlej ekonomickej a sociálnej situácie. Z toho je čitateľovi zrejmé, že minister s plnou mocou pre správu Slovenska Vavro Šrobár bol nútený zriadiť špeciálnu službu pod názvom Propagačná kancelária, ktorá mala za úlohu eliminovať maďarskú agitáciu proti ČSR. Významnou súčasťou revizionistických plánov bola snaha o využitie slovenského nacionalizmu, dezilúzií z pomerov po vojne a obáv z ohrozenia práv katolíkov atď. Autor adresne menuje viacerých predstaviteľov tejto činnosti na čele s Františkom Jehličkom, zaoberá sa jeho vzťahom k Hlinkovi a pokúša sa nájsť skutočnú príčinu Hlinkovej spolupráce s ním a zároveň aj zmysel takéhoto konania. V tejto kapitole sa venuje aj podpore obnovenia integrity bývalého Uhorska na Slovensku a konstatuje, že v období rokov 1919 pracovali početné iredentistické organizácie, ktorých činnosť uvádza na základe materiálov z maďarských archívov. Je to nesporne zaujímavé čítanie aj preto, že uvedené fakty dokazujú štedré finančné dotovanie týchto aktivít maďarským ministerstvom zahraničných vecí. Pričom „...najväčšiu položku tvorili sumy vyčlenené na prípravu ozbrojeného povstania na Slovensku“ (s. 59) a len na východnom Slovensku bolo evidovaných „...800 platených agitátorov a mnohých dôverníkov“ (tamže). Autor sa zaberá obsahom týchto propagandistických aktivít a čitateľa oboznamuje aj s obsahom nového maďarského návrhu na autonómiu Slovenska. Súvisel so zahraničnopolitickou situáciou Maďarska pred mierovými rokovaniami a vysielal sa tým signál ako Maďarsko chce doriešiť národnostnú otázku na svojom území.

Mierovým rokovaniam v Trianone, ich príprave a ich dôsledkom venuje M. Michela tri nasledujúce kapitoly *Trianon, Nenaplnené nádeje a Jediná cesta – konsolidácia*. Zdôrazňuje, že podpísanie Trianonskej mierovej zmluvy sa v maďarskej spoločnosti zakodovalo ako symbol národnej tragédie nielen v zmysle rozkúskovania krajiny, ale aj maďarského národa. Existencia početných enkláv v susedných štátoch sa podieľala a aj dnes podieľa na reprodukovani trianonského komplexu a presvedčenia, že tento stav je nespravodlivý a neudržateľný. Posilňovalo to myšlienku revízie, ktorá sa stala kľúčovou témou maďarskej politiky a trvalým zdrojom napätia v stredovýchodnej Európe.

Obsahom kapitoly o nenaplnených nádejach sú plány na vojenské pripojenie Slovenska, ktoré miestami vyznievali sice dobrodružne – autor píše, že na pražskom ministerstve zahraničia sa správy o nich spočiatku považovali dokonca iba za maďarskú propagandu, ale neskôr im museli pripísať reálny podklad. Autor tieto plány podrobne rozoberá, poukazuje na viaceré aktivity tohto druhu a ich nositeľov, nevymínajúc snahy o spoluprácu s niektorými kruhmi v zahraničí. Dôležitým medzníkom sa stala ratifikácia Trianonu, ktorá priniesla zmeny vo viacerých smeroch, ale týkala sa v značnej miere menšinovej problematiky. Tak energetickej ochrany maďarskej menšiny v zahraničí, ako aj situácie menšín v Maďarsku, ktoré sa mali de facto ponechať „prírodzenej“ asimilácii a de jure nekonkretizovanému národnostnému zákonu z roku 1868. Autor konštatuje, že nový vietor do zahraničnej politiky priniesla Telekiho vláda, ktorá nastúpila v decembri 1920 a zdôrazňovala konsolidáciu hospodárskych pomerov a spoluprácu so susedmi. Neoficiálne rozhovory sa za účasti maďarského diplomata grófa Szapáryho konali v Prahe. Ten ako nevyhnutnú podmienku otvorenia maďarského trhu československému priemyslu nastolil korekciu hraníc, pričom Košice označil za „ungarische Mekka“, zaujímal sa o Podkarpatskú Rus a Žitný ostrov. Rokoval aj s E. Benešom, ktorý odmietol zatiaľ rokovať o územných otázkach (str. 182–183) a zdôraznil hospodársku spoluprácu. To sa maďarskému diplomatovi nepáčilo, zhodli sa však na tom, že rozhovory zostanú utajené a verejnosť sa bude pripravovať na zmenu vzájomných vzťahov iba postupne. V tejto súvislosti autor

poukazuje aj na snahy Maďarska o zblíženie s Poľskom a dokonca aj Rumunskom, čo sa ukázalo ako nereálne. Do rôznorodých snáh maďarskej zahraničnej politiky zakomponoval autor aj úsilie o dotiahnutie „slovenskej akcie“ prostredníctvom Slovenského zahraničného komitétu, ktorý pôsobil v Budapešti i vo Viedni, ale v tomto čase nenadobudol väčší význam a napokon bol pre finančné dlhy rozpustený a ministerstvo zahraničia už nebolo ochotné poskytovať jeho predstaviteľom žiadnu finančnú podporu.

Prioritou sa stali oficiálne československo-maďarské medzisťátne rokovania, ktoré však poznačilo Benešove januárove expozé. Odmietol v ňom eventuality návrat Habsburgovcov do Maďarska a označil ho za casus belli. V Maďarsku to vzbudilo nesúhlas ako zasahovanie do vnútorných záležitostí. Rokovania sa napokon v marci 1921 konali v rakúskom Moste nad Litavou (Bruck an der Leitha). Hoci sa malo rokovať iba o hospodárskych otázkach, nepodarilo sa vyhnúť ani diskusi o zmenách hraníc na etnickom základe. Rokovania boli hodnotené pozitívne ako významný príslub zlepšenia vzájomných vzťahov. Do toho zasiahol negatívne prvý reštauračný pokus Karola IV. Nevydarené dobrodružstvo prispelo však k dotvoreniu Malej dohody a posilnilo postavenie ČSR a autoritu E. Beneša v rámci československo-maďarských bilaterálnych rokovaní. Hoci sa načas ocitli na bode mrazu, postupne sa začala obnovovať komunikácia na diplomatickej pôde.

Tejto problematike venuje autor aj poslednú kapitolu svojej práce *Pod taktovkou Istvána Bethlena*. Autor konštatuje, že maďarská zahraničná politika nemala ani v tomto období jasne vyprofilovanú koncepciu zahraničnej politiky, ktorá sa podľa kabinetu premiéra Bethlena mala zakladať predovšetkým na konsolidácii vnútro politickej a ekonomickej situácie Maďarska. Súčasťou tohto „konsolidačného procesu“ bola aj diskusia o budúcej menšinovej politike Maďarska. Menila sa aj štruktúra a kompetencie inštitúcií poverených touto problematikou, pričom sa stále viac dostávala do popredia otázka situácie maďarskej menšiny v nástupníckych štátoch. Štát, ktorý už po ratifikácii Trianonu nemohol otvorene podporovať iredentu, preto systematickú podporu presmeroval na revizionistickú činnosť Maďarov v zahraničí. Vláda sa od iredentistickej činnosti pred zahraničím sice otvorene distancovala, ale neustúpila z negatívneho postoja voči povojnovému územnému usporiadaniu. Nasledujúcu pasáž venuje autor podrobnému vyličeniu činnosti revizionistických organizácií na Slovensku, najmä Rákocziho spoločnosti, ktorá poskytovala finančnú podporu menšinovej kultúre, školstvu ako aj jednotlivcom, považovaným za prenasledovaných. Komplikácie vo vzťahoch Maďarska so susednými krajinami spôsobili okrem otázky Burgenlandu, kde pri jeho odovzdávaní vypuklo ozbrojené povstanie, zorganizované budapeštianskou vládou, spôsobil druhý reštauračný pokus Karola Habsburského 21. októbra 1921. Dôsledky sa dostavili veľmi rýchlo a hoci Bethlen zaujal napokon voči Karolovmu pokusu negatívne stanovisko, v ČSR a v kráľovstve SHS bola vyhlásená mobilizácia a v Maďarsku musel byť prijatý zákon XLVII o detronizácii habsburského rodu. Autor zdôrazňuje význam detronizačného zákona, ktorý spočíval aj v tom, že dedičnosť habsburského trónu bola jediným právnym putom starého Uhorska s Chorvátskom a Slovenskom, kde vraj monarchia aj z týchto dôvodov „stratila pôdu pod nohami v slovenskej politike“ (s. 212). István Bethlen v premiérskom kresle zostal i naďalej a opätovne zdôrazňoval tézu o nutnosti vnútornej konsolidácie ako predpokladu plnohodnotnej zahraničnej politiky, ktorá by sa mala pripravovať, aby vo vhodný moment bola schopná uplatniť svoje nároky. Autor hodnotí Bethlenov konsolidačný kurz ako pomerne úspešný a to aj vo vzťahu k ČSR, kde sa podarilo v rámci dohody z 22. februára 1922 premeniť

československú delegatúru v Budapešti na vyslanectvo. Prejavilo sa to aj vo vzťahu ku Slovensku, o ktorom boli presvedčení, že jeho navrátenie je najmä mocenskou otázkou a preto neprestali podporovať dobre utajené iredentistické aktivity.

V závere autor načrtol charakteristické črty a základné témy vnútropolitického a zahraničnopolitického vývoja Maďarska v medzivojnovom období. Poukázal pri tom na nedemokratickosť maďarského politického režimu, ktorý neumožňoval riešiť otázku postavenia menšín, prejavoval sa aj v postoji k susedným krajinám ČSR a Slovensku zvlášť, ako aj pri nastolovaní alternatív revízie. Uvedený obsah práce M. Michelu Pod heslom integrity si kladie za cieľ oboznámiť čitateľov s vývojom situácie v slovensko-maďarských a československo-maďarských vzťahoch v rokoch 1918–1921, keď po zániku Uhorska vzrástol ich význam. Slovensko sa stalo súčasťou nástupníckeho československého štátu. Rozchod s Uhorskom bol komplikovaný, priniesol roztrhanie ekonomických, kultúrnych i etnických väzieb a vyvolal mnohé problémy politického i národného charakteru, ktoré sa riešili zväčša mocenskými, vojenskými prostriedkami, alebo sa ich nepodarilo riešiť vôbec a občania zostávali rukojemníkmi štátov, ktoré sa nedokázali dohodnúť ani v tých najexistenčnejších veciach. Prínosom uvedenej práce M. Michelu je konštruktívna analýza množstva faktov a súvislostí viažucich sa k danej problematike. Na takejto báze je možné si utvoriť si relevantný a dobre zargumentovaný obraz o charaktere a cieľoch vtedajšej maďarskej politiky. O jej zotrvávaní na hlavnej prioritě: získaní či už celého Slovenska, alebo aspoň jeho určitých častí späť do maďarského štátu. Autor poukázal aj na rôzne neoficiálne a dosť dobrodružné aktivity v tomto smere. Z práce je však zrejmé, že napokon zvíťazila oficiálne potvrdená taktika vyčkávania priaznivého momentu na nastolenie tejto požiadavky na medzinárodnom fóre.

Väčší priestor by si zaslúžili reakcie zo strany slovenských a československých mocenských orgánov, prípadne tlačových orgánov, ktoré reagovali veľmi promptne na takýto charakter Maďarskom nastolovaných vzťahov. Práca M. Michelu zachytáva len východiskové obdobie týchto vzťahov, bolo by preto v záujme ďalšieho vedeckého spracovania tejto dodnes sa reproduktujúcej problematiky, aby autor monograficky publikoval výsledky svojho výskumu, ktoré sú pre slovensko-maďarské vzťahy a ich vývoj stále dôležité.

Natália Krajčovičová

Nezrelá republika alebo nezrelá publikácia? Nad knihou Jozefa Hajku¹

Vpád sebavedomých, no málo informovaných laikov do slovenskej historickej publicistiky pokračuje. Komerčné záujmy knižného trhu, resp. niektorých vydavateľstiev, spojené s túžbami po uplatnení sa ambiciózných autorov, vytvárajú priaznivé prostredie pre inštnú historickú publicistiku. Iba tak si možno totiž vysvetliť, že seriózne slovenské vydavateľstvo Slovart ponúklo čitateľskej verejnosti obsiahlu monografiu Jozefa Hajku,

Nezrelá republika. Slovensko v rokoch 1939–1945. Názov knihy vyvoláva nádej, že v nej pôjde o originálnu interpretáciu jedného z najdramatickejších a najmä kontroverzných úsekov moderných slovenských dejín. Napokon, o tomto zámere bol zrejme presvedčený aj sám J. Hajko, ktorý sa hneď v úvode vyznáva, že mal k téme „zbežne prečítaných zopár kníh, no odpoveď mu vôbec nedávali“. A vzápätí nám necháva nazrieť do svojej autorskej dielne, do pohnútok, prečo sa podujal napísať túto knihu. Prvotným podnetom pre neho boli navzájom si protirečiace výpovede, resp. osobné svedectvá o tragédii dvoch slovenských obcí Klak a Ostrý Grúň. Mimochodom, Hajko túto „východiskovú“ udalosť nesprávne datuje, keď ju dáva do roku 1944, hoci sa odohrala v januári roku 1945, čo je nielen faktografická chyba, ale v tomto prípade zároveň aj svedectvo o autorovej povrchnosti a nekompetentnosti. Vzápätí uvádza svoje pohnútky, na základe ktorých sa rozhodol napísať knihu: „Začal som čítať ďalej a v jednom bode som pochopil, že na postihnutie pravdy budem musieť študovať oveľa viac... Nepasoval som sa za historika, i keď som pribral niektoré postupy, ktoré sa v tomto odbore osvedčili... Nechcem knihou nikomu vnucovať svoj názor, i keď niektoré moje závery tento úmysel navodzujú“. Na inom mieste zas Hajko vyzýva: „Nechajme na chvíľu historikov bokom a poďme sa pozrieť úplne inam.“ Citované slová dobre vystihujú naivné východiská, ciele a napokon aj výsledky tohto diela. Iba dodávam, že autor nenechal bokom historikov iba na chvíľu, ale pri koncipovaní celého textu publikácie, lebo nevedel kriticky pracovať s odbornou dejepisnou produkciou.

Jozef Hajko, ktorý je (podľa záložky knihy) redaktorom, ekonomickým novinárom, legislatívnym poradcom a politickým pozorovateľom, si pred seba postavil úlohu, na ktorú nestačil. Pokúsil sa podať akúsi popularizačnú (stylisticky zručne napísanú) syntézu o dejinách prvej Slovenskej republiky. Bol by to sympatický pokus, ak by bol naň J. Hajko adekvátne pripravený – tak z hľadiska ovládania samej faktografie, ako aj z aspektu elementárneho „remeselného“ prístupu k spracovaniu dejepisnej témy. Mám tu na mysli predovšetkým kritickú aplikáciu prameňov, domácej, resp. zahraničnej odbornej literatúry, hlavne početných memoárových prác, o ktoré sa často opiera pri svojich záveroch. Napriek tomu, že autor „čítal ďalej“, mimo jeho pozornosti ostalo viacero základných odborných prác a hlavne prameňových edícií. O to viac sa však nekriticky odvoláva na spomienky priamych aktérov opisovaných udalostí. Nevedno, či to robil z naivnej nevedomosti alebo účelovo, mylne sa domnievajú, že to je najschodnejšia cesta, jednak k originálnej interpretácii problematiky, jednak k upútaniu pozornosti čitateľa, ktorý vždy tak trochu túži po „senzačných odhaleniach“. Niekedy sám seba naivne pasuje za originálneho priekopníka v používaných metódach výskumu, keď tvrdí, že na dejiny I. SR hľadá aj cez výpovednú hodnotu dobovej i povojnovej umeleckej literatúry, hoci tento prameň je v slovenskej historiografii už dlho exploatovaný. Je to ukážkový príklad, keď autor vlastnú neinformovanosť pokladá za všeobecný stav poznania. Vážnejší problém je v tom, že J. Hajko, ktorému chýba poznanie základných faktov a súvislostí, sa dopúšťa priam nepochopiteľných vecných chýb, omylov a nepresností, pričom predkladá čitateľovi svoje „odvážne“ no zväčša naivné konštrukcie a hypotézy. Tie majú síce v literatúre tiež svoje oprávnenie, avšak len vtedy, ako sú podložené serióznymi znalosťami, ktoré však v danom prípade spravidla chýbajú. Jednou z metód autora je, že proti sebe postaví dva extrémne vyhranené názory, reprezentované dvoma alebo viacerými publikáciami a potom sa sám postaví do pozície arbitra, ktorý ponúka „objektívne“ vysvetlenie príslušného problému. Napríklad pri interpretácii tzv. riešenia židovskej otázky si zvolil na jednej strane účelové

¹ Jozef HAJKO: *Nezrelá republika, Slovensko v rokoch 1939–1945*. Bratislava, Slovart, 2009, 415 s., ISBN 978-80-8085-872-8.

hodnotenia M. Ďuricu, resp. nekvalifikovanú prácu laika G. Hoffmanna *Katolícka cirkev a tragédia slovenských Židov*. Voči nej ako názorový protipól postavil povrchný kompilát J. Mlynárika *Dějiny Židů na Slovensku*. Pritom množstvo iných prác a pramenných edícií o danom probléme celkom ignoruje.

Na druhej strane je sympatické, že Hajko sa odvoláva aj na niektoré kvalitné zahraničné práce – medzi nimi najviac na publikácie J. Hoenscha. No aj tu je problém, lebo autor názory tohto nemeckého historika nepozná v širších súvislostiach a pomáha si vytrhnutými citátmi z z jeho diel. Napokon, pri trochu pozornejšom vnímaní textu knihy, čitateľ si veľmi ľahko dešifruje, ktorými domácimi, resp. exilovými autormi bol J. Hajko pri rekonštrukcii udalostí a ich hodnotení, resp. pri charakterizovaní konkrétnych historických osobností, najviac ovplyvnený. Je to však jeho subjektívny výber, na ktorý má plné právo. Vážnejšou otázkou ostáva, ako mohlo preniknúť do knihy toľko vecných omylov, keď jej text bol oficiálne posúdený a navyše, ako autor priznáva, svoje názory konzultoval s ďalšími profesionálnymi historikmi. Veľmi nešťastne vyznievajú Hajkove historické exkurzy do tých úsekov dejín Slovenska, ktoré sú mimo rokov 1939–1945: A. Hlinka bol vraj poslancom uhorského snemu; V. Šrobár počas I. svetovej vojny pracoval vraj vo Viedni za vznik ČSR; G. Husák sa hneď po skončení vojny stal predsedom Zboru povereníkov; Novomeský bol vraj (po roku 1968) predsedom Spolku slovenských spisovateľov a pričínal sa o normalizačný proces. Autorovi zrejme uniklo, že Novomeský od roku 1970 sa už zo zdravotných príčin nezúčastňoval verejného a politického života, a okrem toho v tom čase neexistoval žiadny Spolok slovenských spisovateľov, kde mal byť predsedom. V honbe za násilnou originalitou vlastného pohľadu Hajko tvrdí, že Hitler v marci 1939 využil trauma slovenských politikov z revolučných rokov 1848 a z rakúsko-maďarského vyrovnania z roku 1867 a slovenský štát vlastne vytvoril preto, že Karpaty boli pre neho „taký malý sovietsky Ural“.

Spomedzi nepreberného množstva chýb, nepresností a zjednodušení na ilustráciu vyberám niekoľko priam komických (alebo smutných?) príkladov, v ktorých si autor mylí časovú následnosť udalostí, terminológiu, mená osobností, pohnútky ich činov a ich dôsledky: Ďurčanský vraj nabádal Sovietov, aby zaútočili na Podkarpatskú Rus a zobrali ju Maďarom; Nemecko začalo vojnu na východe a tým iba o pár dní predbehlo Sovietsky zväz, ktorý bol pripravený prvý zaútočiť; druhý nemecký vyslanec na Slovensku Killinger bol mužom SS a preto nemohol byť stúpencom Ribbentropa, ba ani Hitlera; prvým vážnym krokom zrekonštruovanej Tukovej vlády po salzburských rokovaníach (v júli 1940) bolo vydanie židovského kódexu, (ktorý však vyšiel až v septembri 1941); J. Hajko prišiel s ďalším „objavom“, keď tvrdí, že návrh prvého Židovského kódexu vypracoval už v marci 1939 K. Mederly (mimochodom, tento politik nebol ani členom tzv. Sidorovho komiteu, ktorý v tom čase pripravoval návrhy na riešenie židovskej otázky v Slovenskej krajine; prezident Tiso vraj podpísal v máji 1945 v Rakúsku Američanom kapituláciu Slovenska – nič také sa však nestalo a navyše na dokumente, ktorý nemal formu kapitulácie bol podpísaný bývalý premiér Štefan Tiso); prezident Tiso vraj podporoval Čatlošov plán prevratu a dokonca rešpektoval, že vládu na Slovensku by prebrali slovenskí prosovietski komunisti; keď Tiso dostal v júli 1944 od šéfa Ústrednej štátnej bezpečnosti zoznam dvanástich (!?) hlavných osnoveateľov povstania, nezakročil proti nim, lebo ich považoval za podobných protibenešovcov, ako bola vtedajšia slovenská vláda, dokonca im možno trochu držal palce; keď sa Šmidke vrátil na Slovensko (v septembri 1944) našiel už Husáka na víťaznej vlne a možno pomaly spisoval materiál, na ktorého základe Husáka ako buržoázneho

nacionalistu posadili komunisti v 50. rokoch do žalára; zatvorenie českých vysokých škôl v Protektoráte bola nemecká reakcia na úspešný atentát na Heydricha; J. Lettrich spolu s kolegami z občianskeho a komunistického odboja založili(!) Vianočnú dohodu; slovenská koruna bola považovaná za stredoeurópsky dolár; J. Tiso má pomník v Jeruzaleme; Košický vládny program bol prijatý v roku 1944; na konci vojny Husák s Novomeským zohrali hru so slovenskou kartou, akú Beneš zažil v roku 1938 od Hlinku, atď., atď. Skutočne, papier znesie všetko... Pri mnohých takýchto a im podobných tvrdeniach čitateľ pomerne ľahko zistí, z akých zdrojov autor čerpal a s akými svojimi vedomosťami k nim pristupoval. V dvoch záverečných hodnotiacich kapitolách autor hľadá násilné paralely medzi vznikom Slovenskej republiky v roku 1939 a 1993. Zdá sa – nielen v tomto prípade – že J. Hajko naťahuje slovenské dejiny na Prokrustovo lôžko, aby dokazoval svoju hypotézu a vykonštruované hodnotenia. Napríklad tvrdí, že od konca 18. storočia na Slovensku „generačný pohyb hýbal dejinami“ v pravidelných dvadsaťpäťročných cykloch. Do tejto schémy dosadzuje konanie jednotlivých generácií slovenských politikov i prelomové udalosti v slovenských dejinách. Pokiaľ ich nemá poruke, tak si ich pohotovo vymyslí, vykonštruuje,

Pri čítaní Hajkovej knihy sa vynárajú prinajmenšom dve znepokojujúce otázky: 1/ Aký význam a dosah má vlastne výskumná práca profesionálnych historikov, keď po šesťdesiatich rokoch od skúmaných udalostí vznikne takáto naivná, doslovne zavádzajúca publikácia? 2/ Platí skutočne bonmot, že ľudia začínajú zaujímať dejiny až vtedy, keď sa menia na klebety?

Ivan Kamenec

Adam Hudek: Najpolitickjšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968. Bratislava, Historický ústav vo vydavateľstve Typoset print 2010. ISBN 978-80-970302-3-0.

Spracovanie dejín vlastnej vednej disciplíny je popri vybudovaní inštitucionálnej a kádrovej základne, vydávaní prehľadných syntéz, resp. fundamentálnych pramenných edícií a historickej bibliografie, jedným z najdôležitejších znakov profesionálnej vyspelosti a odbornej úrovne každej národnej historiografie. Treba konštatovať, že slovenské dejepisectvo nemá doteraz súhrnne spracované svoje dejiny. Zatiaľ to nahradzovali iba viac-menej príležitostné zborníky² a štúdie, týkajúce sa činnosti a produkcie niektorých starších, spočiatku hlavne neprofesionálnych historikov. Okrem toho, tu boli pokusy hľadať korene, vývojové trendy a výsledky marxistickej historiografie³, resp. toho, čo sa u nás za ňu považovalo. Príležitostné hodnotenia sa pravidelne objavovali v rámci bilančných referátov na zjazdoch alebo valných zhromaždení Slovenskej historickej spoločnosti. Pravdaže, spomínané pokusy mali pred rokom 1990 vždy viac oslavný, idealizujúci či apologetický, než kritický charakter, čo výrazne oslabovalo ich poznávaciu schopnosť.

² MARSINA, R. (ed.): Historik Daniel Rapant. Život a dielo (1897–1988–1997). Martin–Bratislava, 1998.

³ KAMENEC, I.: Začiatky marxistického historického myslenia na Slovensku. Bratislava 1984.

Vzácnou výnimkou tu bola analýza Ľ. Liptáka, ktorá odznela na šiestom zjazde Slovenskej historickej spoločnosti roku 1968 v Martine.⁴ Po spoločenských zmenách v roku 1989 sa síce volalo po razantnejšej kritikej sebareflexii obdobia dominácie marxistickej historiografie. Výsledkom uvedenej tendencie boli mnohé razantné hodnotenia, ktoré sa neraz viedli na módnou vlnu hyperkriticismu, paušálne odmietajúceho všetky výsledky dejepisectva z obdobia rokov 1948–1989. Ich autormi boli často publicisti a rôzni grafomani, ktorí videli dovtedajší vývoj dejepisectva len v čiernobielych farbách, resp. chceli do neho mechanicky presadiť alebo aspoň oživiť staršie názory a koncepcie. Príslušníci profesionálnej historickej obce však ďalej ostávali iba pri príležitostných, aj keď zaujímavých úvahách, podnetných esejách⁵ a článkoch, ktoré sa dotýkali jednotlivých problémov, diel či osobností slovenskej historiografie až do súčasnosti. Stále však chýba ucelenejšia práca syntetizujúceho charakteru, ktorá by bez prezentistického prístupu a bez emócií trievo zhodnotila odborné i morálne pády, no aj tvorivé vzopätia slovenského dejepisectva v druhej polovici 20. storočia. Určite tu zohrávali svoju „brzdiaču“ úlohu aj nezanedbateľné subjektívne faktory: Potenciálni autori dejín slovenskej marxistickej historiografie po roku 1948 boli totiž aj jej aktívnymi tvorcami, súčasťou, pasívnymi, resp. oportúnnymi súputníkmi – a neraz aj jej obeťami, čo chýbalo nechtom aj bolestnému spracovaniu vlastnej vednej disciplíny. Práca českého autora J. Hanzala⁶ ukázala prednosti, ale aj slabiny takéhoto subjektívneho, niekde až emotívneho kritického prístupu.

Za pozitívny prínos a vari aj zlom treba preto považovať recenzovanú publikáciu mladého slovenského historika. Autor pristupoval k téme teoreticky solidne pripravený, opieral sa o širokú pramennú bázu, ktorá nepozostáva iba z množstva hodnotenej literatúry, ale aj z bohatého archívneho materiálu, na ktorý sa často pri výskume dejín historiografie zabúda. Navyše, A. Hudek nie je osobne zaťažený svojou predchádzajúcou odbornou prácou, ktorej výsledky nemohli byť poznamenané rigidnou ideológiou a z nej vyplývajúcimi deformáciami. Svoju tému pojal trochu netradične. Pri rekonštrukcii slovenskej historiografie v rokoch 1948–1968 si nevšimá iba jej, takpovediac, vonkajšie prejavy zhmotnené v množstve syntéz, monografií, štúdií a článkov, ale ju sleduje aj ako protirečivý proces vytvárania slovenského národného historického príbehu. Z tohto aspektu sa vracia až do 18. storočia, kde sa už vtedy začal vytvárať prvý „slovenský národný príbeh“. V ďalších častiach Hudek sleduje a kvalifikovane komentuje vývoj tohto procesu a jeho peripetie v štúrovskej dobe, v podmienkach zosilneného nacionálneho útlaku v Uhorsku, v čase jeho neprirodzenej transformácie na „československých národný príbeh“ počas existencie I. ČSR a vzápätí na jeho účelové extrémne nacionálne sformovanie počas I. Slovenskej republiky a jej ľudáckeho režimu. V strede pozornosti, prirodzene, stojí „národný príbeh“, ktorého násilnú konštrukciu od dejepiscov autoritatívne vyžadoval komunistický totalitný systém v zmysle naplnenia a potvrdenia svojej ideológie. Vlastne, od historikov sa nežiadalo formovanie národného príbehu, ale iba jeho dokazovanie, ako ho určila vládnuca komunistická strana a jej ideológia. To viac ako štyri desaťročia, s čiastočnou výnimkou

⁴ LIPTÁK, Ľ.: Úloha a postavenie historiografie v našej spoločnosti. In: Historický časopis, 17, 1969, č. 1, s. 98–118.

⁵ KOVÁČ, D.: O historiografii a spoločnosti. Bratislava 2010.

⁶ HANZAL, J.: Cesty české historiografie 1945–1989. Praha 1999. Recenziu na knihu publikovala Česko-slovenská historická ročenka 99.

druhej polovice šesťdesiatych rokov 20. storočia, deformovalo „najpolitickjšiu vedu“ – slovenskú historiografiu a jej tvorcov.

Je sympatické, že A. Hudek pri analýze vývoja slovenskej historiografie v období komunistického režimu sa neuspokojil iba s jej popisným a oprávnené kritickým reflektovaním v slovenských podmienkach, ale opierajúc sa o teoretické práce zahraničných autorov, ho zovšeobecňuje a zaraďuje prinajmenšom do stredoeurópskych súvislostí. Komparuje jej stav s vyspelejšou českou historiografiou, ktorá tiež naplňala a podľa požiadaviek politickej moci modifikovala „komunistický národný príbeh“, a ako silnejší a odborne vyspelejší partner v republike, ovplyvňovala ním aj dopredu „predpísané výsledky“ slovenského dejepisectva. Zaujímavé sú autorove postrehy, v ktorých upozorňuje, ako, kedy a čo historická veda preberala, modifikovala alebo úplne odmietala zo starších slovenských národných príbehov.

Vnútna štruktúra knihy má niekoľko rovín. Okrem podnetných úvodných teoretických pasáží Hudek sleduje vývoj slovenskej historiografie a vytvárania národného príbehu na podklade vedeckej a publikačnej činnosti najdôležitejších historických výskumných pracovísk, ktorými boli Historický ústav Slovenskej akadémie vied a umení (od r. 1953 SAV), katedra slovenských (československých) dejín na Filozofickej fakulte Komenského, resp. Slovenskej univerzity v Bratislave a čiastočne aj už zanikajúci Historický odbor Matice slovenskej. Spomínané inštitúcie boli nesporne najdôležitejšími pracoviskami, na ktorých sa uskutočňoval odborný výskum dejín Slovenska. Domnievam sa však, že autor trochu podcenil význam Ústavu dejín KSS. Okolo neho – podobne ako to bolo v Prahe okolo Ústavu dejín KSČ – sa v šesťdesiatych rokoch vytváralo koordinačné centrum Výboru pre dejiny protifašistického odboja, ktorý v Česku i na Slovensku zohrával dôležitú úlohu pri vytváraní novej antidogmatickej vlny československej historiografie, majúcej veľký vplyv na celé domáce dejepisectvo. Okrem toho na Slovensku pôsobil aj Československo-sovietsky inštitut (neskôr Ústav dejín európskych socialistických krajín) a od začiatku šesťdesiatych rokov už fungovala aj katedra dejín na Univerzite P. J. Šafárika v Prešove, kde pracovalo viacero tvorivých historikov. Úplne mimo pozornosti autora ostali tiež slovenské archívy a múzeá, ktoré síce neboli špičkovými vedeckými pracoviskami, ale aj tam sa rozvíjala výskumná činnosť a boli to inštitúcie, ktoré sa svojim špecifickým spôsobom tiež podieľali na formovaní slovenského národného príbehu. Pravdaže, recenzent nemá právo autorovi dodatočne predpisovať, ktoré inštitúcie mal sledovať vo svojom výskume.

Pri opisovaní činnosti vyššie uvedených výskumných historických pracovísk si autor všimá ich spočiatku veľmi skromné kádrové vybavenie. Medzi ich pracovníkmi, až na ojedinelé výnimky (umenovedec J. Dubnický, resp. autodidakt M. Gosiorovský) neboli historici, ktorí sa hlásili k marxizmu a k metódam historického materializmu. Osoby, ktoré sa stali aktívnymi ideologickými a organizačnými tvorcami marxistickej historiografie posudzuje Hudek veľmi kriticky, no objektívne a vyhýba sa zjednodušujúcemu prezentizmu. Napríklad upozorňuje, že výrazný spolutvorca marxistickej koncepcie, resp. periodizácie slovenských dejín Ľ. Holotík, napriek svojmu prvotnému ideologickému dogmatizmu, kádrom aj koncepcie vybudoval Historický ústav a v mene tohto cieľa neraz v prípade „politicky nevyspelých“ či inak kádrom zraniteľných pracovníkov ústavu, nadradil odborné kvality nad úzke ideologické a politické kritériá. Hudek správne upozorňuje, že ani v prípade Holotíka a ďalších tvorcov marxistického výkladu dejín nešlo o ucelenú

a prepracovanú marxistickú metodológiu, ale o jej z vulgarizovaný ideologický derivát, ktorému sa aspoň po verbálnej stránke (predovšetkým citátmi z diel „klasikov“ marxizmu-leninizmu) dobrovoľne, zo strachu o svoju profesionálnu existenciu alebo z púheho oportunizmu prispôbili, všetci i historici na Slovensku. Výnimkou tu bol D. Rapant, ktorý otvorene polemizoval s marxizmom. Bolo paradoxom, že aj keď nesmel prednášať, práve po roku 1948 publikoval veľkú časť svojho monumentálneho diela. Dalším paradoxom bolo, že práve v období najtvrdšieho totalitného režimu a dogmatizmu, dochádza po kvantitatívnej stránke k najväčšiemu inštitucionálnemu a kadrovému rozvoju slovenskej historiografie.

Druhou rovinou knihy je sledovanie vnútorného vývoja slovenskej historiografie, ktorú autor v skúmanom dvadsaťročnom období rozdeľuje na tri etapy: Od rigidného dogmatizmu (1948–1955), cez prvé ucelenejšie syntetizujúce práce z dejín Slovenska (1956–1963) až po obdobie druhej polovice šesťdesiatych rokov, kedy sa slovenské dejepisectvo začína vlastnou vnútornou silou čiastočne oslobodzovať zo zvierajúcej obruče spolitizovaného, zideologizovaného a dopredu nadiktovaného výkladu. Toto obdobie však nekončilo, ako to publikácia naznačuje, augustom 1968, ale trvalo ešte najmenej o rok dlhšie. Bol to tiež jeden z paradoxov, keď medzi historikmi – citujúc slová autora – „komunistická moc si nevedomky vychovala vlastných kvalifikovaných kritikov. Tí boli o to nebezpečnejší, že predstavovali vnútornú opozíciu, pracujúcu v intenciách marxistického diskurzu... Ich ďalší profesný vývoj väčšinu z nich priviedol do opozície voči straníckemu dogmatizmu.“ Hudek zároveň upozorňuje na ďalší paradox: Historický materializmus, ako jediná povolená metóda spracovania dejín a zdôrazňovanie triedneho pohľadu na dejiny, resp. preferovanie triednych zápasov ako najdôležitejšieho prvku historického vývoja, obrátili pozornosť slovenských historikov na hospodárske a sociálne dejiny, ktoré boli dovtedy zanedbávané.

V tretej obsahovej rovine knihy autor interpretuje postupy a metódy formovania slovenského národného príbehu v prácach dobovej slovenskej (československej) historiografie. Z tohto hľadiska v prvom rade podrobne analyzuje zameranie syntetických prác, akými boli Dekanove Slovenské dejiny z roku 1951, tézy Dejín Slovenska vydané Historickým ústavom SAV v roku 1955, prvý a druhý diel „akademických“ Dejín Slovenska z rokov 1961 a 1968 a tri diely Přehledu československých dějin z rokov 1958–1960. Okrem syntetických diel robí Hudek kvalifikovanú analýzu spracovania niektorých historických tém a udalostí, ktoré sa pokladajú nielen za dôležité periodizačné medzníky slovenských dejín, ale aj za kľúčové miesta, od ktorých sa odvíja formovanie slovenského národného príbehu. Za také považuje hodnotenie udalostí revolúcie z rokov 1848–1849, hodnotenie roku 1939 (tu však nešlo iba o rok 1939, ale o historickú interpretáciu dejín celej vojnovnej Slovenskej republiky), o hodnotenie Slovenského národného povstania a slovensko-českých vzťahov. Posledne spomínaná téma bola v marxistickom dejepisnom diskurze vari najviac ovplyvnená politickými tlakmi – konkrétne vlnami boja proti „slovenskému buržoáznemu nacionalizmu.“

Vnútorná tematicko-chronologická štruktúra knihy zapríčinila, že v jej texte dochádza viackrát k opakovaniu sa, čomu sa však v podobnej práci nedá celkom vyhnúť a nepôsobí to na čitateľa ani rušivo. Na niektorých miestach sa vyskytujú drobné faktografické či chronologické nepresnosti. (Napríklad L. Novomeský nebol v júni 1950 už vo funkcii povereníka školstva a osvetu; K. Gottwald v roku 1946 bol už predsedom

a nie vedúcim tajomníkom KSČ; L. Lipták bol nútený odísť z funkcie šéfredaktora Historického časopisu až v roku 1970 a nie už začiatkom roku 1969; A Vantuch neprišiel na Historický ústav rovno z fakulty, odkiaľ bol previerkovou komisiou vylúčený roku 1958, ale až o dva roky neskôr – z „výroby“, atď. Uvedené drobné nepresnosti alebo niektoré hodnotenia, s ktorými nemusí každý historik vždy súhlasiť, však vôbec neoslabujú vedecký prínos Hudekovej publikácie, ktorá prináša množstvo nových postrehov a podnetov pre racionálne poznávanie pohnutých dejín slovenskej historiografie.

Ivan Kamenec

Pavel Hoffmann: Spomienky. Praha: G plus G 2006, 188 s., ISBN 80-86103-89-7

I keď knižka spomienok slovenského ekonóma, v období politických zmien rokov 1990–1992 významného vládneho činiteľa Pavla Hoffmanna vyšla už v roku 2006, treba ju pripomenúť, lebo pre nízky náklad (tristo kusov) a potom slovenská kniha vydaná v Prahe, sa nedostala do širšieho povedomia aj odbornej verejnosti. Nehovorím ani o knižniciach na Slovensku, kam by pre závažnosť niektorých životných osudov, najmä v období druhej svetovej vojny a holocaustu mala byť k dispozícii čo najširšiemu okruhu čitateľov. Je to zatiaľ jeden z mála príbehov, ktorý tiež reflektuje obdobie rokov 1990–1992 spojené s rozpadom štátu z pohľadu člena vládneho kabinetu.

Zatiaľ sme mali možnosť čítať rôzne odborné knihy či štúdie, alebo rozhovory v novinách, časopisoch, alebo vidieť v televízii ako skvele obidvaja protagonisti hlavných politických hnutí tej doby Vladimír Mečiar a Václav Klaus bezproblémovo rozdelili federáciu, ale pohľad človeka, ktorý bol pritom a zastával funkciu podpredsedu federálnej vlády je ojedinelý.

Pavol Hoffmann sa narodil 17. júla 1931 v osade Červená Skala neďaleko Brezna na strednom Slovensku do rodiny židovského lekára. Obidvaja rodičia boli na svoju dobu veľmi liberálne zmýšľajúci ľudia. Rodinu Hoffmannovcov sa podarilo zachrániť pred rasovými perzekúciami, ktoré počas vojny prebiehali na Slovensku s pomocou rodinných priateľov, známych i partizánov. Na začiatku otcovi arizoval ordináciu bielogvardejský emigrant Vesnický, „notorický alkoholik, ktorý si privlastnil lekársky diplom svojho nebohého brata a z liekov poznal len aspirín a vodku“. MUDr. Ernest Hoffmann nemohol vykonávať normálnu lekársku prax, zastupoval na miestach, kde nebol árijský lekár. Nakoniec zakotvil v Pohorelskej Maši, v ústave pre nevyliciteľne chorých, na mieste, kam žiaden iný lekár nemal záujem ísť pracovať. V tejto súvislosti je zaujímavá epizóda s ríšskym ministrom zahraničných vecí Ribbentropom, ktorý chodieval dvakrát do roka poľovať na lovecký revír medzi Červenou Skalou a Muráňom, ktorý mal k dispozícii od slovenskej vlády. Raz Ribbentropov tajomník ochorel a vyžiadala si pomoc židovského lekára, lebo vedel, že je najlepši v okolí. V roku 1942 sa otec dostal do sústredovacieho tábora v Novákoch a krátko na to nasledovala za ním rodina. Rodinnému priateľovi Ing. Ježkovi sa podarilo pre neho vybaviť prezidentskú výnimku a celá rodina sa mohla vrátiť na Horehronie. Pavel s bratom sa od marca 1943 ukrývali u svojho strýka v Užhorode.

Horthyovské Maďarsko, kam po viedenskej arbitráži patrila niekdajšia Podkarpatská Rus, predsa len v tomto období bolo vo svojej židovskej politike umiernenéjšie ako vojnová Slovenská republika. Po roku sa komplikovaným spôsobom stále za pomoci Ing. Ježka, ktorý bol taký anjel strážny rodiny Hoffmannových, obidvaja bratia vrátili na Slovensko. Po potlačení Povstania sa ukrývala časť rodiny päť mesiacov v horách. Otrásné je popisovanie podmienok, v ktorých žili, ale zachránili si tak život a po vojne sa rodina v poriadku stretla, čo nemožno povedať o ďalších príbuzných, ktorí zahynuli. Po oslobodení sa rodičia zapojili do obnovy krajiny. Otec sa stal okresným lekárom v Poprade, Bratia študovali na kežmarskom gymnáziu. Začiatkom päťdesiatych rokov, MUDr. Ernest Hoffmann pracoval vo vedúcej funkcii na povereníctve zdravotníctva a matka na Československom červenom kríži v Bratislave. V atmosfére podozrievania, boja proti sionizmu a buržoázemu nacionalizmu bol Pavlov otec na základe falošného obvinenia z hospodárskych deliktov uväznený. Odsúdili ho na poldruha roka väzenia do Jáchymova. Len preto, že nešlo o politický, ale hospodársky prečin, spadol pod amnestiu v roku 1953. Matka Edita v tom čase pracovala ako robotníčka na družstve. Počas politického odmäku, ktorý nastal po Chruščovovej kritike Stalina, došlo k čiastočným rehabilitáciám. Vzťahovala sa aj na Pavlovo otca. Nevrátil sa už do funkcie na povereníctvo zdravotníctva, ale až do dôchodku pracoval ako lekár na Zitnom ostrove. Mamička sa vrátila k pôvodnému povolaniu zdravotnej sestry. Synovia medzi tým doštudovali. Brat Peter skončil v Košiciach medicínu, oženil sa a Pavol po skončení ekonomického štúdia v roku 1956 nastúpil do Ekonomického ústavu SAV. V roku 1965 sa oženil so svojou ruskou kolegynou Svetlanou. Zaujímavá epizóda je o trojročnom stretávaní sa s Gustávom Husákom. Ten po rehabilitácii začal pracovať v Ústave štátu a práva SAV. Ekonomický a právnický ústav SAV sídlili v jednej budove na Klemensovej ulici a mali spoločnú stranickú organizáciu. V tom čase bol Pavel už člen strany a mal možnosť poznať budúceho generálneho tajomníka a prezidenta. Vo svojich spomienkach píše: „Ani predtým, ani potom som snáď nestretol človeka, ktorý by v oficiálnom styku vedel byť nepríjemnejší, arogantnejší a netolerantnejší než práve Gustáv Husák. Myslím, že časťou týchto vlastností ani sám vedome nevládol, vyplývali totiž priamo z jeho mimoriadne cholerickej až hysterickej povahy“.

Po straníckych previerkach v roku 1970 bola jeho manželka vylúčená zo strany, prišla o zamestnanie v Ekonomickom ústave SAV. Veľmi pútavo zaznamenal atmosféru, ktorá prevládala v období straníckych previerok v akademickom prostredí. Medzitým jeho brat Peter s rodinou emigroval do Švédska a Pavel pracoval vo Výskumnom ústave oblastného plánovania, bol pod tlakom štátnej bezpečnosti. Viackrát mu ponúkali spoluprácu, ale vždy sa mu podarilo tomu vyhnúť. Zostali mu drobné perzekúcie, ako nemožnosť cestovať na Západ.

Od roku 1983 sa vďaka kolegovi a priateľovi Ivanovi Okálimu, ktorý sa stal riaditeľom Ekonomického ústavu SAV podaril aj jeho návrat do tejto inštitúcie, a v rámci ústavu viedol prognostický výskum, ktorého výsledky prispeli k urýchleniu zvratu politických pomerov v Československu. V nedávnych dňoch som v časopise Týždeň čítal v glose Fedora Gála pripomenutie Hoffmannovej myšlienky z tej doby: „Táto spoločnosť potrebuje kritické množstvo systémových zmien jediným úderom, najneskôr zajtra“.

V novembrových dňoch 1989 bol na študijnom pobyte v Nemecku, ale po návrate domov, udalosti po páde komunizmu ho vtiahli do aktívnej politiky. Stal sa prvým námestníkom ministra Vladimíra Dlouhého v Štátnej plánovacej komisii. Túto kľúčovú

inštitúciu direktívneho regulovania národného hospodárstva bolo nevyhnutné v kontexte pripravovanej zásadnej ekonomickej transformácie postupne zlikvidovať a premeniť ju na moderné, štandardnej trhovej ekonomike zodpovedajúce ministerstvo hospodárstva. Po prvých slobodných voľbách bol Pavel Hoffmann nominovaný hnutím Verejnosť proti násiliu na post ministra pre strategické plánovanie. Posledný rok pred parlamentnými voľbami v roku 1992 zastával funkciu podpredsedu federálnej vlády pre ekonomické otázky. V tejto funkcii sa zúčastnil sporov o zásadnú transformáciu ekonomického systému a o ďalšom osude Československej federácie a o jej demokratickej prestavbe.

Spomína, že sa stal „vdáčnym objektom, na ktorom Václav Klaus názorne predvádzal základne piliery svojho manipulačného politického štýlu.“ Píše aj o podobnosti Václava Klauza s Mečiarom, ktorý „tiež nepretržite zachraňoval slovenský národ pred plejádou jeho fiktívnych sústavne „revitalizovaných“ nepravíkov a škodcov.“ Píše tu o svojich výhradách ku kupónovej privatizácii i iným Klausovým zámerom.

Ešte pred voľbami došlo k rozpadu hnutia Verejnosť proti násiliu a boli vytvorené dve strany Hnutie za demokratické Slovensko pod Mečiarovým vedením a Občianska demokratická únia zo zvyškov pôvodného hnutia. Táto strana, podobne ako v českých krajoch Občianske hnutie pod Dienstbierovým vedením, ktoré sa vytvorilo po rozdelení Občianskeho fóra na dve časti, z ktorých druhú pod názvom Občianska demokratická strana viedol Václav Klaus vo voľbách ani na úrovni republiky ani na úrovni federácie neuspeli. Preto sa Pavel Hoffmann rozhodol pre odchod z aktívnej politiky. Vo svojich Spomienkach to zdôvodnil jednak vekom a chýbajúcou motiváciou a na druhej strane „bytostnej vnútornej averzie voči mečiarovskej klike, ktorá sa pripravovala prevziať moc na Slovensku po rozpade federácie“. V tejto súvislosti sa zmieňuje o rozvírovaní nacionalistických a antisemitských vášní. To bol aj dôvod, prečo sa rozhodol aj s manželkou nevrátiť na Slovensko, ale prijať české občianstvo a zostať v Prahe. V prvom období sa pustil do súkromného podnikania v oblasti hoteliérstva, ale skoro prišiel na to, že to nie je jeho parketa. Prijal funkciu predsedu predstavenstva v mediálnej spoločnosti MAFRA, ktorú najprv s francúzskymi a neskôr s nemeckými partnermi založili redaktori denníka Mladá fronta Dnes. Túto funkciu zastával osem rokov. Dôchodcovské roky trávil kombináciou chalupárstva, športu a písaním ekonomických úvah. V roku 2004 ťažko ochorel a v roku 2005 zomrel. Vydania svojich „Spomienok“ sa už nedožil.

Spomienková kniha, sviežo a zaujímavo napísaná obsahuje aj fotografickú dokumentáciu a je doplnená dvomi odbornými štúdiami. Prvá je venovaná transformácii československej ekonomiky vo federálnom období 1990–1992, píše v nej o východiskových podmienkach, koncepcných postupoch, strategických zámeroch a praktických výsledkoch. Druhá štúdia sa zaoberá hlavnými príčinami a spoločensko-politickými súvislosťami rozpadu Česko-Slovenskej federácie.

Škoda, že knihu pred vydaním neprečítal nejaký historik, ktorý by opravil zbytočné omyly, ktoré autor už nemusel vedieť. Napríklad na Prednej Hore mal jedno zo svojich sídiel bývalý bulharský cár Ferdinand Coburg a nie cár Boris, ktorý až do svojej smrti v roku 1943 vládol v Bulharsku a objavoval sa tam len na návštevu. Ján Vojaššák bol spišský a nie prešovský biskup. Ribbentrop sa písal s dvomi bé a krátkym i a nie ako uvádzajú Riebertrop s dvomi pé.

Vydanie knihy aj naďalej pripomína človeka, ktorý patril medzi ľudí, ktorí si zachovali étos novembra 1989 aj počas hektickej transformácie spoločnosti a zostal až do svojej smrti presvedčeným federalistom.

Vojtech Čelko

Česko-slovenská historická ročenka 1996

Z obsahu:

Materiály z konferencie „Obnova spoločného štátu Čechů a Slováků v roce 1945. Naděje a obavy, představy a skutečnost“

Hlavní referáty:

Vilém Prečan: Promarněná příležitost nového začátku?

Ivan Kamenec: Slovenská spoločnosť na sklonku 2. svetovej vojny

Michal Barnovský: Ideové a politické prúdenie na Slovensku roku 1945

Ľubomír Lipták: Politické elity na Slovensku roku 1945

František Svátek: „Staré“ a „nové“ elity v českých zemích ve 20. století

Katarína Zavacká: K otázkam štátoprávneho usporiadania, práva a spravodlivosti

Vladimír Goněk: Postavení práva, problémy spravedlnosti, decentralizace, samosprávy a federalismu

Dalších 15 studií k obecné politické situaci, otázkám elit i jejich výměny a ke státoprávním problémům na počátku nového pokusu o ustavení Československa.

Recenze • Zprávy • Pranýř

Bibliografie „Slovacika v edicích na území České republiky 1990–1995“ v oboru historie. Celkem 743 údajů + rejstříky.

Česko-slovenská historická ročenka 1997

Z obsahu:

Materiály z konferencie „Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1939“

Patnáct studií k tématům:

* Česká a slovenská společnost ve vztahu k Rusinům * Podkarpatská Rus na pařížských mírových jednáních * Američtí Rusini a Československo * Problémy autonomie * Politické strany na Podkarpatské Rusi * Sociální a ekonomické proměny * Rozvoj tisku * Obrana Podkarpatské Rusi v letech 1938–1939 * Moskevský proces s karpatoruskými politiky v roce 1946 * Česká, slovenská a ukrajinská publicistika a historiografie o Podkarpatské Rusi

Nalezený dokument: Slovenská otázka v manipulaci českých komunistů v létě 1945

Recenze • Zprávy • Pranýř

Česko-slovenská historická ročenka 1998

Z obsahu:

Materiály z konference „Češi a Slováci 1948–1967“

Dvacet čtyři studií k tématům:

* Metamorfózy státoprávních vztahů * Názory exilu na budoucí uspořádání státu * Extrémy centralizace * Represivní charakter režimu a česko-slovenský poměr * Nárůst konfliktů v předvečer „pražského jara“ * Menšinové otázky, Slováci v českých zemích, Češi na Slovensku * Paralely ekonomického vývoje * Zpolitizování industrializace Slovenska * Finance * Kultura v okovech režimu

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Bibliografie „Bohemika v historiografii na území Slovenska za léta 1990–1997“. Celkem 942 údajů a rejstříky

Česko-slovenská historická ročenka 1999

Z obsahu:

Materiály z konference „Náboženský exil v raném novověku“

* O exilu obecně * Uhry jako azylová země * Česká pobělohorská komunita v Pirně * Uherský exil v Německu * Čeští exulanti na východním Slovensku * Morava a náboženská emigrace

Studie:

* Slovensko-české vztahy * Agrární hnutí na Slovensku počátkem 20. století * Turné A. Hlinky po Čechách a Moravě 1907 * Jeden či dva národy? Dilema slovenských politiků po r. 1918 * Hospodářské aspekty česko-slovenského vztahu mezi světovými válkami * Protestantské církve na Slovensku 1968–1970

Diskuse • Recenze • Kritika • Zpravodajství

Nové dokumenty: Delegace Slovenské národní rady v Londýně (říjen–listopad 1944)

Česko-slovenská historická ročenka 2000

Súbory štúdií k česko-slovenskej problematike:

* Historiografický problém – československé dejiny, české dejiny, slovenské dejiny. Obsah a vymedzenie. Reflexia vzťahov v historickom vedomí
* Česko-slovenské a slovensko-české vztahy na prelome 19. a 20. storočia
* České a slovenské 20. storočie

Objavené dokumenty: Záznamy V. Zorina o rozhovorech s členmi československej vlády v Košiciach v apríli 1945

Recenzie • Správy • Pranier

Česko-slovenská historická ročenka 2001

Soubory studií:

* Židovská menšina v českých zemích, na Slovensku a na Podparpatské Rusi 1918–1945
* Gender studies v ČR a SR pro obor raného novověku a novověku *

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Bibliografie: Slovacika v historiografii na území ČR (za léta 1996–2000)

Česko-slovenská historická ročenka 2002

Materiály z konferencí:

* Maďari v Československu a česko-slovenské vztahy
* Německý faktor v česko-slovenských vztazích
* Rozdělení Československa v roce 1992 (první konference) *

Studie:

* K tradici nařizovací pravomoci na Slovensku * Problém integrace Slovenska do ČSR v rovině veřejné správy * Parlamentní volby na Slovensku 1925 * Československá jednota a výchova slovenského řemeslnického dorostu *

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Česko-slovenská historická ročenka 2003

Materiály z konferencií:

- * Rozdelenie Československa 1992: Príčiny a dôsledky pre súčasnú Európu + Panelová diskusia s účastníkmi-politikmi
- * Česko-slovenské historické fórum – prezentácia vývoja českej historiografie po roku 1989
- * XIII. liberecký seminár – Česká a slovenská historiografia na počiatku 21. storočia

Recenzie • Kritika • Spravodajstvo

Bibliografia: Bohemiká v historiografii na území SR (za roky 1998–2002)

Česko-slovenská historická ročenka 2004

Materiály z konferencií:

- * Česko-slovenské příhraničí: etnická a ekonomická dynamika
- * XIV. liberecký seminár – Češi a Slováci v německé válce 1939–1945

* Studie k česko-slovenským vztahům na přelomu 19. a 20. století a v meziválečném období

Dokumenty: Osobný archiv J. Lettricha darovaný do SNK + Diskuse k česko-slovenskému vztahu v Radě svobodného Československa

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Česko-slovenská historická ročenka 2005

Materiály z konferencií:

- * Reflexe a sebereflexe urozenosti
- * Český, slovenský a československý exil po 2. svetovej vojne
- * XV. liberecký seminár – Češi a Slováci v počáteční fázi komunistické totality 1948–1956

* Studie k česko-slovenským vztahům v prostoru Těšínska (od Transilánie k M. M. Hodžovi) a ke vzájemným vztahům v reflexi tisku (1945–1955)

Dokumenty: Polský faktor v česko-slovenském vztahu v roce 1938

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Česko-slovenská historická ročenka 2006

Materiály z konferencií:

- * Slovenská historiografia po roku 1989
- * Cirkve a formovanie občianskej spoločnosti
- * XVI. liberecký seminár: Svět a Československo od krize ke krizi (1962–1968)

* Studie k degradácii práva na Slovensku od októbra 1938 do marca 1939 a k teoretickým problémom „verejného priestranstva“ historickej vedy

Recenzie • Kritika • Spravodajstvo

Česko-slovenská historická ročenka 2007

Materiály z konferencií:

- * Sociální dějiny jako historiografické téma
- * Rómska otázka ako faktor česko-slovenských vzťahov
- * XVII. liberecký seminár: Myšlenková tvár šedesátých let 20. století

* Stúdiá: Tlač, cenzúra a propaganda na Slovensku od 6. 10. 1938 do konca vojny

* Materiály: Charta 77 na Slovensku aneb Slovensko a Charta 77

Recenzie • Kritika • Spravodajstvo

Česko-slovenská historická ročenka 2008

Materiály z konferencií:

- * „Mýty naše československé...“
- * Sport ako fenomén v česko-slovenských vzťahoch
- * XVIII. liberecký seminár: Pražské jaro 1968: spory o něm a v něm

Recenzie • Kritika • Spravodajstvo

Česko-slovenská historická ročenka 2009

Materiály z konferencií:

- * Armáda ako faktor česko-slovenských vzťahov
- * XIX. liberecký seminár: Rok 1989 na dohľad
- * Štúdie k česko-slovenským politickým, kultúrnym a ekonomickým vzťahom v prvej polovici 20. storočia

Recenzie ♦ Kritika ♦ Spravodajstvo

PRODEJ

Česko-slovenské historické ročenky včetně zásilkového prodeje zajišťuje:

Knihkupectví HANA SMÍLKOVÁ
Filozofická fakulta MU
A. Nováka 1, 602 00 Brno
tel.: 549 498 734 e-mail: knihysmilkova@atlas.cz
IČO: 16310128

Vstříc Vám vyjdou rovněž:
Knihkupectví FÍŠER, Praha, Kaprova ul.
Knihkupectví ACADEMIA, Praha, Václavské nám.
Knihkupectvo ARCHA, Bratislava, Kozia ul.

ČTVRTSTOLETÍ HLEDÁNÍ SPOLEČNÉ CESTY K DEMOKRACII

Eds.: Vladimír Goněk, Jindřich Schulz

ŠKOLSTVO A VZDELANOST ĀKO ASPEKT ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV

Eds.: Vladimír Goněk, Roman Holec

POLSKÝ FAKTOR V ČESKO-SLOVENSKÝCH VZTAZÍCH (1918–1948)

Eds.: Vladimír Goněk, Roman Holec

Česko-slovenská historická ročenka 2010

Vydalo nakladatelství ACADEMICUS–Coprint a Česko-slovenská komise historiků
v roce 2010

Výkonný redaktor: Doc. PhDr. Vladimír Goněk, DrSc., J. M. Chair
Návrh obálky: Vladimír Goněk, Milada Bajerová

1. vydání, 2010 náklad 600 výtisků
Tisk Coprint, Brno-Krávı Hora

ISBN 978–80–87192–10–8
ISSN 1214–8334